

LIEPĀJAS UNIVERSITĀTE

Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte

Normunds Dzintars

**LATVIEŠU VALODAS MĀCĪBU SATURA ATTĪSTĪBA PAMATSKOLĀ
NO 1940. GADA LĪDZ 1991. GADAM:
LINGVODIDAKTISKAIS ASPEKTS**

PROMOCIJAS DARBS

filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai valodniecības nozares
lietišķās valodniecības apakšnozarē

Darba zinātniskā vadītāja
asoc. prof. Diāna Laiveniece, Dr. paed.

*Doktora studiju attīstība Liepājas Universitātē
Vienošanās Nr.2009/0127/IDP/1.1.2.1.2./09/IPIA/VIAA/018*

Liepāja 2013

Saturs

Ievads	4
I. Latviešu valodas kā mācību priekšmeta aizsākums un attīstība līdz 1941. gadam: pētījuma vēsturiskais konteksts	19
1. Latviešu valodas mācība no 1836. gada līdz 1917. gadam	19
2. Latviešu valodas mācības situācija no 1918. gada līdz 1919. gadam.....	26
3. Latviešu valodas mācības attīstība no 1919. gada līdz 1940. gadam.....	28
4. Latviešu valodas mācības satura akcentu maiņa 1940./1941. mācību gadā.....	32
4.1. Padomju skolas veidošanās vēsturiskie apstākļi 1940. gadā.....	34
4.2. Latviešu valodas mācīšana 1940./1941. mācību gadā.....	36
II. Mācību mērķi, uzdevumi un satura izklāsta vadlīnijas latviešu valodas mācību programmās (1940–1991).....	40
1. Mērķi un uzdevumi latviešu valodas mācību programmās no 1940. gada līdz 1959. gadam.....	41
2. Mērķi un uzdevumi latviešu valodas mācību programmās no 1960. gada līdz 1991. gadam.....	51
III. Latviešu valodas mācību grāmatas (t. s. skolu gramatikas) padomju varas gados.....	63
1. Latviešu skolu gramatikas 20. gadsimta 40.–50. gados.....	64
2. Latviešu skolu gramatikas 20. gadsimta 60.–70. gados.....	72
3. Latviešu valodas mācību grāmatas 20. gadsimta 80.–90. gados.....	85
IV. Latviešu valodas mācību saturs pamatskolā: izklāsta tendences, attīstība un pārmaiņas.....	94
1. Valodniecības pētījumu ietekme uz latviešu valodas mācību saturu	95
2. Latviešu valodas mācību satura izveides un izkārtojuma pamatprincipi 20. gadsimta 40.–90. gados.....	99
3. Vispārīgās valodniecības un valodas vēstures mācību saturs.....	101
4. Leksikoloģijas mācību saturs.....	105
5. Fonētikas, ortogrāfijas un ortoepijas mācību saturs.....	110
5.1. Fonētika.....	112
5.2. Ortoepija.....	114
5.3. Ortogrāfija.....	116
6. Morfoloģijas mācību saturs.....	119
6.1. Lietvārds.....	120
6.2. Īpašības vārds.....	125
6.3. Skaitļa vārds.....	131
6.4. Vietniekvārds.....	133

6.5. Apstākļa vārds.....	141
6.6. Darbības vārds.....	148
6.7. Prievārds un pusprievārds.....	158
6.8. Saiklis.....	162
6.9. Partikula.....	165
6.10. Izsaukmes vārds.....	167
7. Sintakses mācību saturs.....	170
7.1. Vārdu savienojumu sintakse.....	171
7.2. Vienkārša teikuma sintakse.....	176
7.3. Salikta teikuma sintakse.....	199
8. Raitas runas un rakstu mācības saturs.....	205
Nobeigums.....	212
Bibliogrāfija.....	215
Avoti.....	215
Izmantotā literatūra.....	225

Pielikums (atsevišķā iesējumā)

1. Kārlis Dziļleja par latviešu valodas programmu pamatskolām
2. Heronīms Tihovskis par latviešu valodas programmu
3. LK(b)P CK Skolu nodaļas protokoli par mācību grāmatu un programmu izdošanu 1940. gadā
4. Ziņojums par vēstuli Staļinam, ko nosūtījuši Kārsavas krievu nepilnās vidusskolas skolēni
5. Jūlija Flūgina runa pirmajā Latvijas PSR skolotāju kongresā 1940. gada 2.–3. septembrī
6. Jūlija Lāča runa pirmajā Latvijas PSR skolotāju kongresā 1940. gada 2.–3. septembrī
7. Skolotāju konferenču materiāli par latviešu valodas mācīšanu 1940./1941. mācību gadā
8. Pamatskolas programmas projekts 1940./1941. mācību gadam
9. Latviešu valodas programmas vielas sadalījums 1941./1942. mācību gadam
10. Latviešu valodas mācīšanas darba uzlabošana 50. gadu sākumā
11. Emmas Andersones piezīmes par latviešu valodas un literatūras programmu
12. Autoru kolektīvu un individuālu autoru izdotās latviešu valodas mācību grāmatas pamatskolai no 1944. gada līdz 1991. (1994.) gadam
13. Par Nikolaja Marra mācības ieviešanu skolā
14. Prasības latviešu valodas mācību grāmatām
15. SZPI protokoli un recenzijas par Ernesta Ābola latviešu valodas mācību grāmatas manuskriptu
16. Mācību grāmatu sagatavošanas un apstiprināšanas kārtība
17. Mācību grāmatu uzdevumu tekstu paraugi
18. Margoņa Apiņa autoru kolektīva mācību grāmatas un metodisko norādījumu prospekti 5. un 6. klasei

Ievads

Pētījuma iecere un problēma

Ir pagājuši 73 gadi, kopš PSRS okupēja Latviju, un 22 gadi, kopš Latvija atguvusi suverenitāti. Vēsturiskie notikumi noteica paradigmu maiņu arī izglītības sistēmā kā programmu, tā mācību grāmatu satura aspektā. Valsts politika vienmēr bijusi cieši saistīta ar valodas un izglītības politiku. Līdz ar neatkarības zaudēšanu Latvijas un citu Baltijas valstu izglītības attīstības ceļš tika varmācīgi pārtraukts, uzspiežot citu pasaules redzējumu un mainot sabiedrības vērtību sistēmu. Valstiskās formācijas un ideoloģijas pārmaiņas Latvijā skāra tādus mācību priekšmetus kā vēsturi, latviešu valodu, literatūru, jo skola un īpaši valodas mācību jautājums vienmēr ir bijis spēcīgs politiskais ierocis. Latvijas izglītības sistēma, tai skaitā arī dzimtās valodas apguve, iekļauta vienotā, centralizētā sistēmā, kas kopīga visai Padomju Sociālistisko Republiku Savienībai (PSRS).

Lai varētu spriest par dzimtās valodas mācību satura attīstību Latvijā, promocijas darba ievadā nepieciešams apzināt dažas no tendencēm, kas dominē Rietumeiropā un Amerikas Savienotajās Valstīs (ASV). Tādējādi iespējams noteikt būtiskākās atšķirības vai identisko dzimtās valodas apguvē. Tā kā izglītības attīstība cieši cieši saistīta ar valsts politiskajām nostādnēm, tad padomju sistēmas vērtējums skatīts to autoru darbos, kas nav dzīvojuši PSRS vai arī darbi rakstīti pēc PSRS sabrukšanas, lai vērtējums būtu no cita skatu punkta.

Valodnieki Volfgangs Herlics (*Wolfgang Herrlitz*), Sigmunds Ongstads (*Sigmund Ongstad*) un Pīts-Heins van de Vens (*Piet-Hein van de Ven*) uzskata, ka ikviena zinātne attīstās, ietekmējoties no savām tradīcijām, metodiskās bāzes (Herrlitz, Ongstad, Ven 2007, 7). Par valodu kā vienu no politiskās ietekmēšanas līdzekļiem, saistot to ar tekstiem valodas mācību grāmatās, rakstījis Viskonsīnas Universitātes profesors Inčo Lī (*Incho Lee*). Viņš uzskata, ka valodas apguve ir komplekss pasākums, kas apvieno ne tikai fonētikas, morfoloģijas un sintakses apguvi. Valoda nav neitrāla – to ietekmē kultūra, ideoloģija. Tiek uzsvērts, ka viens no sociālajiem un politiskajiem faktoriem, kas ietekmē valodas apguvi, ir valdības politika (Lee 2011, 47). Padomju sistēmas raksturojums, tieši nerunājot par izglītību, rodams Normana Deivisa (*Norman Davis*) un Tonija Džada (*Tony Judt*) darbos, kas Latvijā tulkoti un izdoti 21. gadsimta sākumā (Deiviss 2009; Džads 2007). Tie sniedz vēsturisku konteksta informāciju, lai varētu izvērtēt apstākļus, kas ietekmē arī izglītības procesus Latvijā. Padomju koloniālisma politikai Baltijā pievērsies igauņu pētnieks Eps Annus (*Epp Annus*), kas apskata Baltijas kolonizāciju 60. gados (Annus 2011). Viņš secina, ka padomju propaganda Baltijas valstu okupāciju interpretējusi kā humānu misiju, lai palīdzētu

buržuāzisko Baltijas valstu darbaļaudīm, atnesot tiem laimi un izglītību. Koloniālisms nav tikai politisks vai ekonomisks akts, tas ietver arī kulturālas un psiholoģiskas manipulācijas ar vietējo sabiedrību. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas sovjetizācija ietvēra arī nacionālās atmiņas sagrozīšanu (*distortion of national memory*) un stingru kultūras dzīves kontroli (Annus 2011, 14–15). Par padomju valodas politiku Latvijā 20. gs. vidū skolās un valodniecībā raksta Jānis Riekstiņš. (Riekstiņš 2007, 29). Ina Druviete uzsver, ka latviešu valodas lietojums vispārējās izglītības sistēmā, izņemot pašu 20. gs. sākumu, ir bijis stabils, lai gan citās sfērās latviešu valoda zaudējusi savu monopolfunkciju (Druviete 2010, 226).

Latviešu valodas mācībai, t. sk. mācību satura atlasei, ir savas tradīcijas, kas salīdzināmas ar līdzīgiem procesiem Eiropā. Var pievienoties V. Herlica un P.-H. van de Vena izteiktajai domai par to, ka dažādu Eiropas valstu pieredze dzimtās valodas mācīšanās balstās latīņu un grieķu valodas apguves tradīcijās (Herrlitz, Ven 2007, 18), jo skolas mācību saturā latviešu valodas gramatikas sistēmas izklāsts ilglaicīgi ir veidots, ievērojot sistēmisko pieeju. Tā ir tradicionāli ievērota no latviešu valodas mācību priekšmeta sākotnes līdz 20. gadsimta 90. gadiem. Citur Eiropā vērojama tendence apvienot valodas un literatūras mācīšanu vienā priekšmetā, piemēram, Lielbritānijā tas kā svarīgs politisks lēmums pieņemts jau 1904. gadā (Tulasiewicz, Adams 1998, 75). Analizējot 1910. gadā apstiprināto Anglijas Izglītības (*Board of Education*) pārvaldes ziņojumu par angļu valodas mācīšanu vidusskolās, tiek secināts, ka ierosinājums mācīt angļu valodu kā dzīvu valodu pieņemts, neveltot daudz uzmanības gramatikas apguvei. Francijā dzimtās valodas mācības vēsture arī ir visai gara, un viens no tās uzdevumiem ir vienot nāciju. Mūsdienās Francijā valodas apguvē tiek ņemta vērā kultūru daudzveidība, kas sastopama šajā valstī: 70. gados valodas mācību programmas tiek pielāgotas imigrantu bērniem, ievērojot arī attiecīgā reģiona dialekta īpatnības (Tulasiewicz, Adams 1998, 104). Savukārt Spānijā mācību programmas dzimtās valodas apguvei veidotas tā, lai skolēni attīstītu komunikatīvo kompetenci, mazāk uzmanības pievēršot gramatikas likumiem (Tulasiewicz, Adams 1998, 128). Vācijas izglītības sistēmā vācu valodas apguvē tiek ievērotas 4 programmas sadaļas: mutvārdu saziņa (*oral communication; mündliche Kommunikation*), rakstveida saziņa (*written communication; schriftliche Kommunikation*), literatūra un citi teksti (*literature and other texts; Literatur und andere Texte*), pārdomas par valodu (*reflection about language; Sprachreflexion*). Programmas 4. sadaļā skolēni apgūst gramatikas likumus un vācu valodas struktūru (Tulasiewicz, Adams 1998, 140–142). Autori kritizē krievu valodas mācīšanu PSRS, konstatējot, piemēram, ka divdabju, apstākļa vārdu un citu sarežģītu sintaktisku kategoriju apguve skolā ir pārāk grūta (Tulasiewicz, Adams 1998, 192). Šeit saskatāmas analogijas ar dzimtās valodas mācību programmām un to apjomu Latvijā, kas gan arī saprotams, jo saistītas ar vienotu pieeju mācību satura atlasē un

programmu izveidē bijušajā PSRS. Pētījumi par dzimtās valodas mācības vēsturi Eiropā liecina, ka mācību satura atlasē ir izteiktas divas radikāli pretējas pamata tendences: komunikatīvās kompetences dominance pār valodas sistēmu (gramatika nav primāra); gramatiskās kompetences dominance pār komunikatīvo kompetenci (gramatika kā valodas apguves mērķis) (gramatika nevar būt līdzeklis, līdzeklis ir pati valoda – kā jebkurā mācību priekšmetā). Kritika par valodas mācīšanas pieeju PSRS attiecas arī uz to, ka skolēniem mehāniski jāatceras liels teorētiskā materiāla apjoms, kas bieži vien nav saistīts prasmi lietot valodas zināšanas praksē, t. i., komunikācijā.

Iemesls šādai kritikai meklējams arī dažādajos viedokļos par gramatikas mācīšanu skolā. Dace Strelēvica-Ošiņa, analizējot preskriptīvisma un deskriptīvisma attīstību, secinājusi, ka „rietumvalstīs ir mainījusies arī attieksme pret valodas pareizību izglītībā, t. sk. pret nepieciešamību apgūt gramatikas normas [...]. .. kopš deskriptīvisma ziedu laikiem anglofonajā pasaulē samazinājās gramatikas mācīšana skolās, lai izvairītos no kaitīgā preskriptīvisma. Vecās gramatikas mācīšanas metodes tika atzītas par nederīgām, taču vietā netika ieviestas jaunas, kas palīdzētu izprast valodas un gramatikas būtību.” (Strelēvica-Ošiņa 2011, 280) Šāda pieeja skolas mācību satura noteikšanā gan pēc laika izraisa negatīvas sekas skolēnu rakstītprasmē, ko konstatējuši valodnieki Džeims Milrojs (*James Milroy*) un Leslija Milroja (*Lesley Milroy*): 1. kursa studenti, kas studē Oksfordā, angļu valodas eksāmenā 1985. gadā pieļāvuši 78 kļūdas, bet 1995. gadā jau 140 kļūdu (Milroy, Milroy 1999, 42). Abi valodnieki secina, ka preskriptīvā tradīcija uzlabo skolēnu rakstītprasmi, bet tā ir mazāk veiksmīga runātprasmes attīstībā (Milroy, Milroy 1999, 45). Līdz ar to dzimtās valodas mācībā būtu jāveido saprātīga pieeja, kas aptver gan valodas gramatisko struktūru, gan valodu kā ikdienas saziņas līdzekli.

Krievijas PFSR 60. gados notiek līdzīgas diskusijas par to, kā būtu maināms mācību saturs (sk. II daļas 2. nodaļu), tomēr Latvijā izmaiņas mācību saturā nesešo: tas tiek saglabāts nemainīgs, ievērojot gramatisko sistēmpieeju. Iespējams, ka latviešu valodas mācību saturā izmaiņas nenotiek būtisku draudu – rusifikācijas – dēļ, tāpēc primāra šķitusi pamatīga latviešu valodas gramatikas apguve. To var uztvert arī par cīņu par dzimtās valodas saglabāšanu, kuras pastāvēšana ir reāli apdraudēta. Otrā iespēja šādai mācību satura stabilitātei ir tradīciju ievērošana dzimtās valodas apguvē, kas pazīstamas kopš latviešu valodas kā atsevišķa mācību priekšmeta izveides.

Tagad, kad Latvija jau vairāk nekā 20 gadus ir neatkarīga valsts, ir iespējams izvērtēt tos procesus, kas sākās 1940. gada vasarā un ilga līdz 1991. gadam, – arī attiecībā uz izglītības sistēmu un dzimtās valodas vietu tajā. Mūsdienās nav veikts neviens visaptverošs hronoloģisks pētījums par latviešu valodas mācību satura attīstību lingvodidaktiskajā aspektā,

kas aplūkotu t. s. padomju laikus. Promocijas darba *iecere*, apzinoties laikmeta ideoloģisko specifiku un politiskā lieguma robežas, nav kritizēt padomju laika pētnieku darbus, kuros aplūkota latviešu valodas mācību priekšmeta saturiskā un metodiskā, resp., lingvodidaktiskā, attīstība, bet izpētīt un noskaidrot, kā izmaiņas valodas politikā ietekmējušas latviešu valodas kā mācību priekšmeta saturu, kā to iespaidā mainījušās mācību programmas un kā jaunākie pētījumi latviešu lingvistiskā un tā laika lingvodidaktiskās idejas tikušas iestrādātas mācību grāmatās.

Pētījuma problēma formulējama saistībā ar fundamentālu pētījumu trūkumu starp latviešu lingvistiskās domas attīstību un latviešu valodas mācības saturu skolā. Aplūkojamais laika periods ir interesants arī no valodnieciskā aspekta, jo latviešu filoloģijā attīstās dažādas lingvistiskās teorijas gan gramatikā, gan fonētikā, gan leksikoloģijā u. c. valodniecības nozarēs, bet atsevišķu valodniecības jautājumu mācīšana dažādu iemeslu dēļ, t. sk. ideoloģisku, apzināti tiek sašaurināta, tāpēc promocijas darbā tiek meklēta atbilde uz jautājumu, kādi filoloģiski un ekstralingvistiski apstākļi ietekmē latviešu valodas mācību grāmatu – t. s. skolas gramatiku – lingvistisko saturu un tā piedāvājuma veidu.

Līdz ar to par pētījuma tematu izvēlēta **latviešu valodas mācību satura attīstība pamatskolā no 1940. gada līdz 1991. gadam**, skatot to **lingvodidaktiskajā aspektā**, t. i., vienlīdz lielu uzmanību pievēršot mācību saturam un tā metodiskajām interpretācijām saistībā ar izglītības dokumentos (galvenokārt mācību programmās) formulētajiem mācību mērķiem un uzdevumiem, kas noteikuši mācību grāmatās iekļautos latviešu valodas mācības jautājumus/tematus. Promocijas darbs ir starpdisciplinārs pētījums, kurā aplūkoti lingvodidaktikas jautājumi (lietišķā valodniecība), skatīta latviešu valodniecības attīstība pēc Otrā pasaules kara. Uzmanība pievērsta valodas apguves aspektam, kā arī politikas un ideoloģijas saiknei ar valodas mācību saturu (sociolingvistika). Termins *lingvodidaktika* promocijas darbā lietots, ņemot vērā „Lingvodidaktikas terminu skaidrojošajā vārdnīcā” doto definīciju, ka „valodas didaktika jeb lingvodidaktika – valodniecības un pedagoģijas starpnozare, kurā pēta valodas apguves, mācīšanas un mācīšanās procesa teorētiskos pamatus, mērķus, uzdevumus, valodas mācību saturu, valodas mācību principus, pieejas, metodes, metodiskos paņēmienus, kā arī valodas mācību organizācijas formas un valodas mācīšanas un mācīšanās sasniegumu vērtēšanas sistēmu. (LTSV 2011, 94) Tādējādi lingvodidaktiskais aspekts iekļaujas lietišķās valodniecības pētījumu lokā, jo lietišķā valodniecība ir valodniecības zinātnes apakšnozare, kura veido teorētisko pamatu praktiskai darbībai valodas lietošanas, mācīšanas un normalizācijas jomā. Laikā, par kuru ir tapis pētījums, konsekventi ticis runāts tikai un vienīgi par valodas mācīšanu. Mūsdienās šis termins tiek skatīts kopsakarā ar valodas mācīšanos, tādējādi abus aspektus ietverot jēdzienā *valodas mācība*. Jēdziens

valodas mācība skaidrots divējādi: 1) skolas mācību priekšmets, kura mērķis ir palīdzēt skolēnam apgūt zināšanas par valodas likumībām, prasmi tās izmantot saziņas situācijās; 2) sistēmiski sakārtots valodas likumību un praktisko uzdevumu krājums; konkrētam adresātam paredzēta valodas apguves grāmata. (LTSV 2011, 95) Promocijas darbā termins lietots lingvodidaktiskajā izpratnē, izņemot gadījumus, kad termins *valodas mācīšana* lietots pētāmā laika materiālos, kad nav bijis citu terminu. Promocijas darbā mācību satura attīstība pētīta pamatskolas otrajā posmā, vidusskolas mācību saturu skatot kontekstā. Par pamatskolas otro posmu tiek uzskatīta 5.–7. klase (vēlāk dalījums 4.–8. klase, tad arī 5.–9. klase).

Pētījuma metodoloģija

Pētījuma objekts

Latviešu valodas kā mācību priekšmeta vēsturiskās attīstības process padomju laika Latvijā (1940./1941. mācību gadā; 1944.–1991. gadā).

Pētījuma priekšmets

Latviešu valodas mācību lingvodidaktiskais saturs, tā veidošanās un pārmaiņu aspekti.

Pētījuma jautājumi

1. Kuri vēsturiskie apstākļi ir ietekmējuši un noteikuši latviešu valodas mācības lingvodidaktiskā satura izveidi un attīstību pirmspadomju laikā un padomju iekārtas apstākļos?
2. Kādas ir latviešu valodas mācību satura un tā didaktikas tendences padomju laika Latvijā?

Pētījuma mērķis

Analizēt un raksturot latviešu valodas kā mācību priekšmeta lingvodidaktisko saturu latviešu lingvistiskās domas attīstības kontekstā padomju laika Latvijā.

Pētījuma uzdevumi

1. Izpētīt latviešu valodu kā mācību priekšmetu kopsakarā ar lingvodidaktikas attīstības tendencēm pirmspadomju un padomju periodā.
2. Izvērtēt latviešu valodas mācību satura attīstības gaitu skolas mācību mērķu un uzdevumu līmenī.
3. Analizēt latviešu valodas mācību grāmatu izveides principus padomju laikā.

4. Atspoguļot dzimtās valodas mācību satura veidošanās un izmaiņu procesu 1940. un 1941. gadā, kā arī laika posmā no 1944. līdz 1991. gadam.
5. Apzināt un raksturot latviešu valodniecības pētījumu un valodas mācību satura korelāciju.

Pētījuma metodes

- vēsturiski hronoloģiskā metode (izmantota galvenokārt Latvijas Valsts arhīva dokumentu vēsturiski hronoloģiskajai analīzei);
- deskriptīvā metode (izmantota latviešu valodas mācību grāmatu un mācību programmu sistēmiskai izpētei);
- salīdzināmi vēsturiskā metode (izmantota latviešu valodas mācību grāmatu un valodniecības pētījumu salīdzinošajai analīzei, kā arī valodas mācību satura attīstības izpētei);
- nestrukturētā intervija (pētījumā izmantots iegūtais faktoloģiskais un informatīvais materiāls no 3 mutvārdu intervijām un 7 rakstveida intervijām ar laikmeta aculieciniekiem – skolotājiem, valodniekiem, mācību grāmatu autoriem un izglītības pārvaldes darbiniekiem).

Pētījuma avoti

Latviešu valodas mācību programmas, kas iznākušas Latvijas Republikas laikā (20. gadsimta 30. gados) un padomju laikā; latviešu valodas mācību grāmatas (skolu gramatikas), kas izdotas 20. gadsimta 30. gados un laikā no 1944. gada līdz 1991. gadam; latviešu valodas mācību metodikas (monogrāfijas); Latvijas Valsts arhīva materiāli; metodiskie raksti pedagoģiskajā presē – laikrakstos „Izglītības Ministrijas Mēnešraksts” (1920–1939), „Latvijas Skola” (1917–1921), „Skolotāju Avīze” (1948–1989), „Padomju Latvijas Skola” (1940–1963); atsevišķas metodiska rakstura publikācijas citos padomju laika preses izdevumos, t. sk. Padomju Krievijā. Nozīmīgu pētījuma avotu daļu veido nepublicētie materiāli: interviju teksti, sarakstes materiāls un dokumenti, kas iegūti no laikabiedru personiskā arhīva.

Pētījuma novitāte un praktiskā nozīme

Mācību satura izvēle, lingvistiskie pētījumi, kas pārtop par mācību satura daļu, – tie ir jautājumi, kas aktuāli arī mūsdienās, jo palīdz veidot mācību grāmatas, ņemot vērā gan vairāk nekā 100 gados uzkrāto pozitīvo pieredzi, gan izvairoties no kļūdām, kuras pieļāvuši iepriekšējo paaudžu latviešu valodas mācību satura un grāmatu veidotāji. Pētījuma *novitāti*

nosaka tas, ka līdz šim nav veikts neviens pētījums, kas sistēmiski aplūko latviešu lingvodidaktisko mantojumu 50 padomju varas gados, skatot un analizējot latviešu valodas mācību programmas, mācību grāmatas, latviešu valodas mācību metodikas un metodiskās publikācijas pedagogiskajā presē kontekstā ar Latvijas Valsts arhīva dokumentiem un vēstures liecībām, kā arī laikabiedru atmiņām, kas iegūtas personiskās sarunās, intervijās un sarakstē.

Pētījums par latviešu valodas mācību norisi padomju laikā ierindojams skolas mācību satura attīstības vēsturiskajā kontekstā, kā pētniecība pašlaik ir aktuāla kā Latvijas izglītības vēsturē, tā arī attiecīgo zinātņu nozaru (vēstures, lingvistikas, literatūrzinātnes, mūzikas u. c.) vēsturē. Latviešu lingvistikā skolu gramatiku saturs un attiecīgi latviešu valodas mācību saturs tradicionāli ir skatīts salīdzinošā aspektā ar dažādiem valodniecības izpētes jautājumiem. Līdzīgas ievirzes promocijas darbs par literatūras didaktikas attīstības vēsturi aizstāvēts 2010. gadā; tajā analizētas tendences latviešu literatūras mācīšanā vēsturiskajā skatījumā (Stikute 2010). Savukārt 2011. gadā aizstāvēts promocijas darbs par autoritārisma ietekmi uz Latvijas vēstures mācīšanu, analizējot izmaiņas vēstures mācību grāmatu saturā (Abene 2011).

Pētījuma teorētiskā novitāte saskatāma vairākos aspektos.

1. Ievērojot vēsturiski hronoloģisko principu, apzināta un sistematizēta lingvistiskās domas attīstība latviešu valodas mācību programmu un grāmatu izkārtojumā un saturā pēc Otrā pasaules kara.
2. Izvērtēta latviešu lingvodidaktiskās domas attīstība no 20. gadsimta 40. gadiem līdz 90. gadiem, analizējot veiksmīgos un neveiksmīgos risinājumus latviešu valodas mācību satura izklāstā un metodiskajā piedāvājumā.
3. Apzināts latviešu valodniecības pētījumu iekļāvums latviešu valodas kā dzimtās valodas mācību saturā.
4. Promocijas darbs ir pirmais hronoloģiskais panorāmiska tipa pētījums, kurā aplūkota latviešu valodas mācību satura, metodiskās domas, lingvistisko pētījumu rezultātu sintēze latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolai laika posmā no 1940. gada līdz 1991. gadam, atsedzot nozīmīgu posmu latviešu valodas mācības vēstures pētījumu kopainā.

Pētījuma praktiskā nozīme

Pētījums atklāj latviešu lingvodidaktiskās sistēmas izveidi un attīstību 50 gadu ilgā laika posmā, dodot iespēju objektīvi izvērtēt pozitīvās un negatīvās tendences latviešu valodas mācībā. Tā kā darbs ir ar starpdisciplināru ievirzi, tad tas ir interesants ne tikai latviešu

valodniekiem un skolotājiem, bet plaša profila humanitāro zinātņu pārstāvjiem un sabiedrībai, tādēļ pētījums izmantojams dažādās humanitāro zinātņu studiju programmās un pētniecībā.

Pētījuma aktualitāte

Pētījuma aktualitāte saskatāma vairākos aspektos:

- padomju laika lingvistikas un valodas mācības satura izpēte, kamēr ir pieejami dzīvi vēstures liecinieki, kas var sniegt informāciju par mācību satura atlasīti un izvēli, kā arī lingvistisko pētījumu ietekmi uz mācību satura izveidi;
- mācību grāmatu aprobācijas un analīzes izpēte, kas būtu nepieciešama arī mūsdienās, lai valodas mācības grāmata tiktu pārbaudīta no vairākiem skatpunktiem: 1) mācību satura atbilstība skolēnu uztveres īpatnībām; 2) lingvistisko pētījumu iekļāvuma kvantitāte un kvalitāte;
- starpdisciplinārie pētījumi daudzpusīgi un objektīvi atklāj pētāmā jautājuma būtību, lai perspektīvā varētu uzlabot valodas mācības un valodas apguves kvalitāti pamatskolā;
- sistēmiska arhīva dokumentu izpēte, mācību programmu un valodas mācības grāmatu analīze, lingvistisko pētījumu apzināšana par laika posmu no 1940. gada līdz 1991. gadam sniedz vienotu skatījumu uz dzimtās valodas apguves tendencēm.

Pētījuma teorētiskais pamats

Promocijas darbā aplūkots laika posms ir plašs, tāpēc tā analīze ļauj izdarīt secinājumus par tendencēm, kas ietekmē latviešu valodas mācību satura attīstību, projicējoties mācību programmās un grāmatās. Latviešu valodas mācību satura attīstības ceļš, protams, nav tikai laika posms no 1940. gada līdz 1991. gadam; procesa aizsākumi datējami jau ar 19. gadsimtu, kad latviešu valoda kā mācību priekšmets tiek iekļauts skolu mācību programmās (Vidzemē 1874. gadā, Kurzemē 1875. gadā) un top pirmās latviešu valodas mācību grāmatas (pirmā no tām – 1874. gadā – Fridriha Mekona „Latviskas valodas katķisme priekš tautas skolām” (Mekons 1874)).

Pētījums kontekstuāli balstīts vēsturnieku Ādolfā Šildes (Šilde 1976) un Edgara Andersona (Andersons 1967) pētījumos par pārmaiņām Latvijas valsts iekārtā un politiski ideoloģiskajā domā un retorikā gan 1919., gan 1940. gadā, kas ļauj konstatēt sakarības starp vēsturiskajiem notikumiem, lingvistiskās domas attīstību un izglītības sistēmas pārmaiņām, proti, sniedz pamatojumu jaunu latviešu valodas mācību programmu izveides nepieciešamībai. Tāpat promocijas darbā izmantoti Alfrēda Stara, Vladimira Ūsiņa un Leonarda Žukova (Staris, Ūsiņš 2000; Staris, Ūsiņš, Žukovs 2000) skolu sistēmas vēsturiskās attīstības pētījumi, kas ir nozīmīgi, lai izprastu to pedagoģisko nostādņu maiņu, kuras ietekmē

latviešu valodas mācību satura pārmaiņas, kas iestrādātas mācību programmās un atspoguļojas valodas mācību grāmatās. Aivars Rubenis monogrāfijā „Latvijas skola laikmetu griežos 1917–1941” pievēršas ne tikai vēsturisko notikumu analīzei, bet arī aplūko pārmaiņas mācību programmās un mācību saturā padomju okupācijas sākumposmā (Rubenis 1992). Ar mācību satura attīstības tendencēm cieši saistīta arī pedagoģiskās domas attīstība, tāpēc promocijas darba izstrādē pētīti darbi, kuros analizēta pedagoģisko uzskatu maiņa pētāmajā laika periodā (Antoloģija 1991; 1994; 1998).

Vislielākā uzmanība veltīta latviešu valodas mācību metodiķu un metodikas vēstures pētnieku devumam. Lai izpētītu promocijas darba tematā noteikto laika posmu, aplūkots arī neatkarīgās Latvijas metodiķu un valodnieku devums (no 1918. gada līdz 1940. gada pirmajai pusei). Neatkarīgās Latvijas laika mācību grāmatas lielākoties balstās lingvistiski teorētiskajā materiālā, kas izklāstīts Jāņa Endzelīna un Kārļa Mīlenbaha „Latviešu gramatikā” (Endzelīns, Mīlenbahs 1923; 1925), kā arī skolu vajadzībām pārstrādātajā „Latviešu gramatikas” izdevumā „Latviešu valodas mācībā” (Endzelīns, Mīlenbahs 1939). Metodisko domu, izmantojot krievu un vācu metodiķu atzinumus, attīsta Kārlis Dēķens (Dēķens 1922), Viktors Ramāns (Ramāns 1927), Jānis Broka (Broka 1930; 1933), Jānis Pīlaps (Pīlaps 1939). Šo autoru metodikas grāmatās ir formulēti latviešu valodas mācīšanas mērķi, izstrādāta metodika pamatskolai, kā arī metodikas jautājumi aplūkoti pedagoģijas, psiholoģijas un loģikas kontekstā. Valodas mācību metodiskā doma padomju laika Latvijā apkopota trīs metodiskās monogrāfijās: Zentas Lubānietes, Annas Bērzes, Lidiijas Birģeles „Latviešu valodas mācīšanas metodikā I–IV klasei” (Lubāniete, Bērze, Birģele 1957); Annas Greitjānes, Jāņa Barisa, Mirdzas Briģes, Marijas Grauzes, Laimas Milleres „Latviešu valodas mācīšanas metodikā 5.–7. klasei” (Greitjāne u. c. 1960), kā arī Oto Ņesterova „Latviešu valodas mācīšanas metodikā 1.–3. klasei” (Ņesterovs 1973). Npublicēta, tikai rokrakstā lasāma Artura Ozola metodika pamatskolai (Ozols 1946) un metodikas prospekta manuskripts vidusskolai (Ozols 1953).

Lingvistiski teorētisko pamatu latviešu valodas mācību satura attīstībai pēc Latvijas otrreizējās okupācijas 1944. gadā veido valodnieku Rūdolfa Grabja, Artura Ozola, Jūlija Kārklīņa, Ilmāra Freidenfelda, Ainas Blinkenas, Alises Lauas u. c. pētījumi fonētikā, leksikoloģijā, gramatikā un vispārīgajā valodniecībā. Latviešu valodnieku pētījumu rezultāti rod atspoguļojumu latviešu valodas mācību saturā un līdz ar to – skolu gramatiku izdevumos, piemēram, uzskati par lietvārdu un darbības vārdu klasifikāciju deklinācijās un konjugācijās (šo jautājumu traktējumā visskaidrāk konstatējama krievu valodniecības ietekme), sintakses, morfoloģijas, fonētikas, kā arī vispārīgās valodniecības teorijas iekļāvums mācību grāmatās, tāpat terminoloģisku jautājumu risinājumi (1952. gada polemikā par skolu gramatiku terminoloģiju piedalījusies Grieta Ārensone, Jānis Endzelīns, Ilmārs Freidenfelds, Klements

Gailums, Rūdolfš Grabis, Alfrēds Jankevics, Jānis Loja, Arturs Ozols, Bunims Vekslers). Ir arī nedaudzi pārskata tipa pētījumi. O. Ņesterovs ir autors grāmatai par latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas vēsturi un attīstību kopš 17. gadsimta līdz 20. gadsimta 60. gadu beigām (Ņesterovs 1974). Pēc padomju laika metodikas vēstures jautājumus pārskata aspektā pētījusi Diāna Laiveniece (Laiveniece 1999; 2007a; 2007b); Dzintra Paegle pētījusi latviešu valodas mācību grāmatu vēstures jautājumus, kas aptver laika posmu no 1940. gada līdz 1950. gadam (Paegle 1999b).

Par mācību grāmatām un to autoriem savu vērtējumu izteikuši Jēkabs Lautenbahs (Lautenbahs 1881), Viktors Ramāns (Ramāns 1927), Jānis Zēvers (Zēvers 1927), Anna Greitjāne (Greitjāne 1956), Dzintra Paegle (Paegle 1999a; 1999b; 2001b; 2007). Marija Lāce rakstījusi par pirmajām latviešu mācību grāmatām, kas izdotas no 1585. gada līdz 1917. gadam (Lāce 1968). Eižēnija Peile sniegusi pārskatu par latviešu valodniecības terminoloģijas vēsturi 19. gadsimta pēdējā ceturksnī (Peile 1967), aplūkojot arī mācību grāmatas, kurās šī terminoloģija lietota.

Latviešu valodas mācību metodikas jautājumiem atsevišķās publikācijās padomju periodā pievērsušies vairāki metodiķi – Mirdza Briģe, Dzidra Cīrule, Ilmārs Freidenfelds, Mirdza Gaile, Helga Grase, Anna Laure (Greitjāne), Izaks Niselovičs, Arturs Ozols u. c.; pēcpadomju laikā – Zenta Anspoka, Diāna Laiveniece, Dzintra Paegle u. c. Šie visi nosauktie pētījumi tad arī veido promocijas darba *teorētisko pamatu* lingvodidaktikas jautājumu izpētē un analīzē.

Būtisku promocijas darba teorētiskā pamata daļu veido Latvijas Valsts arhīva materiāli, kuros hronoloģiski dokumentēti rīkojumi par izmaiņām latviešu valodas mācību procesā, Skolu zinātniski pētnieciskā institūta darbību u. c. laikmeta liecības, kas saistītas ar promocijas darba tematu:

- nestrukturētas mutvārdu intervijas ar laikmeta lieciniekiem (Maigone Beitīņa, 2012. gada 27. martā; Aina Blinkena, 2012. gada 16. jūlijā; Vaira Strautiņa, 2012. gada 12. jūlijā);
- sarakste ar respondentēm promocijas darbam svarīgu jautājumu noskaidrošanai (ar Dzidru Cīruli no 2012. gada 27. marta līdz 25. jūnijam; ar Zaigu Lasenbergu 2012. gada 13. augustā; ar Dzintru Paegli 2012. gada 25. jūnijā, 27. jūnijā, 9. augustā, 13. augustā; 2013. gada 3. janvārī);

Pētījuma rezultātu aprobācija

Par dažādiem promocijas pētījuma aspektiem nolasīti referāti 11 starptautiskās zinātniskās un valsts nozīmes konferencēs Latvijā un ārpus tās.

1. Normunds Dzintars. Referāts „Sociālais aspekts latviešu valodas mācību grāmatu tekstos 20. gs. 40.–50. gados”. International scientific conference *New dimensions in the development of society*. Jelgavā 2009. gada 2.–3. oktobrī.
2. Normunds Dzintars. Referāts „Uzdevumu tematiskais spektrs Miķeļa Alkšņa un Otomāra Vilāna *Latviešu valodas gramatikā. Vidusskolas kurss*”. Starptautiskā zinātniskā konference *Tekstas: lingvistika ir poetika 17*. Šauļos 2009. gada 12.–13. novembrī.
3. Normunds Dzintars. Referāts „Satura aspekts 20. gs. 40.–50. gadu latviešu valodas mācību grāmatās”. Liepājas Universitātes 14. starptautiskā zinātniskā konference *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepājā 2009. gada 26.–27. novembrī.
4. Normunds Dzintars. Referāts „Latviešu valodas mācību grāmatu satura pilnveide 20. gadsimta 50. gadu sākumā”. *The 52nd international scientific conference of Daugavpils University*. Daugavpilī 2010. gada 14.–16. aprīlī.
5. Normunds Dzintars. Referāts „Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumi latviešu valodas mācību grāmatās no 20. gadsimta sākuma līdz 50. gadiem”. XI Baltistu kongress. Rīgā 2010. gada 27.–30. septembrī.
6. Normunds Dzintars. Referāts „Zudušās gramatikas meklējumos: Ernests Ābols „Latviešu valoda 5.–7. klasei””. Liepājas Universitātes 15. starptautiskā zinātniskā konference *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Liepājā 2010. gada 2.–3. decembrī.
7. Normunds Dzintars. Referāts „Mērķi un uzdevumi latviešu valodas mācību programmās no 1940. gada līdz 1959. gadam”. Latvijas Universitātes 69. zinātniskā konference. Rīgā 2011. gada 10. februārī.
8. Normunds Dzintars. Referāts „Akcentu maiņa latviešu valodas mācīšanā padomju okupācijas sākumposmā”. Ventspils Augstskolas un Liepājas Universitātes 1. starptautiskā zinātniskā konference *Via scientiarum*. Ventspilī 2011. gada 25.–26. martā.
9. Normunds Dzintars. Referāts „Latviešu valodas mācību metodikas attīstība no Latvijas brīvvalsts pēdējās metodikas grāmatas līdz 1960. gadam.” Liepājas Universitātes 8. starptautiskā zinātniskā konference *Valodu apguve: problēmas un perspektīva*. Liepājā 2011. gada 7.–8. aprīlī.

10. Diāna Laiveniece, Normunds Dzintars. Referāts „Artura Ozola ieguldījums latviešu valodas mācību metodikā”. 48. prof. Artura Ozola dienas starptautiskā zinātniskā konference *Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvs*. Rīgā 2012. gada 15.–16. martā.
11. Normunds Dzintars. Referāts „Следы советской идеологии в учебниках и в программах латышского языка в Латвии (1945–1991)”. Viļņas Edukoloģijas universitātes, Maskavas pilsētas pedagoģiskās universitātes, Vroclavas Universitātes 5. starptautiskā zinātniskā konference *Linguistic, Didactic and Sociocultural Aspects of Language Functioning*. Viļņā 2012. gada 26.–27. aprīlī.

Būtiskākās promocijas darba atziņas publicētas 11 zinātniskos rakstos vispāratzītos recenzētos izdevumos un tēzēs 4 starptautisko zinātnisko konferenču materiālos, 1 raksts pieņemti publicēšanai:

Publicētie raksti

1. Dzintars, Normunds. Sociālais aspekts latviešu valodas mācību grāmatu tekstos 20. gs. 40.–50. gados. *International scientific conference New dimensions in the development of society*. [Kompaktdisks.] Jelgava, 2009.
2. Dzintars, Normunds. Fonētikas mācību satura izmaiņas latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolai 20. gadsimta 40. gados. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums 14 (2). Liepāja : LiePA, 2010, 81.–92. lpp.
3. Dzintars, Normunds. Latviešu valodas mācību grāmatu satura pilnveide 20. gadsimta 50. gadu pirmajā pusē. *The 52nd international scientific conference of Daugavpils University*. [Kompaktdisks]. Daugavpils, 2011.
4. Dzintars, Normunds. Zudušās gramatikas meklējumos: Ernests Ābols Latviešu valoda 5.– 7. klasei. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums 15 (2). Liepāja : LiePA, 2011, 117.–128. lpp.
5. Dzintars, Normunds. Latviešu valodas mācību metodikas attīstība no Latvijas brīvvalsts pēdējās metodikas grāmatas līdz 1960. gadam. *Valodu apguve: problēmas un perspektīva* : zinātnisko rakstu krājums, VIII. Liepāja : LiePA, 2012, 9.–22. lpp.
6. Dzintars, Normunds. Akcentu maiņa latviešu valodas mācību sistēmā padomju okupācijas sākumposmā. *Via scientiarum* : starptautiskās jauno lingvistu konferences rakstu krājums, 1. laid. Ventspils, Liepāja : Ventspils Augstskola, Liepājas Universitāte, 2012, 77.–94. lpp.
7. Dzintars, Normunds. Tekstu tematiskais spektrs Miķeļa Alkšņa un Otomāra Vilāna mācību grāmatā „Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss (1945., 1948.)”. *Linguistica Lettica*, 20. laid. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2012, 182.–193. lpp.

8. Dzintars, Normunds. Следы советской идеологии в учебниках и программах по латышскому языку в Латвии (1945–1953 гг.). *Художественный текст: Восприятие. Анализ. Интерпретация*. Вильнюс : Edukologija, 2012, № 8, С. 115–124.
9. Dzintars, Normunds. Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības fakti fonētikas mācību satura skaidrojumā latviešu skolu gramatikās 20. gadsimta 20.–50. gados. *Res Humanitariae*. Klaipēda : Klaipēdos universitetas, 2012. , vol. 12, 169–185.
10. Laiveniece, Diāna, Dzintars, Normunds. Artura Ozola ieguldījums latviešu valodas mācību metodikā. *Res Latvienses. II. Arturs Ozols (1912–1964). In honorem*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2013, 61.–74. lpp.
11. Dzintars, Normunds. Valodniecības pētījumu ietekme uz vārdu savienojumu sintakses mācību saturu pamatskolā 20. gs. 50.–80. gados. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums 17 (2). Liepāja : LiePA, 2013, 28.–36. lpp.

Tēzes

1. Dzintars, Normunds. Uzdevumu tekstu tematiskais spektrs Miķeļa Alkšņa un Otomāra Vilāna Latviešu valodas gramatikā. Vidusskolas kurss. *Tekstas: lingvistika ir poetika*, 17. Šiauliņ : Šiauliņ universiteto leidykla, 2009, 52.–53. lpp.
2. Dzintars, Normunds. Salīdzināmi vēsturiskās valodniecības atzinumi latviešu valodas mācību grāmatās no 20. gadsimta sākuma līdz 50. gadiem. *XI starptautiskais baltistu kongress*. Rīga : Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, 2010, 53.–54. lpp.
3. Dzintars, Normunds. Latviešu valodas mācību grāmatu satura pilnveide 20. gadsimta 50. gadu pirmajā pusē. *Daugavpils Universitātes 52. starptautiskās zinātniskās konferences tēzes*. [Kompaktdisks.] Daugavpils, 2010, 178.–179. lpp.
4. Laiveniece, Diāna, Dzintars, Normunds. Artura Ozola ieguldījums latviešu valodas mācību metodikā. *Valodas gramatiskā un leksiskā sistēma, tās funkcionalitāte un normatīvums* : 48. profesora Artura Ozola dienas starptautiskās zinātniskās konferences referātu tēzes, 2012. gada 15. un 16. martā. Rīga : Latvijas Universitāte, 2012, 37.–38. lpp.

Publicēšanai pieņemtie raksti

1. Dzintars, Normunds. Latviešu valodas mācību grāmatas pamatskolai no 1989. gada līdz 1994. gadam: mācību satura pārmaiņu priekšvakarā. (Pieņemts publicēšanai 2. starptautiskās jauno lingvistu konferences rakstu krājumā *Via scientarium* 2. laidienā.)

Promocijas darba struktūra

Promocijas pētījuma tekstu veido ievads, 4 daļas ar nodaļām un apakšnodaļām, nobeiguma secinājumi un aizstāvēšanai izvirzītās tēzes, kā arī avotu saraksts (250 vienības), izmantotās literatūras un pielikumos iekļauto materiālu saraksts (191 vienība), kā arī nepublicēto materiālu saraksta (12 vienības) un 18 pielikumi, kuru izveidi un saturisko atlasī noteikuši šādi faktori:

- 1) informācijas apjoms arhīva vai preses materiālos, kuru plašuma dēļ nav iespējams pilnībā iekļaut promocijas darbā, bet tās saturs ir nozīmīgs pētījuma kontekstā;
- 2) informācijas nozīmīgums, kas ļauj labāk izprast vēsturiskos notikumus, kad notiek izmaiņas latviešu valodas mācību saturā vai tā izklāstā.

Ievadā aprakstīta pētījuma iecere, raksturota darba aktualitāte un novitāte, prognozējot pētījuma teorētisko un praktisko nozīmi latviešu lingvodidaktikas pētījumu kopainā. Tāpat raksturota pētījuma metodoloģija, formulējot pētījuma objektu un priekšmetu, minot pētījuma jautājumus, pētījuma mērķi un uzdevumus, kā arī norādot pētījuma avotus un teorētisko bāzi.

Promocijas darba *I daļā* iezīmēts laika posms, kad latviešu valoda kļūst par mācību priekšmetu skolā. Tiek aplūkoti pirmie likumi, kas regulē skolu darbu, kā arī nosaka mācību priekšmetu skaitu un saturu, t. sk. reglamentē latviešu valodu kā mācību priekšmetu un nosaka tā saturu. Īsi raksturotas pirmās latviešu valodas mācību grāmatas, apskatot arī atsevišķus lingvistiskos pētījumus, kā arī metodiskie principi, kas ievēroti mācību grāmatu izveidē. Uzmanība pievērsta dažus mēnešus ilgajam padomju laikam 1919. gadā un pirmspadomju periodam līdz 1940. gada 17. jūnijam, pētot politisko centienu ietekmi uz lingvodidaktiskās domas attīstību. Korelācijā ar izglītības mērķiem Latvijas Republikā skatīta mācību programmu izstrāde un mācību satura izklāsta jautājumi.

Promocijas darba *II daļā* raksturoti latviešu valodas mācību programmu mērķi un uzdevumi, kas nosaka mācību satura apjomu pamatskolā. Mācību programmas skatītas hronoloģiski, uzmanību pievēršot tikai svarīgākajām izmaiņām, ko rosinājuši pētījumi dažādās valodniecības nozarēs.

Promocijas darba *III daļā* raksturotas latviešu valodas mācību grāmatas pamatskolai, kas izdotas no 1944. gada līdz 1991. (1994.) gadam. Daļa strukturēta 3 nodaļās, ievērojot hronoloģisko principu: 40.–50., 60.–70. un 80.–90. gados izdotās mācību grāmatas. Dalījumu nosaka būtiskākās izmaiņas mācību programmās, kas maina pamata nostādnes mācību grāmatu izveidē (īpaši 50. gadu sākumā un 1970. gadā), kad mācību saturā tiek iekļauti jauni lingvistisko pētījumu rezultāti. Uzmanība tiek pievērsta tam pamatskolas mācību grāmatu saturam, kurā notiek kādas fiksējamas izmaiņas, vienlaikus konstatējot varbūtējo saikni ar tā laika pētījumiem

latviešu valodniecībā. Ne vienmēr ir iespējams precīzi noteikt laiku, kad kāds no lingvistisko pētījumu aspektiem tiek iekļauts mācību saturā pamatskolā, tāpēc salīdzinājumam aplūkotas arī latviešu valodas mācību grāmatas vidusskolai. Lai varētu noteikt ideoloģijas ietekmi uz mācību grāmatām, sīkāk pētīti un analizēti uzdevumu teksti, izmantojot statistiskās analīzes metodes elementus. Mācību grāmatu raksturojumā izmantoti Latvijas Valsts arhīva materiāli: mācību grāmatu prospekti, recenzijas, grāmatu apspriežu protokoli. Daļa no šiem materiāliem iekļauta pielikumos.

Promocijas darba *IV daļa* veltīta latviešu valodas mācību satura analīzei, pievēršot uzmanību izklāsta tendencēm, attīstībai un pārmaiņām. Tā ir visplašākā promocijas darba daļa, kurā aplūkots viss pamatskolas mācību saturs. Tā kā promocijas darbs ir hronoloģisks panorāmiska tipa pētījums, tad aplūkotas visas tās valodniecības nozares, kas iekļautas pamatskolas mācību saturā, skatot to attīstību vēsturiskā dinamikā.

Nobeigumā aizstāvēšanai izvirzītas 7 tēzes, kurās koncentrēti formulēts pētījuma devums latviešu lingvodidaktikas attīstībā, akcentējot korelāciju ar padomju laika latviešu valodnieciskajiem pētījumiem, un metodiskās domas attīstības vēsturē (1940–1991).

I. Latviešu valodas kā mācību priekšmeta aizsākums un attīstība līdz 1941. gadam: pētījuma vēsturiskais konteksts

Par latviešu valodas kā mācību priekšmeta aizsākumu pieņemts runāt, sākot ar 1874. gadu, kad latviešu valoda kā mācību priekšmets noteikts ar likumu Vidzemē, un gadu vēlāk – Kurzemē (Paegle 1999a, 4), tomēr promocijas darbā par sākumu uzlūkots agrāks laiks – 1836. gads, kad atrastas pirmās ziņas par latviešu valodu kā skolas mācību priekšmetu. To laiku notikumi uzlūkojami par priekšnosacījumu tam, lai latviešu valoda iegūtu mācību priekšmeta statusu. Par teorētisko ziņu avotu šādam skatījumam kalpo Andreja Viča un Jāņa Anspaka pētījumi (Vičs 1994; Anspaks 2003).

1. Latviešu valodas mācība no 1836. gada līdz 1917. gadam

Pirmās ziņas par latviešu valodu kā atsevišķu mācību priekšmetu datējamas ar 1836. gadu, kad Jelgavas mācītājs Vilhelms Kristiāns Pantēnijs (Panteniuss) savas pirmās nodibinātās skolas mācību programmā iekļāvis latviešu valodu (Antoloģija 1991, 68). Nav izdevies noskaidrot, vai programmā paredzēts mācīt zināšanas par valodas gramatisko sistēmu; ir ziņas, ka Pantēnijs programmā par mācību priekšmetiem atzinis šādas disciplīnas: latviešu valodu, lasīšanu, rakstīšanu, rēķināšanu, vēsturi, ticības mācību [dievvārdus], ģeogrāfiju (Ārons b. g., 38). Nav ziņu, kā šo programmu izdevies īstenot, jo tajā laikā trūka sagatavotu skolotāju, kas varētu mācīt latviešu valodu.

19. gadsimta pirmajā pusē skolās bērni mācās lasīt, izmantojot burtošanas metodi, un rakstīt. O. Nesterovs, raksturojot rakstīt mācīšanu, min norakstu kā galveno rakstītprasmes apguves metodi. Uzmanība pievērsta tam, lai skolēni lasītu izteiksmīgi un lai tie lasot ievērotu pieturzīmes, kā arī prastu izlasīto atstāstīt no galvas (Nesterovs 1974, 17).

1840. gada 1. maijā tiek apstiprināti Irlavas Skolotāju semināra statūti (Vičs 1994, 51), kur 6. § norādīts, ka semināristiem paredzēts apgūt lasīšanu un rakstīšanu, latviešu valodu apgūstot tik labi, lai varētu pareizi sarunāties un rakstīt domrakstus.

1840. gadā Kurzemē tiek pieņemts pagasta skolu reglamenta projekts, kurā par latviešu valodas mācīšanu teikts visai maz, vien 2. punktā paredzēts, ka pagastu skolās māca reliģiju, lasīt, rakstīt, rēķināšanas pirmās pamatdarbības un baznīcas dziesmu dziedāšanu (Vičs 1994, 79). Attiecībā uz mācību grāmatu lietojumu teikts, ka bērniem uz skolu jāņem līdzī ābece vai lasāmā grāmata; secināms, ka šajā laikā sistēmiska latviešu valodas priekšmeta apguve nenotiek, tā vērsta uz lasīšanas un rakstīšanas prasmju apguvi un attīstību.

Latviešu valoda par skolas mācību priekšmetu kļūst ar 1874. gada noteikumiem Vidzemē un 1875. gada noteikumiem Kurzemē. Likumā *Priekš evaņģēliskajām luteru laukskolām un laukskolotāju semināriem Igauņu zemē un Kurzemē* (Likumi 1875) paredzēts, ka pagasta skolās (3. punkts) jāmaca zemes iedzīvotāju valoda un krievu valoda. Mācību rādītājā [programmā] tiek diferencētas prasmes, kas jāmacās ziemas skolā un gada skolā (vasaras skola, kur bērnus sūtīt vai nesūtīt ir vecāku ziņā). Ziemas skolā, mācoties latviešu valodu, jāapgūst lasīšana, kā arī rakstīšana: jāprot rakstīt vēstules, sacerēt aprakstus, jāraksta diktāti, jāapgūst ortogrāfija. Vasaras skolas programmā minēts, ka bērniem jāmaca „latviešu valodas jo vajadzīgie likumi un ortogrāfija” (Likumi 1875). Likumā tiek norādītas arī latviešu valodas mācību grāmatas, kas izmantojamas mācību procesā gan bērniem, gan skolotājiem. Skolotājiem ieteikta Augusta Bīlenšteina „*Elemente der lettischen Sprache*” (Bielenstein 1866), bet bērniem – Jāņa Spīsa „Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas” (Spīss 1867); no jauna 1885. gadā piedāvātas šādas grāmatas: Matīsa Kaudzītes un Stērstu Andreja „Sēta un skola” (Kaudzīte, Stērste 1882), Stērstu Andreja „Maza gramatika” (Stērstu Andreja bibliogrāfijā gan darbs ar šādu nosaukumu nav atrodams, bet varētu būt domāts „Vadonis latviešu valodas mācībā tautas skolām” (Stērste 1882), Jura Kalniņa „Vadonis rakstienos 3 koncentriskos riņķos” (Kalniņš 1881) (Likumi 1885).

Par latviešu valodas lietošanu skolā, kā arī tās mācīšanu iestājas jaunlatvieši, kas uzskata, ka latviešos jāmodina nacionālā pašapziņa, jāpretojas pārvācošanas tendencēm. Viens no ievērojamākajiem jaunlatviešiem ir Atis Kronvalds. 1869. gadā tiek publicēts viņa raksts „Kāds vārds par mūsu tēvu valodu”, kurā līdztekus apcerei par latviešu valodas gramatikas jautājumiem apspriesti arī tie darāmie darbi, kas ilgtermiņā palīdzētu nostiprināt latviešu valodas pozīcijas sabiedrībā. A. Kronvalds secinājis, ka ir nepieciešama latviešu valodas gramatika un leksikons, zemākas un augstākas latviešu skolas. Atzinīgi vārdi teikti par A. Bīlenšteina „Latviešu valodas gramatiku”, bet sacīts, ka tik labi neveicoties ar latviešu valodas mācīšanu skolās, jo skolu vajadzībām nav sarakstīta neviena derīga latviešu valodas mācību grāmata (Kronvalds 1937, 420). Publikācijā „Tautiskie centieni” A. Kronvalds pauž tam laikam drosmīgu domu, ka tautskolās jāvalda tēvu valodai (Kronvalds 1936, 50), jo skolās ir pārvācošanas politika, ko vēlāk nomaina agresīva pārkrievošanas politika. 1887. gadā publicētajā rakstā „Kāds vārds par mūsu tautas skolām” tēvu valoda tiek minēta jau par to mācību priekšmetu, kam jābūt par visu citu mācību priekšmetu pamatu, latviešu valoda jāmacās padziļināti, t. i., skolēniem jāiepazīstas ar valodas likumiem, kas runājot un rakstot ievērojami (Kronvalds 1936, 207).

Līdzīgas domas pauž Auseklis, uzskatot, ka vispirms bērnam jāapgūst dzimtās valodas pamati un tikai pēc tam jāmacās svešas valodas. Arī viņš kritizē latviešu valodas mācīšanu

skolās, kas līdz 19. gadsimta vidum saprasta tikai kā lasītprasmes un rakstītprasmes apguve. Galvenos trūkumus latviešu valodas mācīšanā, kādus saskatījis Auseklis, savā monogrāfijā atklājis O. Ņesterovs: 1) latviešu valodas likumus (valodas mācību) skolās nemāca; 2) svešo valodu mācīšanā skolotāji nepamatojas uz latviešu valodu; 3) pirms bērni vēl nav apguvuši dzimtās valodas pamatus, paralēli māca svešvalodas un dzimto valodu (Ņesterovs 1974, 30–31). Par jaunlatviešu devumu metodiskās domas attīstībā, kas ir viens no visvairāk izgaismotajiem periodiem latviešu valodas metodikas vēsturē, rakstījusi D. Laiveniece (Laiveniece 1999), O. Ņesterovs (Ņesterovs 1974), kā arī ziņas par jaunlatviešu darbību latviešu valodas stiprināšanā sniegtas pedagogijas antoloģijā „Pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1890. gadam” (Antoloģija 1991), tāpēc šajā pētījumā jaunlatviešu ieguldījums latviešu valodas mācībā vairāk detalizēti aplūkots netiks.

Par dzimtās valodas mācību grāmatu sākumu uzlūkojams 1874. gads, kad iznāk Fridriha Mekona grāmata „Latviskas valodas katķisme priekš tautas skolām” (Mekons 1874). Lai arī šī mācību grāmata terminoloģijas un satura nepilnību dēļ netiek atzīta par derīgu skolām un skolās netiek lietota (Paegle 1999a, 22), tā aizsāk latviešu valodas mācību grāmatu vēsturi. V. Ramāns latviešu valodas mācību grāmatu pārskatā (Ramāns 1927, 34–35) citē mācību grāmatas autora teikto par šī darba nepieciešamību: latviešu valodas gramatika līdz šim latviešu tautas skolās nav mācīta; Latviešu literāriskās biedrības locekļi pat domājot, ka skolas vēl nav tik tālu attīstījušās, ka latviešu valodas gramatiku tajās varētu mācīt, tādēļ F. Mekons uzskatījis par savu pienākumu sarakstīt mācību grāmatu tautskolām. J. Lautenbahs par F. Mekona darbu izsaka daudz kritisku piezīmju: lietota novecojusi terminoloģija, ortogrāfiskas kļūdas valodas piemēros u. c. (Lautenbahs 1881, 150).

1877. gadā iznāk skolotāja Ģederta Tauriņa „Latviešu valodas gramatika priekš skolām un pašmācības”. Mācību vielas izklāstā autors izmantojis A. Bīlenšteina atzinumus par latviešu valodas gramatiku. Kritiskas piezīmes par mācību grāmatas metodisko apdari izsaka Andrejs Stērste (Paegle 1999a, 22–23). J. Lautenbahs Ģ. Tauriņa mācību grāmatu vērtējis šādi: „Tātad esam spiesti to vispārīgo spriedumu dot, ka Tauriņa gramatika ir tā vismazāk patstāvīgā latviešu gramatika latviešu valodā. Bet kas mums pie viņas šē beidzot pilnam jāslovē, tā ir – neizdevušos nosaukumus atskaitot – labā valoda, attiecoties uz pilnajām galotnēm un participu jauko lietāšanu. Šinī ziņā viņa par visām latviešu gramatikām pārāka.” (Lautenbahs 1881, 150)

Gaujienas draudzes skolas skolotāja Heinriha Spalviņa 1879. gadā izdotā mācību grāmata „Palīgs valodas mācībā un domu rakstos” (Spalviņš 1879) ievērojama ar savu praktisko nolūku: autors valodas likumus papildina ar valodas piemēriem, kā arī latviešu valodas mācīšanu saista ar domrakstiem. J. Lautenbahs uzskata, ka „darbs neesot zinātnisks,

bet praktisks. Viņš tāpat kā Mekons un Tauriņš nepētī valodu, bet tik kā praktisks skolotājs rāda to celiņu, pa kuru viņš reiz savus skolēnus pie mātes valodas pareizas lietāšanas vedis.” (Lautenbahs 1881, 150) Lautenbahs atzīst H. Spalviņa gramatikas grāmatu par sava laika labāko grāmatu metodiskajā ziņā, lai gan izteiktas arī kritiskas piezīmes par teorētiskajām kļūdām, kādas mācību grāmatā pieļautas.

Īpaši atzīmējama ir Andreja Stērstes „Latviešu valodas mācība” (Stērste 1879), kas iznāk 1879. gadā. Ievadā mācību grāmatas autors skaidro grāmatas sarakstīšanas iemeslu, norādot, ka „mūsu skolām līdz šim nebija nevienas pilnīgas, latviski sarakstītas latviešu gramatikas, pilnīgas tai ziņā, ka tā aplūkotu etimoloģiju, sintaksu un ortogrāfiju kopām” (Stērste 1879, 1). A. Stērste arī skaidro tās nepilnības, kas sastopamas Kaspara Biezbārža mācību grāmatā „Mūsu valoda un tās rakstība” (Biezbārdis 1869), Ģ. Tauriņa un F. Mekona latviešu valodas mācību grāmatās (Stērste 1879, 1). Autors raksturo apstākļus, kuros māca latviešu valodu: skolās izmanto dažādas programmas, ir dažāds mācību laika garums, tāpēc latviešu valodu visur nemācās vienādā apjomā. Par avotiem A. Stērste izmantojis Vecā Stendera, Johana Frīdriha Rozenbergera un A. Bīlenšteina darbus, lai gan atzīst, ka vietām atkāpies no viņu sistēmas gramatisko kategoriju raksturojumā. Mācību grāmatas ievadā arī norādītas grūtības ar terminu izvēli, jo latviešu valodas gramatikas terminoloģija nav izstrādāta, līdz ar to autors lieto gan latīņu, gan latviskos terminus. A. Stērstes mācību grāmata tiek izdota četras reizes, un tā atzīta par sava laika labāko skolu gramatiku (Paegle 1999a, 34).

Būtisks pavērsiens latviešu valodas mācības nostādņēs ir tas, ka A. Stērstes mērķis ir mācīt latviešu valodu skolās kā zinātņi (Stērste 1879), un pēc Otrā pasaules kara šī nostādne tiek iekļauta latviešu valodas mācību programmās. J. Lautenbahs A. Stērstes „Latviešu valodas mācību” ierindo līdzās A. Bīlenšteina „Latviešu valodas rokasgrāmatai” (Bielenstein 1863). Pozitīvi vērtēta A. Stērstes prasme izvairīties no A. Bīlenšteina grāmatas atdarināšanas, tomēr atrastas arī dažas kļūdas: ortogrāfijas skaidrojumi (iesaka salīdzināt ar lietuviešu valodas formām); daži neizdevušies termini (jautājošie pronomi; atbildošie pronomi iedalās: norādošos, noteicošos, liedzošos; par neveiksmīgu atzīta atteikšanās no A. Bīlenšteina piedāvātā noteiktā adjektīva apraksta; kritizēts tas, ka „grāmatnieks pa daudz pēc kāda maza izloknes turējies” (Lautenbahs 1881, 160). Līdzās kritikai J. Lautenbahs tomēr atzinīgi vērtē A. Stērstes gramatiku, rakstīdams, ka tā „ir pirmā pilnīgā, latviski zinātniski sarakstītā latviešu gramatika, pilnīga tai ziņā, ka tā aplūko – kā sarakstītājs pats bild [piebilst] – etimoloģiju, sintaksu un ortogrāfiju kopam. [...] Mums šķiet, ka viņš šo nolūku [mācīt valodu kā zinātņi] (komentāri mani – N. Dz.) it labi panācis. Kur vien gribēs pa latviski latviešu valodu dziļāki

un plašāki mācīt un mācīties, tur būs – mazākais šim brīdim, kur citu tādu gramatiku nav, – šo „Latviešu valodas mācību” rokā ņemt.” (Lautenbahs 1881, 160)

Latviešu valodas mācību grāmatu izdošanu ietekmē arī agresīvā pārkrievošanas politika, kas tiek realizēta valsts pārvaldē, arī skolās. M. Lāce konstatējusi, ka vismazāk latviešu valodas mācību grāmatu izdots laikā no 1891. gada līdz 1905. gadam, kad pārkrievošana sasniedz visaugstāko pakāpi (Lāce 1968, 50). Dzimtās valodas stundas, protams, notiek latviski (arī luterāņu ticības mācība un baznīcas dziedāšana), bet pārējie mācību priekšmeti tiek mācīti tikai krievu valodā, kā arī savā starpā skolēniem jāsazinās krievu valodā pat starpbrīžos. Šāda politika nevar rosināt daudz mācību grāmatu izdošanu latviešu valodas apguvei. Mācību grāmatās, kas top pārkrievošanas laikā, valodniecības termini doti gan latviešu, gan krievu valodā (sk., piemēram, Laimiņš 1889; Cukurs 1897; Abuls 1902 u. c.). O. Nesterovs atbilstoši sava laika apstākļiem pārkrievošanas politiku vērtē citādi, norādot, ka krievu valoda kļūst par galveno valodu skolās, kā arī skolotāji iepazīstas ar krievu metodiķu atziņām (Nesterovs 1974, 36). Pārkrievošanas process netiek raksturots kā negatīvs, bet tam ir objektīvi apstākļi, jo pētījums rakstīts 20. gadsimta 70. gados, kad pārkrievošanas politika Latvijā notiek atkal ar jaunu spar.

Raksturojot situāciju latviešu valodas mācīšanā līdz 20. gadsimta sākumam, V. Ramāns konstatējis, ka „skolās lietotas kādas 7 mācību grāmatas” (Ramāns 1927, 41), bet tajās atšķiršies lietotā terminoloģija. Tādējādi viena valodas parādība saukta pat četros dažādos terminos, kas apgrūtinājis valodas mācīšanu un mācīšanos: piemēram, *lietvārdi* saukti vai nu par *lietu vārdiem*, vai *būtības vārdiem*; locījumu nosaukšanai lietoti gan latīniskie (*nominatīvs*, *ģenitīvs*, *datīvs* utt.), gan latviskotie (K. Mīlenbahs) nosaukumi (*sakulis*, *attieculis*, *virzulis*, *papildulis*, *vietulis*, *saukulis*) (Mīlenbahs 1895). Pētera Abula referāts „Terminoloģija latviešu gramatikā” (Abuls 1901) noder par ierosmi, lai izstrādātu vienotu terminoloģiju (Paegle 1999, 71), un 1902. gadā tiek pieņemta vienota terminu sistēma, kas lietojama latviešu valodas mācību grāmatās 20. gadsimta sākumā (Ramāns 1927, 42). Par latviešu valodniecības terminoloģijas attīstību 19. gadsimta otrajā pusē (t. sk. skolu gramatikās) rakstījusi arī Eižēnija Peile (Peile 1967) un Vaira Strautiņa (Strautiņa 1967), hronoloģiski aplūkojot terminu izveides vēsturi.

Latviešu valodas mācības pamatnostādnes 20. gadsimta pašā sākumā labi atklātas Mārtiņa Ķurzēna darbā „Latviešu valodas metodika” (Ķurzēns 1901) Tiek atzīts, ka M. Ķurzēns ir pirmais, kurš latviešu valodas metodikas vēsturē aplūko pedagoģiju, didaktiku un metodiķu kā zinātnes priekšmetus (Paegle 1999a, 82). Valodas mācībā metodikas autors akcentē induktīvās metodes lietošanas piemērotību tautskolā, lai gan tiek aplūkota arī deduktīvā metode, kuru var lietot atkārtojot. Jauna ir koncentrisko riņķu teorija, kas

aizsākusies ar Jāņa Skujas mācību grāmatu (Skuja 1889) un metodiku (Skuja 1891), kurā izveidoti koncentru paraugi. M. Ķurzens izstrādā mācību vielas izkārtojumu pakāpienos, lai no vienkāršā virzītos pie sarežģītā. Metodikas autors arī min pozitīvos faktorus, kas piemīt šādam mācību vielas izkārtojuma modelim (Laiveniece 1999, 49). Šī teorija vēlāk tiek izmantota Jāņa Baha (Bahs 1902), Pētera Abula (Abuls 1902), Antona Laimiņa (Laimiņš 1889), Viļa Plūdoņa (Plūdons 1910) un Kārļa Dēķena (Dēķens 1916) sarakstītajās mācību grāmatās.

1907. gadā tiek izdota K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu gramatika”. Vienkāršota un piemērota skolu vajadzībām, tai pašā gadā tā iznāk arī ar nosaukumu „Latviešu valodas mācība”. Tādējādi tiek izdota grāmata, kas ietekmējusi nākamo mācību grāmatu autorus 20. gadsimta 20.–40. gados (arī ilgāk, piemēram, Valerijas Baltiņas-Bērziņas mācību grāmatu „Latviešu valodas gramatika”, kas trimdā iznāk līdz pat 1987. gadam). Mācību grāmatā ievērots valodas sistēmisks apraksts, pieskaroties arī izlokšņu un dialektu dotumiem. Grāmatā „Latviešu valodas mācība” līdz 9. izdevumam tiek lietoti latviski valodniecības termini, izņemot locījumu nosaukumus (Paegle 2001b, 62), bet kopš 1936. gada izdevuma regulāri lietoti latīņu cilmes valodniecības termini (Paegle 2001b, 83). Valodas fakti mācību grāmatā tiek skaidroti diahroniski, salīdzinot tos ar radu valodām, t. i., izmantojot salīdzināmi vēsturisko metodi. Locīšanas paradigmās tiek norādīti arī senie locījumi – mācību saturs, kas skolu gramatikās sastopams līdz 20. gadsimta 50. gadiem. J. Endzelīns izstrādā darbības vārdu locīšanas sistēmu, kādu to pazīstam arī mūsdienu latviešu valodas mācību grāmatās. Mācību grāmatas lielākā nozīme ir tā, ka ar tās palīdzību skolēni var nostiprināt literārās valodas normas un to lietošanu, kā arī atklāt latviešu valodas gramatisko sistēmu visā tās pilnībā.

Laika periodā līdz Pirmajam pasaules karam vēl vērā ņemama ir V. Plūdoņa sarakstītā mācību grāmata „Pirmais vadonis praktiski teorētiskā latvju valodas mācībā” (Plūdons 1910), kur ievērota induktīvā metode mācību satura izklāstā. V. Plūdoņa uzskats ir tāds, ka skolēnam zināšanas jāgūst, pašam darbojoties. Galvenais uzsvars likts uz gramatikas praktisku mācīšanos, kur skolēns aktīvi līdzdarbojas: meklē, domā, secina. Mācību grāmatai ir praktiskā un teorētiskā daļa, un mācību viela izklāstīta koncentriskajos riņķos. 2. mācību grāmatas izdevums 1911. gada 5. septembrī saņem novērtējumu kā labākā latviešu valodas mācību grāmata (Paegle 2001b, 108). Mācību vielas izklāstā V. Plūdons ievērojis J. Endzelīna ieteikumus dažādu literārās valodas vārdu formu lietojumā.

Latviešu valodas mācību satura attīstību ietekmē Pirmais pasaules karš, kad daļa Latvijas iedzīvotāju dodas bēgļu gaitās uz Krieviju. 1916. gadā Maskavā tiek izdots „Latviešu tautskolas programma [projekts]”, kurā konstatēts, ka latviešu valoda kļuvusi par mācībvalodu

lielākajā daļā tautskolu (Programas projekts 1916). Tiek izveidotas Izglītības nodaļas komisijas, kas izstrādā, izvērtē un apstiprina atsevišķu mācību priekšmetu programmas. Latviešu valodas komisijas darbā piedalās Jānis Akuraters, Kārlis Dēķens, Kārlis Freinbergs, Uldis Ķēniņš, Linards Laicens, Leons Paegle u. c. No programmas ievada uzzināms, ka latviešu valodas mācību programmas projektu izstrādājuši Harkovas skolotāji (Programas projekts 1916), kas papildināts un labots, lai komisija varētu to apstiprināt. Mācību pamatnostādņēs izvirzīti divi mērķi:

- 1) uz nākotni vērsta – iegūt Latvijas pašnoteikšanos, lai latviešu valoda būtu arī oficiāla valoda, kas lietota visās valsts iestādēs;
- 2) valodas pasniegšanas ideālais mērķis – „modināt un izkopt jaunajā paaudzē tautības apziņu, īpatnēji latvisko ētiskā un estētiskā ziņā, darīt pieietamu katram mūsu daiļliteratūru un mākslu un caur to modināt un izkopt īpatnēji latvisko kultūru, kas savukārt dod nācijai neatkarības un eksistences tiesību”¹ (Programas projekts 1916, 9).

Mācību procesā ieteikts izmantot latviešu literatūras piemērus, folkloras materiālus. Svarīga mācību pamatnostādne ir tā, ka latviešu valodu nedrīkst mācīt kā dogmu, jo valoda attīstās līdz ar tautu (Programas projekts 1916, 10). Valodas mācībā paredzētas arī sarunas stundas, kurās skolēni attīsta runātpasmi. Tāpat mācību programmas autori uzskata, ka tautskolas un vidusskolas mācību programmās jāievēro pēctecība, lai skolēni, beidzot tautskolu, bez grūtībām varētu apgūt latviešu valodu „nākošajā nacionālā vidusskolā” (Programas projekts 1916, 10). Skolotājiem kā rokasgrāmata tiek ieteikta K. Mīlenbaha un J. Endzelīna „Latviešu gramatika”. Atzīmējams, ka programmas pamatnostādņēs skaidri formulēti tie mērķi un uzdevumi, kas vēlāk tiek īstenoti Latvijas skolās, kad valsts ieguvusi neatkarību. Tātad – mācību pamatnostādņēs formulētie mērķi bijuši ar nākotnes perspektīvu. Ticis domāts ne vien par latviešu valodas mācīšanu pārskatāmā laika periodā, bet arī par mācību programmas sasaisti ar vidusskolai paredzēto latviešu valodas mācību saturu, ievērojot pēctecības principu.

1916. gadā klajā nāk K. Dēķena darbs „Ievadījums latviešu valodas mācībā” (Dēķens 1916), kur daudzas nostādnes sasaucas ar iepriekš minēto mācību programmu. Dz. Paegle, raksturojot K. Dēķena sarakstīto mācību grāmatu, secinājusi, ka autors mudina skolēnu pētīt un nonākt pie secinājumiem par dažādām valodas parādībām, kā arī apgūt gramatiku, zināšanas lietojot praktiski (Paegle 2001b, 141).

Kopumā secināms, ka 19. gadsimta otrā puse un 20. gadsimta sākums ir nozīmīgs laiks latviešu valodas mācību priekšmeta teorētiskajā un praktiskajā izveidē, kā arī metodiskajā attīstībā. Vairākkārtējie mēģinājumi radīt skolēniem piemērotu mācību grāmatu,

¹ Citātā ievērota mūsdienu ortogrāfija, bet saglabāts autoru lietotais izteiksmes veids.

kurā būtu atbilstoša teorētiskā bāze un metodiskā apdare, veicina uzlabojumus gan mācību grāmatu saturiskajā pilnveidē, gan piemērotībā skolēnu vecumam. Redzams, ka mācību satura ziņā „stabilākas” ir tās skolu gramatikas, kurās iekļautas jaunākās atziņas latviešu valodniecībā. Īpaša nozīme šī laika posma mācību grāmatu satura izveidē ir A. Bīlenšteina darbiem: no tiem teorētiskās atziņas pārņēmuši pirmo mācību grāmatu autori F. Mekons, Ģ. Tauriņš, H. Spalviņš, J. Spīss un O. Plačs. A. Stērstes mācību grāmatā savukārt ir ne tikai A. Bīlenšteina pētījumi, bet arī paša mācību grāmatas autora valodnieciskie atzinumi. A. Stērstes „Latviešu valodas mācība” kļūst par teorētisko pamatu citu autoru (Jāņa Skujas, Antona Laimiņa, Jāņa Kalniņa, Žaņa Zuleksa un Heinriha Zīles (Kalniņš 1881; Laimiņš 1889; Skuja 1889; Zulekss, Zīle 1891) mācību grāmatu izveidei. Nākamais stūrakmens latviešu valodas mācību satura izveidē ir J. Endzelīna un K. Mīlenbaha pētījumi, kas iekļauti 1907. gadā izdotajā „Latviešu gramatikā” un „Latviešu valodas mācībā”. „Latviešu gramatika” ir zinātnisks darbs, kas teorētiski skaidro latviešu valodas faktus materiālu. Mācību grāmatā aplūkoti tādi jautājumi, kas ietekmē turpmāko mācību grāmatu saturu (par to sīkāk Paegle 2001b, 148–149). Likumsakarīgi, ka ilgāk skolā lietotas tās mācību grāmatas, kuru mācību satura atlasī noteikuši pamatīgākie attiecīgā laika valodnieciskie pētījumi.

Latviešu valodas mācību priekšmets iegūst citu statusu, kad latviešu valoda kļūst par izglītības sistēmas valodu, tādēļ nepieciešams aplūkot arī laika posmu, kad tas notiek, lai arī mācību satura attīstības ziņā laikā no 1918. gada līdz 1919. gadam lielu pārmaiņu nav.

2. Latviešu valodas mācības situācija no 1918. gada līdz 1919. gadam

Aplūkojot izmaiņas latviešu valodas mācīšanā, jāņem vērā vēsturiskie apstākļi, kas ietekmēja izglītības procesa nostādnes un vadlīnijas. Par padomju skolas tradīciju ieviešanas sākumu Latvijā pieņemts uzskatīt 1940. gada okupāciju, bet ir zināms, ka Latvijas Padomju republika (Pēteris Stučka padomju valdība) dibināta lielākajā daļā Latvijas teritorijas 1919. gadā. Viskrievijas Centrālā izpildu komiteja 1918. gada 13. novembrī lemj par padomju varas atjaunošanu Latvijā (Šilde 1976, 289). Par izglītības komisāru padomju valdībā tiek iecelts Jānis Bērziņš-Ziemeļis, kura uzdevums ir veidot izglītības sistēmu atbilstoši jaunajiem apstākļiem. 1919. gada 16. janvārī parakstīts dekrēts *Par Latvijas audzināšanas un izglītības iestādēm*, kurā pasludināts, ka mācībām jānotiek dzimtajā valodā un ka ticības mācība skolā aizliegta. Pozitīvi vērtējams tas, ka pirmoreiz dzimtajā valodā deklarēta par izglītības ieguves valodu (Staris, Ūsiņš 2000, 118), jo līdz tam latviešu valoda nav bijusi izglītības valoda. Dekrēts paredz, ka tiek aizliegti visi tajā laikā eksistējošie skolu tipi, tā vietā dibinot vienotu darba skolu. Latvijas Izglītības komisariātā tiek izveidota Pirmskolas, Darba skolas,

Ārpusskolas, Augstskolas, Mākslas, Bibliotēku un arhīvu, kā arī Grāmatu apgādniecības nodaļa, bet apriņķos un pagastos – izglītības nodaļas (Staris, Ūsiņš, Žukovs 2000, 140).

A. Greitjāne disertācijā, kas sarakstīta 1956. gadā, analizējusi pārmaiņas latviešu valodas mācīšanā 1919. gadā, atzīstot par nozīmīgiem skolotāju konferences materiālus, kas būtiski arī metodiskajā aspektā (Greitjāne 1956, 61–62). Raksturojot Padomju Latvijas īso pastāvēšanas laiku 1919. gadā, viņa to vērtē kā nozīmīgu periodu latviešu skolas attīstības vēsturē, tomēr šis vērtējums nav uzskatāms par objektīvu, jo disertācija tapusi 50. gados, kad cits vērtējums nebija iespējams, un arī pati autore beigās atzīst, ka padomju laika posms bijis pārāk īss un ka skolas metodes raksturojamas kā meklējumi (Greitjāne 1956, 62).

1919. gada februāra beigās tiek izdoti KPFSR programmu materiāli krievu valodā, ko, solot izdot arī latviski, iesaka skolotājiem izmantot darbā. Jauna parauga programmas projekts I pakāpes skolām izstrādāts tikai latviešu valodas mācībā un vēsturē (Staris, Ūsiņš, Žukovs 2000, 142). Vērojama tendence nekritiski pārņemt skolu darbā visu to, par ko raksta Krievijas pedagogiskā prese. Tomēr mēģinājumi pārkārtot izglītības sistēmu pēc Padomju Krievijas parauga izrādās neveiksmīgi: nav materiālās bāzes, speciāli sagatavotu skolotāju, nav arī lielas daļas skolotāju atbalsta lielinieku idejām (Staris, Ūsiņš, Žukovs 2000, 146; Staris 2000, 118).

Īsajā padomju Latvijas periodā netop neviena jauna latviešu valodas mācību grāmata. Kārlis Dziļleja kritizē 1919. gadā izstrādāto latviešu valodas mācību programmu. Vislielākās iebildes ir pret gramatisko jēdzienu pārpilnību programmas saturā, par ko autors raksta: „Tā vien liekas, ka šādu programmu ir rakstījis cilvēks, kam pamatskolas darbs ir gluži svešs un ka šāda programma drīzāk noder augstskolas filoloģiskās fakultātes studentam, ne pamatskolas skolniekam. Šāda gramatisku jēdzienu un abstraktas mācības pārmērība ir grēks, pret kuru pat krievu skolotāji pirms revolūcijas jau nopietni cīnījās. Kaut cik modernākie metodisti, kā prof. N. [Nikolajs] Kūlmans, noteikti prasa „gramatikas mācības” izraidīšanu no skolas un prasa tās vietā praktisku valodas pareizības mācību.” (Dziļleja 1920, 232) K. Dziļleja iestājas arī pret gramatikas mācīšanas metodiku, īpaši pret rakstu darbiem, kas lielākoties ir diktāti un uzdevumi „izņemtās vielas apmērā”. Par veiksmīgāku latviešu valodas mācību programmu tiek uzskatīta 1916. gadā pieņemtā, kur viena no sadaļām ir *sarunu stundas*, ko mūsdienu latviešu lingvodidaktikā un valodas mācību reglamentējošos dokumentos sauc par runātpasmes attīstīšanu.

Kopumā jāsecina, ka tiek mēģināts reformēt izglītības sistēmu, bet vēsturisku apstākļu dēļ tas neizdodas. Latviešu valodas mācības saturā nerodas jaunas attīstības tendences, kas skaidrojams ar jaunu pētījumu trūkumu, kā arī vēsturisko kontekstu, kad risināmi svarīgāki jautājumi nekā pētījumi lingvistikā un lingvodidaktikā.

3. Latviešu valodas mācības attīstība no 1919. gada līdz 1940. gadam

Neatkarīgās Latvijas 22 pastāvēšanas gados notiek ražīgs darbs latviešu valodas mācību grāmatu izdošanā un latviešu valodas mācību metodikas attīstībā (Kārlis Dēķens, Viktors Ramāns, Jānis Broka, Jānis Pīlups, Kārlis Dziļleja, Kārlis Kārklīšs, Augusts Ģiezens u. c.). Metodiku autori bieži vien ir arī mācību grāmatu autori, bet mācību grāmatu autori – praktizējoši latviešu valodas skolotāji, tādējādi metodiskās idejas tiek pārbaudītas skolas praksē un piemērotas adresātam – skolēnam – nepastarpināti. Šajā laika posmā jau var runāt par vienotiem metodiskiem uzskatiem, tāpēc, raksturojot mācību nostādnes, promocijas darbā tiek akcentētas būtiskākās no tām. Mācību pamatnostādnes tiek formulētas gan latviešu valodas metodikas grāmatās, gan mācību grāmatu priekšvārdos, gan mācību programmās un dažādos rakstos par dzimtās valodas mācīšanu, gan referātos skolotāju konferencēs, kurās diskutēts par skolēniem piemērotu latviešu valodas mācības programmu izstrādi.

1920. gadā no 7. aprīļa līdz 10. aprīlim Rīgā norisinās III Latvijas skolotāju delegātu konference, kurā tiek pilnveidota līdzšinējā mācību programma. Konferencē dalībnieki par galvenajiem principiem mācību programmas izstrādē uzskata vairākas pamatatziņas.

1. Latviešu valodas normālprogramma pamatskolām sākama ar vielu, kas piemērota lasīt un rakstīt pratējiem.
2. Lasāmā viela pa visiem pamatskolas mācības gadiem sagrupējama tā, lai kalpotu sabiedriski ētiskai un estētiskai audzināšanai.
3. Gramatika atzīstama tikai kā praktiska mācība; tā jāsāk reizē kā ar sintaksi, tā etimoloģiju, sadalot vielu koncentriski pa mācību gadiem.

Lai arī programmā vērojams mērķis likt skolēniem darboties praktiski, tomēr arī pret šo programmu rodas iebildes. Oponenti apgalvo, ka programmā daļa no mācību vielas iekļaujama apkārtnes mācībā, bet atsevišķi valodas uzdevumi ir tādi, kas vairāk domāti estētiskajai audzināšanai. K. Dziļleja piedāvā šādus valodas mācības uzdevumus:

1. Mutiski valodas līdzekļi kā patstāvīgu domu un apkārtnes novērojumu izteiksme.
2. Lasīšanas un rakstīšanas, valodas gramatiskas pareizības piesavināšanās.
3. Prašana orientēties sabiedrībā rakstiskā satiksmē.
4. Padarīt jaunajai paaudzei tuvu grāmatu; iemācīt viņā atrast sabiedriskās dzīves atspoguļojumu, sabiedrības domu un baudu personīgā gara dzīvē.
5. Ņemt pašiem aktīvu dalību estētiskā dzīvē dažāda veida literārisku darbu uzvedumos un izpildījumos. (Dziļleja 1920, 327)

Raksta autors par galveno mācību darbā uzskata sabiedrisko un estētisko audzināšanu un aicina aktivizēt skolēnu darbu mācību procesā (1. pielikumā sk. pilnu Kārļa Dziļlejas

raksta tekstu). Latviešu valodas apguve nav tikai gramatisku konstrukciju apguve, bet tas ir arī audzināšanas process, kurā skolēni tiek audzināti gan estētiski, gan sabiedriski.

K. Dēķens darbā „Latviešu valodas mācības metodika pamatskolām” norāda, ka skolēnam pareizais valodā ne tikai jāizjūt, bet arī jāizprot (Dēķens 1922, 82). Metodikas ievadā, kur autors raksta par dzimtās valodas nozīmi, uzsvērtā valodas mācīšanās nepieciešamība:

- 1) valoda ir visvarenākais līdzeklis cilvēka garīgās personības izkopšanai,
- 2) valoda ir visvarenākā saite cilvēku starpā, vissvarīgākais līdzeklis sabiedrībā (Dēķens 1922, 1).

Latviešu valodai kā mācību priekšmetam tiek piešķirta īpaša loma. K. Dēķens uzskata, ka latviešu valodas mācība tikai tad var sasniegt savu uzdevumu, ja valodu kopj ikvienā mācību stundā, un ikvienā stundā uzmanība jāpievērš pareizai runai un skaidrai rakstu valodai (Dēķens 1922, 4). Metodikas autors ir pārliecināts, ka skolēnam ir jāmacās secināt, saskatīt valodas parādības. Pareizrakstības mācīšanās uzsvars likts uz atkārtošanu: iemācītais ir jāatkārto, lai tas labāk iespiestos atmiņā. Mūsdienu kontekstā nozīmīga ir autora doma par latviešu valodas praktisko nozīmi Latvijas Republikā: „Kas Latvijas valstī grib darbā stāties, tam vajag prast latviski runāt un rakstīt.” (Dēķens 1922, 4) Plašāk par K. Dēķena metodiskajiem uzskatiem rakstījusi D. Laiveniece (Laiveniece 1999), V. Ūsiņš (Ūsiņš 1975).

Daudz no tā, kas vērojams K. Dēķena latviešu valodas metodiskajās nostādnēs, var atrast arī viņa sarakstītajā „Rokas grāmatā pedagogijā”, kur, analizējot mācību gaitu, autors saka: „Katrā pakāpē sniedzama tikai tāda mācība, ko šī vecuma skolēni spēj uzņemt un kas saista viņu interesi. Tas prasa pamatīga bērna gara pazīšanu, lai izsargātos no kādas mācības pārāgras mācīšanas, bet uztvertu taisni to brīdi, kad bērna gars jau tik tālu nobriedis, ka to var uzņemt.” (Dēķens 1919, 138) Resp., autors runā par vienu no didaktikas pamatprincipiem ikkatrā mācību priekšmetā – piemērotības un atbilstības principu. Turpat autors norāda, kā mācāma gramatika: iesāk ar vienkāršo teikumu, kam tikai gramatiskais centrs, to papildina ar citiem teikuma locekļiem, līdz skolēni nonāk pie salikta teikuma apguves (Dēķens 1919, 139). Tātad vēl cita pamatnostādne mācību procesā ir pakāpeniskuma princips, kas ievērojams latviešu valodas mācību satura izklāstā.

Nopietns darbs mācību nostādņu pārvērtēšanā notiek 1926. gadā, kad tiek nolemts pārskatīt tautskolu latviešu valodas mācību programmas, kam bijis tikai projekta statuss. Tiek secināts, ka galvenie trūkumi ir pārāk plašais mācību saturs un tā teorētiskums. Jaunajā programmā nepieciešams saistīt gramatiku ar tās praktisko lietojumu. Programmas izveidošanas aprakstā uzsvērts: „Jācenšas panākt to, lai skolēni nebūtu tikai skolotāja vārdu klausītāji, bet aktīvi darba darītāji. Šādā ceļā bērnu skolā pieradinās patstāvīgi meklēt un ar

savu novērojumu palīdzību atrisināt dažādus jautājumus un tādējādi jo ciešāki nostiprināt iegūtās zināšanas un veiksmes; tad viņš arī pratīs attiecīgos gadījumos viņas dzīvē izlietot.” (Programa 1926, 3) Programmas veidotājiem dots uzdevums pārstrādāt līdzšinējās mācību programmas tā, lai mācību saturs atbilstu bērna spējām, lai viņš sajustu sava darba rezultātu (programmas tekstā tas skan šādi: „... sniedz tam garīgo attīstību un praktiskas veiksmes, tādā ceļā attīstot arī viņa gara spējas un izkopjot viņa tikumiskās tieksmes.” (Programa 1926, 4)). Programmas ievadā uzsvērts, ka Latvijas skolai ir jābalstās savās tradīcijās un ka tai neder nevienas citas valsts modelis. Atmetot lieko, programmās par galveno kļūst latviskās vērtības, tādējādi Latvijas pilsonim Latvija kļūst par pasaules centru (Programa 1926, 5–6). Programmas autori, protams, neapgalvo, ka nedrīkst neko mācīt par citu tautu kultūru, bet tam visam jābūt saistībā ar Latviju, ar bērna tuvāko apkārtni. Latviskuma audzināšana attiecināma arī uz dzimtās valodas mācīšanu, kam jābūt praktiskai, piemērotai skolēna vecumam un interesēm. Viena no mācību pamatnostādnēm (attiecināma arī uz latviešu valodas apguvi) ir tā, ka skolēnam nevajag neko dot gatavu: viņam pašam ir jānovēro, jāanalizē, jāsalīdzina, jāsecina. V. Ramāns 1927. gadā izdotajā „Latviešu valodas mācības (gramatikas) un pareizrakstības metodikā” par pamatnostādnēm valodas mācīšanā atzīst šādus principus:

- 1) katram pasniedzējam jābūt pārliecinātam par to, ka mātes valodas mācībai ir plaša un nenoliedzami liela nozīme bērnu audzināšanas un visā viņa attīstības gaitā;
- 2) skolēniem jāapgūst valodas gramatiskā sistēma, lai varētu apzināti lietot pieturzīmes un pareizi rakstīt vārdus;
- 3) valodu nedrīkst mācīt ar iekalšanas palīdzību: skolēniem induktīvā ceļā jāmacās secināt, izdarīt slēdzienus, attīstīt deduktīvās domāšanas spējas;
- 4) valodas mācība rada valodas formu pareizu izpratni;
- 5) svešvalodu likumus iemācīties un izprast var daudz vieglāk, ja gramatiskie jēdzieni apgūti jau dzimtajā valodā (Ramāns 1927, 13).

V. Ramāns metodikā norāda, ka tikai tas skolotājs, kas skolēnos rada interesi par valodu, gūst mācību procesā panākumus. Nozīmīga ir atziņa: skolēns vislabāk iemācās to, ko tas atklājis pats. Valodas apguvei kā piemērotāko skolēniem iesaka gan induktīvo, gan deduktīvo metodi, tomēr atzīstot, ka induktīvā metode ir vienīgā noderīgā metode (Ramāns 1927, 48).

1930. gada tautskolu programmā nav izmaiņu mācību satura izklāstā, tas ir identisks ar 1926. gadā izdoto mācību programmu. Taču vēl izteiktāka programmā kļuvusi nacionālās pašapziņas klātbūtne: „Pazīt un mīlēt savu apkārtni, savu tautu, nāciju un valsti, izprast savu valodu un literatūru ir jauno programmu augstākā prasība skolēniem. Tikai tādā kārtā, liekot nacionālo audzināšanu par mūsu skolas stūra akmeni, skolotāji izlaidīs no skolas sienām

darbīgus, apzinīgus un spējīgus piedalīties valsts izkopšanā pilsoņus.” (Programas 1930, 3) 1930. gada mācību programmā ir izdarīti daži grozījumi attiecībā uz mācību vielas minimumu, kas skolēnam apgūstams, kā arī mēģināts ievērot izglītības posmu pēctecību, tas ir, lai pēc pamatskolas beigšanas skolēns varētu sekmīgi mācīties nākamajā izglītības posmā ar labām zināšanām latviešu valodas mācībā.

Latviešu valodas mācību pamatnostādņu raksturojumu sniedz J. Broka. Viņš aizrāda, ka neviens no mērķiem, kas minēts 1928. gadā izdotajā „Latvijas tautskolu programmā”, proti, jāizkopj skolēnu prāta spējas, jāieaudzina mīlestība un cienība pret savu valodu, jāizkopj skolēnu valoda, jāievada latviešu literatūras vēsturē, nav nosaukts kā galvenais. Taču mācību mērķim vajadzētu būt iespējami šauram, lai visi mācītu un mācītos vienu un to pašu (Broka 1933, 5). Metodīķis secina, ka skolēnos jākopj rakstu valodas izjūta un rakstu valodas apziņa. Tiek aizrādīts, ka līdz 20. gadsimta 30. gadu sākumam valodas mācīšanās vairāk uzmanības pievērsts vai nu valodas formai, vai saturam, bet nav notikusi valodas izjūtas kopšana, kas ir valodas mācības gala mērķis. Mācību saturā lielāka vērība jāpievērš formas nozīmes meklēšanai (vārdu atvasināšanai, locīšanai), bet mazāka uzmanība veltāma valodas vingrinājumiem (protams, tie ir veicami), kas skar valodas ārējo formu, – izrunai, pareizrakstībai, gramatiskajai analīzei (Broka 1933, 77–78).

1930., 1935. un 1938. gada tautskolu mācību programmās definēts skolotāja uzdevums: „Katra priekšmeta skolotājs, veicdams savu šaurāko uzdevumu, tai pašā laikā ir valsts pilsonis un ir aicināts audzēkņu sirdīs dēstīt tēvzemes mīlestību, valstisku pašcieņu un uzticību savai valstij un viņas vadībai.” (Programas 1930, 3; 1935, 3; 1938, 3)

Kopumā par šo periodu secināms, ka izvirzītie uzdevumi pamatskolā liecina par 20.–30. gadu programmu pēctecību un tajā pašā laikā – par skolēniem piemērota mācību satura meklējumiem. Latviešu valodas mācību priekšmeta apguve saistīta ar nacionālās pašapziņas veidošanu. Skolēns vairs nav tikai pasīvs zināšanu apguvējs, bet savā ziņā valodas pētnieks un likumsakarību atklājējs. Pamatskolas uzdevums ir iemācīt skolēnam latviešu valodas pareizu lietojumu gan mutvārdos, gan rakstos, kā arī lietišķajos rakstos, kas programmā saukti par praktiskās dzīves rakstiem (Programmas 1935, 43–45). Ģimnāzijas (vidusskolas) posmā skolēns latviešu valodas gramatiku apgūst sistemātiskā gramatikas kursā (Ģimnāziju programmas 1935).

1940. gadā, īsi pirms Latvijas Republikas okupācijas, žurnālā „Latvijas Skola” tiek publicēts Heronima Tihovska² raksts „Latviešu valodas programma”, kurā autors secina, ka „latviešu valoda ir pamats pilsoņa garīgās personības tapšanai un izaugšanai mājā un skolā, pamats citu priekšmetu mācīšanai skolā, pamats valstiskai un nacionālai audzināšanai jau no

² Publikācijā autora uzvārds rakstīts atbilstoši tā laika ortogrāfijai – Tichovskis.

pamatskolas pirmajām klasēm, tāpēc arī tās programmas prasa rūpīgus meklējumus un novērojumus, mūsu tautas pašas un atsevišķu indivīdu vārdos un tēlos izteiktu gara ražojumu izlasītu rūpīgu un sistemātisku sakārtojumu” (Tichovskis 1940, 356). Rakstā autors izsaka apgalvojumu, ka skolēniem ir zema valodas kultūra, vājas interpunkcijas lietošanas prasmes, kā arī viņi ir vāji sagatavoti gramatiskajā analizē. Lai izvairītos no minētajiem trūkumiem H. Tihovskis iesaka veikt programmā izmaiņas, kas situāciju uzlabotu (2. pielikumā sk. pilnu publikācijas tekstu).

1. Latviešu valodas stundu skaits pavairojams vismaz par 3, pieliekot pa 1 stundai klāt 4., 5. un 6. klasei.
2. Reducējama literatūras vēstures viela.
3. Gramatikas viela pārkārtojama tā, lai pēc pamatjēdziena par teikumu nostiprinātu jaunākās klasēs fonētikas un vārdu mācības elementus, mācību par teikumu noslēgtu ar 4. klasi, bet 5. un 6. pamatskolas klasē izņemtu sistemātisku valodas mācības kursu, nostiprinot valodas zināšanas ar pastiprinātiem rakstu darbiem un mutvārdu domu izteiksmes vingrinājumiem. [...] (Tichovskis 1940, 361)

Kā redzams, ir radusies prasība pēc standartizētas mācību grāmatas un kompetenta latviešu valodas skolotāja, kurš ir labi sagatavots gan teorētiski, gan metodiski. Pozitīvi vērtējama rekomendācija visur – presē, grāmatās, oficiālos sarīkojumos – lietot pareizu latviešu valodu. Tādējādi tiktu nodrošināts ideālas valodas modelis, kuru apgūt skolēnam būtu vieglāk, jo viņš savā apkārtnē vairāk dzirdētu pareizu latviešu valodu. Diemžēl šos grozījumus neizdodas īstenot, jo 1940. gada 17. jūnijā PSRS okupē Latvijas Republiku, līdz ar to tiek pārtrauktas neatkarīgās Latvijas Republikas noteiktās vadlīnijas latviešu valodas mācīšanā.

Latvijas brīvvalsts laikā līdz pat okupācijai 1940. gada vasarā notiek aktīvs darbs latviešu valodas mācību grāmatu izstrādē, kas vienlaikus cieši saistīts ar galveno mērķi izglītībā: veidot Latvijas pilsoni, kam svarīga tēvzemes mīlestība, cieņa pret savu valodu un valsti.

4. Latviešu valodas mācības satura akcentu maiņa 1940./1941. mācību gadā

Pārmaiņas valsts politiskajā sistēmā vienmēr izraisa pārmaiņas arī izglītības sistēmā: vispirms tiek mainīta izglītības filozofija, kas tiek pieskaņota valsts varas ideāliem, vēlmēm un vajadzībām; tad – pārskatīts mācību saturs un programmas, pēc tam top mācību grāmatas, kas jaunās nostādnes iedzīvina skolas praksē. Viena padomju okupācijas gada laikā (1940.–1941.) kardināli mainīt latviešu valodas mācību saturu neizdodas. Tiek pārstrādāta latviešu valodas mācību programma, ir mēģinājumi radīt jaunas mācību grāmatas, bet

vēsturisku apstākļu dēļ tas neizdodas. Viens no cēloņiem, kāpēc ir grūtības ar jaunas mācību grāmatas izveidi, ir tāds, ka trūkst marksistiski sagatavotu speciālistu, kas varētu sarakstīt mācību grāmatas, kuras atbilstu jaunajām politiskajām nostādnēm. Ir iesniegti vairāki grāmatu projekti, bet tie tiek noraidīti vai nosūtīti pārstrādāšanai (LVA 101, 266c). Par kadru jautājumu spriests kādā no Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālā komitejas (LK(b)P CK) sanāsmēm 1940. gada 4. novembrī, kad runāts par skolotāju sociālo izcelsmi. Konstatēts, ka vēl nav precīzu ziņu par skolotāju komunistu skaitu, bet pēc Tautas izglītības komisāra izteikumiem apmēram 85 % skolotāju ir bijušie aizsargi u. c. buržuāziski nacionālistisku organizāciju biedri (LVA 101, 266b). Tas ir vēl viens iemesls, kāpēc jaunu mācību grāmatu sarakstīšanas process kavējas (3. pielikumā sk. CK Skolu nodaļas protokolus par mācību grāmatu un programmu izdošanu 1940. gadā).

Presē tiek aktualizēts jautājums par to, ka maināma latviešu valodas gramatikas mācīšanas koncepcija. Žurnāla „Latvijas Skola” 1940. gada 7. numurā publicēts skolotāja Jāņa Āboliņa viedoklis, kā būtu mācāma latviešu valoda jaunajā Padomju Latvijas skolā: „Latviešu valodas gramatika ir pārakmeņojusies. Ne uztvert un stiprināt valodas un gramatikas dzīvo sakaru ir gramatikas stundu mērķis, bet programmu izpildīt. Gramatikas sastingšanas process sācies, nostiprinoties negatīvajai domai, ka skolas gramatika ir izveidota, citiem vārdiem, uzvarot uzskatam, ka gramatika ir tamlīdzīgs standarta objekts, kādi bija pūtēju orķestri. Pamatskolu stundu plānos gramatika figurē kā mācības priekšmets, un skolnieki mācās gramatiku speciāli. [...] Ķīnas mūris sargāja mūs arī no Padomju Savienības paidagoģiskās literatūras, tādēļ krievu kolēģu uzskati gramatikas jautājumos man sveši. Mātes valodas stundām taču ir tikai viens temats un viens saturs – mūsu valodas kultūra. Tas ir latviešu valodas stundu mērķis. Viss cits ir tikai līdzekļi šī mērķa sasniegšanai. Mums nav bijis drosmes salauzt gramatikas tradīciju jūgu, mums allaž aptrūcis gribas – meklēt mātes valodas problēmai pamat- un vidusskolā lietderīgu atrisinājumu, tāpēc ka latviešu valodas stundām nav bijis mērķa – formēt dzīvu latviešu valodu.” (Āboliņš 1940, 741–742)

J. Āboliņa teiktais vērtējams kā daļēji tendenciozs viedoklis, jo latviešu valodas mācību programmās Latvijas Republikā tieši tika uzsvērts, ka valodas mācība jāsaista ar praktisko dzīvi, ka skolēns pats meklē un atklāj likumības valodā. Mācību programmās arī nav atsevišķa priekšmeta – „Gramatika”, kā to min raksta autors. Protams, ka latviešu valodas stundās mācīja latviešu valodas gramatiku, lai skolēni varētu rakstīt un runāt pareizā latviešu valodā. Pieminētā valodas kultūra ir tikai viens no mērķiem, kas sasniedzams latviešu valodas mācību procesā. Valodas vēsturisko faktu apjomu noteica valodas diahroniskais skatījums arī latviešu valodas mācību grāmatās.

4.1. Padomju skolas veidošanās vēsturiskie apstākļi 1940. gadā

Pāreja uz padomju skolu Latvijā notiek 1940. gadā, kad Latvijas valsts zaudē savu suverenitāti. Mainās būtiski akcenti izglītības sistēmā – savu vērtību zaudē nacionālā audzināšana, tās vietā nāk internacionālā audzināšana, kas pakāpeniski ietekmē arī latviešu valodas mācību saturu (vispilgtāk tas redzams uzdevumu tekstu līmenī). Lai arī tiek proponēta atteikšanās no t. s. vecā mantojuma, mācību programmās joprojām ievēroti tie paši principi mācību satura izklāstam, kas tika izstrādāti Latvijas neatkarības gados, taču kardināli mainīti mācību mērķi un uzdevumi, formulējumos iekļaujot padomju ideoloģijai raksturīgo leksiku. Skolotājs tiek pakļauts politiski idejiskam spiedienam, jo viņam jāpamanās mācību saturā iekļaut arī jaunākās politiskās aktualitātes. Tas nevar neietekmēt skolotāja darbu un mācību priekšmeta metodisko apdari, izvēloties mācību materiālu kārtējām mācību stundām. Pāreja uz padomju skolu notiek viena gada laikā, lai gan arī šajā procesā vērojamas dažādas tendences: vadošā nomenklatūra deklarē jaunus principus, kas visiem skolā jāievēro, bet ne visi skolotāji akli pakļaujas diktātam un strādā tāpat, kā to darījuši agrāk: par to liecina dokumenti Valsts arhīvā, kur fiksētas nacionālisma izpausmes gan skolotāju, gan skolu direktoru darbā. Protams, gada laikā ko būtiski mainīt mācību saturā nav iespējams, var tikai uzlikt zīmogu un norādīt virzienu mācību procesa ideoloģiskajam ietvaram.

Pētījuma temata sakarā ir būtiski skatīt latviešu valodas mācību neatrauti no visas izglītības sistēmas pārmaiņu konteksta, jo valoda ir ne tikai mācību priekšmets, tas ir instruments valdošās ideoloģijas īstenošanai un nākamās paaudzes audzināšanai, kam šī ideoloģija jāpieņem bez šaubīšanās.

1940. gada vasarā līdz ar Latvijas okupāciju sākas visas Latvijas izglītības sistēmas pārkārtošana atbilstoši padomju skolas principiem. Jau 1940. gada 27. jūnijā tiek sasaukta Latvijas skolotāju sapulce, kurā pieņemts lēmums īstenot 1919. gada 8. decembrī pieņemto *Likumu par valsts iestādēm* (Anspaks 2003, 367). Paskaidrojumos par stundu plāniem minēts, ka „Latvija ir kļuvusi Padomju republika un viena no draudzīgām māsām Sociālistisko Padomju Republiku Savienībā³. Notikušās politiskās un saimnieciskās pārvērtības tāpēc prasa pārkārtojumus arī vidusskolu stundu plānos un programmās, lai audzinātu un mācītu jauno paaudzi par garā un miesā modru mūsu lielās kopīgās sociālistiskās valsts pilsoņiem. Šie sastādītie stundu plāni domāti tikai vienam mācības gadam, lai sagatavotos pārejai uz vienotu SPRS vidusskolu. No atsevišķām īpatnībām jaunajos stundu plānos minams, ka krievu valoda ieviesta kā otra valsts valoda ar tādu pašu stundu skaitu kā latviešu valodā.” (LVA 700, 21) Redzams, ka Latvijas izglītības sistēma tiek gatavota pārmaiņām (par akcentu maiņu latviešu

³ Tā norādīts LVA materiālā – Sociālistisko Padomju Republiku Savienība (abreviatūra SPRS).

valodas mācību sistēmā padomju okupācijas sākumposmā sk. Dzintars 2012a), lai noārdītu neatkarīgās Latvijas laikā radīto kā neatbilstošu komunistiskās audzināšanas principiem. Latvija atrodas rusifikācijas priekšvakarā, jo blakus dzimtajai valodai kā līdzvērtīga tiek pasludināta krievu valoda. Tiek veidotas skolas ar krievu mācībvalodu, un LVA materiālos fiksētas ziņas par baumām, ka latviešu valodu, sākot ar 1941. gadu, vairs nemācīšot (LVA 700, 572), ko gan Tautas izglītības komisariāta ierēdņi noraida. Zināms pamats nesankcionētām runām bijis, jo laikrakstā „Jaunais Komunārs” 1940. gada 16. augusta numurā Skolu departamenta direktors J. Jansons⁴ skaidro, kā notiks valodu apguve: „Nekādi nacionālā šovinisma vai pārtautošanas mēģinājumi netiks pielaisti. Nacionālo jautājumu skolu politikā Izglītības ministrija atrisinās objektīvi un taisnīgi. Visās Padomju Latvijas skolās būs obligātoriski jāmācās latviešu un krievu valodas, tikai rajonos, kur dzīvo vienīgi krievu tautības pilsoņi, latviešu valodas mācīšanās, ar Izglītības ministrijas atļauju, nebūs obligātoriska, bet fakultatīva.”⁵ (Jansons 1940, 7) Šis paziņojums presē izskaidro faktu, kāpēc no Austrumlatvijas rajoniem Tautas izglītības komisariāts saņem lūgumus nemācīt latviešu valodu, jo jēdziens „fakultatīva mācīšanās” var tikt interpretēts arī kā latviešu valodas nemācīšana (4. pielikumā sk. Kārsavas krievu nepilnās vidusskolas skolēnu vēstuli Staļinam ar lūgumu atbrīvot viņus no latviešu valodas apguves).

1940. gada 2. un 3. septembrī notiek pirmais Latvijas PSR (Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas) skolotāju kongress, kurā galvenais akcents likts uz komunistiskās morāles veidošanu un kalpošanu partijas interesēm. J. Anspaks kongresā notikušo raksturo kā pilnīgu novēršanos no nacionālās skolas idejas (Anspaks 2003, 367). Notiek kardināla nostādņu maiņa audzināšanas jautājumos un norobežošanās no Latvijas brīvvalsts pedagoģiskā mantojuma.

Kongresa nobeigumā par audzināšanas problēmām Latvijas PSR skolās runā Jelgavas valsts skolotāju institūta direktors Jūlijs Flugins (5. pielikumā sk. pilnu runas tekstu). Viņš akcentē, ka audzēkņos jāieaudzina komunistiskā morāle, jāsagatavo viņi fiziski spēcīgi; mainījusies arī skolotāja loma, jo viņš nav tikai zināšanu devējs (LVA 700, 983a). Par galveno skolā vairs netiek uzskatīta tikai zināšanu ieguve, bet gan pareizas pārliecības veidošana, ko vēlāk tiek mēģināts panākt, iekļaujot mācību grāmatu uzdevumos, t. sk. skolu gramatikās, tam laikam atbilstošus idejiski pareizus tekstus.

1940. gadā tiek izdots Kārļa Velmera referāts „Padomju skolas uzdevumi, vadība un darba organizācijas jautājumi”, kas nolasīts 1940. gada 12. septembrī Rīgas skolu vadītāju sanāksmē (Velmers 1940). K. Velmers referātā izmantojis Padomju Sociālistisko Republiku

⁴ Pilnu personas priekšvārdu pētījuma gaitā nav izdevies noskaidrot.

⁵ Šeit un turpmāk citātā(-os) saglabāta oriģināla interpunkcija, rakstība un leksiskās formas.

Savienības (PSRS) laikrakstu materiālus, VK(b)P CK lēmumus, marksistu viedokļus par skolu un tās uzdevumiem. Latvijas izglītības sistēmā tiek pārņemti tie noteikumi, kas skolu darbību PSRS noteikuši no 1935. gada. Pamatojoties uz marksisma teoriju par audzināšanu, referāta autors nosauc mērķus un uzdevumus, kas veicami padomju skolā Latvijā. Galvenais audzināšanas mērķis ir iedaudzināt komunistisko morāli. Tiek degradēts jēdziens *nacionālā audzināšana*, tās vietā liekot jēdzienu *internacionālā audzināšana*. Tāpat tiek uzsvērts, ka mācību saturam jābūt zinātniskam (Velmers 1940, 5). Jāatzīmē, ka prasība pēc mācību satura zinātniskuma nav nekas jauns un apstrīdams – šādi mācību saturs izklāstīts jau A. Stērstes mācību grāmatā (Stērste 1879).

1940. gada 15. septembrī Tautas izglītības komisārs Jūlijs Lācis vidusskolu un arodskolu direktoru konferencē paziņo galvenās pārmaiņas, kādas sagaidāmas jaunajā mācību gadā. J. Lāča runa lielā mērā ir programmatiska (LVA 700, 983b); tā atklāj valdošās noskaņas Latvijas izglītības sistēmā 1940. gada rudenī (6. pielikumā sk. arhīva materiālu kopu par J. Lāča runu, kā arī pilnu runas tekstu).

J. Lāča runā skaidri tiek pieteiktas jaunās prioritātes: jāmaina iepriekšējā izglītības sistēma, tās vietā radot jaunu, kas orientēta uz padomju cilvēka veidošanu Latvijā. Jaunajā sistēmā vairs nav vietas tām vērtībām, kas bija Latvijas Republikas izglītības sistēmā. Protams, ka šajos programmatiskajos tekstos norādītās pārmaiņas tālāk iestrādājamas mācību priekšmetu programmās un mācību līdzekļos, jo reālais pārmaiņu īstenošanas instruments var būt tikai mācību saturs.

4.2. Latviešu valodas mācīšana 1940./1941. mācību gadā

Lai nodrošinātu skolas ar mācību materiāliem, tiek izveidotas komisijas (LVA 700, 5d), kuru uzdevums ir izvērtēt līdzšinējās mācību programmas un grāmatas; tiek vērtēti arī mācību grāmatu teksti un to atbilstība padomju ideoloģijai. 1940. gada 20. augustā Izglītības ministrs Pauls Lejiņš ar 142. rīkojumu par latviešu valodas skolu programmu un mācību grāmatu novērtēšanas komisijas priekšsēdētāju ieceļ Tautskolu direktora biedru H. Tihovski; par locekļiem – Latviešu valodas krātuves pārzini Alvilu Augstkalnu un skolotāju Augustu Pētersonu (LVA 700, 5a). Mācību procesā, sākot ar 1940./1941. mācību gadu, vairs nedrīkst izmantot mācību grāmatas, kuru lietošanu nav apstiprinājusi novērtēšanas komisija (LVA 700, 5b; LVA 700, 5c). Grāmatu izvērtēšanas komisija 1940. gada 28. augustā par lietošanai derīgām grāmatām latviešu valodas mācībai atzīst, piemēram, V. Ramāna „Valodas mācību” 3., 4. klasei (Ramāns 1936), Luda Bērziņa „Tēva valodu”⁶ un „Vārda un teikuma” I un II

⁶ LVA materiālā nav norādes, kura „Tēvu valodas” grāmata ir konkrēti domāta, jo 1938. gadā izdotas Luda Bērziņa mācību grāmatas no 1. klases līdz 6. klasei.

daļu⁷ (LVA 700, 983c). 6. septembrī par izmantojamu mācību grāmatu tiek atzīta K. Kārklīņa mācību grāmata „Vārds” 1.–4. klasei (Kārklīšs 1936a; 1936b; 1936c; 1936d), esot vien jānovērš daži valodas negludumi (LVA 700, 444a). Piebilstams, ka nekas nav teikts, vai skolā par derīgām atzītas K. Kārklīņa mācību grāmatas 5. un 6. klasei. Iespējams, ka grāmatu izvērtēšanas komisija nepagūst šos izdevumus izskatīt un novērtēt. Tautas izglītības komisāra vietnieks Jānis Jansons 1940. gada rudenī skolotājiem dod norādījumus, ko darīt latviešu valodas stundās: „... kamēr vēl skolotāji nav saņēmuši mācības grāmatas, pirmajās dienās un stundās visās klasēs bērni jāiepazīstina ar lielajiem vēsturiskajiem notikumiem un pārmaiņām mūsu valsts dzīvē. Skolotājiem sīki jānoskaidro, kādus pienākumus Latvijas PSR valdība skolēniem uzliek darbā, skolas dzīvē, mājā un sabiedrībā. Skolēnam jāzina, ka viņš ir skolas darba gaitā svarīgs loceklis, kas ar savu darbu un uzvešanos ceļ skolas sasniegumus. Tālākās darba dienas un nedēļas veltāmas **pamatīgai iepriekšējā gadā gūto zināšanu atkārtšanai gramatikā** [izcēlums lietots oriģināltekstā] (komentārs mans – N. Dz.) Jānodod gramatiski vingrinājumi un rakstu darbi, pievedami pareizas izkoptas, kultūrālas valodas un laba stila piemēri. Jāturpina gramatikas kurss. Skolotājiem jābūt pietiekami izveicīgiem, jāizmanto dienas prese, radio programmas, brošūras un grāmatas. Kā lasāmo vielu I un II pamatskolas klasē skolotāji var izmantot tautas pasakas, bet pārējās klasēs – programās norādīto literatūru.” (LVA 700, 983d) Ir skaidrs, ka līdz 1940. gada rudenim nav izdotas jaunas mācību grāmatas, tāpēc skolotāji tiek aicināti izmantot citus palīg līdzekļus.

Mācību grāmatu sarakstīšanu un izdošanu traucē ieviestā cenzūra, kas nosaka, ko drīkst un ko nedrīkst iekļaut mācību grāmatā. Cenzēšanu veic KP(b)P CK Skolu nodaļa, kas savā darba plānā iekļāvusi šādus uzdevumus:

1. [..]
2. Pārbaudīt, kā tiek realizēta pāreja uz darbu pēc Padomju skolas programmas un plāniem.
3. Pārbaudīt izlaižamās mācības grāmatas, panākt, lai viņas būtu politiski izturētas un atbilstu padomju skolas uzdevumiem.
4. Sistemātiski caurskatīt sastādītās un tulkotās programmas, mācības grāmatas un pedagoģisko literatūru, panākot, lai viņas būtu politiski izturētas. (LVA 101, 266a)

1940. gada 29. novembrī latviešu valodas skolotāji saņem norādījumus par ieteicamo literatūru: „Ieteicu lietošanai skolās šādus VAPP’a⁸ Jaunatnes rakstu apgādniecības izdevumus:

- 1) Sudraba Edžus – Kaušķītis. Čauksts, sākot ar 4. klasi.

⁷ LVA materiālā nav norādes, par kuru Luda Bērziņa, Mārtiņa Gaides un Rūdolfa Grabja mācību grāmatu konkrēti domāts, jo nav norādes par izdošanas gadu un klašu grupu.

⁸ VAPP – Valsts apgādniecību un poligrāfisko uzņēmumu pārvalde.

- 2) Levs Kasilis – Pulkstens tornī, sākot ar 1. klasi.
- 3) A. Kononovs – Stāsti par Ļeņinu, sākot ar 1. klasi.
- 4) A. Lapidjevskis – Čeļuskinieši, sākot ar 1. klasi.
- 5) A. I. Uljanova – Iljiča bērnības un skolas gadi (ieteicams iegādāties katram skolēnam), sākot ar 1. klasi.
- 6) Kā mēs dzīvojam (Padomju bērnu vēstules), sākot ar 1. klasi.” (LVA 700, 388)

1940. gada rudenī vēl nav pieņemta jaunā latviešu valodas mācību programma. Komisija atzīst, ka programmas projekts ir izmantojams tikai 1940./1941. mācību gadam (LVA 700, 444b). Sūdzības par jauno programmu un mācību grāmatu trūkumu ilgst visu mācību gadu. Mācību vielu skolotāji klasēs ir izskaidrojuši, nodiktējuši, skolēni to pierakstījuši. Programmā paredzētā mācību viela „izņemta” pilnīgi visos mācības priekšmetos, atskaitot latviešu valodu, kur nav apgūta daļa cittautu literatūras laika un pieejamās lasāmās vielas trūkuma dēļ (LVA 700, 26). 1941. gada Cēsu apriņķa skolotāju konferencē izskan aicinājums noteikt rakstu darbiem atvēlamo stundu skaitu, kā arī mācīt lietīškos rakstus (rēķinu, kvīti, protokolu, telegrammu). Tāpat tiek izteikta prasība visur ievērot vienotu rakstību un jaunajā gramatikā lietot vienotu terminoloģiju (LVA 700, 426b). Skolotāju konferencēs aktīvi tiek propagandēta komunistiskā ideoloģija, bet līdzās tai izteikti arī atsevišķi vērtīgi priekšlikumi latviešu valodas mācīšanas uzlabošanai (7. pielikumā sk. materiālus no dažādām skolotāju konferencēm 1941. gada pavasarī).

Kopumā secināms, ka pirmajā okupācijas gadā latviešu valodas mācību saturā netiek veiktas būtiskas izmaiņas. Programmā gan mainīti mācību mērķi un uzdevumi, bet gramatikas viela ir tā pati, kas latviešu valodas mācību saturā bija iekļauta Latvijas brīvvalsts laikā. Notiek mēģinājumi unificēt latviešu valodas mācību kursā lietojamo terminoloģiju, iesakot vēlamos valodniecības jēdzienu nosaukumus. Tiek izvērtētas mācību grāmatas, kā arī izvirzīts mērķis – sarakstīt jaunu mācību grāmatu pamatskolai, kas līdz galam tā arī netiek īstenots. Skolotājiem tiek sniegtas norādes, kā jāstrādā jaunos apstākļos, taču gada laikā ko būtiski mainīt neizdodas, jo skolotāji lielākoties ir tie paši, kas mācījuši Latvijas brīvvalsts laikā. Mainās ideoloģiskās nostādnes, kas vairāk skar audzināšanas jomu, kurai, protams, ir pastarpināta ietekme uz mācību procesu un visu citu mācību priekšmetu, ne tikai latviešu valodas, mācīšanu.

Mācību programmās visskaidrāk atspoguļojas

- 1) mācību satura un izklāsta pamatnostādnes,
- 2) padomju politiskās iekārtas ideoloģiskā ietekme uz mācību saturu,
- 3) latviešu valodas kā mācību priekšmeta saturiskā virzība un pārmaiņas,
- 4) mācāmās vielas apjoma izmaiņas,

bet programmā formulētajos mācību mērķos un uzdevumos pausta mācību priekšmeta misija. Tāpēc nākamajā promocijas pētījuma daļā apskatītas pamatskolas latviešu valodas mācību programmas mērķu, uzdevumu un konceptuālu satura pārmaiņu aspektā. Tādējādi iecerēts sniegt koncentrētu pārskatu par latviešu valodas mācību virzību pamatskolā pagājušā gadsimta 40.–90. gados, uzsverot galvenos pārmaiņu cēloņus, raksturojot novitātes, kā arī analītiski vērtējot tā laika mācību programmu veiksmes un neveiksmes, raugoties uz šo procesu no mūsdienu lingvodidaktikas skatpunkta.

II. Mācību mērķi, uzdevumi un satura izklāsta vadlīnijas latviešu valodas mācību programmās (1940–1991)

II daļā aplūkoti latviešu valodas mācību programmu mērķi un uzdevumi laikā no 1940. gada līdz 1991. gadam, sīkāk nepievēršoties pārejai uz jaunajiem latviešu valodas mācību priekšmeta standartiem 1992. gadā pamatskolā un 1993. gadā vidusskolā. Tad Latvijā jau ir atjaunota neatkarība, līdz ar to šis laiks vairs neattiecas uz pētījuma objektu. Latviešu valodas mācību programmu apskatā iekļautas arī ziņas par vidusskolas mācību programmām, lai varētu izsekot latviešu valodas mācību mērķu un uzdevumu pēctecībai dažādos izglītības posmos. Mācību programmās liela uzmanība ir pievērsta ievadam, kur formulēti ne vien mērķi un uzdevumi, bet arī sniegtas metodiskas norādes par to, kas un kāpēc apgūstams, tāpat atsevišķos gadījumos doti norādījumi par vērtēšanu. Mācību programmām raksturīga tradicionāla uzbūve: norādes skolotājiem (to gan nav visās mācību programmās), mācību satura izkārtojums pa klasēm, kā arī orientējošais stundu skaits katra temata apguvei. Analizējot mācību programmas, stundu skaitam īpaša vērība nav pievērsta; tas norādīts vien tad, kad jūtami mainās apgūstamā mācību satura apjoms. Mācību programmas skatītas hronoloģiski, tādējādi izsekojot pārmaiņām gan mācību mērķu un uzdevumu formulējumos, gan mācību satura izklāsta vadlīnijās. Izmaiņas mācību mērķos un uzdevumos saistītas ar dažādiem faktoriem: latviešu valodniecības, tās apakšnozaru attīstība, mācību programmu veidotāju vēlme, no vienas puses, atslogot mācību saturu, bet, no otras puses, iekļaut skolas mācību saturā jaunākos valodniecības atzinumus, kā arī partijas kongresu lēmumi un norādes padomju jaunatnes audzināšanai. Promocijas darba temata atklāsmei ir nepieciešams visai detalizēts mācību programmu apskats, jo mācību mērķu un uzdevumu formulējumi, kā arī mācību satura izklāsta galveno vadlīniju apzināšana palīdz labāk izprast nostādnes latviešu valodas mācību priekšmeta apgūvē un satura attīstībā.

Būtiski norādīt, ka mācību programmās mācību mērķis ne vienmēr ticis strikti atdalīts no mācību uzdevumiem. Piemēram, 20. gadu programmās ir definēts valodas mācību mērķis, bet uzdevumi nojaušami tikai no programmas teksta (Programa 1926, 36–37). Savukārt padomju laika mācību programmās ir nojaušams mācību mērķis, kas netiek atzīmēts ar atbilstošu terminu (nosaukumu), bet uzdevumi, kas saistīti ar mācību satura apguvi, ir skaidri formulēti (Programa 1956, 3–8; Programmu krājums 1970, 205–210). Tādējādi promocijas darbā uzskatīts par lietderīgu katrā konkrētā gadījumā lietot tos terminus, kādi lietoti attiecīgajā mācību programmā, neiedziļinoties to izpratnē no mūsdienu didaktikas terminoloģijas viedokļa.

Mācību programmu apskatā ievērotais dalījums saistīts ar pāreju uz jaunām programmām: 1956. gadā sākas jaunu mācību programmu izstrāde, kas beidzas 1959. gadā, kad tās sāk ieviest skolu praksē (II daļas 1. nodaļa). Nākamais posms (II daļas 2. nodaļa) aptver laika periodu no 1960. gada līdz 1991. gadam, kad 1960./1961. mācību gadā pēc jaunajām programmām sāk strādāt 1.–6. klasē (LVA 700, 705). Te jāpiebilst, ka nākamās lielās izmaiņas latviešu valodas mācību priekšmetu skar 1970. gadā, attiecīgi iznākot arī jaunai mācību programmai, bet, lai neizceltu vienu desmitgadi atsevišķi, tā iekļauta laika posmā līdz 1991. gadam.

Laikmeta kontekstā lietderīgi aplūkot lingvodidaktiskās domas attīstību tā laika Krievijā, jo latviešu valodas un citu mācību priekšmetu programmu izstrādes gaitā vairākkārt izskanējusi doma Latvijas skolu mācību programmas pielīdzināt KPFSR mācību programmām. Lai varētu spriest par iespējamo ideju paralēlismu, aplūkot Krievijā izdotā žurnāla „Русский язык в школе” raksti, kuros skarti tie valodas mācību jautājumi, kas tolaik aktuāli arī Latvijā. Promocijas darba vajadzībām izpētīti žurnāla materiāli laikā no 1957. gada līdz 1970. gadam. 1957. gads ir laiks, kad Latvijā sāk spriest par programmu maiņu, tāpēc nepieciešams izsekot krievu lingvodidaktikas tendencēm, kas varēja ietekmēt mācību programmu veidotāju uzskatus Latvijā.

1. Mērķi un uzdevumi latviešu valodas mācību programmās no 1940. gada līdz 1959. gadam

Dzimtās valodas mācību saturs Latvijā tradicionāli ticis reglamentēts ar latviešu valodas mācību programmām, kurās noteikts gan mācību satura tematiskais sadalījums, gan tā apguvei paredzētais laiks, tāpat mācību mērķi un uzdevumi (kā jau minēts iepriekš, dažādos laika periodos šīm programmatiskajām norādēm ir bijuši dažādi nosaukumi un hierarhiskās attieksmes).

Latvijas brīvvalsts laikā izvirzītie latviešu valodas kā dzimtās valodas mācību mērķi bija vērsti uz skolēnu radošo spēju (Programu projekts 1921), domāšanas attīstību, kā arī mīlestības un cieņas nostiprināšanu pret savu valodu (Programa 1925). Latviešu valodas mācību pamatmērķis tiek definēts gan 1928. gadā, gan 1930. gadā izdotajā mācību programmā: „[...] Modināt un nostiprināt viņos [skolēnos] (papildinājums mans – N. Dz.) mīlestību un cienību pret savu valodu, iemācīt izteikt vārdos un rakstos savas domas un spriedumus. Vingrinot bērnus klases darbā apskatītos likumos un tos nostiprinot, galvenā vērība piegiežama valodas garam, valodas izjūtai un apzinīgai izpratnei.” (Programas 1930, 52–53). Tēvzemes mīlestība kā viens no mācību programmas mērķiem jaušams arī Izglītības

ministra Ludviga Adamoviča runā vēstures skolotājuursos (runa publicēta laikrakstā „Latvijas Kareivis” 1934. gada 12. augustā), kur viņš uzsver dzimtenes un tēvijas mīlestību, kas jāieaudzina skolēnos, savukārt no skolu programmām „jāizmet laukā viss (izglītības ministra vārdi – N. Dz.), bez kā varētu iztikt” (Adamovičs 1934, 1).

Gatavojot jauno latviešu valodas mācību programmu 1940./1941. mācību gadam, tiek pārskatīta Latvijas brīvvalsts laikā izdotā mācību programma, veicot tajā grozījumus, proti, svītrotot no programmas to autoru darbus, kuru saturs neatbilst padomju ideoloģijai. 1940. gada 7. septembrī notiek Tautas izglītības komisariāta Tautskolu direkcijas latviešu valodas grāmatu novērtēšanas komisijas sēde, kurā spriež par programmas projektu, ko izstrādājusi Padomju Latvijas Sociālistiskās Republikas (tā arhīva materiālā – N. Dz.) Skolotāju savienība. Komisija konstatē, ka par maz programmā iekļauti jaunākie latviešu autoru darbi, sevišķi – sociālistiskā virziena darbi. Programmā veicami arī daži literārās un gramatiskās vielas pārkārtojumi (LVA 700, 444a). Jaunās programmas izstrādē bijuši trīs posmi: programmas projekts, rediģētā programma (LVA 700, 465b) un programmas gala variants. Katrā programmas izstrādes posmā mainīti mērķu un uzdevumu formulējumi (sk. 1. tabulu nākamajā l.p.; tabulas tekstā saglabāta tā laika ortogrāfija). Vērtējot mērķu un uzdevumu saturu, konstatējams gan sinonīmisks šo terminu lietojums, gan arī nekonsekvenču terminu izvēlē (sk. pasvītrotumus programmas tekstā).

Mācību programmas gala variantā mainīts viens no mērķiem, kas paredz skolēnu attīstīt par sabiedrībai derīgu locekli. Identisks ir mācību programmas gala variantā paustais apgalvojums (LVA 700, 465c), ka „jānostiprina viņos mīlestība un cieņa pret savu valodu un jāmodina griba kļūt par krietniem un derīgiem sabiedrības un tautas locekļiem, apzinīgiem pilsoņiem un harmoniski attīstītiem cilvēkiem”. No gala varianta izņemta precizējošā norāde: „L.P.S.R. un līdz ar to P.S.R.S. pilsoņiem un harmoniski attīstītiem cilvēkiem.” (LVA 700, 465c) Nevienā no arhīva dokumentiem nav rodams skaidrojums, kādēļ programmas autori atteikušies no šī ideoloģiski marķētā precizējuma. Iespējams, formulējums izņemts no mācību programmas gala varianta tāpēc, ka tajā uzsvērts nošķīrums – Latvija (LPSR) un PSRS. Tā kā Latvija tajā laikā jau ir iekļauta PSRS sastāvā, tad programmas veidotāji drošības labad varēja no šī dalījuma atteikties. Citu mērķu formulējumos ir redakcionāli labojumi, bet nav izmaiņu saturā (8. pielikumā sk. pilnu pamatskolas programmas projekta tekstu).

1940./1941. mācību gadā izdotajā mācību programmā latviešu valodas apguvei izvirzīti vairāki mērķi, kas stipri līdzīgi Latvijas brīvvalsts laikā formulētajiem: jāizvēlas viela ar estētisku un sabiedriski ētisku saturu; jānostiprina mīlestība un cieņa pret valodu; jāpanāk, lai skolēns iemīļotu grāmatu un sajustu cieņu pret tās autoru; jāattīsta skolēna fantāzija (Programa 1940, 7). Salīdzinājumam – latviešu valodas mācību programmā 1935. gadā (arī

1938. gadā) galvenais uzdevums formulēts šādi: iemācīt skolēnus runāt un rakstīt pareizā un noteiktā rakstu valodā. Lai to sasniegtu, jāizvēlas viela ar estētisku, ētisku, nacionālu un valstisku saturu. Ieteicams, kur tas vien iespējams, rakstu valodu salīdzināt ar runājamo tautas valodu, valodu tautas dziesmās, mīklās, sakāmvārdos, pasakās un zinātniskos rakstos. (Literatūras jautājumi šai laikā skatīti kopsakarā ar valodas mācību, jo valoda un literatūra vēl netiek šķirta atsevišķos mācību priekšmetos.) Skolotājam ir „jādēsta skolēnu sirdīs tēvzemes mīlestība, valstiska pašcieņa, uzticība valstij un viņas vadībai” (Programas 1935, 3–4). Padomju laika programmā vairs nav pieminēti vārdi par tēvzemes mīlestību un valstisko pašcieņu.

1. tabula

Mērķu un uzdevumu satura attīstība 1940./1941. mācību gada programmā

Programmas projekts (LVA 700, 465a)	Programmas gala variants (LVA 700, 465c)
Latviešu valodas mācības centrā liekami šādi <u>svarīgākie uzdevumi</u>: a) iemācīt pareizi, apzinīgi, veikli un pēc iespējas izteiksmīgi lasīt; b) glīti, pareizi un pietiekoši veikli rakstīt; c) sakarīgi un tekoši stāstīt; d) savas domas izteikt sakarīgā, skaidrā un labā rakstu valodā (sacerējumos); <u>blakus uzdevumi</u>: a) ievadīt skolēnus literatūras darbu izpratnē; b) piesavināties dažādus lasāmo gabalu saturus, kas palīdz veidot dzīvi un iesakņoties gara kultūrā.	Latviešu valodas <u>tiešais uzdevums</u> pamatskolā – iemācīt skolēnus runāt un rakstīt pareizā, noteiktā un tīrā valodā. Šī <u>mērķa</u> realizēšanai kalpo: 1) priekšzīmīga lasāmā viela; 2) gramatika; 3) valodas kultura (specifiskā nozīmē) un 4) paša skolotāja valoda. Latviešu valodu mācot, bez tiešā uzdevuma jāievēro arī vēl <u>citi svarīgi mērķi</u>: 1. izvēloties vielu ar estētisku, etisku un valstisku saturu un to rūpīgi apstrādājot, jāvingrina skolēna prāta spējas, jākopj viņu jūtu dzīve, jānostiprina viņos mīlestība un cieņa pret savu valodu un jāmodina griba kļūt par krietniem un derīgiem sabiedrības un tautas locekļiem, apzinīgiem pilsoņiem un harmoniski attīstītiem cilvēkiem; 2) visiem līdzekļiem jācenšas panākt, lai skolēns iemīļotu grāmatu un sajustu cieņu pret rakstnieku kā grāmatas autoru; 3) jāatbalsta un jāattīsta skolēna fantāzija, jāsekmē skolas estrades māksla (deklamācija un drāmatiskie priekšnesumi).

Latvijas Valsts arhīva materiālu izpēte liecina, ka ar latviešu valodas un literatūras programmas ieviešanu nav veicies tā, kā bijis plānots. Tas secināms gan no janvārī notikušo skolotāju konferenču atreferējumiem (LVA 700, 426a), gan no pavasarī pieņemto lēmumu tekstiem. Piemēram, 1941. gada 30. aprīlī Latvijas PSR izglītības tautas komisārs Pēteris Valeskalns konstatē, ka skolu apgāde ar jaunajām mācību programmām notiek neapmierinoši, tāpat lēni veicas jaunas mācību grāmatas sastādīšana latviešu valodā un literatūrā. Tāpēc tiek izdota pavēle Nr. 111/49, kurā viens no uzdevumiem ir pabeigt latviešu valodas un literatūras

programmu pārstrādi līdz 1941. gada 10. maijam (LVA 700, 333). Pārstrādātā programma iznāk 6000 eksemplāru lielā metienā (LVA 700, 479).

Žurnālā „Padomju Latvijas Skola” 1941. gadā skolotāja Milliņa Andersone nāk klajā ar viedokli, ka mācību plāni Latvijā jāpieskaņo citu PSRS republiku skolu plāniem un jāizaudzina vērtīgi sociālistiskās valsts pilsoņi. Tāpat raksta autore konstatē, ka 1940./1941. gada mācību programma, kaut arī pārstrādāta, tomēr „atspoguļo tos pašus principus, kas mums pazīstami no buržuāziskās Latvijas laikiem”. Viņa iesaka palielināt stundu skaitu dzimtajā valodā, kā arī lielāku uzmanību veltīt praktiskajiem darbiem, kas nostiprina teorētiskās zināšanas (Andersone 1941, 33–34). Karš izjauc šos plānus – veidot mācību programmas pēc citu PSRS skolu programmu parauga; tas arī ir iemesls, kāpēc okupētājā Latvijā izdotā latviešu valodas programma (Programa 1940) saturiski neatšķiras no tās, kas izdota Latvijas brīvvalsts laikā.

Tiek sagatavota arī mācību programma 1941./1942. un 1942./1943. mācību gadam, kas 2. pasaules kara dēļ tā arī netiek izdotas, līdz ar to – netiek skolās ieviestas. Programmā 1941./1942. mācību gadam ir dots mācību vielas sadalījums, kur norādīts arī mācību tēmām atvēlamais laiks no 5. klases līdz 7. klasei (sk. 2. tabulu), kas ir novitāte mācību programmas uzbūvē, jo līdz tam norādītas tikai apgūstamās mācību tēmas (9. pielikumā sk. programmas pilnu tekstu).

2. tabula

Stundu skaita norāde latviešu valodas mācību programā 1941./1942. mācību gadam

5. klase	6. klase	7. klase
7 stundas nedēļā, pavisam 231 stunda, no tām atkārtošānai 30 stundas	5 stundas nedēļā, pavisam 163 stundas, no tām atkārtošānai 20 stundas	4 stundas nedēļā, pavisam 130 stundas, no tām atkārtošānai 28 stundas

Sagatavotajā, bet praktiski neīstenotajā valodas un literatūras programmā ir dotas mācību tēmas, kas netiek vairāk detalizēti atklātas, piemēram, par palīgteikumu veidiem, valodas mācības sistematiskais kurss, gramatikas kursa teorētiskās daļas pārrunāšana un izskaidrošana. Netiek minēti arī programmas mērķi un uzdevumi. Iespējams, ka tie palikuši tādi paši, kā formulēti iepriekšējā programmā, tāpēc programmas veidotāji nav uzskatījuši par nepieciešamu tos atkārtot. Vidusskolai paredzētajā latviešu valodas mācību programmā saglabātas tās pašas mācību satura izklāsta vadlīnijas, kas izstrādātas un īstenotas Latvijas brīvvalsts laikā (LVA 700, 464).

1940./1941. gada mācību programmas izstrādē vērojama tendence, kas nav sastopama citu latviešu valodas mācību programmu izveidē. Tas ir mēģinājums vienādot gramatikas terminus visā skolas kursā, lai skolēni, pārejot no pamatskolas izglītības posma uz vidusskolu,

sastaptos ar tiem pašiem terminiem, ar kuriem jau iepazīstināti. Jāpiebilst, ka ieteikumi terminoloģijā sastopami tikai programmas projekta variantā, kas atrodams Latvijas Valsts arhīvā (LVA 700, 465a).

Pirmajā pēckara mācību programmā 1945. gadā tiek norādīts, ka dzimtā valoda skolas izglītības sistēmā ieņem izcilu vietu, ka valodas mācība ir zinātne un ka šo zinātni pilnībā skolā iemācīt nevar (Programa 1945b, 10). Salīdzinājumā ar Latvijas brīvvalsts laiku lielāks uzsvars tiek likts uz valodas sistemātisku apguvi, akcentējot, ka galvenā uzmanība pievēršama vārda un teikuma izpratnei, sevišķu vērību veltot pareizrakstībai. Netiek piemirsts atgādināt, ka valodas fakti jāpētī ne tikai no tagadnes pozīcijām, bet arī vēsturiskās attīstības aspektā. Tāpat pieminēts, ka, mācot valodu, gramatikas viela jāsaista ar literatūras lasāmvielu.

Kā novitāte, sākot ar 1945. gada mācību programmu, atzīmējams mācību vielas sistemātisks izkārtojums, salīdzinot ar neatkarīgās Latvijas mācību programmām, kurās tika ievērots koncentriskais mācību vielas izkārtojuma paņēmieni. Mācību programmās no 1945. gada līdz 1949. gadam nav būtisku izmaiņu ne mācību mērķu, ne satura ziņā. Arī vidusskolas mācību programmas uzdevumos gan 1945. gadā (Programa 1945b), gan 1946. gadā (Programa 1946b), gan 1947. gadā (Programa 1947) paredzēts sistemātisks gramatikas kurss, īpašu uzmanību veltot valodas struktūras analīzei, pareizrunai, kā arī stila izkopšanai. Skolu pārvaldes priekšnieks 1948. gada 6. jūlijā raksta vēstuli „Par skolu attīstību Padomju Latvijā”, kas adresēta LPSR Ministru padomes priekšsēdētāja vietniekam Jānim Ostrovam: „Arī kvalitatīvā ziņā skolu darbs arvien uzlabojas: skolēnu zināšanas kļūst pilnīgākas, dziļākas un stingrākas. No skolu programām pilnīgi izmēsta viltus zinātne, dažādi ideālisma murgi utt. Viņas balstās uz marksisma-ļeņinisma zinātniskiem pamatiem.” (LVA 700, 55) Atšķirībā no literatūras mācību programmas latviešu valodas mācību programmās gan pagaidām nekas no marksistu atziņām iekļauts nav.

1950. gada mācību programmā galvenie mācību priekšmeta uzdevumi ir analogiski 40. gadu programmām, bet jauna ir norāde, ka „piemēriem un analīzei gramatikas stundās, cik vien iespējams, plaši jāizlieto tādi teksti, kas ar savu dziļo idejisko saturu var skolēnus audzināt un noderēt viņiem par stilistiski pareizas un mākslinieciski spilgtas valodas paraugu” (Programa 1950a, 3). Salīdzinot ar iepriekšējo gadu mācību programmām, 1950. gadā izdotajā mācību programmā lielāks uzsvars likts uz leksiku, jo tajā visskaidrāk var redzēt valodas faktu attīstību un maiņu (Programa 1950b, 3).

Gramatikas mācīšanā, kas tradicionāli bijusi latviešu valodas mācību satura centrālā daļa pamatskolā, var konstatēt šādus galvenos uzdevumus:

- 1) vārdu krājuma paplašināšana un veidošana;
- 2) pareizrunas normu nostiprināšana;

- 3) pareizu teikuma konstrukciju veidošana;
- 4) apzināta valodas likumu apguve un lietošana;
- 5) ortogrāfijas un interpunkcijas normu apguve.

To visu, pēc programmas veidotāju domām, var panākt ar gramatiskās analīzes palīdzību. Mācību programmā paredzēts, ka skolēni no 5. klases līdz 7. klasei apgūst sistemātisku gramatikas kursu.

Vidusskolas uzdevums latviešu valodas mācību satura apgūvē ir nostiprināt un padziļināt pamatskolā apgūtās zināšanas. Tiek uzsvērts, ka valodas mācības kurss ir teorētiski padziļināms un paplašināms, saistot to ar valodas vēsturiskās attīstības jautājumiem. Par galveno uzdevumu vidusskolā tiek uzskatīta skolēnu valodas attīstība, kā arī zināšanu praktisks lietojums. Pievērsta uzmanība skolēnu valodas kultūras nostiprināšanai, tādēļ sevišķu uzmanību programmas veidotāji aicina pievērst valodas struktūras analīzei, pareizrakstības un stila pilnīgai izkopšanai un pareizai literārai izrunai. (Programa 1950b, 3) Vidusskolas programmas mācību saturs papildināts ar leksikoloģijas un frazeoloģijas jautājumiem, par ko vēl netiek runāts pamatskolas kursa programmā. Stilistikai nav atvēlēta atsevišķa nodaļa, bet tās elementi iekļauti gan morfoloģijas, gan sintakses kursā.

Sākot ar 1952. gadu, latviešu valodas mācību programmās gandrīz visi formulētie mācību priekšmeta uzdevumi un ieteikumi sasaistīti ar Staļina vārdu, tā norādot uz politikas un izglītības jau ciešo sasaisti. Jaunievedums programmā ir leksikoloģijas mācīšana pamatskolā, kas līdz tam nav bijis formulēts kā atsevišķs temats. Skolotājiem programmā tiek dots uzdevums ar konkrētiem piemēriem parādīt, kā mainās vārdu krājuma sastāvs, kā arī saistīt valodas attīstības jautājumus ar sabiedrības vēsturi (Programa 1952, 6). Tāpat dota norāde, ka skolēni iepazīstināmi ar Staļina atzinumiem par valodu. Secināms, ka tikai ar 1952. gada programmu latviešu valodas mācībās sākas pastiprināta ideoloģizācija, kas citos mācību priekšmetos notikusi jau agrāk.

Ideoloģiskie akcenti redzami arī atskaitēs par rezultātiem latviešu valodas mācību priekšmetā 1951./1952. mācību gadā. (10. pielikumā sk. skolu atskaites par mācību darba uzlabošanos).

1953. gada 30. janvāra Skolu zinātniski pētnieciskā institūta (SZPI) sēdē dalībnieki tiek iepazīstināti ar ministrijas izstrādāto programmas pārveidošanas projektu. Viens no secinājumiem, kas izskan sēdes laikā, ir tāds, ka dzimtās valodas apgūvē ir nepietiekams stundu skaits. (LVA 143, 6) 1953. gada 15. augustā tiek pieņemti SZPI statūti (1971. gadā SZPI tiek reorganizēts par Latvijas PSR IM Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūtu (PZPI)).

SZPI ir tā institūcija, kas nodarbojas ar plašu jautājumu loku, t. sk. izstrādā mācību programmas, recenzē mācību grāmatas, iesakot nepieciešamos uzlabojumus. Padomes sanāsmēs tiek apspriesta mācību programmu ieviešanas gaita, konstatēti trūkumi, ieteikti uzlabojumi. Latvijas Valsts arhīva materiālos informācija par SZPI darbību rodami 143. fonda 1. aprakstā, kur var iepazīties ar sēžu protokoliem un apspriestajiem jautājumiem. 1954. gadā tiek pieņemts Izglītības ministrijas (IM) lēmums, ka latviešu valodas oriģinālprogrammas izstrādā SZPI, bet apstiprina IM kolēģija (LVA 143, 15). Tādējādi mācību programmu izveidē un apstiprināšanā ir iesaistītas divas institūcijas, kas atbildīgas arī par latviešu valodas mācību programmās formulētajiem mērķiem, uzdevumiem un satura apjomu.

1956. gada latviešu valodas programmā pamatskolai par mērķi tiek izvirzīta prasība iemācīt skolēnam ne tikai sistemātiskas zināšanas, bet arī pamatīgu rakstu un runas prasmi. Skolotāja uzdevums šī mērķa sasniegšanai ir cīnīties (darbības vārds *cīnīties* bieži sastopams mācību programmās: cīnās par valodas tīrību, par pareiza stila ievērošanu utt.), lai skolēns apzinīgi apgūtu dzimto valodu un attīstītu loģisko domāšanu. Līdzīgi kā iepriekšējās programmās arī šajā dokumentā aktualizēta nepieciešamība pēc morfoloģiskās analīzes kā gramatikas apguves līdzekļa. Tiek piedāvāts izmantot gan daļējo, gan t. s. „totālo” analīzi, piemēram, darbības vārda apgūvē. (Programma 1956, 3–5)

1956. gada beigās tiek aktualizēta nepieciešamība veikt izmaiņas mācību programmās. Latvijas PSR IM kolēģija pieņem lēmumu, ka nākamajos piecos gados jānostabilizē visas mācību priekšmetu programmas un mācību grāmatas. Programmu uzlabošanas aspektā pieņemts šāds lēmums:

- 1) latviešu valodas programmā 5.–7. klasei svītrot atsevišķus grūti izprotamus jautājumus, atstājot tos tikai vidusskolas kursā,
 - 2) latviešu valodas programmā 8.–11. klasei ietvert vairāk stila jautājumus, īpaši 11. klasē.
- (LVA 700, 437a)

Pieņemtais lēmums par grūti izprotamo jautājumu svītrošanu no pamatskolas mācību programmas neatklāj, kuri gramatikas jautājumi konkrēti tiek domāti, jo dokumentos tas netiek atklāts. Būtiski norādīt, ka visā aplūkotajā laika periodā diezgan regulāri tiek lemts par mācību satura atslogošanu, bet izstrādātajās programmās būtiska mācību satura apjoma samazināšana nenotiek, drīzāk var vērot pretējo – apjoma palielināšanu galvenokārt uz morfoloģijas, sintakses un leksikoloģijas rēķina. Arī mūsdienās risinās līdzīgas diskusijas par mācību satura pārskatīšanu ar nolūku samazināt tā apjomu.

SZPI regulāri tiek kontrolēti mācību rezultāti, saistot tos ar programmu prasību izpildi. Sēžu protokoli atklāj mācību sasniegumu analīzi, kas ļauj programmas veidotājiem izdarīt secinājumus par nepieciešamajām izmaiņām mācību programmās. 1957. gada 20. jūlijā tiek

spriests par stāvokli latviešu valodas mācīšanā: analizēts labāko un sliktāko skolotāju darbs, eksāmenu rezultāti, atklāti lielākie trūkumi, kas novēršami tālākajā darbā. H. Grase iesaka pievērst uzmanību šādiem diviem aspektiem:

- 1) skolēnu stilam [stilistiski pareizas valodas lietošanai] (skaidrojums mans – N. Dz.);
- 2) gramatikas mācīšanai, lai tā nav septiņgadīgās skolas atkārtojums, tādēļ gramatikas apguve jāsaista ar valodas praksi un stila mācību. (LVA 143, 30)

1957. gada 1. marta SZPI padomes sēdē tiek lemts par to, kādām jābūt perspektīvajām latviešu valodas un literatūras programmām. M. Gaile uzskata, ka morfoloģija mācāma līdztekus sintaksei. Roberts Miķelsons atgādina, ka, veidojot mācību programmu, jābalstās uz partijas dokumentiem. Tāpat viņš uzsver, ka programmas vielai jāatbilst skolēnu vecumam, bet noslēgumā secina, ka gramatikas vielas programmā ir par daudz. Sēdē izskan radikāls priekšlikums, vai gramatikas mācīšana nebūtu jābeidz 7. klasē, bet 8. klasē jādod vielas padziļinājums. M. Gaile pret šādu ierosinājumu iebilst, bet piekrīt domai, ka mācību vielas sadalījums ir pārdomājams. (LVA 143, 55)

Mācību satura jautājumi, kas būtu iekļaujami mācību programmās un mācāmi skolā, tiek apspriesti ne tikai Izglītības ministrijai pakļautajās institūcijās. 1957. gadā lēmumi par izmaiņām mācību programmās tiek pieņemti ne vien SZPI sanāksmēs, bet arī Latvijas Komunistiskās partijas Centrālajā komitejā (LKP CK). Par to liecina arhīva dokuments, kurā paredzēts, kā mācāma latviešu valoda skolās, resp., tiek pieņemts CK lēmuma projekts, ka 5.–9. klasē skolēni apgūst sistemātisku gramatikas kursu, bet 10. un 11. klasē apgūst stilistikas jautājumus (LVA 700, 437b).

Diskusijās par mācību programmās iekļaujamo gramatikas vielas apjomu atklājas vēlēšanās atvieglot mācību programmu saturu no pārāk sarežģītiem, skolēnu vecumam nepiemērotiem gramatikas tematiem. Ietekmi uz mācību programmu izveidi atstāj Padomju Savienības Komunistiskās partijas (PSKP) kongresi, kuru lēmumi ieviešami arī izglītības darbā. Piemēram, PSKP XX kongresā (1956. gadā) tiek pieņemts lēmums likvidēt skolas atrautību no dzīves. To paredzēts panākt, izdarot izmaiņas mācību programmās. Latvijā 1957. gada 19. aprīlī top lēmuma projekts, kurā paredzēti trīs uzdevumi, kas realizējami dzīvē, mācot latviešu valodu un literatūru:

- „1. Atvieglot gramatikas kursu 5.–7. klasēs un nodibināt abpusēju saikni, mācot morfoloģiju un sintaksi.
 2. 8.–11. klasēs sniegt padziļinātu gramatikas kursu, atbrīvojot to no sarežģītiem jautājumiem, ko māca augstskolā.
 3. 10. un 11. klasē atvēlēt nelielu stundu skaitu stilistikas un literatūras teorijas apguvei.”
- (LVA 101, 120a)

1958. gada 27. janvārī norisinās Latvijas PSR IM Kolēģijas sanāksme, kuras nobeigumā pieņemts lēmums *Par perspektīvajiem mācību plāniem un pāreju uz jaunām mācību programmām*. Sanāksmē secināts, ka darbs ar perspektīvajām programmām un mācību grāmatām jau noris un ir veikti šādi pārkārtojumi:

- 1) zinātņu pamatu apgūšanā vidusskolā saglabāts vispārējo zināšanu līmenis;
- 2) novērsta skolēnu pārslogošanu;
- 3) panākta programmu un mācību grāmatu piemērotība un atbilstība skolēnu vecuma īpatnībām;
- 4) panākta visu programmu un mācību vielas centru savstarpēja saskaņotība;
- 5) uzlabots programmu un mācību grāmatu teorētiskais līmenis;
- 6) racionālāk izmantota vienpadsmitgadīgā apmācība [11 klašu izglītība] (komentārs mans – N. Dz.).

Perspektīvā mācību programma un plāns apspriests arī „Skolotāju Avīzē”, skolotāji izteikuši savu viedokli, iebildes, priekšlikumus par mācību programmas kvalitāti. Izvērtējot iesūtītos priekšlikumus, kolēģija nolēma, ka perspektīvajā mācību programmā jāsamazina skolēnu slodzi. Šo ieceri plānots risināt, samazinot stundu skaitu latviešu valodas apguvei (arī krievu valodai, fizikai, ķīmijai), tādējādi samazinot arī apgūstamās vielas apjomu. Vienpadsmitgadīgās apmācības racionālākai izmantošanai ieteikts sistematisku latviešu valodas gramatikas kursu beigt mācīt 10. klasē, 11. klasē atvēlot nedaudz stundu atkārtojumam un sacerējumu mācīšanai (LVA 700, 437d).

Daļēju skaidrību par to, kas saprotams ar gramatikas mācību satura atvieglināšanu, vieš iesūtītie ieteikumi mācību programmas uzlabošanai. 1958. gada 3. maijā savu atsauksmi iesūtījusi skolotāja Emma Andersone. Viņasprāt, par maz uzmanības pievērsts gramatiskajai analīzei, jo „analīze ir viens no visnepieciešamākajiem darba veidiem katrā stundā, citādi radīsies pārpratumi un skolēni netiks pietiekami vingrināti iegūto teorētisko zināšanu izlietošanā praksē.” (LVA 700, 493) (11. pielikumā sk. pilnu E. Andersones ieteikumu tekstu). Pozitīvi vērtējama kritiskā iebilde, ka par maz atvēlēts stundu skaits literatūras apguvei, bet bez tās nevar iemācīties arī gramatiku. Šaubas raisa E. Andersones pārliecība par gramatiskās analīzes nepieciešamību katrā mācību stundā, lai gan arī mācību programmās kā viens no paņēmieniem valodas apgūvē minēta sistematiska gramatiskā analīze visos valodas līmeņos.

50. gadu beigās notiek pāreja uz jaunām mācību programmām. 1958. gada latviešu valodas mācību programmā tiek veikti pārkārtojumi, lai panāktu uzlabojumus skolēnu valodas kultūrā. Programmas (Programa 1958, 3) veidotāji uzsvēruši, ka samazināts un vienkāršots mācību vielas apjoms. Valodas mācības mērķis definēts šādi: „Skolotājam jā sagatavo

vispusīgi izglītoti padomju cilvēki, kas pārzina zinātņu pamatus, kuri apgūstami ar valodas palīdzību. Tāpēc skolēniem dzimtajā valodā jādod ne tikai noteiktas, sistemātiskas zināšanas, bet arī pamatīga rakstu un runas prasme. [...] Skolotāju pienākums ir neatlaidīgi cīnīties par dzimtās valodas apzinīgu apgūšanu un skolēnu loģiskās domāšanas attīstību.” (Programa 1958, 3) Pēc jaunās latviešu valodas programmas 1959. gadā strādā 5. un 6. klasē. Par galveno uzdevumu pamatskolā izvirzīta sistemātiska latviešu gramatiskās sistēmas apguve: fonētika, morfoloģija un sintakse (gramatikas teorija), ortogrāfijas, interpunkcijas un stilistikas likumi (Programa 1959, 6).

Latvijas PSR IM SZPI Zinātniskās padomes 1959. gada 13. novembra sēdē tiek apspriesta vidusskolas mācību programma 1960. gadam. M. Gaile informē par jaunās latviešu valodas un literatūras programmas projekta uzbūvi un saturu, uzsverot, ka uzmanība pievērsta stilistikai un rakstu darbiem, lai celtu skolēnu runas kultūru. Par valodas apguves uzdevumu vidusskolā runā H. Grase, uzsverot, ka nepieciešams izkopt skolēnu runas un rakstu valodu, ievadīt viņus sacerējumu rakstīšanā. Lai cieši saistītu teoriju ar praksi, jāpaplašina skolēnu zināšanas gramatiski stilistikā virzienā. Tas nozīmē iepazīstināt audzēkņus ar galvenajiem valodas stiliem, sekmēt runas un rakstu kultūras izveidi. (LVA 143, 73)

Izsekojot programmas tapšanas procesam, redzams, ka vidusskolā galvenais uzsvars likts uz valodas kultūras izkopšanu, kas turpināts mācību programmās arī nākamajos gados. Valodas kultūras jautājumu iekļāvums mācību saturā ir 50. gadu beigu mācību programmu novitāte, resp., tas ir viens no uzdevumiem, kas akcentēts kā pamatskolā, tā vidusskolā. Mācību programmās uzsvērta dzimtās valodas apzinīga apguve, kur nav pieļaujama iekalšana, bet gan valodas parādību novērošana, salīdzināšana un praktisko iemaņu nostiprināšana. To, ka vidusskolā vēlreiz nav iekļaujama gramatikas mācīšana, atbalsta arī R. Miķelsons, uzsverot, ka nepieciešams skolēniem iemācīt pareizi runāt, bet trešo reizi atkārot gramatikas mācīšanu nav lietderīgi.

Līdzīgi procesi mācību programmu pārstrādē notiek Krievijā: tiek pārskatīti valodniecības jautājumi, kas ietekmē arī skolu mācību programmas, no kurām tiek svītroti nebūtiski un teorētiski maznozīmīgi jautājumi. Tiek izstrādāts programmas projekts, kas paredz skolēniem apgūt visvairāk nepieciešamās zināšanas gramatikā, kā arī pareizas, apzinātas lasīšanas prasmes, mutvārdu un rakstveida saziņu, pareizrakstību un interpunkciju. Uzmanība pievērsta tam, lai apgūtās zināšanas būtu saistāmas ar dzīvi, tāpēc pastiprināms darbs ar lasīšanu, rakstu prasmi, kā arī lietišķo rakstu apguvi (Перестройка средней школы 1958, 3). Arī Latvijā 50. gadu otrajā pusē notiek diskusijas par teorētiskā materiāla apjoma samazināšanu mācību saturā, par skolas tuvināšanu dzīvei, norisinās arī diskusijas par skolēnu slodzes samazināšanu, par ko tiek spriests vēl mūsdienās. Iespējams, ka doma par pastiprinātu

valodas kultūras apguvi skolā arī nākusi no Krievijas metodiķiem, kas saskata šādus krievu valodas apguves uzdevumus:

- a) jāsniedz vispārīzglītojošas ziņas par valodu,
- b) jāpalīdz skolēnu vispārīgajai attīstībai,
- c) jāpalīdz veidot lasīšanas un rakstīšanas iemaņas,
- d) jāpaaugstina runas un rakstu kultūra (Добромыслов 1957, 22).

2. Mērķi un uzdevumi latviešu valodas mācību programmās no 1960. gada līdz 1991. gadam

Jaunā latviešu valodas mācību programma 1960. gadam veidota, pamatojoties uz PSKP XXI kongresa (1959. gadā) lēmumiem un PSRS Augstākās Padomes likumu *Par skolas sakaru nostiprināšanu ar dzīvi un par tautas izglītības sistēmas tālāku attīstīšanu PSRS* (LVA 700, 705b). Atbilstoši šiem politiskajiem uzstādījumiem 60. gadu sākums ir pārmaiņu laiks arī Krievijā, kur tiek spriests par jaunas mācību programmas nepieciešamību krievu valodas apguvē. KPFSR Metodiskās nodaļas vadītājs Vladimirs Strezikozins (*Владимир Стрезикозин*) norāda, ka „trūkumi pasniegšanas metodikā rada situāciju, kad gramatisko zināšanu apguve ir atrauta no praktiskām valodas iemaņām runā un rakstos. Sevišķi sāpīgi tas izpaužas mācību rezultātos tagad, kad plaisas pārvarēšana starp teoriju un praksi kļuvusi par vienu no pamatvirzieniem padomju skolas pārveidē. Tālāka krievu valodas pasniegšanas pilnveidošana jāveic ar mērķi paaugstināt teorētisko līmeni un praktisko ievirzi.” (Стрезикозин 1961, 3) Uzmanība pievēršama tam, ka gramatikas apguves kurss izmantojams skolēnu loģiskās domāšanas attīstīšanai, jāatsakās no mehāniskas mācību grāmatas formulējumu apguves. Mācību darbā tiek ieteikts izmantot saistītu tekstu, lai pieradinātu skolēnus izmantot visu zināmo likumu sistēmu (Стрезикозин 1961, 4–5), nevis orientēties tikai uz viena likuma apguvi. Tāpat viedokli par krievu valodas apguves tendencēm izteicis Vasīlijs Dobromislovs (*Василий Добромыслов*), norādot, ka pārāk daudz laika atvēlēts gramatisko likumu skaidrošanai un gramatiskajai analīzei, bet laika nav atlicis skolēnu valodas attīstībai (Добромыслов 1961, 53). Izskan aktuāla doma, ka, mācot jaunu tematu, jāakcentē tā praktiskā nozīme, kā arī uzmanība jāpievērš skolēnu zināšanu sakārtošanai sistēmā (Добромыслов 1961, 53–57). Kā redzams, krievu valodas metodiķi vairs nenorāda uz gramatisko analīzi kā vienīgo labāko paņēmienu valodas apguvē, tās vietā iesakot darbu ar saistītu tekstu, kā arī attīstīt skolēnu valodu. Jāsecina, ka latviešu valodas mācību programmās krievu metodiķu ieteikumi realizēti tikai daļēji: valoda mācāma kā sistēma, taču šajā procesā gramatiskā analīze joprojām ieņem centrālo vietu. Latvijā līdz pat 1970. gadam latviešu

valodas mācību programmās pamatskolai netiek iekļauta mutvārdu saziņa, lai gan Krievijā par nepieciešamību to mācīt runā jau 1958. gadā.

1960. gada latviešu valodas mācību programmā mērķi un uzdevumi, kā arī mācību satura atspoguļojums sakrīt ar 50. gadu programmu nostādņēm. LPSR Ministru padome 1960. gada novembrī pieņem lēmuma projektu par pāreju uz jaunām mācību programmām, tai skaitā arī uz jaunu latviešu valodas programmu gan pamatskolā, gan vidusskolā. Pāreja plānota pakāpeniski, vispirms to attiecinot uz pamatskolu:

- a) 1960./1961. mācību gadā visās Latvijas PSR vispārizglītojošās skolās pēc jaunajiem mācību plāniem un programmām strādāt 1.–6. klasēs;
- b) 1961./1962. mācību gadā uz jaunajiem mācību plāniem un programmām pāriet visās Latvijas PSR vispārizglītojošo skolu 7. klasēm;
- c) 1962./1963. mācību gadā jaunos plānus un programmas ieviest arī Latvijas PSR vispārizglītojošo skolu 8. klasēs, un ar 1962. gada 1. septembri realizēt Latvijas PSR vispārējo obligāto astoņgadīgo izglītību visiem bērniem no 7 līdz 16 gadu vecumā. (LVA 700, 705a)

1962./1963. gada mācību programma ir pirmā, kas paredzēta klasei pēc pārejas uz 8 klašu pamatskolu. Programmas ievadā citēti PSKP XXII kongresa (1961. gadā) uzdevumi izglītības darbiniekiem: „Laikā, kad notiek pāreja uz komunismu, nepieciešams audzināt un sagatavot komunistiski apzinīgus un labi izglītus cilvēkus, kas spēj darīt gan fizisku, gan garīgu darbu, aktīvi darboties dažādās valsts un sabiedriskās dzīves nozarēs, zinātnē un kultūrā.” (PSKP 1961, 109; Programa 1962)

Jaunie astoņgadīgās skolas mācību plāni paredz skolēnu politehniskās, darba un vispārizglītojošās apmācības tālāku uzlabošanu. Astoņgadīgās skolas mācību plānos, salīdzinājumā ar esošajiem septiņgadīgās skolas mācību plāniem, palielināts stundu skaits kā vispārizglītojošo, tā politehnisko priekšmetu mācīšanai. Tiek uzskatīts, ka tas radīs iespēju paaugstināt skolēnu vispārizglītojošo un politehnisko sagatavotību.

1965. gada latviešu valodas pamatskolas programmā nav izmaiņu, salīdzinot ar iepriekšējo gadu programmām. Galvenais akcents joprojām likts uz valodas gramatiskās sistēmas apguvi, gramatiskās analīzes veikšanu, kā arī pieturzīmju lietojuma skaidrošanu.

Ja 50. gadu mācību programmās ir apgalvojums, ka valoda mācāma kā zinātne, bet pilnīgi šo zinātni skolā iemācīt nevar, tad 1968. gada maijā Izglītības ministrs Andrejs Elvihs skolotāju 3. kongresa runā saka, ka pēc PSKP XXIII kongresa lēmuma skolas uzdevums ir iemācīt stingrus zinātņu pamatus (LVA 700, 1339). Lai arī ir izteiktas tēzes, ka valodas mācība jāsaista ar praktisko dzīvi, mācību programmās iekļautās teorētiskās vielas apjoms kļūst arvien lielāks. 60. gadu beigās ir laiks, kad notiek pāreja uz jaunām latviešu valodas

programmām, lai īstenotu pāreju uz vispārējo vidējo izglītību, kad 1969. gadā pēc jaunās programmas sāk strādāt 4. klasē. Valodas apguvei citās klasēs jāizmanto līdzšinējās programmas (Programma 1967, 3). Latviešu valodas stundās, ievērojot 1969. gada mācību programmas prasības, tiek izvirzīti trīs mācību uzdevumi:

- 1) „izveidot skolēniem labu runas un rakstu prasmi, iemācot rakstīt sacerējumus un izteikties vārdos par literāriem, publicistiskiem un literāri radošiem tematiem;
- 2) ciešā sakarā ar runas un rakstu mācīšanas praksi noskaidrot skolēniem dažus teorētiskus jautājumus par sacerējumu izveidi un runas kultūru;
- 3) padziļināt skolēnu zināšanas valodā, vidusskolas kursā izceļot gramatiski stilistiskus jautājumus par valodas formu un teikumu konstrukciju izvēli un lietojumu.” (Programma 1967, 4).

Runas un rakstu kultūras attīstīšana tiek pozicionēta kā viens no galvenajiem valodas apguves uzdevumiem, kas īstenojams vidusskolā. Mācību saturā tas paredz iekļaut tādas darba veidus kā zināšanu izklāstu plānveidīgā, skaistā valodā; ziņojumu, referātu, pārskatu sagatavošanu un uzstāšanos klases priekšā. Rakstveida uzdevumos dominē teikumu vai teksta gramatiskā analīze, kā arī tādi vingrinājumi, kuru mērķis ir attīstīt skolēnu vārdu krājumu, teikumu un teksta veidošanas prasmes. Arī presē tiek runāts par to, ka jāattīsta skolēnu runas un rakstu prasme, saistot to ar atstāstījumu rakstīšanu (Grase 1967, 3).

1970. gada latviešu valodas mācību programma veidota, atsaucoties uz PSKP XXIII kongresa (1966. gadā) direktīvām, ar kuru palīdzību valstī ieviešama vispārēja vidējā izglītība. Dzimtā valoda akcentēta kā domāšanas un cilvēka personības veidotāja. Programmas veidotāji uzskatījuši, ka, veidojot cilvēka personību, skolēniem nepieciešamas sistemātiskas zināšanas dzimtajā valodā, ka arī laba rakstītprasme un runātprasme. Paskaidrojumos par latviešu valodas programmu uzsvērts, ka pamatskolas kursā latviešu valodas apguve cieši saistīta ar literatūras apguvi, „tas ir praktisks literāras valodas kurss, tādēļ bērnu valodas attīstīšanas jautājumi caurauž visas programmas daļas” (Programmu krājums 1970, 12). Jaunajā mācību programmā 1.–3. klasei tiek definēti tie uzdevumi, kas īstenojami, lai pēc tam tos organiski sasaistītu ar 4.–8. klases mācību saturu:

- 1) „iemācīt bērnus apzināti runāt, lasīt un rakstīt saskaņā ar literārās valodas normām, attīstīt viņiem prasmi izlietot grāmatas jaunu zināšanu apguvei, komunistiskās morāles un rakstura veidošanai, kā arī izkopt prasmi mācīties;
- 2) sniegt bērniem priekšstatus un jēdzienus par apkārtējo dzīvi un dabu tagad un agrāk, bagātināt viņu domas, jūtas un valodu, izmantojot bērnu pieredzi un novērojumus par apkārtējo īstenību;

- 3) dot sākotnējas zināšanas par valodu un literatūru, mērķtiecīgi veidot apzinātu attieksmi pret valodas elementiem, attīstīt vērīgumu un interesi par valodu un grāmatām, mācīt lietot literārās valodas formas;
- 4) mācību gaitā veidot bērniem prasmi analizēt, pretstatīt, salīdzināt, klasificēt, vispārināt, noteikt svarīgo un mazsvarīgo, paskaidrot, pierādīt un tādējādi sekmēt viņa prāta darbības attīstību;
- 5) audzināt bērnus politiski, tikumiski un estētiski, attīstīt viņu zinātkāri un izziņas spējas, darba mīlestību un patstāvību.” (Programmu krājums 1970, 12–13)

Ja neņem vērā dažus ideoloģiskos uzstādījumus, tad var atzīt, ka latviešu valodas mācībām izvirzītie uzdevumi ir vērsti uz vispusīgu zināšanu un prasmju apzinātu apguvi, kas, no mūsdienu viedokļa raugoties, attīsta skolēna lingvistisko, kā arī mācīšanās kompetenci.

Precīzu raksturojumu latviešu valodas mācību priekšmeta satura attīstībai 60. gadu otrajā pusē devusi Dz. Paegle: „Latvijas valstij, zaudējot patstāvību, latviešu valoda gan saglabā vispārizglītojoša priekšmeta raksturu, gan ir nozīmīgs mācību priekšmets skolā, bet tā pakāpeniski zaudē valsts valodas statusu, tautas vienotājas funkciju, vērtību, jo arvien lielāk nozīmi skolā, sabiedrībā iegūst krievu valoda, aktīvi tiek veicināta divvalodība. Mācību priekšmeta programmās, sākot ar 1967. gadu, lai palielinātu saistību ar jaunākiem zinātniskajiem atklājumiem, ieplūst arvien vairāk teorētiskā materiāla. Valodas gramatika, kas jau tā ir abstrakta pēc būtības, tiek papildināta ar vēl dziļāku teorētisku kursu, kļūst grūti aptverama skolas vecuma bērniem, it sevišķi tāpēc, ka tas jāveic pamatskolas vecumā, jo vidusskolā valodas mācība iegūst citu saturu. Rezultātā daudziem rodas nepatika pret savu valodu jau skolas gados, savukārt praktisko iemaņu nostiprināšanai un valodas teorijas pamatu apgūšanai skolā pietrūkst laika.” (Paegle 2001a, 1,17)

Izkopta valodas kultūra likta par pamatu, lai skolēni gūtu labas sekmes citos mācību priekšmetos. Tādēļ, lai panāktu programmas teorētisku padziļinājumu, tā veidotāji lielāku uzmanību veltījuši valodas kultūrai: skolēni apgūst ne vien ortogrāfijas un interpunkcijas likumus, bet arī ir stilistikas tematus, plašu sacerējuma un izteiksmīgās runas mācības kursu (Programmu krājums 1970, 205). Līdztekus tam programma paredz sistemātisku valodas kursa apguvi, ko aizsāk 4. klasē ar fonētikas kursu, turpina ar morfoloģijas kursu un 8. klasē pabeidz ar sistemātisku sintakses kursu. Vidusskolā paredzēti leksikoloģijas, stila mācības, vispārīgās valodniecības jautājumi, kā arī stilistikas praktikums. Visā astoņgadīgajā kursā ieplānota raitas runas un rakstu mācība, kā arī lietišķo rakstu veidošana.

Programmas autori uzsver, ka novērsts vielas koncentrisms, tāpēc būtiski temati apgūstami jau 4. klasē, kur mācību satura apguvi ietekmē skolēnu vecuma īpatnības. Piemēram, mācot fonētiku, 4. klasē apgūstami fonētikas pamatjautājumi, bet sarežģītākie

temati fonētikas kursa turpinājumā iekļauti 6. klases programmā. Morfoloģijas kursu skolēni apgūst no 4. klases līdz 6. klasei; šīs valodniecības nozares apguvei ievērojami palielināts stundu skaits (sk. 3. tabulu).

3. tabula

**Morfoloģijas mācību saturam paredzētā stundu skaita salīdzinājums
20. gadsimta 60. gadu beigās/70. gadu sākumā**

Morfoloģijas mācību saturs	1969. gada programma 5.–8. klasei	1970. gada programma 4.–8. klasei	Stundu skaita starpība
Lietvārds	18	29	11
Īpašības vārds	12	21	9
Skaitļa vārdi	10	13	3
Vietniekvārds	12	15	3
Apstākļa vārds	5	9	4
Prievārds	6	9	3
Saiklis	2	7	5
Partikula	2	5	3
Izsaukmes vārds	2	3	1
Darbības vārds	38	56	18
Divdabji	17	22	5
Kopā	121	189	68

Redzams, ka stundu skaits jūtami pieaudzis lietvārda, īpašības vārda, kā arī darbības vārda apguvei. Darbības vārda mācību saturs apgūstamo zināšanu apjoma dēļ ir sadalīts pa divām klasēm (sāk mācīties 5. klasē un beidz 6. klasē). Šāds dalījums darbības vārda apguvei programmās tiek saglabāts arī nākamajos gados.

Dz. Paegle minējusi iemeslus, kāpēc 1970. gada mācību programmā notiek visai būtiskas pārmaiņas, kas saglabātas līdz pat 1989. gadam: „Dots komunistiskās partijas rīkojums – pārtraukt valodas mācīšanu koncentriskos riņķos, pāriet uz lineāro principu – nekādu atkārtojumu un padziļinājumu vidusskolā; mācību satura izkārtojumu pielīdzināt krievu valodas mācīšanai Krievijas federācijā [tā rakstā – N. Dz.].” (Paegle 1992b, 20)

Kā atsevišķs temats mācību programmās pirmo reizi 1970. gadā tiek iekļauta *Raitas runas un rakstu mācība*, kas paredzēta gan mutvārdu, gan rakstveida darbu sagatavošanas prasmju apguvei. Skolēniem jāapgūst ne tikai zināšanas, kā sagatavojams rakstu darbs vai mutvārdu stāstījums, bet arī, kā tie analizējami. Raitas runas un rakstu mācības jautājumi iekļauti visās klašu grupās, kur skolēni iepazīstas ar dažādiem tekstveides jautājumiem: temata izpratne, virsraksts un temats, lasāmā teksta temata noteikšana, plānošana, darbs ar citātiem, tēlu raksturošanas paņēmieni u. c. (Programmu krājums 1970, 216).

Leksikoloģijas temati vairs netiek iekļauti pamatskolas kursā, bet aplūkojami tikai vidusskolas 9. klasē. Leksikoloģijas kurss paplašināts ar tādiem tematiem, kas nepieciešami valodas praksei.

Jaunums mācību programmā ir daiļdarbu valodas jautājumu apskats: skolēni apgūst prasmes un iemaņas analizēt daiļdarba valodu ne tikai literatūras stundās, kur analizējams konkrēts daiļdarbs, bet gūst arī sistemātiskas zināšanas par visu daiļdarbu valodas kopīgajām iezīmēm. Apgūstot jauno mācību programmu stilistikā, skolēni mācās sakarīga teksta veidošanu, novērš stila kļūdas, apgūst valodiskās darbības iemaņas, kas nepieciešamas katram cilvēkam.

Nākamajās programmās, kas izdotas 20. gadsimta 70. gados, vairs netiek raksturoti latviešu valodas kā mācību priekšmeta mērķi un uzdevumi, līdz ar to jāsecina, ka tie saglabāti tādi paši kā 1970. gada mācību programmā. Secināms, ka programmu pārskatīšana neko nav devusi mācību satura atvieglošanai, lai gan šāda prasība izvirzīta jau iepriekšējos gados. Latviešu valodas gramatikas apguve pamatskolā, vidusskolas latviešu valodas mācību stundas atvēlot vispārīgās valodniecības, stilistikas, leksikoloģijas, valodas kultūras jautājumu apguvei, kā arī ortogrāfijas un interpunkcijas prasmju nostiprināšanai, ir iemesls tam, ka mācību saturā pamatskolā ir iekļauti teorētiski sarežģīti jautājumi, kuru apguve nav pa spēkam visiem skolēniem. Mērķis apgūt visu latviešu valodas kursu jau pamatskolā pastāv arī mūsdienās, lai gan mazā stundu skaita dēļ teorētiskās zināšanas nevar pietiekami nostiprināt, lai tās kļūtu par noturīgām prasmēm. Gramatika kā sistēma tomēr būtu apgūstama tikai vidusskolā, kad skolēni jau spēj uztvert valodas teorētisko aspektu un valodas elementu savstarpējo korelāciju un nosacītību. Protams, tas nenozīmē, ka visi dzimtās valodas līmeņi svarīgāko un valodas praksei nepieciešamāko jautājumu aspektā nebūtu jā mācās arī pamatskolā – tikai mācību saturam jābūt piemērotam skolēna uztverei.

Latviešu valodas mācību programmu izpilde tiek analizēta PZPI Latviešu valodas un vēstures sektora pārskatā 1976. gadā. Šīs analīzes mērķis ir noteikt, kāda ir skolēnu zināšanu kvalitāte (mācīšanas stāvokļa pirmreizēja pārbaude). Skolēnu zināšanu kvalitātes izpētei no latviešu valodas mācību programmas izraudzīti vārdu savienojumu sintakses un vienkārša teikuma sintakses pamatjautājumi 7. klasē. Pārbaudāmā mācību satura izvēli pamato šādi apsvērumi:

- 1) vārdu savienojumu sintakses pamatjautājumi skolu mācību programmā ietverti pirmo reizi, tāpēc šai sakarā svarīgi ir izpētīt mācīšanas stāvokli skolās un skolēnu zināšanu kvalitāti;
- 2) sakarā ar to, ka vārdu savienojumu sintakses un teikumu sintakses jēdzienu sistēmas veidošanā nepieciešamas atsevišķu morfoloģijas kursa pamatjautājumu zināšanas, ir svarīgi pastarpināti izpētīt 7. klases skolēnu zināšanu noturīgumu morfoloģijā, kā arī prasmes saistīt morfoloģijas kursā (4., 5., 6. klasē) apgūtos jautājumus ar sintakses kursa jautājumiem. (LVA 143, 376a)

Lai īstenotu skolēnu latviešu valodas zināšanu kvalitātes izpēti, tiek veikta pārbaudes darba saturs un instrukcija skolotājiem. Pārbaudes darbu raksta izlases kārtībā; to veic tikai Jelgavas pilsētas un Ogres rajona skolās tajās klasēs, kur māca vārdu savienojumu sintaksi. Tiek arī izstrādāta aptauja latviešu valodas skolotājiem, lai varētu secināt, kas sagādā grūtības mācību procesā. Neapšaubāmi, šāda mācību satura un tā apguves kvalitātes analīze vērtējama pozitīvi, jo ļauj atklāt problēmas mācību programmas apjomā un piemērotībā skolēniem. (Pārbaudes rezultātu raksturojumu sk. III daļas 2. nodaļā.)

80. gadu sākuma mācību programmās uzsvērtā nepieciešamība realizēt darbā PSKP CK XXVI (1981. gadā) kongresa uzdevumus, tas ir, uzlabot bērnu un jaunatnes komunistisko audzināšanu, kāpināt mācību kvalitāti un novērst formālismu skolēnu darba novērtēšanā (Programma 1981, 3; 1983, 3). Šie uzdevumi saglabāti līdz 80. gadu beigām; vienīgi, sākot ar 1985. gada programmu, vairs netiek uzturēta prasība pēc komunistiskās audzināšanas. Tiek uzsvērtā latviešu valodas mācību priekšmeta svarīgā nozīme harmoniski attīstītas personības veidošanā. Līdzīgi kā iepriekšējās mācību programmās, arī 80. gadu latviešu valodas programmās norādīts, ka skolēniem sniedzamas gan sistemātiskas zināšanas, gan attīstāma valodas kultūra. Par programmu pēctecību liecina arī piebilde, ka valodas mācību programmā 1981./1982. mācību gadam saglabāta līdzšinējā mācību programmas struktūra un kursa pamattematu apjoms (Programma 1981, 4). Tālāk norādīts, ka mācību satura izklāstā veikti īsinājumi, svītrojot atsevišķus otršķirīgus jautājumus morfoloģijas, sintakses un stila mācībā, lai gan netiek precizēts, no kuriem konkrētiem tematiem programmas autori atteikušies. Salīdzinot 1981. gadā izdoto mācību programmu ar 1978. gada programmas izdevumu, jāsecina, ka saturiski latviešu valodas mācībās nekas nav mainījies. Gluži otrādi – lielākajā daļā gadījumu ir palielināts tematam atvēlēto stundu skaits, īpaši tas sakāms par vārdu savienojumu sintakses mācību satura izklāstu. 1981. gada mācību programmā nav neviena sašaurināta vai īsināta temata, kā apgalvots programmas ievadā. Iespējams, ka mācību programmā vismaz vārdos bija nepieciešams runāt par mācību satura atvieglošanu, jo par to runāts gadiem ilgi, bet joprojām programmās un mācību grāmatās nekāda mācību satura atslogošana nav notikusi.

Ja 70. gadu mācību programmās pamatskolai tika norādīts, kam pievēršama uzmanība dažādu valodas disciplīnu, proti, valodniecības apakšnozaru, mācīšanā, tad 80. gadu programmās iekļauti metodiski norādījumi skolotājiem par stundas mērķu izvirzīšanu, par darba plānošanu. Pozitīvi vērtējams ieteikums panākt darbā līdzsvaru starp valodas teorijas pamatjautājumu mācīšanu un skolēnu runas un rakstu prasmju izkopšanu. Skolotājiem rekomendēts izmantot starppriekšmetu saikni, mācot dzimto valodu, un to var uzlūkot par novitāti mācību priekšmeta mācīšanā sava laika kontekstā.

Līdzās mācību uzdevumiem raksturoti arī audzināšanas uzdevumi un ceļi, kā tos sasniegt. Tiek ieteikts maksimāli izmantot mācību grāmatas uzdevumu tekstus, skolotāja paša izraudzītus tekstus, kā arī iepazīstināt audzēkņus ar izciliem literārās valodas paraugiem.

Līdz 1988. gada programmai ieskaitot, latviešu valodas skolotājiem mācību programmās tiek piedāvāts plašs metodiskais materiāls par dažādu rakstu darbu un mutvārdu atbilžu vērtēšanu. Tiek norādīts rakstveida darbu (diktāta, atstāstījuma, sacerējuma) apjoms katrai klasei, kā arī skrupulozi aprakstīts, cik un par ko liekama atzīme. Tiek izskaidrots, kas valodā tiek uzlūkots par „rupju kļūdu” un kas – par „sīku kļūdu” (Programma 1988, 9–10). Līdzīgi vērtējuma sistēma izklāstīta mutvārdu atbildes novērtēšanā par gramatikas tematu: atbildei jābūt plānveidīgai, skolēnam jāprot raksturot jēdzienu vai likumu pazīmes, argumentēt izteiktās domas, tās ilustrējot ar valodas piemēriem. Mācību satura apjoma ziņā 80. gadu programmās nav būtisku izmaiņu, lai gan nemitīgi tiek runāts par mācību satura atslogošanu. Šīs desmitgades beigu programmās tiek norādīts zināšanu un prasmju minimums, kas skolēniem jāapgūst un jāzina, beidzot konkrēto klasi (Programma 1987, 33; 1988, 32), tādējādi pakāpeniski tiek veidota programma, kas pēc struktūras līdzinās mācību priekšmeta standartam, ko latviešu valodai izveido 90. gadu sākumā (pamatskolai 1992. gadā, vidusskolai – 1993. gadā). Jādomā, ka šāds zināšanu minimuma uzskaitījums atvieglo skolotāja darbu. Skolotājs var mērķtiecīgi plānot darbu tā, lai skolēni apgūtu vismaz minimālo zināšanu apjomu atbilstoši programmas pamatzūdevumam – prast runāt un rakstīt pareizā literārā valodā. Zināšanu minimuma noteikšana, protams, neaizliedz skolotājam mācīt vairāk, tāpēc mācību satura apjoms var būt atkarīgs no konkrētās klases skolēnu spējām.

1988. gada janvārī Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitātes (LVU) Filoloģijas fakultātē notiek sanāksme par latviešu valodas un literatūras mācīšanu skolā. Diskusijā tiek izteikts viedoklis, ka „jāatbrīvo skolēni no nevajadzīgas slodzes un savukārt jāpalielina fiziskās kultūras stundu skaits. [...] Daudz tiek runāts par nepietiekamo stundu skaitu dzimtajā valodā, taču pēc datiem Latvijas PSR (salīdzinot ar citām republikām) ir vislielākais dzimtās valodas stundu skaits. Rezerves būtu jāmeklē citur – mācību plānu, mācību vielas atslogošanā, un šis darbs jau uzsākts.” (Rubīna 1989, 181) Sanāksmē konstatēts, ka vērojami divi nesamierināmi grupējumi. Viens grupējums vēlas padomju skolu pārkārtot radikāli, bet otrs – tikai „pielāpīt” esošo sistēmu. Viens no principiem, kas jāievēro, mācot gramatiku skolā, ir neradīt priekšstatu par gramatiku kā sastingušu valodas daļu, tāpēc tiek rosināts iepazīstināt skolēnus ar vispārīgās valodniecības jautājumiem, sarunu un rakstu valodas atšķirībām, literārās valodas normām. Pirmo reizi latviešu valodas mācību kontekstā izskan doma, ka jāceļ literārās valodas prestižs. A. Blinkena sanāksmē izteikusi domu, ka mācību programmu un mācību grāmatu izstrādē vairāk jāiesaista skolotāji (Rubīna 1989, 182).

Attiecībā uz mācību satura atlasi iezīmējas tendence saistīt gramatiku ar valodas praktisko lietojumu un valodas kultūru. Pozitīvi vērtējams A. Blinkenas ierosinājums, jo tas ļauj atkal realizēt principu, ka skolas lingvistika nav identiska ar zinātnisko lingvistiku, protams, saglabājot precizitāti visu valodas līmeņu aprakstā.

1989. gada mācību programma ir pēdējā, ko izdod Latvijas PSR Tautas izglītības ministrija, un tā ir eksperimentālā latviešu valodas programma vispārizglītojošo skolu 5.–12. klasei (Programma 1989) – faktiski tas ir programmas projekts, kā norādīts programmas ievadā. Šajā mācību programmā vairs nav atsevišķu mērķu un uzdevumu, bet programmas pamatojums meklēts praksē gūtajās atziņās. Programmas projekts (Programma 1989, 3) ir veidots, ievērojot daļēju koncentrisko principu, un tas paredz:

- 1) ievērot skolēnu vecuma īpatnības un intelektuālās darbības līmeni, apgūstot un atkārtojot teorētiskās zināšanas, lai nodrošinātu pareizrakstības prasmju un iemaņu nostiprināšanu;
- 2) mācīt valodas jautājumus kompleksi, ietverot gramatiskās kategorijas, pareizrakstību, stilistisko lietojumu, sintaktiskās funkcijas teikumā un leksikoloģiskās īpatnības;
- 3) sašaurināt teorētisko materiālu, lai samazinātu skolēnu slodzi, bet nodrošināt pareizrunas un pareizrakstības iemaņu apguvi;
- 4) dot skolotājam lielāku izvēles brīvību atsevišķu jautājumu izstrādē, ņemot vērā skolēnu intelektuālās darbības līmeni;
- 5) atvēlēt stundas pirms un pēc katra sacerējuma tā sagatavošanai un kļūdu analīzei atsevišķo raitas runas un rakstu mācības stundu vietā;
- 6) valodniecības vēsturi mācīt 9. klasē, kad literatūras kursā apgūst latviešu literatūras sākuma posmu.

Kā jau vairākkārt minēts, arī iepriekš daudz ticis runāts par to, ka jāatvieglo mācību saturs, bet praktiski tas nekad vēl nebija izdevies. Eksperimentālajā programmā ir samazināts stundu skaits, samazinot arī apgūstamās vielas apjomu. Mācību saturā vairs nav vārdu savienojumu sintakses (atstāta vārdu saistījuma noteikšana ar jautājumu palīdzība); morfoloģijā galvenais akcents likts uz vārdšķiras jēdziena, praktiskā lietojuma un pareizrakstības normu noskaidrošanu. Mācību programmā iezīmēta tendence sākt pārskatīt un mazināt skolēniem apgūstamo teorētisko zināšanu daudzumu.

1990. gadā iznāk pirmā atjaunotās Latvijas Republikas latviešu valodas mācību programma. Par galvenajiem mērķiem tajā izvirzīta ortogrāfijas un interpunkcijas apguve un vispārējās zināšanas par savu valodu (Programma 1990, 3). Programmas autore Dz. Paegle par paraugu izmantojusi igauņu vispārizglītojošās skolas programmu, kur līdzās tematam doti teorētiskie pamatjēdzieni, kā arī skolēniem apgūstamās prasmes un iemaņas. Novitāte mācību

programmā ir divdabju mācīšana uzreiz pēc darbības vārda personu un vienkāršo laiku apguves (līdz šim divdabji tradicionāli tika mācīti pēc visa darbības vārda satura apguves, tādējādi skolēniem, nezinot divdabjus, vajadzēja izprast darbības vārda salikto laiku un ciešamās kārtas veidošanu). 10.–12. klasei paredzēts valodas mācības sistemātisks kurss, bet tā pilnvērtīgu apguvi traucē nepietiekamais stundu skaits. Jaunums ir tas, ka mācību programmā tiek piedāvāti varianti dažāda profila klasēm, kur mācību satura apjomā ir ievērota diferenciacija.

1990. gada latviešu valodas mācību programma iezīmē pāreju uz jauna tipa mācību programmu, kur norādīti temati, to apguvei nepieciešamie pamatjēdzieni, kā arī formulētas skolēniem apgūstamās prasmes un iemaņas. Programma atvieglo skolotāja darbu to jautājumu identificēšanā, kas skolēnam obligāti jāzina, kā arī ļauj variēt mācāmās vielas apguvi un apjomu atkarībā no tā, ar kura profila klases kolektīvu jāstrādā.

80. gadu beigās un 90. gadu sākumā viens no uzdevumiem ir pārskatīt latviešu valodas mācību priekšmeta mācību saturu, veidot jaunas mācību programmas un standartu gan pamatskolā, gan vidusskolā. 90. gadu sākumā Latvijas Republika atgūst neatkarību, tāpēc likumsakarīgi jāmainās izglītības mērķiem, kas pēctecīgi ietekmē arī jaunu mācību mērķu un uzdevumu izvirzīšanu latviešu valodai kā mācību priekšmetam. Tiek sākts pārskatīt arī mācību grāmatu uzbūves koncepciju, veidojot to viegli uztveramu, dādot mācību saturu trīs grūtības pakāpēs (Paegle 2001a, 17). Uzmanība pievērsta mācības vielas sadalījumam pa vecuma grupām. 1988. gada 25. martā A. Ozolam veltītajā zinātniskajā konferencē „Dzimtā valoda skolā: problēmas un vērojumi” Dz. Paegle iesaka šādu mācību vielas sadalījumu: visi teorētiskie pamatjautājumi iemācāmi jaunākajās klasēs, bet vidusskolas pēdējās klasēs valoda apgūstama kā sistēma (Guļevska 1989, 184). Šāda dzimtās valodas mācību satura koncepcija būtu atbalstāma joprojām, jo valodas sistēmiska apguve pilnvērtīgi var notikt tikai vidusskolā, kad pienācīgā līmenī attīstīta skolēnu domāšana, lai uztvertu dažādos valodas līmeņus un to veidojošos elementus. Ja beidzot tiktu pieņemts šāds konceptuāls mācību satura sadalījums, būtu pārskatāms pašreizējais dzimtās valodas apguvei atvēlētais stundu skaits vidusskolā.

Mācību programmu mērķi un uzdevumi visā pētāmajā laika periodā (1940–1991) mainās vairāku iemeslu dēļ: ideoloģiski marķēti uzdevumi, kurus nosaka dažādu PSKP kongresu lēmumi, kā arī tendences valodas mācīšanā PSRS (piemēram, valodas mācību saistījums ar dzīvi, teorētiskā materiāla sašaurināšana) un to ietekme uz nacionālo valodu mācību sistēmu.

Viena no prioritātēm, kas programmās paliek nemainīga, ir vēlēšanās skolēniem iemācīt dzimto valodu, lai to varētu praktiski lietot gan mutvārdos, gan rakstveidā. Neraugoties uz to, ka periodiski izskan doma samazināt skolēniem apgūstamo teorētisko

materiālu, lai vairāk uzmanības varētu veltīt valodas praktiskai apguvei, faktiski tas nenotiek – teorētisko jautājumu loks tiek arvien palielināts, regulāri iekļaujot mācību saturā jaunu lingvistisko pētījumu rezultātus. Iespējams, ka mācību programmu bagātināšana ar jaunām lingvistiskām atziņām ir veids, kā aizsargāt latviešu valodu, kuras pastāvēšanu 60.–80. gados arvien vairāk apdraudēja rusifikācija, par ko skaļi, protams, tai laikā diskutēts netiek. Neprasme vai nevēlēšanās izsvērt un nošķirt svarīgus un mazsvarīgus valodas mācību satura tematus latviešu valodas mācību programmas pakāpeniski pārblīvē ar teorētiskiem, valodas praksei nebūtiskiem valodniecības jautājumiem. Tajā pašā laikā Latvijas Valsts arhīva dokumenti liecina, ka notiek mēģinājumi atteikties no latviešu valodas apguves vidusskolā vispār, tomēr šis priekšlikums netiek atbalstīts. Lai gan 80. gadu sākumā mācību programmās tiek uzsvērts, ka veikta mācību satura apjoma sašaurināšana, taču, salīdzinot mācību programmas, jāsecina, ka nekas būtiski nemainās, vien palielināts mācību satura apguvei atvēlēto stundu skaits.

Latvijas neatkarības atgūšana izvirza jaunus mērķus un uzdevumus arī mācību priekšmetam: tiek izstrādāts mācību priekšmeta standarts, kurā formulēti mācību mērķi, izklāstīts mācību saturs un apgūstamās prasmes. Standarta izveide notiek ļoti īsā laika posmā, kā raksta viena no darba grupas locekļēm Zaiga Lasenberga: „Tempi bija drausmīgi. Es biju atbildīga par 3 standartiem: latviešu valodā, literatūrā un latviešu valodā krievu skolām – gan par saturu, gan pārbaudes darbiem. Cik atceros, brīvvalsts laika standartos gan neskatījāties, drīzāk ņēmām iepriekšējās (padomju laika) programmas un skatījāties, ko vajag mainīt. Valodas mācībā, cik atceros, atteicāmies no daudz apsmaidītā dubultlocekļa, arī [Ilmāra] Freidenfelda ieviesto teikuma locekļu saistību (saskaņojums, pārvaldījums, piekļāvums) vienkāršojām.” (Lasenberga 2012 [e-vēstule]) Veidojot jauno standartu, paredzēts pārskatīt latviešu valodas mācību saturu, to atvieglot, atjaunot mācību satura izkārtojumu koncentros, tomēr gaidītais rezultāts netiek sasniegts (Paegle 2001a). Vēlākajos gados gan izteiktas bažas par šādu mācību satura atvieglināšanu, jo tā var traucēt valodas dažādu līmeņu apguvi, zaudējot kādu valodas sistēmas elementu, bez kura grūti kāds temats izprotams (Lokmane 2009). Jaunais latviešu valodas standarts stājas spēkā 1992./1993. mācību gadā. Šajā dokumentā vairs nav reglamentēta mācību vielas izklāsta secība, nav noteikts stundu skaits katra temata apguvei, vien norādīts sasniedzamais gala rezultāts (Lasenberga 1991, 6). Rita Lāce rakstā *Par latviešu valodas likteni domājot* akcentē domu, ka latviešu valodas mācīšanai ir senas tradīcijas un būtu avantūristiski tās sagraut un veidot kaut ko pilnīgi jaunu, ja nav attiecīgu mācību grāmatu un metodikas. Raksta autore uzskata, ka valodas pamatu apguvei punktu nevar pielikt ne 8., ne 9., ne 10. klasē, un iesaka, viņasprāt,

optimālo mācību vielas sadalījumu visam skolas posmam gan pamatskolā, gan vidusskolā (Lāce 1991, 8–9).

Protams, mācību standarta prasības ir vispārīgas, un skolotājam ir jāprot sasniegt paredzēto gala rezultātu bez pierastā detalizētā mācību satura atklāsta pa klasēm. No vienas puses, skolotāja darbs vairs nav strikti reglamentēts, bet, no otras, – tiek uzlikta liela atbildība par gala rezultātu. Jāņem vērā arī fakts, ka standarts Latvijā tiek ieviests pirmo reizi, tāpēc tas daļā skolotāju rada apmulsumu. Jaunajā pamatskolas standartā par pamatuzdevumu formulēta prasība „izkopt audzēkņiem augstu runas un rakstu kultūru, tādējādi gādājot par latviešu valodas lietojuma stabilitāti un attīstību nākamajā paaudzē” (Standarti 1992, 4). Mācību kursa īstenošanai izvirzīti šādi uzdevumi (standarta tekstā tie saukti par kursa mērķiem):

- veidot cieņpilnu attieksmi pret dzimto valodu un mācībpriekšmetu, noskaidrot, ka dzimtā valoda ir nācijas kultūras eksistences pamats [...];
- sniegt skolēniem pamatzināšanas par latviešu valodas cilmi un vietu indoeiropiešu valodu saimē, par latviešu valodas pamatposmiem, par latviešu valodu kā neatkārtojamu vērtību visas cilvēces kultūrā;
- kopt audzēkņu latvisku izteiksmi, radīt viņiem iespējas aktīvi iestāties par latviešu valodas kā valsts valodas pilnvērtīgu lietojumu visās dzīves nozarēs; attīstīt skolēnu valodiskās sazināšanās prasmi [...];
- izkopt skolēniem pareizrūnas, ortogrāfijas un interpunkcijas noturīgas iemaņas (Standarti 1992, 4).

Redzams, ka jaunajā pamatizglītības standartā vairs nav uzdevuma, kas mācību programmās formulēts kopš 1970. gada (Programmu krājums 1970, 205): skolēniem apgūstamas sistemātiskas zināšanas par valodu. Nav šaubu, ka valoda ir saziņas līdzeklis, bet dzimtās valodas mācību apguves rezultātā skolēniem ir jāorientējas arī valodas gramatiskajā, leksiskajā un stilistiskajā sistēmā, citādi nav skaidrs, kā īstenojams standartā izvirzītais uzdevums par pareizrūnas, ortogrāfijas un interpunkcijas iemaņu izveidi. Lai izveidotu un nostiprinātu prasmes, ir jābūt valodas sistēmiskām zināšanām. Mācību standarta ieviešana 1992. gadā maina latviešu valodas mācību koncepciju, lielāku uzsvāru liekot uz valodas prasmju izveidi un valodas kā komunikācijas līdzekļa apguvi. Tas arī ir laiks, kad sākas jaunu mācību grāmatu izstrāde un kad dzimtās valodas apguvei pamatskolai klajā nāk dažādu izdevniecību veidoti mācību komplekti, kas bez tradicionālās mācību grāmatas ietver arī skolotāja grāmatu un dažāda veida mācību līdzekļus – darba lapas, vingrinājumu krājumus, darba burtnīcas un tekstu grāmatas.

III. Latviešu valodas mācību grāmatas (t. s. skolu gramatikas) padomju varas gados

Promocijas pētījuma III daļā hronoloģiski aplūkotas latviešu valodas mācību grāmatas un to izveides process no 20. gadsimta 40. gadiem līdz 90. gadu sākumam. Pētījumā nedaudz skatītas arī tās latviešu valodas mācību grāmatas, kas izdotas pēc 1991. gada; tas saistīts ar mācību grāmatu izdošanas specifiku: 90. gadu sākumā sāk iznākt grāmatas 5. klasei, kas pēctecīgi turpina pamatskolas kursu līdz 7. klasei. 1992. un 1993. gadā tiek izdotas eksperimentālās mācību grāmatas, kas uzlūkojamas par pārejas posmu uz jaunām latviešu valodas mācību grāmatām Latvijas Republikā, tāpēc pētījumā īss apskats veltīts arī Dainas Nītiņas, Ernesta Ābola un Intas Pērkones eksperimentālajiem izdevumiem.

Tā kā mācību grāmatu apskats veidots hronoloģiski, promocijas darba III daļa sadalīta trīs nodaļās: 40.–50. gadu skolu gramatikas; 60.–70. gadu skolu gramatikas; 80.–90. gadu skolu mācību grāmatas. Šādas dalījuma robežas izvēlētas arī tāpēc, ka minētajos laika posmos notiek izmaiņas mācību programmās, kā arī mainās mācību grāmatu autoru kolektīvi, kas, protams, ietekmē grāmatu saturu, mācību materiāla jeb vielas izkārtojumu, valodas materiāla jeb uzdevumu tekstu izmantojumu.

Viens no galvenajiem aspektiem III daļas tekstā ir sasaiste starp tā laika latviešu valodniecības pētījumiem un jaunāko atziņu iekļāvumu latviešu valodas mācību grāmatās. Jāņem vērā, ka disertāciju un monogrāfiju saturs tiešā veidā pamatskolas mācību grāmatās iekļauts netiek, bet atsevišķas pamatnostādnes definīciju, noteikumu un klasifikāciju veidā mācību saturu papildina. Tāpat jāsaprot, ka iespējama laika atšķirība starp pētījuma tapšanu un pētījuma atziņu iekļāvumu mācību saturā, kas reizēm apgrūtina precīzu konkrētā mācību satura pārmaiņu datēšanu.

Tāpat šajā daļā pievērsta uzmanība valdošās iekārtas, pārsvarā – padomju ideoloģijas atspoguļojumam skolu gramatikās, kas, kā jau teikts, notiek ar uzdevumu tekstu starpniecību. Aplūkoti uzdevumu teksti un valodas materiāli, kuros saskatāmas nodevas padomju ideoloģijai, vērtēts šo uzdevumu īpatsvars. Īsi raksturotas pārmaiņas, kas notiek ar mācību grāmatu uzdevumu tekstiem 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā.

III daļas saturu papildina pārskata tabula par latviešu valodas mācību grāmatām, kas izdotas laikā no 1944. gada līdz 1991. (1994.) gadam (12. pielikumā sk. pārskata tabulu). Tā sniedz uzskatāmu priekšstatu par latviešu valodas mācību grāmatu izdošanas biežumu un stabilitāti, resp., atkārtotajiem izdevumiem.

1. Latviešu skolu gramatikas 20. gadsimta 40.–50. gados

Nozīmīgs posms latviešu valodas mācību grāmatu attīstībā ir 20. gadsimta 40.–50. gadi – pirmā desmitgade pēc Latvijas neatkarības zaudēšanas. Valsts jaunā sabiedriski ekonomiskā formācija un sociālpolitiskā ideoloģija ir radījusi priekšnoteikumus nepieciešamībai pēc jaunām mācību grāmatām „stratēģiski” svarīgajos mācību priekšmetos – vēsturē, literatūrā, nacionālajā valodā. Latviešu valodas mācību grāmatās svarīgs kļūst ne tikai valodas mācības lingvistiskais saturs, bet arī skolēnu ideoloģiskās audzināšanas aspekts.

Pirmā pēckara latviešu valodas mācību grāmata, kas paredzēta pamatskolas skolēniem, ir 1944. gadā Maskavā izdotā **Annas Tirzmalas, Zigrīdas Deglavas „Latviešu valodas mācība 5.–7. klasei”** (Tirzmalā, Deglava 1944), kuru 1945. gadā izdod otrreiz (Tirzmalā, Deglava 1945), bet atkārtotie izdevumi iznāk līdz 1950. gadam. 1948. gada „Skolotāju Avīzē” vienam no grāmatas atkārtotajiem izdevumiem izteiktas kritiskas piezīmes par mācību satura metodisko apstrādi, bet aizrādījumu par ideoloģisko nostādņu trūkumu nav (Ķauķe 1948).

Taču jau pēc dažiem gadiem latviešu valodas mācību grāmatas tiek kritizētas par to, ka „visa gramatika ieturēta vecās, reakcionārās valodniecības garā, jo neviens vārds nav minēts par padomju valodniecības atzinumiem, par valodas definējumiem, kādus devuši marksisma-ļeņinisma klasiķi” (Vilāns 1950, 4; SA 1950, 3). Lai būtu iespējams noskaidrot, kā Latvijā padomju perioda sākumā rodas latviešu valodas mācību grāmatas, nepieciešams izpētīt, kādi sociālie faktori ietekmē mācību grāmatu ideoloģiskās nostādnes un kā to esamība (vai neesamība) ietekmē grāmatu izdošanu.

Mācību grāmatu attīstību 20. gadsimta 40. gados atspoguļo publikācijas „Skolotāju Avīzē” un žurnālā „Padomju Latvijas Skola”. Tā laika presē notiek diskusijas par mācību grāmatu saturu, par to stiprajām un vājajām pusēm. Izteikti dažādi viedokļi, ko pauž gan valodnieki (J. Endzelīns, J. Loja, vēlāk arī I. Freidenfelds u. c.), gan latviešu valodas skolotāji, kas tolaik aktīvi izteikuši savas domas par mācību grāmatu kvalitāti, t. sk. par skolu gramatikās lietoto terminoloģiju.

Žurnāls „Padomju Latvijas Skola” piedāvā ieskatu skolu darbā 1945./1946. mācību gadā. Mācību grāmatu apskatā minēts, ka 1945. gadā izdevniecība VAPP latviešu valodā ir izdevusi 95 dažādas mācību grāmatas un ka skolotāji bijuši apmierināti ar ābeci un latviešu valodas hrestomātijām (Miķelsons 1946). Būtiski norādīt, ka vārdā nav nosaukta neviena latviešu valodas mācību grāmata, lai gan 1945. gadā tieši izdevniecība VAPP izdod A. Tirzmalas un Z. Deglavas sarakstīto grāmatu „Latviešu valodas mācība 5.–7. klasei” (Tirzmalā, Deglava 1945). Dzidras Barbares sastādītajā bibliogrāfiskajā rādītājā „Latviešu padomju valodniecība 30 gados” (Barbare 1976), kurā aplūkots laika posms no 1945. līdz 1975. gadam, šī mācību grāmata tiek datēta tikai ar 1948. gadu, tātad par pirmizdevumu un

2. izdevumu neko neminot. Izpētot 1945. gada mācību grāmatas izdevumu, konstatēts, ka tajā izmantoti J. Endzelīna un K. Mīlenbaha pētījumi, kas orientēti uz valodas pamatu zinātnisku apguvi bez atsaukšanās uz padomju ideoloģiju, kā to iespējams vērot 50. gados. Piemēram, grāmatas ievadā ir raksturots, kā veidojusies latviešu valoda, minēti vācu mācītāji, kas pirmie pētījuši latviešu valodu. Ir dots neliels pārskats par latviešu valodas pētniekiem 19. un 20. gadsimtā, un atzīts, ka labākais un vērtīgākais, kas uzrakstīts par latviešu valodu, ir K. Mīlenbaha un J. Endzelīna *Latviešu valodas vārdnīca*, J. Endzelīna „*Lettische Grammatik*”, kā arī J. Endzelīna darbs „*Latviešu valodas skaņas un formas*” (Tirzmalis, Deglava 1945).

1948. gadā „*Skolotāju Avīzē*” publicēts latviešu valodas skolotājas Anitas Ķauķes raksts *Kāds vārds par A. Tirzmalis un Z. Deglavas mācību grāmatu „Latviešu valodas mācība”*. Kā jau teikts, raksta autore norāda uz trūkumiem grāmatas metodiskajā apstrādē, bet tikpat kā nav nevienas iebildes par to, ka pienācīga vērība nebūtu pievērsta skolēnu ideoloģiskajai audzināšanai. Vienā gadījumā gan autore atzinusi, ka „vēlams būtu, lai piemēri būtu laikmetīgāki, idejiskāki, ņemti no padomju literatūras.” (Ķauķe 1948, 6) Recenzijas autore gan apgalvo: minētie trūkumi neliecina, ka grāmata būtu nederīga un nepildītu savu uzdevumu. Var izteikt pieņēmumu, ka daļa skolotāju 40. gadu vidū un beigās nav pievērsuši lielu nozīmi komunistiskās ideoloģijas klātbūtnei mācību grāmatās, par galveno uzskatot to, vai skolēni ar mācību grāmatas palīdzību var apgūt dzimto valodu.

Tajā pašā gadā tiek publicēts raksts *Par valodu lasāmajās grāmatās*, kurā uzsvērts, ka dzimtās valodas skolotājiem rakstnieku darbs ir vajadzīgs – gan lai realizētu komunistiskās audzināšanas mērķus, gan lai jaunajai paaudzei radītu pareizas valodas paraugu, laba stila skaidrību (Krastiņš 1948). Tiek iezīmēts ceļš uz idejiski „pareizu” darbu izmantošanu ne tikai literatūras, bet arī valodas mācībā, jo rakstā izskan doma, ka teksts ir svarīgs zināmu mērķu sasniegšanai. Iespējams, ka ne 1945. gadā, ne 1947. gadā vēl nav izskanējusi prasība mācību grāmatās izmantot ideoloģiski ietekmīgus tekstus.

1950. gadā Latvijā raisās diskusija par jaunas mācību grāmatas nepieciešamību vidusskolai. Izskan arī apgalvojums, ka pamatskolā gramatikas mācīšanu nedrīkst atstāt „pa vecam” (Vilāns 1950). O. Vilāns raksta par A. Tirzmalis un Z. Deglavas grāmatas 1949. gada izdevumu, kurā atrastie trūkumi ir sociālpolitiski orientēti. Autorēm tiek pārņemta turēšanās pie nepareiziem principiem valodniecībā, jo neviens vārds nav minēts par padomju valodniecības atzinumiem, par valodas definējumiem, kādus devuši marksisma-ļeņinisma klasiķi, morfoloģijas daļā nav ņemta vērā N. Marra mācība par vārdšķirām, tāpēc pie tām pieskaitīti arī vārdi bez patstāvīgas nozīmes: prievārdi, saikļi, kas būtu apskatāmi sintaksē. Stils, kādā tiek kritizēta A. Tirzmalis un Z. Deglavas sarakstītā mācību grāmata, atgādina

tiesas procesu, kura uzdevums ir staļiniskā garā iznīcināt oponentu. Tikai 90. gados tiek atklāti pateikti iemesli, kāpēc A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmata 40. gadu beigās pamatskolai nav derīga: grāmatas izveidē ievērotas Latvijas brīvvalsts laikā izveidotās mācību satura apraksta tradīcijas (Paegle 1999b).

1949. gadā un 1950. gada pirmajā pusē gan „Skolotāju Avīzē”, gan „Padomju Latvijas Skolā” ir publicēta rakstu sērija, kas aicina latviešu valodas mācību grāmatās iekļaut N. Marra mācību par valodu (13. pielikumā sk. N. Marra mācības atspoguļojumu Padomju Latvijas presē). Viena no N. Marra atziņām ir apgalvojums, ka „ideālistiskā valodniecība, pieejot valodas parādībām formālistiski, ir bezspēcīga konstatēt un izskaidrot valodas plašās likumsakarības. Buržuāziskajiem valodniekiem visa valodas vēsture izliekas pēc būtības kā bezgalīgs nejaušību sablīvējums, kā nepārtraukta atsevišķu pārmaiņu straume, kurā nav nekāda progresā, nekādas kustības uz priekšu, kurā senie etapi nav ne sliktāki, ne labāki par vēlākajiem.” (Fiļins 1949, 28) Arī R. Grabis 1949. gadā plaši izklāsta N. Marra teoriju par valodu, akcentējot, ka Marrs balstījies uz Ļeņina un Staļina atzinumiem par valodu, tāpēc vien šī mācība esot pamatota (Grabis 1949). Latvijas Valsts arhīva materiālos ir pieejama informācija par zinātniski praktiskas konferences rīkošanu 1950. gada 25.–27. martā Rīgā, lai skolotājus iepazīstinātu ar N. Marra mācības ieviešanu literatūras un gramatikas stundās (lektori O. Vilāns, Miķelis Alksnis, I. Freidenfelds u. c.) (LVA 700, 166).

Viens no N. Marra apgalvojumiem, proti, tas, ka sintakse ir pati būtiskākā valodas daļa, izmaina arī jauno valodas mācību grāmatu koncepciju, liekot uzsvaru uz sintakses mācīšanu. Šajā aspektā labi saprotami O. Vilāna rakstā paustie pārmetumi A. Tirzmalai un Z. Deglavai, jo viņu veidotajā mācību grāmatā sintaksei atvēlēts mazāk vietas. O. Vilāns arī secina, ka vajadzīga jauna, mūsdienu padomju zinātnei atbilstoša gramatika septiņgadīgajām skolām un padomju Latvijas skola gaida jaunu, padomju zinātnes garā sarakstītu programmu un gramatiku, kur viela būtu saskaņota no pirmās līdz pēdējai klasei (Vilāns 1950). Ar šo rakstu tiek iezīmēta pāreja uz tādām latviešu valodas mācību grāmatām, kuru saturā ir spēcīga padomju ideoloģijas klātbūtne, bet gramatikas izklāsts pārkārtots atbilstoši t. s. padomju valodniecības prasībām. O. Vilāna viedoklim piekrīt arī B. Vekslers, secinādam, ka pienācis laiks izveidot mācību grāmatu, kas balstās uz materiālistiskās valodniecības pamatiem un kas, piemēram, „atmaskos indoeiropiešu salīdzināmās valodniecības izvērīto teoriju par valodu radniecību” (Vekslers 1950, 2).

Par vienu no mērķiem padomju skolas pirmajā desmitgadē kļūst cīņa pret formālismu valodas mācībā: skolotāji tiek mudināti izcelt valodas sabiedrisko un idejisko lomu, jo tā mācību stundās netiekot pietiekami akcentēta. Gramatiku mācot atrauti no literatūras, no tautas dzīvās valodas. Tiek uzsvērts, ka tikai loģiskā tekstā atklājas katra teikuma nozīme

(Saule-Sleine 1950, 84). Skolotāja Mērija Saule-Sleine tāpat konstatē, ka nepietiekami daudz vietas atvēlēts leksikas mācīšanai, norādot, ka nepieciešama jauna mācību grāmata, kas atbilstu sava laika nostādnēm. Par nepieciešamību uzlabot latviešu valodas mācīšanu tiek diskutēts arī 1949. gada 16. augusta sanāsmē, secinot, ka skolotāji par maz uzmanības pievērš valodas teorijas saistībai ar praksi. Lai stāvokli uzlabotu, izteikti divi priekšlikumi:

- 1) skolotājiem ar vēl lielāku uzmanību jāpievēršas marksisma-ļeņinisma pamatu apgūšanai, jāseko visiem partijas un valdības norādījumiem ideoloģijas jautājumos;
- 2) jāuzlabo mācīšanas metodes, izskaužot kaitīgo paņēmieni diktēt un atprasīt pēc iepriekšējā stundā diktētajām piezīmēm; klases darbu pamatā liekams patstāvīgais darbs (Sanāksme 1949, 53).

1951. gada pavasarī norisinās diskusija par latviešu valodas terminoloģijas jautājumiem, ar ko beidzas jaunās latviešu skolu gramatikas sagatavošanas posms. Diskusija norisinās „Skolotāju Avīzē” no 1951. gada 2. marta (9. numura) līdz 25. maijam (21. numuram); tajā piedalās J. Loja, R. Grabis, A. Jankevics, O. Vilāns, B. Vekslers, G. Ārensone, J. Endzelīns, I. Freidenfelds u. c. Tiek diskutēts par valodniecības terminiem, to veidošanu un piemērotību arī skolu vajadzībām. Izskan viedoklis, ka gramatikas termini būtu unificējami, lai pamatskolā un vidusskolā terminu lietojumā nebūtu atšķirību. Atsevišķas diskusijas raisījušās visai asas (īpaši starp J. Endzelīnu un J. Loju).

1952. gadā iznāk **Rūdolfa Grabja, Grietas Ārensones, Veras Niedras „Latviešu valodas gramatika V–VII klasei”** (Grabis, Ārensone, Niedra 1952). Šī autoru kolektīva sarakstītā skolu gramatika piedzīvo atkārtotus izdevumus līdz 1962. gadam. Mācību grāmata izdota atkārtoti 9 reizes, mainot atsevišķus tekstus, precizējot definīcijas, kā arī atsevišķās nodaļās papildinot mācību saturu. Atsauksmes par grāmatas pirmizdevumu publicētas gan „Skolotāju Avīzē”, gan žurnālā „Padomju Latvijas Skola”. Grāmata tiek uzņemta atzinīgi, par pašu vērtīgāko atzīstot, ka tā ir praktisks solis latviešu valodas pārkārtošanai „saskaņā ar biedra J. V. Staļina ģeniālo mācību par valodu” (Rezeberga 1952, 97).

Jaunajā mācību grāmatā ir iekļauta nodaļa *Biedra Staļina marksistiski-ļeņiniskie atzinumi par valodniecības jautājumiem*. Tajā ir septiņi paragrāfi un sešos no tiem akcentēts Staļina viedoklis par valodniecības jautājumiem (Ļeņina uzskati pieminēti vienu reizi). Savdabīgi veidota paragrāfa uzbūve, kurā runāts par valodas attīstību: iesākumā skaidrots, ka valodas gramatiskā uzbūve mainās lēnām, tiek dots Staļina skaidrojums valodas sistēmas lēnajai mainībai, bet jau nākamajā rindkopā rakstīts par to, ka latviešu valodā pirmie raksti iespiesti 16. un 17. gadsimtā un ka vairākos gadsimtos latviešu valodas gramatiskajā uzbūvē pārmaiņas radušās tikai nedaudzās gramatiskās parādībās; minētas senās formas, kas zudušas valodas attīstības periodā, piemēram, sieviešu dzimtes lietvārdu daudzskaitļa datīva galotne

-ms, senā sieviešu dzimtes vienskaitļa datīva galotne -i (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 324). Lasot šo paragrāfu, rodas sajūta, ka mācību grāmatas autori mēģinājuši savienot laikmeta „pieprasīto” ideoloģisko saturu ar skolēniem nepieciešamajām zināšanām par latviešu valodas vēsturi, gramatikas senākajām formām, turklāt neveidojot nekādu loģisko saikni starp abiem izteikumiem. Te jāpievienojas Dz. Paegles domai (Paegle 1999b), ka mācību grāmatas autoriem bija jādomā, kā savienot jaunās prasības ar patstāvību savos pētījumos, kā to realizēt skolas mācību darbā, arī mācību grāmatā, jo mācību grāmatā valodas vēstures jautājumus nevarēja aplūkot tikai no diahroniskā skatījuma, tāpēc mācību satura izklāsts veidots tā, lai ar valodas piemēriem it kā ilustrētu J. Staļina izteikumus. Atteikšanos no diahroniskā skatījuma skolas mācību saturā noteikusi arī tendence valodas apguvē vispār: var runāt par sinhroniskās un diahroniskās pieejas nošķiršanu latviešu valodniecībā, kas atspoguļojas arī skolas mācību grāmatās, kur dots mūsdienu literārās valodas apraksts, valodas vēsturiskajiem faktiem atvēlot otršķirīgu lomu (sk. IV daļas 1. nodaļu).

Ir skaidrs, ka 50. gadu sākumā un arī vēlāk mācību grāmatu autoriem un to vērtētājiem ir jāievēro dažādi nosacījumi, lai izpildītu prasības par mācību grāmatu ideoloģisko izturētību, tādējādi iepriekš minēto izteikumu iekļāvumu mācību grāmatā var uzskatīt par vienu no tādām obligāti ievērojamām prasībām. Padomju ideoloģija parasti atspoguļota mācību grāmatas uzdevumu tekstos: tiek runāts par neuzvaramo Ļeņina-Staļina partiju, uzsvērta krievu valodas apguves nepieciešamība, apjūsmota dzīve kolhozos un straujā sabiedrības augšupeja, Otrā pasaules kara (Lielā Tēvijas kara) cīņas, komunisma celšana u. c.

Kritikās pozitīvi novērtēta grāmatas autoru vēlme teorētisko vielu izklāstīt vienkāršos, skolēniem viegli saprotamos vārdos, tomēr vietumis tas novedis pie neattaisnojamiem vienkāršojumiem un nepilnībām: grāmatas ievadā nekas nav vēstīts par semantiku, taču Staļins esot teicis, ka semantika ir viena no valodniecības svarīgākajām daļām, tāpēc par semantiku jārunā jau grāmatas ievadā (Niselovičs 1952).

Atšķirībā no A. Tirmalas un Z. Deglavas veidotajām mācību grāmatām jaunās mācību grāmatas autori marksistiski ļeņinistisko filozofiju iekļāvuši 10 paragrāfos. Piemēram, 22. § teikts, ka “biedrs Staļins norāda: „...jo bagātāks un daudzpusīgāks vārdu krājums, jo bagātāka un vairāk attīstīta ir valoda”.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 17) Grāmatā izklāstītas vispārzināmas patiesības, pasniedzot tās kā jaunatklājumus (kā jau teikts, 50. gadu presē daudz tiek runāts par biedra Staļina ģeniālajiem atklājumiem valodniecībā). 197. § tiek izdarīts secinājums, ka, literārajai valodai attīstoties un ieviešoties plašāk visos novados, izlokšņu īpatnības pamazām zūd. Sevišķi ātri vietējo izlokšņu īpatnības zūd padomju iekārtas laikā sakarā ar tautas materiālās dzīves un kultūras dzīves straujo attīstību, sakarā ar visas tautas izglītības līmeņa celšanos (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 326). Grāmatā vairs netiek

dots sīkāks latviešu valodas izlokšņu īpatnību apraksts vai piemēri, kā tas ir A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatā.

1953. gadā tiek izdots grāmatas atkārtots izdevums (Grabis, Ārensone, Niedra 1953), kurā autori pēc recenzentu norādījumiem veikuši dažus uzlabojumus un pārkārtojumus. Piemēram, nodaļa *Biedra Staļina marksistiski-ļeņiniskie atzinumi par valodniecības jautājumiem* jaunajā izdevumā pārdēvēta par *Vispārīgi atzinumi par valodu*. Par šādu nosaukuma maiņu tiek saņemta kritiska piezīme: vai autori domājot, ka bezpersonisks virsraksts esot labāks (Freidenfelds, Niselovičs 1953). Joprojām tiek pārņemts, ka noklusēta semantikas nozīme, jo Staļins par to ir rakstījis. Grāmatā veikti arī daži saturiski papildinājumi, piemēram, norādīta skaņas [o] rakstība un izruna, akcentējot, ka izruna ir dažāda, bet garumzīme netiek likta. Lielāko kritiku grāmata saņem par morfoloģijas daļu; vissliktāk izdevusies nodaļa par darbības vārdu, jo apjomīgās tabulas par darbības vārda sistēmu ir nepārskatāmas, līdz ar to skolēniem slikti iegaumējamas (Raiskums 1953).

Tāpat mācību grāmatas atkārtotajā izdevumā mainīti atsevišķu uzdevumu teksti, jo iepriekš tie kritizēti nepietiekama idejiskuma dēļ, minot visdažādākos iebildumus. Piemēram, autori ir mainījuši uzdevuma teksta saturu 111. uzdevumā, kur runāts par izslaukumiem kolhozā, jo iepriekš tikusi saņemta kritika, ka minētie skaitļi nepietiekami atspoguļojot labāko slaucēju sniegumu, tāpēc teksts pārstrādājams (sk. 4. tabulu; skaitļu izcēlumi uzdevuma tekstā mani – N. Dz.).

4. tabula

**111. uzdevuma tekstu salīdzinājums 1952. un 1953. gadā izdotajā
R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras „Latviešu valodas gramatikā V–VII klasei”**

1952. gada izdevums	1953. gada izdevums
<i>Viena no labākajām Smiltenes rajona kolchoza „Uzvara” lopkopējām ir komjauniete Marta Gutāne. Viņai uzticētas 10 slaucamas govys. 1951. gada plānā bija paredzēts izslaukt no katras slaucamas govys caurmērā 2 795 kilogramus piena.</i>	<i>Talsu rajona „Gartiltu” fermā 1952. gadā caurmērā izslauca 3625 kilogramus piena no katras govys. Taču kolchoza ļaudis ar to neapmierinājās. Savā piecgadu plānā viņi ir paredzējuši izslaukt 1955. gadā 4000 kilogramu piena no katras govys.</i>

Tekstu maiņa ir viena no atkārtoto izdevumu iezīmēm, kas bieži vien saistīta ar ideoloģiskiem apsvērumiem (sk. Dzintars 2009b; par uzdevumu tematisko spektru sk. Dzintars 2009a; Dzintars 2012b), jo padomju dzīvē jārada tikai visaugstākie sasniegumi. No 1953. gadā izdotās mācību grāmatas izņemts 123. uzdevums, kurā bija teksts: *Mēs šodien rakstījām klases darbu, kas bija pēdējais šajā ceturksnī un kas izšķirs mūsu atzīmes liecībā*. Pret šo tekstu kritikā bijusi iebilde, ka mūsu skolās viens darbs neizšķir ceturkšņa atzīmi un ka uzdevumā ir pedagoģiskas aplanības (Rezeberga 1952, 99). Recenzenti aizrāda arī uz tādiem

tekstiem, kurus var pārprast. Iepriekš minētajā recenzijā aizrādīts, ka mācību grāmatas tekstam jābūt labam kā no satura, tā formas viedokļa. Tā par kļūmīgi izvēlētu tiek atzīts Ārijas Silabriedes dzejolis (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 70), pēc kura izlasīšanas varot rasties priekšstats, ka, iestājoties siltākam laikam, pat labākie un čaklākie skolēni aizbēguši no skolas uz jūrmalu (Rezeberga 1952, 99). Mācību grāmatas autori aizrādījumu ņem vērā, tekstu nomainot, un 1953. gada izdevumā tā paša uzdevuma tekstam izmantots Andreja Baloža dzejolis, kurā Maskava slavēta kā „visstiprākais miera balsts” (Grabis, Ārensone, Niedra 1953, 69). Šķiet, ka mācību grāmatā vairs nav svarīgs pats teksts vai tā autors, bet gan tas, vai teksts (visbiežāk – atsevišķi saturiski nesaistītu teikumu kopojums) spēj vienlaikus realizēt idejisko un gramatisko mērķi. Šo pieņēmumu apstiprina, piemēram, 275. uzdevuma tekstuālais materiāls: *Draudzīgas saites vieno padomju tautas. Drauga rokas tev stiepjas pretī no visām Padomju Savienības malām. (J. Sudrabkalns.) Krievu valoda dod iespēju saprasties visām Padomju Savienības tautām. (J. Sudrabkalns.) No Maskavas visām tautām skan Maija vēsts. (J. Sudrabkalns.) Lielā krievu tauta savu ģēniņu spilgti izpauž Lielajā Oktobra sociālistiskajā revolūcijā. Stepī, šo plašo klajumu, šķērso jaunas mežu joslas.* (Grabis, Ārensone, Niedra 1953, 268) Akcentējams, ka dotajiem teikumiem gan ir, gan nav norādīts autors, turklāt teikumu loģiski tematiskā saistība ir visai nosacīta.

Teksti mainīti arī tajā gadījumā, kad grāmatas tiek pārstrādātas atbilstoši jaunām mācību programmām. Tā notiek ar R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras mācību grāmatas kārtējo, pēc skaita 6. izdevumu, kas pārstrādāts un izdots 1957. gadā, lai ar to varētu īstenot jauno programmu 1958./1959. mācību gadam (LVA 101, 120b).

Mācību grāmatas recenzenti gan 1., gan 2. izdevumam norāda arī uz nepieciešamajiem uzlabojumiem mācību satura izklāstā, prasot precizēt atsevišķas definīcijas un skaidrojumus. Par to rakstījuši vairāki mācību grāmatas kritiķi (Monigetti, Būmeistere 1952; Freidenfelds, Niselovičs 1953; Rezeberga 1952; Sudmale 1952; Gilberte 1953; Grīnberga 1953; Pastors 1953; Raiskums 1953). Arī turpmākie izdevumi tiek recenzēti, iesakot uzlabojumus, lai grāmata būtu piemērota skolēnam, nevis tikai skolotājam. „Skolotāju Avīzes” vēstuļu apskatā izskan doma, ka daudzas nodaļas mācību grāmatā ir pārāk sarežģītas un ka skolotāji izmanto atvieglinātus mācību satura izskaidrošanas paņēmienus. Sevišķi daudz iebilžu ir par darbības vārda mācību satura izklāstu, kā arī visai sarežģītajām definīcijām. Par vērā ņemamu viedokli uzskatāms ierosinājums veidot katrai klasei atsevišķu mācību grāmatu, jo tad nebūtu jānorāda, kas skolēniem attiecīgajā klasē vēl nav apgūstams (SA 1956, 4).

1956. gada 24. decembrī LPSR M (IM) Kolēģijā tiek pieņemts lēmums, kas paredz jaunu mācību programmu un grāmatu sarakstīšanu, kā arī mācību satura atvieglošanu 5.–7. klasē, izņemot no programmas „grūti izprotamus jautājumus” (LVA 700, 437a). Līdz ar

to no izdevniecības 1957. gada plāna tiek svītrotā R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras „Latviešu valodas gramatika V–VII klasei” (LVA 700, 437c), neraugoties uz to, ka jaunas mācību grāmatas vietā vēl nav.

Norādāms, ka jau 1955. gada 7. martā tiek pieņemts lēmums, ka līdz 1957. gadam pārstrādājamas latviešu valodas mācību grāmatas 5.–11. klasei, jo tās atzītas par pārāk plašām un skolēnu vecumam nepiemērotām (LVA 700, 60), taču radikālas pārmaiņas pēc šī lēmuma attiecībā uz pamatskolas grāmatām neseko (LVA 145, 24). Līdz ar to, neraugoties uz visiem lēmumiem, R. Grabja, G. Ārensones, V. Niedras skolas gramatika 5.–7. klasei turpina iznākt līdz pat 1962. gadam.

Mācību grāmatu tapšanas procesu Latvijā 20. gadsimta 50. gadu beigās sāk balstīt uz zinātniskiem principiem. Šim nolūkam tiek

- studēta esošā mācību grāmatu veidošanas pieredze;
- analizēts mācību programmu saturs (apjoms, pēctecība);
- stiprināta mācību saikne ar dzīvi;
- noteiktas vispārējas pedagoģiskas prasības (atbilstība skolēnu vecumam, izklāsta sistēmiskums, mācību materiāla audzinošais aspekts);
- noteiktas metodiskas prasības (teorijas saistība ar praksi, patstāvīgā darba un mācību materiāla apguves aktivizācija, izklāsta vieglums).

Grāmatu izdošanas principu sistēmas izstrādi plānots pabeigt 1960. gadā (LVA 143, 76). Mācību grāmatām paredzēts rīkot izmēģinājuma pārbaudes, ko organizē SZPI, lai atklātu un novērstu trūkumus, pirms jaunā mācību grāmata tiek izdota. LKP CK arhīvā ir dokumenti, kas liecina, ka 50. gados ir izdotas mācību grāmatas, kas veidotas visai ierobežotos termiņos, kurām nav bijusi izmēģinājuma tirāža, pēc izdošanas atrastas kļūdas un kuras faktiski būtu pārstrādājamas (kā piemērs minēta „Latviešu valodas gramatika V–VII klasei”). Lai novērstu šādus gadījumus, tiek ierosināts

- izveidot perspektīvo plānu sarakstāmajām un pilnveidojamajām grāmatām dažiem gadiem;
- ievērot mācību grāmatu saturisko stabilitāti, lai nodrošinātu skolas ar pilnvērtīgām mācību grāmatām valodā un literatūrā;
- rūpēties, lai jauno mācību grāmatu manuskripts tiktu plaši apspriests, aprobēts, panākot tādu stāvokli, ka tiktu iespiestas mācību grāmatas, kas nav jāpārstrādā (LVA 101, 116; 120).

R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras skolu gramatika 50. gadu vidū un otrajā pusē tiek atkārtoti izdota katru gadu. To nosaka nepieciešamība veikt grāmatā uzlabojumus,

precizējumus. Par trūkumiem mācību grāmatās vairākkārt raksta latviešu valodas un literatūras skolotājs Jānis Baltkājis, analizējot gramatikas 1956. gada (Baltkājis 1957) un 1958. gada (Baltkājis 1959) izdevumus. Aplūkojot 1956. gada izdevumu, J. Baltkājis konstatējis vairākas nepilnības. Tā, piemēram, salikteņu definīcijas apjoms sašaurināts un pilnībā neatklāj salikteņu raksturojumu. Kritikas autors iesaka to salīdzināt ar krievu valodas gramatiku, kur definīcija dota precīzāka. Tāpat skolotājs konstatējis nekonsekvenci teikumu dalījumā pēc to satura, secinot, ka dažādās mācību grāmatās atšķiras teikumu klasifikācija: 4. klases grāmatā dots dalījums piecos teikumu veidos, bet 5.–7. klases grāmatā – trīs veidos. J. Baltkājis iesaka palikt pie dalījuma trīs veidos, jo tas novērstu pretrunas starp krievu un latviešu valodas mācību grāmatām, atbilstu krievu un latviešu valodas tradīcijām, kā arī vienkāršotu gramatikas likumu izmantošanu praksē (Baltkājis 1957, 71–72). Kritikā viscaur jaušama tendence latviešu valodas gramatikas terminus un definīcijas vienādot ar krievu valodas gramatisko sistēmu, cik tas vien iespējams.

Otrajā kritikā J. Baltkājis raksta par to, ka mācību grāmata pārstrādājama, jo „skolotāji vairākkārt izteikuši neapmierinātību ar līdzšinējiem izdevumiem” (Baltkājis 1959, 94). Tiek izteikts viedoklis, ka labu mācību grāmatu var uzrakstīt tikai tad, ja uzklausa skolotāju un citu speciālistu domas. Par atkārtoti izdoto grāmatu 1958. gadā ir vērtējums, ka tā uzlabota, bet tāpat tajā ir arī ievērojami trūkumi, pat tādi, kādu nav bijis iepriekšējā izdevumā: teikumu iedalījums, pielikuma definīcijas maiņa, teikuma locekļu vienlīdzīguma skaidrojums, palīgteikumu definīcijas, trūkst pārskata par interpunkcijas likumiem u. c. (Baltkājis 1959, 94–96). Izskan doma, ka „lietderīgi galvenās definīcijas saskaņot ne tikai vienas gramatikas ietvaros, bet pat ar citu gramatikas grāmatu” (Baltkājis 1959, 96). J. Baltkāja uzskati par jaunas grāmatas nepieciešamību apstiprina jau agrāk pieņemto IM lēmumu par kārtību, kādā izstrādājamās mācību grāmatas, proti, ievērojot pēctecības un terminoloģiskās vienotības principu.

2. Latviešu skolu gramatikas 20. gadsimta 60.–70. gados

Kā jau minēts iepriekšējā nodaļā, 60. gadu sākumā Latvijā turpina iznākt R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras „Latviešu valodas gramatika V–VII klasei”, kas, salīdzinot ar 1952. gada pirmizdevumu, piedzīvojusi pārmaiņas: paplašināts mācību saturs morfoloģijā un sintaksē, 1958. gada mācību grāmatas izdevumā vairs nav nodaļas par leksiku un marksistiskajiem atzinumiem valodniecībā (par iemesliem sk. IV daļas 3. nodaļu).

Sekojojot prasībai pēc jaunas latviešu valodas mācību grāmatas izveides, kas atbilstu jaunajām programmām un nostādnēm mācību grāmatu sarakstīšanā (14. pielikumā sk.

1958. gadā izvirzītās pamatprasības mācību grāmatu izveidei), 50. gadu beigās tiek izsludināts konkurss par jaunas latviešu valodas mācību grāmatas izveidi. Konkursā uzvar skolotāja Ernesta Ābola iesniegtais manuskripts (15. pielikumā sk. apkopotus SZPI protokolus un recenzijas par E. Ābola mācību grāmatas manuskriptu), taču šī grāmata, lai arī atzinīgi novērtēta un iekļauta izdevniecības plānos (LVA 700, 707), 60. gadu sākumā izdota tomēr netiek (par to plašāk sk. Dzintars 2011a, 117–128). Tādējādi R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras gramatika turpina iznākt, līdz 1963. gadā to nomaina jauna mācību grāmata – **Rūdolfa Grabja, Veras Niedras, Elfas Zirnes „Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei”**, kas 8 reizes atkārtoti tiek izdota līdz 1971. gadam.

Attiecībā uz mācību grāmatu izstrādi un izdošanu 60. gadu sākumā tiek pieņemti noteikumi, kas jāievēro, lai grāmata tiktu atzīta par izmantojamu skolā. 1961. gada 13. novembrī pieņemtie noteikumi paredz 14 punktus, kuros skrupulozi aprakstīti veicamie darbi un to secība (16. pielikumā sk. Latvijas PSR IM kolēģijas 1961. gada norādes par mācību grāmatu sagatavošanas un apstiprināšanas kārtību.)

1962. gada 19. novembrī notiek Latviešu un krievu valodas un literatūras sektora sēde (LVA 143, 84), kurā apspriests R. Grabja, V. Niedras un E. Zirnes mācību grāmatas manuskripts. Sēdē piedalās mācību grāmatas autori un recenzenti, to vidū – I. Freidenfelds un Emīlija Soida, kā arī Latvijas Valsts izdevniecības (LVI) redaktors A. Jankevics. Līdzās dažādām sīkākām iebildēm I. Freidenfelds iesaka termina *pamudinājuma teikums* vietā lietot terminu *rosinājuma teikums*, lai terminoloģija būtu vienota ar vidusskolas grāmatās lietoto. Autori mācību grāmatas izdevumā arī ņēmuši vērā šo ieteikumu, tāpat arī nomainījuši terminu *teikumu iedalījums pēc izsacījuma mērķa* pret terminu *teikuma iedalījuma pēc runātāja attieksmes pret īstenību*, ko iesaka A. Jankevics.

Ka mācību grāmatu manuskriptu apspriešanās sēdēs noritēja pamatīga analīze, liecina arī diskusija par grāmatas pirmvariantā neiekļauto mācību programmas tematu *Latviešu valodas ortogrāfijas principi*. Kā zināms, mācību grāmatai jāatbilst programmas prasībām, tomēr R. Grabis iebilst pret šī temata ieviešanu grāmatās un programmās līdz 8. klasei. I. Freidenfelds iesaka šo jautājumu atrisināt tādējādi, ka programmā paredzētajam tematam materiālu skolotājiem dot periodikā un mācību grāmatā neiekļaut.

R. Grabis pēc recenzentu iebildumu uzklaušanās apsola manuskriptā veikt labojumus. Tiek atzīts, ka pamatos manuskriptā viela izklāstīta zinātniski pareizi, tā saistīta ar dzīvi un sekmēs skolēnu komunistisko audzināšanu.

Par jauno mācību grāmatu presē vairs nenotiek aktīva domu apmaiņa, kā tas bija ar 50. gadu mācību grāmatām (Barbare 1976, 243). Mācību grāmatas autoru kolektīvā notikusi maiņa – G. Ārensones vietā pēc ministrijas ieteikuma nākusi vidusskolas latviešu valodas

skolotāja E. Zirne. Lai arī mācību grāmata līdz 1971. gadam iznāk 8 reizes, nekādu būtisku izmaiņu atkārtotajos izdevumos nav. Tomēr, salīdzinot šo grāmatu ar iepriekšējā autoru kolektīva darbu, izmaiņas ir jūtamas.

Abos skolu gramatiku izdevumos daļā uzdevumu valodas materiālu veido savstarpēji loģiski nesaistīti teikumi (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 24, 27, 28 u. c.; Grabis, Niedra, Zirne 1963, 22, 31, 60 u. c.) – šāda valodas izjūtu neattīstoša prakse uzskatāma par tradicionālu padomju laika latviešu valodas mācības metodikas nostādni, jo valodas materiāls mācību grāmatā ir ievietots tikai noteiktu gramatisko zināšanu apguvei, līdz ar to netiek ņemts vērā, vai tam ir arī kāda valodiskā un mākslinieciskā vērtība (17. pielikumā sk. 51. un 61. uzdevuma tekstu salīdzinājumu). Saturiskas izmaiņas uzdevumu tekstos ir arī laikmeta noteiktas: 1963. gada izdevumā iekļautas ziņas par kosmonautu lidojumiem (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 73–74; 108–109; 118), par komunisma celtniecību (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 81) (17. pielikumā sk. 228., 324., 351., un 247. uzdevuma tekstus). Abu mācību grāmatu izdevumos piemēru materiālam izmantotas gan latviešu, gan t. s. padomju tautasdziesmas (līdz pat 1969. gada izdevumam).

Kā jau minēts, viens no uzdevumu tekstu mērķiem ir jaunās paaudzes idejiskā audzināšana. Iespējams šī mērķa īstenošanai 1963. gada mācību grāmatas izdevumā līdzās atrodamī uzdevumi, kur vienā tekstā kritizēta attieksme pret dabu buržuāziskās Latvijas laikā (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 186) un otrā – stāstīts par kolhozieku rūpēm, pareizi kopjot augsni un audzējot labību (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 186), tādējādi skolēniem radot priekšstatu, ka padomju laikā cilvēki vairāk rūpējas par dabu (17. pielikumā sk. 523. un 524. uzdevuma tekstus). Tāpat mācību grāmatā iekļauti uzdevumu teksti, kuros vēstīts par PSKP XXII kongresu (17. pielikumā sk. 526. uzdevuma tekstu), par tā lēmumiem (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 186–187).

Grāmatā ievietoti lietišķo tekstu paraugi, kas paredzēti pārskata, ziņojuma rakstīšanas apguvei. Tiek turpināta tradīcija, ka teksts ir domāts gramatisko konstrukciju apguvei; tekstu saturs ir ideoloģiski pareizs, un tajos atklātas padomju dzīves reālijas (dzīve kolhozos; pionieri, kas pat svētdienā brauc uz kolhozu vākt bietes (17. pielikumā sk. 228., 324., 351. uzdevuma tekstus); komunisma celtniecība, kas saistīta ar PSKP kongresu lēmumiem). Daļai tekstu/materiālu nav minēts autors; iespējams, mācību grāmatas autori tekstu rakstījuši paši vai arī teksts tā pārveidots, ka autors netiek nosaukts.

1963. gada mācību grāmatā notikušas izmaiņas mācību satura izkārtojumā, resp., no jauna izstrādāta nodaļa *Pārskats par svarīgākajiem izrunas un pareizrakstības noteikumiem*, kur plaši aplūkoti dažādu vārdšķiru vārdu ortogrāfijas un ortoepijas pamatjautājumi. Citas mācību grāmatas pamatos nodaļas sakrīt ar iepriekšējās desmitgades mācību grāmatu saturu,

bet, salīdzinot detalizēti, konstatējams, ka mainīts mācību vielas izkārtojums un apjoms. Jaunajā grāmatā novērsta nekonsekvence teikumu dalījumā pēc tajā izteiktā satura: jau sintakses pamatjautājumos (grāmatas sākumā) skolēni tiek iepazīstināti ar pieciem teikumu tipiem pēc runātāja attieksmes pret īstenību (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 3–5). Palīglocekļu saistījums vairs netiek norādīts ar sakaru lokiem, kā tas darīts iepriekš. Veikti mācību tematu pārkārtojumi, vienkāršotas definīcijas. Uzdevumu teksti pa daļai saglabāti tie paši vai īsināti, bet iekļauti arī jauni. Mācību vielas izklāstā doti skaidrojumi, kas skolēnam labāk palīdz izprast jauno mācību saturu, piemēram, par atvasinātiem lietvārdiem. Lai arī vērojama mācību grāmatas autoru vēlme vairāk skaidrot, pamatot, rādīt morfoloģisko formu un sintaktisko konstrukciju praktisku lietojumu, mācību saturs joprojām saglabāts ļoti teorētisks.

Vienota tendence visām R. Grabja vadītā autoru kolektīva grāmatām ir tā, ka viena mācību grāmata paredzēta vairākām pamatskolas klasēm (V–VII klase, vēlāk 5.–8. klase). Tā ir tradīcija, kas saglabājas visā padomju laika mācību grāmatu tapšanas vēsturē no 1944. gada līdz 70. gadu sākumam, kad top jauna mācību grāmata 4. klasei (Freidenfelde, Jansone, Laure 1971), kuru veido pavisam cits autoru kolektīvs.

1971. gadā iznāk **Zaigas Freidenfeldes, Laimas Jansones, Annas Laures „Latviešu valodas mācība 4. klasei”**. Katrai klasei ir iecerēta atsevišķa mācību grāmata, iekļaujot tajās morfoloģijas un fonētikas kursu 4.–6. klasei (ir gan diskusija, vai tomēr nav lietderīgi veidot vienu mācību grāmatu vairākām klasēm, kā tas bijis iepriekš).⁹

1969. gadā (recenzijas rakstīja par mācību grāmatas manuskriptu, lai varētu novērst kļūdas un nepilnības) par Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laures mācību grāmatu 4. klasei vienā no recenzijām konstatēts, ka „tā būs labs mācību līdzeklis, strādājot pēc jaunajām mācību programmām. Autori daudz darījuši, lai grāmata būtu interesanta, saturīga, ar bagātu izziņas materiālu un audzinoša, šim nolūkam kalpo:

- 1) uzdevumu dažādība,
- 2) tekstu interesantums,
- 3) folkloras materiāls,
- 4) faktu bagātība,
- 5) dziļā estētika,
- 6) audzinošais saturs, idejiskums.

⁹ Pamatskolas vecākajām klasēm sintakses kurss gan tiek izklāstīts vienā mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1974): sākotnēji tā ir mācību grāmata 7.–9. klasei (gan pamatskolai, gan vidusskolas 1. gadam), vēlāk tā ir mācību grāmata 7.–8. klasei (līdz 1986. gadam). 1989. gadā, sašaurinot sintakses kursu, tiek izdota mācību grāmata 8.–9. klasei (Koluža, Lāce, Megi 1989). Morfoloģijas un fonētikas kurss pamatskolai tiek izklāstīts atsevišķā mācību grāmatā, katrai klasei atvēlot programmā paredzētu materiāla daudzumu. Iespējams, ka šāda pieeja ievērota, lai samazinātu mācību grāmatas apjomu.

Grāmatā sevišķi akcentēta dabas izziņa, cilvēka morālā vērtība un viņa attieksme pret citiem. Uzdevumi un teksti liek domāt, analizēt, patstāvīgi spriest un meklēt atbildes.” (LVA 700, 1472)

Mācību grāmata rakstīta atbilstoši jaunajai programmai, uz kuru notiek pakāpeniska pāreja no 4. klases. Mācību grāmatas pirmizdevums 4. klasei izdots 1971. gadā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1971), 5. klasei 1972. gadā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1972) un 6. klasei – 1973. gadā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1973b). Grāmatas katrai klasei atkārtoti tiek izdotas 4 izdevumos, veicot dažādus uzlabojumus un mācību satura pārkārtojumus. Visu klašu mācību grāmatu 1. un 2. izdevumā iekļauts jauns temats *Raitas runas un rakstu mācība* (par to vairāk sk. IV daļas 7. nodaļā), kas pamatots ar nepieciešamību pievērst uzmanību ne vien ortogrāfijas un interpunkcijas jautājumiem, bet arī apgūt plašu sacerējumu un izteiksmīgās runas mācības kursu (Programmu krājums 1970, 205).

Atšķirīga no iepriekšējo autoru kolektīvu veidotajām mācību grāmatām ir uzdevumu tekstu/materiālu izvēle. Daudz ir informatīvu tekstu – gan par māksliniekiem, gan rakstniekiem, kam nav norādīts autors; izmantota latviešu folklorā (tautasdziesmas, mīklas, sakāmvārdi, parunas); kā arī literāro tekstu fragmenti kopā ar norādi uz autoru.

Izpētot uzdevumu tekstu/materiālu saturu, jāatzīst, ka ļoti maz tādu, kas būtu ideoloģiski marķēti (protams, ir pieminēti pionieri, kolhozi). 70.–80. gados vēl nevar runāt par to, ka mācību grāmatu izstrādē būtu mainījušās ideoloģiskās nostādnes, bet Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laures grāmatās laikmeta nodevu atspoguļojums ir relatīvi neliels. Mācību grāmatu tekstos gan joprojām nav izmantoti, piemēram, Kārļa Skalbes vai Jāņa Jaunsudrabiņa darbu fragmenti, lai gan literatūras kursā šo rakstnieku daiļradi aplūko. Lai arī visos šī autoru kolektīva mācību grāmatu prospektos ir apgalvots, ka grāmata kalpos komunistiskajai audzināšanai, tekstu/materiālu īpatsvars minētā mērķa īstenošanai ir pārsteidzoši mazs. Padomju idejiskumam atvēlēta daudz mazāka nozīme, nekā to varētu gaidīt, zinot nostādnes, kuras bija jāievēro mācību grāmatu veidotājiem, par kurām promocijas darbā rakstīts iepriekš (sk. 14. un 16. pielikumu). Jāņem vērā, ka 70. gados ir beigusies plakātiskā padomju ideoloģijas slavināšana, tādēļ autorēm ir lielāka brīvība mācību tekstu izvēlē.

Jaunajā mācību programmā (Programmu krājums 1970) paredzēts apgūt plašu valodas teorētisko materiālu, tāpēc no 4. klases līdz 8. klasei tiek mācīts sistemātisks fonētikas un gramatikas kurss. Mācību grāmatās 4. un 6. klasei iekļauts fonētikas mācību saturs, sadalot to pa dažādām klasēm atbilstoši skolēnu uztveres īpatnībām. Morfoloģijas kurss izkārtots sistēmiski, kursa apguve paredzēta 4., 5. un 6. klasē. Sintakses pamatjautājumi aplūkoti jau 4. klasē, kad skolēni iepazīstas ar teikumu iedalījumu, teikuma locekļiem, vienkārša un salikta teikuma uzbūves īpatnībām, kā arī tiešās runas lietojumu un pareizrakstību.

No jauna izdotās mācību grāmatas tiek arī pārbaudītas resp. aprobētas: 1974. gadā pārbaude organizēta 4. klases grāmatai, 1975. gadā – 5. klases grāmatai, bet gadu vēlāk pārbaude pabeigta arī 6. klases grāmatai. Pārbaudē iesaistīts ierobežots skolu skaits, kā arī izvirzīti noteikti mērķi, lai varētu izdarīt secinājumus par grāmatas atbilstību skolēnu vecumposmam un uztveres spējām, – pārbaudīt teorētiskā materiāla un vingrinājumu sistēmas atbilstību jaunajai mācību programmai; izpētīt teorētiskā materiāla un vingrinājumu sistēmas izveides mērķtiecību (LVA 143, 375). Mācību grāmatu aprobācija neapšaubāmi ir nepieciešama, lai izvērtētu, vai ar mācību līdzekli iespējams sasniegt iecerētos rezultātus.

1974. gada septembrī tiek uzsākta Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laures mācību grāmatas pārbaude. Pārbaudi SZPI uzdevumā veic Dz. Cīrule, un tā ilgst vairāk par gadu (no 1974. gada septembra līdz 1975. gada novembrim). Pārbaudē iesaistītas 8 skolas: Rīgas 36. un 73. vidusskola, Rēzeknes 1. vidusskola, Rēzeknes internātskola, Ventspils 1. vidusskola, Ludzas vidusskola, Saldus 3. astoņgadīgā skola, Valmieras rajona Rubenes astoņgadīgā skola. Kopumā aptvertas 15 klases un 384 skolēni. Skolas izvēlētas no dažādiem Latvijas novadiem, kā arī aptverti dažādi skolu tipi: vidusskolas, internātskola un astoņgadīgā skola. Pārbaudes gaitā veikta mācību grāmatas analīze, aptaujāti skolēni un skolotāji, notikušas pārrunas ar skolotājiem, skolēni rakstījuši pārbaudes darbus, kā arī veikti pedagoģiskie novērojumi. Lai pārbaude noritētu korekti, skolotājiem izveidota instrukcija, kā arī aptauja un pārbaudes darbu saturs.

Rezultātā atzīts, ka mācību satura izklāstā galvenokārt raksturotas katras vārdšķiras gramatiskās pazīmes, par maz uzmanības veltot dažādu vārdšķiru pazīmju salīdzinājumam. Skolēnu aptaujas un rakstveida uzdevumu analīze ļāvusi secināt, ka vislielākās grūtības sagādā apstākļa vārdu (49,1 % skolēnu) un vietniekvārdu apguve (37,7 % skolēnu). Būtiski norādīt, ka skolēni par grūtību cēloņiem neatzīst mācību grāmatu, bet pašu valodas parādību apguvi: vārdšķiru pazīmju klasifikāciju (24 % skolēnu) un vārdšķiru nošķiršanu (27 % skolēnu). Tāpat 27 % skolēnu aptaujā atzīmējuši, ka grūti iegaumēt likumus un jēdzienus. Skolotāji mācību grāmatu vērtē pozitīvi, it sevišķi vingrinājumu sistēmu, salīdzinot to ar iepriekšējo latviešu valodas mācību grāmatu 5. klasei (domājams, ka tā ir R. Grabja, V. Niedras un E. Zirnes mācību grāmata (Grabis, Niedra, Zirne 1971)). Veicot pedagoģiskos novērojumus, secināts, ka skolotāji mācību grāmatu stundā maksimāli neizmanto. Pārbaudes beigās Dz. Cīrule secina:

- 1) mācību grāmatas teorētiskā informācija kopumā atbilst mācību programmai;
- 2) teorētiskā izklāsta uzbūve un vingrinājumu sistēma veidota mērķtiecīgi, atbilst mācību programmās izvirzītajām prasībām;

- 3) vingrinājumu sistēma veidota ciešā saistījumā ar mācību grāmatas teorētiskā materiāla izklāstu un kalpo skolēniem jaunu zināšanu apguvei, zināšanu nostiprināšanai, kā arī prasmju un iemaņu tālākai veidošanai;
- 4) uzdevumu tematiskais saturs kalpo skolēnu vispārējās audzināšanas uzdevumiem;
- 5) vingrinājumu sistēmā dominē uzdevumi, kuros paredzēts aktīvs darbs ar vārdu (vārdu atvasināšana, vārdu formu veidošana, vārdu formu grupēšana, vārdu formu saistīšana ar citiem vārdiem savienojumos vai teikumos u. c.);
- 6) autores rosina skolēnus izprast morfoloģijas un sintakses sakarus;
- 7) sakarā ar to, ka valodas mācību grāmatā V klasei liels jaunu tematu īpatsvars, salīdzinājumā ar IV klases mācību grāmatu mazāk uzmanības veltīts atkārtšanai;
- 8) vairāku jēdzienu pazīmju apraksts pārāk lakonisks (salīdzinātājevārdi, pusprievārdi u. c.), tādējādi skolēni netiek pietiekami sagatavoti VII–VIII klases valodas mācības kursa apguvei;
- 9) vietumis neracionāli izkārtots vingrinājumu skaits tematu robežās;
- 10) mācību grāmatā (salīdzinājumā ar cita veida uzdevumiem) maz tādu uzdevumu, kuros skolēni tiek rosināti salīdzināt dažādu vārdšķiru gramatiskās kategorijas, maz uzdevumu zināšanu sistematizēšanai, vingrinājumu skolēnu radošās iztēles veidošanai;
- 11) tā kā mācību grāmata netiek maksimāli izmantota skolotāju darbā, vēlams, lai autores izveidotu metodiskus norādījumus skolotājiem darbam ar mācību grāmatu;
- 12) sakarā ar to, ka valodas mācību programmā V klasei paredzēts plašs morfoloģijas kurss un tā apguve rada grūtības, turpmāk, pārstrādājot mācību programmas, rast iespēju atslogot V klases kursu. (LVA 143, 375)

Mācību grāmatas daudzpusīgais pārbaudes darbs un izdarītie secinājumi liecina par vēlmi izveidot skolēniem piemērotu mācību līdzekli. Iegūtā informācija noder turpmākajiem mācību grāmatas izdevumiem, lai to uzlabotu. Kā redzams, pēdējā secinājumā konstatēts fakts par lielo teorētiskā materiāla apguves daudzumu, tāpēc likumsakarīga, no vienas puses, ir vēlme atslogot mācību programmu, tomēr, no otras puses, ņemot vērā nostādni par sistemātiska gramatikas kursa apguvi, mācību programmās būtisks mācību satura samazinājums neparādās.

6. klases grāmatas analīzes secinājumos izteikta doma, ka nepieciešams pārstrādāt mācību grāmatas 4., 5. un 6. klasei un izveidot vienu kopīgu mācību grāmatu 4.–6. klasei, kurā ietilpināms viss fonētikas un morfoloģijas kurss. Šāda ieteikums pamatots ar atzinumu, ka, sadalot fonētikas kursu pa divām klasēm, radušās nepilnības teorētiskā izklāsta sistēmā. (LVA 143, 376b)

Latvijas Valsts arhīva materiālos pieejama informācija par gatavošanos jaunas mācību grāmatas izdošanai 7.–9. klasei. 1971. gadā dots gaidāmās grāmatas raksturojums: „Autoriem jāsniedz sistemātisks, vienkāršs un zinātniski pareizs sintakses, pareizas izrunas un pareizrakstības, kā arī raitas runas un rakstu mācības vielas izklāsts, kas bagātīgi ilustrējams piemēriem un paraugiem, kuri pārstāvētu dažādus literārās valodas stilus. Īpaša uzmanība veltījama sintaktisko konstrukciju noskaidrošanai un to ieviešanai skolēnu valodas praksē, tāpat ortogrāfijas un interpunkcijas iemaņu izveidošanai un nostiprināšanai.” (LVA 700, 1602)

1974. gadā iznāk **Ainas Blinkenas, Dzidras Cīrules, Kārļa Cīruļa, Ilmāra Freidenfelda, Martas Mozes „Latviešu valoda 7.–9. klasei”** (Blinkena u. c. 1974a) (ar 6. izdevumu 1981. gadā šīs grāmatas nosaukums mainīts: „Latviešu valoda 7.–8. klasei” – sākotnēji mācību grāmata paredzēta pamatskolas diviem pēdējiem gadiem un arī vienam vidusskolas gadam). Līdz 1986. gadam grāmata piedzīvo 9 izdevumus. Mācību grāmata īpaša ar to, ka tai iznāk arī skolotājiem domāts metodiskais pielikums (Blinkena u. c. 1974b) un trīs skaņu plates „Latviešu valoda 7.–9. klasei” (sast. A. Blinkena, Dz. Cīrule, K. Cīrulis, I. Freidenfelds, M. Moze). Skaņu platēs iekļautie uzdevumi paredzēti sintakses un fonētikas apguvei. Sintakses kursā skolēni klausās tekstus, nosaka teikuma robežas, savrupinājumu veidus, atpazīst teikumus pēc runātāja attieksmes pret īstenību; ir arī interpunkcijas uzdevums – noteikt, vai pauzes runā atbilst vai neatbilst pieturzīmju lietojumam. Fonētikas kursam skaņu platēs paredzēti uzdevumi šaurā un platā *e*, *ē* pareizam lietojumam (skolēniem arī jāmotivē skaņas lietojums) un līdzskaņu pareizai izrunai. Var teikt, ka skaņu plates arī attīsta skolēnu klausīšanās prasmi, kā arī kopā ar mācību grāmatu tās veido vienotu mācību līdzekļu komplektu.

Veicot mācību grāmatas izpēti, Dz. Cīrule (Cīrule 1978) secinājusi, ka no aplūkotajiem 319 vingrinājumiem 58 % ir tekstveides vingrinājumi. Izmantoti dažādi teksti: folkloras teksti – 3,4 %, daiļliteratūras teksti – 53 %, publicistikas teksti – 25 %, populārzinātniskie teksti – 18,2 %. No visiem tekstiem 16 % aizņem dzejas teksti. Mācību grāmatā izmantoti 134 gan pirmspadomju, gan padomju autoru darbi vai to fragmenti. Atšķirībā no tekstiem 4.–6. klases mācību grāmatā autoru loks paplašināts, iekļaujot arī dažus no autoriem, kas dzīvojuši trimdā (Kārlis Skalbe un Jānis Jaunsudrabiņš). Visā mācību grāmatā izmantots viens tekstu atlases princips: vingrinājumu teksti ir tematiski savstarpēji saistīti. Dz. Cīrule secinājusi, ka „šādi vingrinājumu tematiskie cikli kalpo pārrunu izraisīšanai par attiecīgo tematu, piemēram, 23., 24., 25., 28. uzdevumā stāstīts par darba tautas revolucionāro pagātni; 48., 59., 60. – par Padomju Savienības izveidošanās vēsturi; 58., 59., 60. – par kosmonautiku; 127., 129., 130. – doti tēlotājas mākslas meistarų portreti [...] Ar

vingrinājumu tematikas starpniecību rasta ārēja saikne ar citiem mācību priekšmetiem.” (Cīrule 1978, 9) Mācību grāmatas autori centušies izvairīties no mākslīgi konstruētiem vingrinājumu tekstiem, tāpēc vairs nav uzdevumu, kur valodas materiāls veidots no savstarpēji loģiski nesaistītiem teikumiem. Tikai 5 gadījumos visā mācību grāmatā vingrinājuma valodas materiālu veido dažādu autoru teikumu kopas, bet atsaucē dota norāde uz autoru (Blinkena u. c. 1974a, 130; 138; 141; 264–265). Var teikt, ka mācību grāmatas autori lielu vērību pievērsuši tekstam kā veselumam; tas sakāms arī par to uzdevumu tekstiem, kuriem autors nav minēts. Mācību grāmatā dominē analītiskie (56 %) un radošie (38 %) uzdevumi. Maz konstatēts tādu uzdevumu, kuros prasīts veikt vienveidīgas darbības pēc dotā parauga. Analītiskajos uzdevumos ir prasība veikt daudzveidīgas darbības: jānovēro tekstā kādas sintaktiskas likumības; jāsalīdzina valodas piemēri; jānosaka jēdzienu kopīgās un atšķirīgās pazīmes u. tml. Radošajiem uzdevumiem ir dažāda grūtības pakāpe: jāpapildina teikumi ar iederīgiem vārdiem; jāpārveido teikumu uzbūve; jāveido teikumi no vārdiem, vārdu savienojumiem; jāatbild uz jautājumiem; jāveido teikumi vai stāstījums par kādu konkrētu tematu. Uzdevumu tekstos vietumis jūtami ideoloģiskie akcenti, kur runāts par Padomju Savienības izveidi, Otro pasaules karu, komjaunatnes vēsturi (17. pielikumā sk. 247. uzdevuma tekstu), tomēr šie teksti nav dominējošie.

Dz. Cīrule, viena no mācību grāmatas līdzautorēm, raksta: „Varu teikt, ka tad, kad es līdzdarbojos valodas mācību satura tapšanā, mūsu vēlme bija kopt skolēnu dzimtās valodas prasmi, vadināt saklausīt dzimtās valodas skanīgumu, prasmi aptvert tās bagātību. [...] Tāpēc mēs tajā laikā rosinājām skolotājus darboties tā, lai dzimtā valoda skolā nepārvērstos par kādu „iekaļamu” likumu krājumu, lai būtu dzīva, spēcīga, bagāta ikvienas personības patības apliecinātāja. [...] Ja dziļāk vēlētos rakties, tad būtu jāsaka: tā bija cīņa, lai saglabātu dzimtās valodas mācīšanu skolā. Pat tādā lielā republikā kā Ukraina, jā, tur pat fakultatīvas nodarbības dzimtajā valodā nebija atļautas.” (Cīrule 2012 [1. vēstule]) Mācību grāmata bija veidota pēc jaunās mācību programmas, kas neparedz īpašu dzimtās valodas koncentrū vidusskolā, līdz ar to gramatikas sistemātiskais kurss tiek pabeigts 8. klasē, 9. klases 1. pusgadu atvēlot ortogrāfijas un interpunkcijas pārskata stundām. Metodiskajos norādījumos mācību grāmatai akcentēts, ka, salīdzinot ar agrākajiem gadiem, „pieaudzis gan mācāmās vielas saturs, gan arī tās apjoms” (Blinkena u. c. 1974b, 3). Grāmatā aplūkots sistemātisks sintakses kurss: vārdu savienojumu sintakse, vienkārša un salikta teikuma sintakse, kā arī latviešu ortogrāfijas un interpunkcijas sistēma. Tiek turpināta 4.–7. klasē aizsāktā *Raitas runas un rakstu mācība*. Mācību saturā iekļauti latviešu valodniecības pētījumu rezultāti vārdu savienojumu sintaksē (Ozols 1961; Soida 1954), interpunkcijā (Blinkena 1969), M. Mozes pētījumi par palīgteikumu struktūru (Moze 1978). No vidusskolas mācību satura (Freidenfelds u. c. 1970)

pamatskolas mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1974a) ievietoti temati par vienkopas (pētījis J. Kārklīšs (Kārklīšs 1953)), divkopu, bezkopu (pētījis Laimdots Ceplītis (Ceplītis 1963)) teikumiem.

Mācību grāmata 7.–9. klasei veidota tā, lai to varētu izmantot arī vidusskolas beidzēji, gatavojoties iestājesāmeniem augstskolā, tādēļ teorētiskā viela diferencēta pēc tās nozīmīguma pakāpes: ar dažādiem apzīmējumiem dotas norādes, kādā līmenī skolēnam teorētiskais materiāls apgūstams (Blinkena u. c. 1974b, 4). Metodiskajos norādījumos skaidrots: „Parastā iespiedumā bez sānsvītras sniegta mācību viela, kas skolēniem 7., 8. un 9. klasē būtu jāizlasa, bet nebūtu jāapgūst. Tādas vielas nezināšana nedrīkstētu negatīvi ietekmēt skolēnu zināšanu vērtējumu.” (Blinkena u. c. 1974b, 4) Šī mācību satura daļa paredzēta sintakses kursa padziļinātam atkārtojumam vidusskolā, augstskolu sagatavošanas kursos un augstskolu reflektantu pašmācībai. Tādējādi kļūst skaidrs, kāpēc mācību grāmatas teorētiskais saturs ir tik piesātināts un kāpēc skolotājiem nepieciešamas metodiskās norādes: skolotājam jāzina, kas skolēniem apgūstams mācību programmas prasību izpildei, bet kas apgūstams vēlāk, atkārtotot mācību vielu vai padziļinot zināšanas.

Mācību grāmatas metodiskajā apdarē izmantota attīstītājmācīšana, t. i., tāda mācīšana, kas „radītu vislielākās iespējas skolēnu vispusīgai psihiskajai izaugsmei” (Blinkena u. c. 1974b, 4). Uzmanība pievērsta tam, lai skolēni sistemātiski attīstītu prasmi mācīties un izkopt patstāvīgā darba iemaņas.

Jāsaka, ka mācību grāmata saņēmusi atšķirīgus novērtējumus. Dz. Paegle raksta: „Par šo Freidenfelda gramatiku ir divi viedokļi – paši autori to vērtē kā zelta gramatiku, kura kā vienīgā mācību grāmata bija skolās veselus 17 gadus un uz kuras pat putekļi nenosēžas. Es saucu to par stagnatīvu. Skolēniem tā nebija piemērota sarežģīto gramatikas likumu formulējumu dēļ, lai tos iemācītu, skolotāji paši veidoja savu vienkāršāko skaidrojumu un rakstīja likumus kladēs, sākās ēra – kladēs, kladēs. Vajadzēja daudz laika, lai apgūtu vienkāršos sintaktisko vārdu savienojumu veidus. Šo vielu paši autori uzskatīja par pašu svarīgāko un pārcēla to pat uz sākumskolu. Skolotāji to nīda un nevēlējās mācīt.” (Paegle 2012 [2 e-vēstule])

Šī ir vienīgā mācību grāmata, kurā ir tik plašs vārdu savienojumu sintakses apraksts, no kura 80. gadu beigās atsakās, tāpēc promocijas darba III daļā šai sintakses daļai pievērsta lielāka vērība, pētot mācību grāmatas. Analizējot un vērtējot metodiskos ieteikumus skolotājiem, jāsecina, ka autori piedāvā skolotājiem diferencēt darbu, mācīt ar izpratni, bagātināt skolēnu valodu, saistīt dzimtās valodas apguvi ar citiem mācību priekšmetiem. Tiek uzsvērts, lai skolēni neapgūst valodas materiālu bez vajadzīgās izpratnes un ka valodas mācības teorija īsto vērtību iegūst tikai saistījumā ar valodas praksi (Blinkena u. c. 1974b, 8).

Var piekrist tam, ka gramatiskās teorijas mācību grāmatā tiešām ir daudz, bet jāņem vērā, ka mācību grāmata vien nenodrošina radošu pieeju mācībām, daudz atkarīgs arī no skolotāja meistarības. Dz. Cīrule raksta: „Esmu pārliecināta, ka skolas mācību procesā pats būtiskākais un svarīgākais ir un paliek skolotājs; viņa personība, zināšanas, metodes izšķir visu. Mācību grāmata ir tikai viens no elementiem un ne pats galvenais. Izcili veidota mācību grāmata neprašas darbā tāpat kļūst par nulli, turpretī ne tik izcila, meistara rokās nonākusi, var palīdzēt sasniegt spožus rezultātus.” (Cīrule 2012 [3. vēstule]) Mācību grāmatas teorētiskā materiāla bagātība var sagādāt grūtības, ja no skolēna prasa precīzi atcerēties definīcijas, kuras viņš apgūst nesaprotot. Mācības grāmatas autoru nodoms, kā iepriekš minēts, ir bijis cits – panākt, lai skolēni mācītos ar izpratni.

Dz. Cīrule atzīst, ka latviešu valodas mācību saturu un apjomu ne vienmēr noteica speciālistu un skolotāju domas: „Bieži vien skolotāji pārmeta mācībprogrammu un grāmatu veidotājiem, ka tās ir par sarežģītām. Taču līdz galam pateikt, kas dažkārt aiz visa slēpās, tajā laikā nebija iespējams.” (Cīrule 2012 [3. vēstule]) Ir bijušas skolotāju iebildes pret vārdu savienojumu sintakses iekļāvumu mācību saturā un attiecīgi – mācību grāmatā. Šāda diskusija gan 70. gados presē neparādās, jo par latviešu valodas apguves problēmām pedagoģiskajā presē visai maz rakstu, salīdzinot ar to materiālu daudzumu, kas veltīts jautājumam, kā Latvijas skolās apgūst krievu valodu. Vārdu savienojumu sintakses apgūvē daudz bijis atkarīgs no skolotāja profesionālās sagatavotības līmeņa, bet, kā liecina sarakste ar D. Cīruli, tad daļa skolotāju paši labi nepārzināja šā sintakses temata likumsakarības (Cīrule 2012 [4. vēstule]). Protams, var un vajag diskutēt par tik detalizētu vārdu savienojumu sintakses iekļāvuma lietderību mācību saturā pamatskolai, bet praktiskais mērķis vārdu savienojumu sintaksei ir pareizu vārdu savienojumu veidošana, kas palīdz veidot loģisku un nepārprotamu teikumu, tekstu, ka arī palīdz izvairīties no nepamatotu pieturzīmju lietošanas.

Arī šī mācību grāmata tiek pārbaudīta, lai izpētītu teorētiskās informācijas un vingrinājumu sistēmas atbilstību mācību programmas prasībām, kā arī mācību materiāla izkārtojuma lietderību. Mācību grāmatas pārbaudes laiks ir no 1976. gada septembra līdz 1978. gada decembrim, un pārbaudi veic Latvijas PSR IM Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūta (PZPI) Latviešu valodas un vēstures sektors (Cīrule 1978). Lai uzdevumu veiktu, daļa pārbaudes uzticēta pašiem skolotājiem:

- noskaidrot, kā jaunu jēdzienu un likumu skaidrojums saistīts ar iepriekšējās klasēs mācīto;
- vērtēt teorijas izklāsta precizitāti un atbilstību skolēnu sagatavotībai uztvert jauno mācību saturu;

- vērtēt teorijas izklāsta uzbūves īpatnību un metodiskā izkārtojuma nozīmi jēdzienu sistēmas veidošanā;
- izvērtēt grāmatā ievietoto tabulu un shēmu lietderību un izmantošanas iespējas;
- novērtēt mācību materiāla poligrāfiskā izkārtojuma lietderību mācību procesā;
- noteikt, cik lielā mērā vingrinājumu sistēma kalpo mācību programmā izvirzīto uzdevumu sasniegšanai. (Cīrule 1978, 1)

Skolotājiem uzticētie uzdevumi ir nozīmīgi, jo tie sniedz atbildi par mācību grāmatas piemērotību skolēnam dzimtās valodas mācību satura apguvē:

- a) kā skolotājs vērtē uzdevumu metodisko apdari;
- b) vai uzdevumi pilnā mērā kalpo skolēnu patstāvīgās domāšanas attīstīšanai;
- c) cik lielā mērā uzdevumus iespējams izmantot skolēnu iztēles veidošanai;
- d) cik mērķtiecīgi izraudzīta tekstveides uzdevumu tematika skolēnu audzināšanas mērķu realizēšanai;
- e) vai uzdevumi pietiekami kalpo skolēnu valodas prasmju un iemaņu, kā arī patstāvīgā darba tālākai veidošanai. (Cīrule 1978, 2)

Tāpat skolotājiem jānoskaidro, vai skolēni ar grāmatas palīdzību gūst skaidru priekšstatu par vārdu savienojumu sintakses, kā arī vienkārša un salikta teikuma sintakses pamatjautājumiem; vai skolēni spēj izprast sakarus starp atsevišķām sintakses daļām un izmantot zināšanas jauna teksta veidošanā gan runā, gan rakstos. Tā kā tik plašs vārdu savienojumu sintakses mācību saturs ir novitāte mācību grāmatā, tās apguve tiek pētīta īpaši. Skolēniem tiek piedāvāti pārbaudes darbi, ko labo gan skolotāji, gan pārbaudes veicēji.

Pārbaudē par vārdu savienojumu sintakses mācību satura apguvi secināts¹⁰, ka labas un teicamas zināšanas bijušas 28 % skolēnu, bet 72–69 % skolēnu zināšanas un prasmes ir neprecīzas, nestabilas, nepilnīgi tiek raksturoti pamatjēdzieni, netiek minētas būtiski svarīgas pazīmes (Cīrule 1978, 16–17). Analīzē pausta doma, ka „vārdu savienojumu sintaksē skolēni nav apguvuši precīzi vārdu savienojuma jēdzienu, tāpēc palaikam par vārdu savienojumu viņi uzlūko divu vārdu grupu, kurā viens no vārdiem ir palīgvārds, [...] te gan pilnā mērā parādās arī morfoloģijā apgūstamo jēdzienu nezināšana, proti, kuri vārdi ir patstāvīgi vārdi, kuri – palīgvārdi. Vārdu savienojumu analīzē arī veidu noteikšanā ir daudz kļūdu [...]” (Cīrule 1978, 18).

Kā redzams, jaunā mācību satura apguve ir sagādājusi grūtības, kam par iemeslu varētu būt dažādi faktori: ne visi skolotāji paši pietiekami labi apguvuši vārdu savienojumu sintakses teorētisko materiālu (uzdevumus pareizi nespēj veikt 10 % skolotāju); skolēniem

¹⁰ Skolotāju iesūtītos datus apkopojusi un analizējusi Dz. Cīrule.

pieāvātais mācību saturs ir izklāstīts pārāk sarežģīti, tāpēc ne visi skolēni 7. klasē to var pilnvērtīgi uztvert. Pārbaudes materiālā konstatēts, ka pēc skolotāju ieskata skolēnu zināšanu un prasmju līmenis ir augstāks – vārdu savienojumu sintakses pamatjautājumus labi un teicami apguvuši 53 % skolēnu (Cīrule 1978, 21), kas ir gandrīz divas reizes vairāk nekā tajos darbos, ko laboja pārbaudes veicēji. Pārbaudes gaitā gan nav pētīti tie cēloņi, kāpēc ir tik atšķirīgs vērtējums.

Lai izpētītu skolēnu zināšanu trūkuma cēloņus, kā arī to grūtību cēloņus, ko izraisa mācību grāmatas lietošana, aptaujāti 126 skolotāji. 31 % skolotāju atzīst, ka skolēniem zināšanu apguvi apgrūtina mācību satura izklāsta augstā abstrakcijas pakāpe (Cīrule 1978, 23). Tāpat skolotāji par grūtību cēloni uzskata nepietiekamo stundu skaitu mācību satura apguvei. Pārbaudes rezultātos secināts, ka skolēni mācību vielu spēj uztvert. Pozitīvi vērtēts tas, ka skolēni kopumā labāk iemācījušies spriest par valodas parādībām, izdarīt secinājumus, tomēr tāpat secināts, ka samērā liels ir to skolēnu skaits, kuru zināšanas raksturojamas kā nestabilas. Zināšanu nestabilitāte skaidrota tādējādi, ka „mācību grāmatā ievietotās definīcijas, jēdzienu vai likumību aprakstus lielākā daļa skolēnu neapgūst mācību grāmatas izklāsta vārdiem (īpaši vārdu savienojumu sintakses jēdzienus, arī teikuma gramatisko centru, virslocekļus u. c.), bet cenšas izteikties it kā vienkāršāk (saviem vārdiem). Šai sakarā skolēnu izteikumos ieviešas daudz neprecizitāšu, kas pārvēršas kļūdās.” (Cīrule 1978, 28) Protams, definīcijas jāapgūst precīzi, bet apšaubāms, vai no 7. klases skolēniem var prasīt mehānisku iegaumēšanu, ja skolēni nesaprot jēdziena būtību. Kā jau minēts iepriekš, paši mācību grāmatas autori pret to iebilst.

Mācību grāmatas pārbaudes rezultātā secināts, kas darāms, lai tās kvalitāti uzlabotu:

- 1) mācību grāmatu atslogot no tādas papildu informācijas, kas apgrūtina skolēniem pamatinformācijas apguvi;
- 2) saīsināt izklāsta apjomu, saskaņojot to ar Latvijas PSR IM apstiprināto stundu skaitu, un vienkāršot izklāsta formu (pazemināt abstrakcijas pakāpi, kas grāmatā, kā norādīts analizē, augsta), tādējādi novēršot pārslodzi mācību stundās;
- 3) pārskatīt izklāsta piemēru materiālu, atslogojot mācību grāmatu no sarežģītiem piemēriem un papildinot to ar vienkāršākiem (vieglāk uztveramiem) piemēriem, kur tādu nav;
- 4) izlīdzināt informācijas apjomu paragrāfu robežās, lai atvieglinātu darbu ar grāmatu mācību gaitā;
- 5) pārstrādāt vingrinājumu sistēmu [...];
- 6) mērķtiecīgi saskaņā ar mācību grāmatas didaktiski metodisko sistēmu bagātināt to ar shēmām un zīmējumiem. (Cīrule 1978, 47–48)

Grāmatas metodiskā apdare un uzdevumu sistēma ļauj veidot skolēniem dziļu izpratni par valodas sintaktisko uzbūvi. Lai arī grāmata saņem pamatotus iebildumus par tās augsto zinātniskuma un teorētiskuma pakāpi, tajā ir visplašākais latviešu valodas sintakses apraksts, kura apguve gan var sagādāt grūtības daļai skolēnu, par ko rakstīts arī mācību grāmatas pārbaudes atskaitē. Nav pārsteigums, ka šī mācību grāmata daudziem cilvēkiem pēc skolas beigšanas pildījusi interpunkcijas rokasgrāmatas funkciju, jo tajā ir plašs un teorētiski dziļš materiāls jebkuram interpunkcijas lietošanas gadījumam. Protams, diskusijas vērts ir jautājums, vai pamatskolā ir vajadzīgs tik zinātniski dziļš sintakses kursa izklāsts, bet jāņem vērā tas, ka dzimtās valodas mācību priekšmeta apguvei atvēlēts pamatskolas posms, vidusskolā tikai padziļinot izpratni par valodu. Iespējams, ka sistemātisku sintakses kursu vajag mācīties vidusskolā. Mācību grāmata ir laba tad, ja tā ir rakstīta skolēniem saprotamā valodā, atbilst viņu vecuma uztveres un loģiskās domāšanas spējām, palīdz attīstīt praktiskās iemaņas, kā arī sniedz nepieciešamās teorētiskās atziņas.

3. Latviešu valodas mācību grāmatas 20. gadsimta 80.–90. gados

80. gadu 2. pusē sāk izstrādāt jaunas latviešu valodas mācību grāmatas, kas nomaina Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laures grāmatas 4., 5. un 6. klasei. Notiek pāreja uz 12 klašu mācību laiku. „1988.–1989. mācību gada posms bija pārejas laiks, kad kompartija vēl kontrolēja varu, bet atmoda jau bija sākusies. Gorbačova skolu reformas ietvaros varēja atbalstīt arī šādas tādas vietējās iniciatīvas. Viena no iniciatīvām bija astoņgadīgās pamatskolas vietā pāriet uz deviņu gadu apmācību. Liela daļa vidusskolu uz deviņgadīgo pamatskolu pārgāja 1989./1990. mācību gadā. Tolaik pāreja bija vienkārša. Vecākām pamatskolas klasēm pierakstīja klāt vienu klasi. Daudzi no tiem, kas tolaik mācījās, nekad nav beiguši 7. vai 8. klasi, jo uzreiz pēc 6. klases pabeigšanas skolēni sāka mācīties 8. klasē, bet tie, kas pabeidza 7. klasi, uzreiz tika pārcelti 9. klasē. Kad pēc četriem gadiem šie jaunieši pabeidza vidusskolu, viņiem jau skaitījās 12 klases.” (Paiders 2011) Līdz ar to mācību grāmatas pamatskolai sākas ar 5. klasi.

Sākas darbs pie jaunas mācību grāmatas „Latviešu valoda 5. klasei”¹¹; autori: Margonis Apinis (autoru kolektīva vadītājs), Maigone Beitiņa, Brigita Ceplīte, Vaira Strautiņa (LVA 700, 2044a). Autori paredzējuši sarakstīt grāmatas 5., 6. un 7. klasei, tomēr atšķirībā no iepriekšējām mācību grāmatām autoru kolektīvs ir daļēji mainīgs, bet mācību grāmata tiek izstrādāta vienota, lai saglabātu metodisko pēctecību. Mācību grāmatas prospektā (18. pielikumā sk. pilnus prospektu tekstus – gan mācību grāmatai, gan metodiskajiem

¹¹ Mācību grāmatas prospektā norādīts, ka tā būs domāta 4. (5.) klasei. Tas saistīts ar iepriekš minēto pāreju uz 12. klašu izglītību.

norādījumiem) minēts, kāda būs paredzamā mācību grāmata. Pēc tradīcijas saglabāts taksonomiskais valodas aprakstīšanas princips; lai mēģinātu rādīt teikuma (teksta) veidošanas procesu, atsevišķu parādību skaidrojumā ievērots ģeneratīvais valodas aprakstīšanas princips; valodas mācības tematu izklāstā ietilpināti pareizrunas, pareizrakstības un interpunkcijas likumi; īpaša uzmanība pievērsta skolēnu izziņas darbības aktivizēšanai, izziņas interešu veidošanai, izziņas patstāvīguma izkopšanai, speciālo (valodisko) un vispārīgo prasmju un iemaņu izkopšanai (vērot valodas parādību izpausmi konkrētos piemēros, izsecināt likumsakarības, salīdzināt valodas piemērus, noteikt kopīgās un atšķirīgās pazīmes) (LVA 700, 2044b). 1989. gadā iznāk **Margoņa Apiņa, Brigitas Ceplītes, Vairas Strautiņas „Latviešu valoda 5. klasei”** (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a), un tā piedzīvo tikai vienu izdevumu. Titullapā nav Maigones Beitiņas vārda, kas lūgusi neiekļaut sevi starp autoriem, jo patvaļīgi, bez saskaņošanas mainīts viņas iesniegtais sintakses mācību saturs (Beitiņa 2012 [intervija]).

Pozitīvi vērtējams autoru nolūks radīt tādu mācību grāmatu, kas māca skolēniem domāt, analizēt (Strautiņa 2012 [intervija]), jo viens no valodas mācības uzdevumiem ir attīstīt loģisko domāšanu. Nozīmīga grāmatā vieta atvēlēta arī saskarsmes un valodiskās saziņas jautājumiem, jo skolēniem jāiemācās lietot valodu dažādās dzīves situācijās. Valodas likumi ir svarīgi, taču M. Apinis uzskata, ka lielāka vērtība jāvelta saskarsmes praksei, tāpēc mācību procesā īstenojama komunikatīvi situatīvā pieeja¹². Nav palielināms skolēniem apgūstamais teorijas materiāls, bet lielāka uzmanība jāvelta saskarsmes praksei. M. Apinis uzskata, ka komunikatīvi situatīvā pieeja prasa daudz lielāku konkrētību gan no skolotāja, gan arī no skolēniem. Svarīgi ir apgūt ne vien runā lietojamās konstrukcijas, bet arī apzināties runas mērķi un attieksmi gan pret runas saturu, gan pret sazināšanās partneri. Komunikatīvi situatīvās pieejas pamatā ir tas, ko runātājs vēlas pateikt, jo no tā atkarīga izteiksmes līdzekļu izvēle (Apinis 1989a, 3–10). Mācību grāmatā 5. klasei iekļauti uzdevumi un vingrinājumi, kas der saskarsmes prasmju izkopšanai, tomēr to skaits ir ļoti niecīgs (3–4 uzdevumi, t. i., 0,89 %). Šāda koncepcija ievērota arī mācību satura izvēlē, pārskatot skolēniem apgūstamo valodas mācības teoriju.

Komplektā ar 5. (arī 6.) klases mācību grāmatu tiek sagatavoti „Metodiskie norādījumi latviešu valodas mācīšanai 4. (5.) klasē”, (iespiestā izdevuma virsrakstā minēta tikai 5. klase (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989b)), kur aplūkoti tie jauninājumi un papildinājumi, kas ietverti šajā mācību grāmatā kā novitāte; analizēti principi, kas ievērojami atsevišķu tematu (sintakses, morfoloģijas, fonētikas, leksikoloģijas) mācīšanā (LVA 700, 2044c).

¹² Pirmais konstatētais gadījums, kad latviešu valodas mācībgrāmatu praksē runāts par pieeju.

Salīdzinot ar Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laures grāmatu 4. klasei (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984a) mācību satura izklāstā ir atsevišķas izmaiņas: iekļauti leksikoloģijas jautājumi (sīkāk par to sk. IV daļas 3. nodaļā), morfoloģijā tiek skatīts lietvārds un īpašības vārds (iepriekšējā mācību grāmatā arī skaitļa vārds), teikuma locekļu apskatā nav lietoti palīglocekļu termini, skatīts tikai to funkcionālais lietojums. M. Apinis norāda, ka „par nelietderīgu atzīta teikuma palīglocekļu diferenciācija 5. klasē – no tā, ka audzēknis prātīs klasificēt visus vārdus teikumā, viņa runas prasme labāka nekļūs” (Apinis 1989a, 10). Mācību grāmatas saturā vairs nav iekļauts temats *Raitas runas un rakstu mācība*, bet metodiskajos norādījumos teikts, ka „raitas runas un rakstu mācībai atvēlētās 8 stundas iekārtojamas visa mācību gada laikā pēc skolotāja ieskatiem” (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989b, 3).

1986. gadā tiek apspriests mācību grāmatas prospekts 7.–8. klasei. Latvijas Valsts arhīva materiālos pieejamā informācija liecina, ka jaunajā latviešu valodas mācību grāmatas teorijas izklāstā un uzdevumos jāievēro komunikatīvais aspekts; uzdevumu un vingrinājumu tekstiem jāizmanto labi mūsdienu literārās valodas paraugi, to saturam jāsekmē skolēnu komunistiskā audzināšana (LVA 700, 2044d). Prospektā teikts, ka mācību grāmatā paredzēts aplūkot arī tekstveides jautājumus – teksta jēdzienu, galvenās pazīmes, teksta uzbūves vienības. 1989. gadā tiek izdota **Rūtas Kolužas, Ritas Lāces, Dzidras Megi „Latviešu valoda 8. un 9. klasei”** (Koluža, Lāce, Megi 1989). Klašu numerācija ir mainīta, jo notikusi jau iepriekš minētā pāreja uz 12 klašu izglītību.

Vērtējot jaunajā mācību grāmatā izmantos tekstus, jāsecina, ka prospektā minētais komunistiskās audzināšanas uzdevums gan netiek ievērots. Par ideoloģiski marķētu var uzlūkot tikai vienu Andra Vējāna tekstu (Koluža, Lāce, Megi 1989, 65), tāpēc nav pamata runāt par padomju ideoloģijas klātbūtni. Šajā mācību grāmatā jau var runāt par tādiem tekstiem, kuros uzsvērtas latviskās vērtības un valodas vērtības apzināšanās (Ojāra Vācieša, Jāņa Sirmbārža, Ārijas Elksnes u. c. autoru teksti).

Mācību grāmatas struktūrā un saturā ir dažas izmaiņas, salīdzinot ar iepriekšējo latviešu valodas mācību grāmatu (Blinkena u. c. 1974a): sākumā ir īss morfoloģijas kursa atkārtojums; no jauna nākušas klāt nodaļas par vispārīgās valodniecības un leksikogrāfijas jautājumiem. Izmaiņas skārušas arī sintakses kursa izklāstu, kam paredzēts vislielākais mācību grāmatas apjoms. Mācību grāmatā teksta sintakses jautājumi skatīti nodaļā *Teksta izveides pamatjautājumi*, kur aplūkots teksts un tā pazīmes, teksta uzbūve, mutvārdu teksta nosacījumi (par teksta sintaksi mācību grāmatās sk. Laiveniece 2009). Teikuma sintakses kursā vērojama teorētisko jautājumu vienkāršošana. Komunikatīvo pieeju, kā tas solīts mācību grāmatas prospektā, nav izdevies īstenot, un mācību satura izklāstā joprojām dominē

Nozīmīgs latviešu valodas mācību grāmatu iznākšanā ir 1991. gads, kad klajā nāk vairākas mācību grāmatas. 6. klases mācību grāmatas izdevumu piedzīvo M. Apiņa vadītā autoru kolektīva grāmata (Apinis u. c. 1991a). Autoru kolektīvā iekļāvušās arī Z. Freidenfelde un L. Jansone – iepriekšējās mācību grāmatas autores. Mācību grāmatas prospektā (LVA 700, 2044c) minētās nostādnes ir identiskas tām, kas bija minētas attiecībā uz 5. klases mācību grāmatas ieceri. Salīdzinot ar iepriekšējo mācību grāmatu 5. klasei (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b), jaunajā grāmatā 6. klasei nav aplūkoti tikai morfoloģijas mācību satura jautājumi. Papildus doti arī leksikoloģijas temati: *Vārda tiešā un pārnestā nozīme*, *Vecvārdi*, *Apvidvārdi*, *Svešvārdi*, *Barbarismi* un *Žargons*. Turpināts sistematisks morfoloģijas kurss: skaitļa vārds, vietniekvārds, apstākļa vārds, darbības vārda nenoteiksme un personu formas. Iepriekšējā mācību grāmatā darbības vārda sistēma aplūkota, citādi izkārtojot mācību materiālu, proti, aplūkota nenoteiksme un īstenības izteiksme. Jaunajā 6. klases grāmatā precizētas definīcijas, vārdšķiru aprakstā aplūkoti arī tādi stilistikas jautājumi, kam autori nav pieskārušies iepriekš (piemēram, attieksmes vietniekvārda *kas* lietojums; norādes nenoteikto vietniekvārdu lietojumam). Vietniekvārdu aprakstā noliegtie vietniekvārdi vairs nav skatīti atsevišķi, bet iekļauti nenoteikto vietniekvārdu grupā (sk. IV daļas 5.4. apakšnodaļu). Autori atteikušies no pārāk detalizētiem vārdšķiru raksturojuma jautājumiem (piemēram, apstākļa vārdu rašanās, darbības vārda personu formu veidošana īstenības izteiksmē), lai gan vērojams arī atsevišķu jautājumu plašāks skatījums (piemēram, 3. konjugācijas darbības vārdu dalījums divās grupās, darbības vārdu iedalījums pēc pārejamības).

88

sintakses mācību saturs ir tas, kas 80. gadu beigās tiek pārvietots no klases uz klasi: gan 6. klasē (Freidenfelds 1987), gan 7. klasē (Programma 1987, 38–39), gan 8. klasē (Programma 1990, 39–40). Šķiet, tiek meklēts optimālais pamatskolas skolēnu vecums, kad šo sintakses daļu mācīt, bet, sastopoties ar skolotāju pretestību, nākamajās mācību grāmatās pamatskolai vārdu savienojumu sintakse vairs netiek iekļauta.

Tekstu izvēli M. Apiņa vadītā autoru kolektīva mācību grāmatās noteikušas vēsturiskās pārmaiņas Latvijas dzīvē – tekstu autoru vidū ir Vizma Belševica, Edvarts Virza; grāmatā vairs nav ar padomju ideoloģiju saistītu tekstu (5. klases mācību grāmatā gan vēl jāieraksta trūkstošais burts vārdā „kom_nists” (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 77)). 6. klases mācību grāmatas (Apinis u. c. 1991a) tekstos vairs nav nekādu pazīmju par padomju ideoloģijas klātbūtni, bet nav arī tādu tekstu, kas attīstītu skolēnu nacionālo pašapziņu. 7. klases (Apinis u. c. 1991b) mācību grāmatas ievadā jau runāts par valsts valodas mācīšanās nozīmību, tomēr izvēlētajiem uzdevumu tekstiem joprojām primārā ir gramatikas apguves funkcija, bet ļoti maz tekstu veic arī audzinošo funkciju.

1991. gadā sāk iznākt arī jaunas latviešu valodas mācību grāmatas 5.–7. klasei: **Dzintras Paegles „Latviešu valoda 5. klasei”** (Paegle 1991). 1993. gadā iznāk grāmata 6. klasei (Paegle 1993) un 1994. gadā – 7. klasei (Paegle 1994). Pirmo reizi kopš Latvijas pirmās brīvvalsts laikiem iznāk viena autora sarakstīta latviešu valodas mācību grāmata. Dz. Paegles mācību grāmatu iznākšana negatīvi ietekmē M. Apiņa vadītā autoru kolektīva mācību grāmatu likteni – skolotāju vidū jaunā mācību grāmata ātri gūst lielu atzinību un iepriekšējās latviešu valodas mācību grāmatas strauji tiek nomainītas ar jaunajām.

Dz. Paegles mācību grāmatas uzbūvē ievērots jauns princips, kāds nav bijis iepriekš padomju laikos. Mācību grāmatai ir 3 daļas: I daļa „Valodas mācības pamati”, II daļa „Padziļinājums”, III daļa „Saistošā valodas mācība” (Paegle 1991, 3). Grāmatas daļas ir tematiski saistītas, līdz ar to iecerēts, ka skolēni varēs ērti orientēties mācību materiālā, atrodot nepieciešamo informāciju gan I, gan II, gan III daļā. Praksē gan izrādās, ka darbs ar šādi strukturētu mācību grāmatu nav visai parocīgs. Tā kā trūkst metodisko norāžu (daži vārdi ievadā par grāmatas izmantošanu tomēr ir par maz un skolotājiem pietiekami nelīdz), skolotāji, autores ieceri lāgā nesaprotot, māca kā pieraduši – „no vāka līdz vākam”. Savukārt tie, kas ieceri uztvēruši, liek bērniem lietot trīs grāmatzīmes (katrai daļai savu), kas savukārt ir neizpildāma prasība lielākajai daļai 5. klases bērnu. Pedagoģiskajā presē pirms tam ir bijušas diskusijas par diferencētas pieejas nepieciešamību, bet mācību grāmatā tā pirmo reizi īstenota praksē, tādējādi nodrošinot iespēju klasē mācīt, ievērojot skolēnu sekmes, spējas un intereses. Dz. Paegles iecere ir tāda, ka I un II daļa jāapgūst visiem skolēniem, turklāt abas daļas skatot

paralēli, nevis mācoties secīgi. III daļu lasa tikai tie skolēni, kam ir padziļināta interese par valodu. Mācību grāmatā piedāvāta arī iespēja diferencēt mājas darbu sistēmu.

Dz. Paegle galveno vērību veltījusi valodas mācības pamatu izskaidrošanai, pareizrakstības likumu apguves iespējām, skolēnu runas un rakstu kultūras veidošanai. Līdzās dzimtās valodas mācības mērķim – iemācīt skolēniem runāt un rakstīt – autore nostāda skolēnu garīgo audzināšanu un latviskuma veidošanu, izvēloties emocionāli iedarbīgus teksta fragmentus (Čeičs 1991, 11). Iezīmēta jauna pilsoniski un nacionāli ideoloģiska līnija: cieņa pret savu zemi un latviešu valodu, pret latviešu tautai svarīgām vērtībām, piemēram, Daiņa Īvāna runas teksts Daugavas aizstāvībai (Paegle 1991, 112–113). Mācību grāmatas 3. daļā tiek uzsvērtā cieņpilna attieksme pret dzimto valodu, izmantojot Jura Alunāna, Ata Kronvalda, Zigmunda Skujiņa, Jāņa Sirmbārža, Ojāra Vācieša, Jāņa Petera tekstu fragmentus (Paegle 1991, 149–151).

Mācību grāmatā 5. klasei (Paegle 1991) aplūkotas visas valodas jomas: vispārīgā valodniecība, sintakse, fonētika, leksikoloģija un morfoloģija. 6. klasē (Paegle 1993) un 7. klasē (Paegle 1994) turpināts sistematisks morfoloģijas kurss, kā arī fonētikas kurss, atkārtojot arī iepriekš mācīto. Mācību grāmatas vērtējamas atzinīgi, jo tajās ir diferencēts apgūstamā mācību satura apjoms, tās sniedz ieskatu interesantos valodas vēstures faktos, nezaudējot arī mācību priekšmeta sistēmisko raksturu.

Dz. Paegles mācību grāmatas vērtējusi arī Latviešu valodas un literatūras skolotāju asociācija (LVLSA), analizējot saturu, struktūru un metodiku. Izteiktas arī kritiskas piezīmes: 5. klasē haotisks vielas izkārtojums, paredzēts pārāk plašs apjoms, teksti nav mūsdienīgi; 6. klases vielas izklāsts atzīts kā pārskatāms, bet traucē trīsdaļīgā forma, trūkst pārskata tabulu. Lai arī sistēmiskums ir ievērots, dažviet konstatēts nepārdomāts sakārtojums (māca par ciešamās kārtas divdabi, bet iepriekš nav mācīts par divdabi). Tiek arī prasīti tādi uzdevumi, kas rosina radošu pieeju (IK 1998, 15).

Secināms, ka zināmas izmaiņas latviešu valodas mācību grāmatu iekārtojumā sākas tikai ar Dz. Paegles mācību grāmatu iznākšanu. Iespējams, ka veiksmīgā tekstu izvēle un mācību grāmatas novatoriskā metodiskā apdare ir tā, kas nosaka mācību grāmatas popularitāti skolu praksē gandrīz 10 gadu garumā.

90. gadu sākumā – 1992. un 1993. gadā – tiek izdotas vēl trīs mācību grāmatas latviešu valodas mācībai 5.–7. klasei, kas uzvarējušas IM manuskriptu konkursā. Lai arī tās izdotas pēc 1991. gada, promocijas pētījumam tās nozīmīgas tādējādi, ka iezīmē meklējumu ceļu uz jaunu mācību grāmatu pamatskolā.

Mācību grāmatu autori ir D. Nītiņa (Nītiņa 1992 I, II, III), E. Ābols (Ābols 1992 I, II, III) un I. Pērkone (Pērkone 1993 I, II, III). Visas mācību grāmatas ir godalgotas IM konkursā

un tiek izdotas kā eksperimentālās mācību grāmatas (katra grāmata izdota trijās A4 formāta brošētās burtņīcās), lai tās piedāvātu latviešu valodas skolotāju darbam un novērtējumam: vai mācību grāmatas atbilst skolēnu uztveres līmenim, kā arī skolotāja mācīšanas stilam.

D. Nītiņas mācību grāmatas priekšvārdā ir definēti grāmatas izveides galvenie principi:

1. „Iet nevis no likuma vai definīcijas uz valodu, bet otrādi. Likt pašiem skolēniem novērot valodas parādības un secināt, tad salīdzināt savus secinājumus ar paragrāfos dotajiem likumiem un valodas aprakstiem.
 2. Izprast un apgūt gramatiku nevis, mācoties no galvas definīcijas, bet regulāras atkārtšanas ceļā, kas ļauj arī aptvert valodisko parādību savstarpējās sakarības. Tāpēc mācību grāmatā nav īpaši izdalītas t. s. definīcijas. Nepieciešams, lai paragrāfos ietvertu valodas teoriju skolēni saprastu, mācētu par to pastāstīt saviem vārdiem. Precīzi jāiegaumē vienīgi likumi, kas saistās ar pareizrunu un pareizrakstību. Iemācīt literāro izrunu un pareizi rakstīt – tas ir viens no galvenajiem skolas uzdevumiem.
 3. Skolēniem jāpalīdz veidot bagātu valodu, viņos jāizkopj labas valodas izjūta. Un to, manuprāt, vislabāk var izdarīt ar vārda mākslinieku – rakstnieku valodas piemēriem.”
- (Nītiņa 1992 I, 3)

Izvirzītos principus mācību grāmatas autore darbā ievērojusi, tomēr dominē valodas taksonomiskais apraksts – tāds pats, kāds vērojams latviešu valodas mācību grāmatās agrāk. Grāmatā iekļauts sistemātisks valodas mācības kurss: leksikoloģija, fonētika, sintakse, lielāku vērību pievēršot morfoloģijas jautājumu apguvei. Ir mainīta definīciju forma – tās kļuvušas aprakstošas, ir vairāk skaidrojumu. Uzmanība ir vērsta gan uz pareizrunu, gan pareizrakstību, kā autore norādījusi grāmatas priekšvārdā, bet jaunas pieejas meklējumi nav vērojami. Ir uzdevumi, kur skolēns var secināt kādu gramatisku parādību (Nītiņa 1992 I, 35), bet tāpat ir daudz tādu uzdevumu, kur jāveic fonētiskā, morfoloģiskā vai sintaktiskā analīze; tādējādi jāsecina, ka šī mācību grāmata neatšķiras no citiem agrāko laiku mācību grāmatu izdevumiem.

1992. gadā konkursā godalgota arī E. Ābola mācību grāmata (Ābols 1992 I, II, III). Par viņa manuskripta likteni rakstīts iepriekš III daļas 2. nodaļā, kā arī materiāli par šo grāmatu skatāmi 14. pielikumā. Jaunizdotā eksperimentālā grāmata, iespējams, ir pārstrādāts manuskripts (par manuskriptu sk. arī Pagasta prēmijas laureāti 1995), kas tika iesniegts konkursam 60. gados – par to liecina grāmatas metodiskā apdare. Tā kā 1959. gadā izstrādātā manuskripta oriģināls ir pazudis, tad nav iespējams salīdzināt. Jaunajā mācību grāmatā autors galveno uzmanību vērš uz

- 1) pareizrakstības mācīšanu;

2) mēģinājumiem mācīt teoriju neuzspiestā veidā, uzsverot kontrolteikumu rakstveida analīzi kā vienu no teorijas apguves veidiem;

3) kontroldiktātu, atstāstījumu un domrakstu kļūdu labošana rakstveidā (Ābols 1992 I, 3).

Grāmatas ievadā E. Ābols skaidro, kurus tematus nav iekļāvis mācību grāmatā, atstājot tos 8.–9. klases kursam (palīgteikumi virsteikuma vidū, divdabja teiciens, kas atrodas starp teikuma daļas vārdiem; teikuma locekļu izteikšanas iespējas). Tas vērtējams kā mēģinājums atslogot mācību saturu pamatskolā, par ko tik daudz ticis runāts visā padomju laikā. Atšķirībā no abām pārējām eksperimentālajām mācību grāmatām, šajā grāmatā skolēni vispirms tiek iepazīstināti ar to, kas ir latvieši un kas ir latviešu valoda, minot arī lietuviešu valodu kā radu valodu, norādot vārdu senākās formas, kas lietuviešu valodā saglabātas. Jāsaka gan, ka tas nav nekas jauns, jo līdzīgs sākums ir arī latviešu valodas mācību grāmatām 30. gados. E. Ābola mācību grāmatā aplūkoti šādi temati: *Teikuma mācības pamatjautājumi*, *Skaņu mācība*, *Leksikoloģija* un *Morfoloģija*.

Uzdevumu materiālam izmantoti dažādas kvalitātes teksti: ir rakstnieku teksti (Anna Brigadere, Hanss Kristians Andersens, Jūlijs Vanags, Alberts Caune, Anna Sakse, Jānis Jaunsudrabiņš, Imants Ziedonis u. c.), bet ir iekļauti arī visai primitīvi teksti, kam nav norādīts autors (Ābols 1992 I, 13, 15, 16, 18 u. c.). Mācību grāmatā liela vērība pievērsta pareizrakstības apguvei, bet šie vingrinājumi visai vienvēidīgi – ierakstīt vārdā nepieciešamo burtu. Autora mēģinājumi teorijas vielu sakārtot īsos paragrāfos rada pārāk lielu sadrumstalotību, kas var arī traucēt mācību satura apguvi.

I. Pērkones sarakstītajai mācību grāmatai (Pērkone 1993 I, II, III) nav ievada, kurā būtu izklāstīti grāmatas izveides un metodiskie principi, tomēr, salīdzinot ar citām eksperimentālajām mācību grāmatām, tā vērtējama kā novatoriska. Mācību satura izklāstam līdzās gramatiskajai pieejai izmantota arī komunikatīvā pieeja, piemēram, ir jāanalizē vēstules saturs, jānosaka tās rakstīšanas mērķis, galvenā doma (Pērkone 1993 I, 11). Pēc katra temata teorētiskā izklāsta iekļauti ieskaites uzdevumi, kas sadalīti spēju līmeņos: 1) mazlasītājiem un nelasītājiem, 2) dēku stāstu cienītājiem un 3) zinātkārajiem kāpēcīšiem (Pērkone 1993 I, 24–25). Skolēniem piedāvāti testi, kas nav cieši saistīti ar gramatikas apguvi, liekot padomāt par sava redzesloka plašumu (Pērkone 1993 I, 30). Katras mācību grāmatas daļas (burtnīcas) sākumā ir attiecīgās klases programma, kas skolotājam atvieglo mācību plānošanu.

I. Pērkone mācību grāmatā atkal iekļāvusi tematu *Sacerējumu mācība*, kas latviešu valodas mācību grāmatās 4.–6. klasei (pēc jaunās klašu numerācijas 5.–8. klase) nebija vairs ietverts kopš 80. gadu sākuma. Jauns temats ir *Valodas aktualitātes, valodas kultūras jautājumi*, kā arī *Novadam raksturīgo kļūdu analīze*, pārējie temati ir tie paši, kas tradicionāli aplūkoti 5.–7. klases kursā. Mācību saturs izklāstīts koncentriski, no klases uz klasi padziļinot

zināšanas visās valodniecības disciplīnās. Grūtāk izprotamie jautājumi skaidroti sadaļā *Konsultācija*, piemēram, kā noskaidrojama nenoteiksmes izruna, ja saknē ir skaņas [e] un [ē] (Pērkone 1993 III, 31).

90. gadu sākumā izdotās eksperimentālās latviešu valodas mācību grāmatas praksē netiek aktīvi lietotas, lai gan skolām ir nosūtīts pa bezmaksas grāmatas eksemplāram. Novatoriski spēcīgāka šķiet I. Pērkones mācību grāmata, kurā ir daudz jaunu ideju mācību satura izklāstā. Droši vien eksperimentālo grāmatu neveiksmi noteica Dz. Paegles mācību grāmatas iznākšana 1991. gadā, par ko rakstīts iepriekš. Iespējams, ka IM Mācību satura departaments nesaņēma atgriezenisko saiti no skolotājiem par šīm grāmatām, tālāk netika virzīts darbs ar šo grāmatu izdošanu pierastajā mācību grāmatu formātā. Eksperimentālās mācību grāmatas iezīmē jaunu ceļu meklējumus dzimtās valodas apguvē. Šādu nepieciešamību nosaka pāreja uz jaunu mācību satura plānošanas sistēmu, kad standarts ir pamats mācību programmu izveidei.

Vērtējot latviešu valodas mācību grāmatas gandrīz 50 gadu ilgā laika posmā, jāsecina, ka mācību satura izklāstam izmantota gramatiskā pieeja. Lai arī 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā ir mēģinājumi šo pieeju mainīt, rezultātu nav, ir tikai meklējumi (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a; Apinis u. c. 1991a; Apinis u. c. 1991b; Ābols 1992 I, II, III; Pērkone 1993 I, II, III), kas pilnībā netiek īstenoti.

Mācību grāmatās ietvertο mācību saturu nosaka pētījumi un atklājumi latviešu valodniecībā. 40. gados mācību grāmatās vērojamas tās pašas tendences, kas ir 30. gadu latviešu valodas mācību grāmatās: tās lielā mērā balstās uz J. Endzelīna, K. Mīlenbaha devumu valodniecībā. 70. gadu vidū, kad liela daļa no vidusskolas kursa mācību satura tiek ievietota pamatskolas programmā, pamatskolas mācību grāmatas intensīvi tiek piesātinātas ar lingvistikas teorētisko materiālu. Pamatskolas mācību grāmatās tiek iekļauti A. Ozola, K. Gailuma, A. Blinkenas, J. Kārklīņa, I. Freidenfelda, A. Lauas, T. Porītes, M. Mozes u. c. latviešu valodnieku pētījumu rezultāti.

Mācību grāmatai jābūt stabilai, izmantojamai ilgāku laika periodu, tāpēc mācību grāmata jāpārbauda, tās izmantojums jāanalizē, jāpēta gan no skolotāju, gan skolēnu viedokļa. Mācību grāmatu plaša analīze, aprobācija, publiska recenzēšana būtu nepieciešama arī mūsdienās, lai varētu noteikt, vai mācību grāmata veic savu uzdevumu, vai tā piemērota skolēnu uztveres veidam, vai tajā nav kļūdu.

IV. Latviešu valodas mācību saturs pamatskolā: izklāsta tendences, attīstība un pārmaiņas

Promocijas darba IV daļā aplūkots mācību saturs pamatskolā, tā izklāsta tendences, attīstība un pārmaiņas. IV daļā mācību satura jautājumi skatīti kopsakarā ar mācību programmām, lai noteiktu tās vai citas valodniecības nozares iekļāvumu pamatskolas mācību saturā. Mācību satura attīstības pētniecībā analizētas visas pamatskolas mācību grāmatas latviešu valodā, turklāt katrs atsevišķs mācību satura jautājums, tā attīstība un pārmaiņas skatītas, ievērojot hronoloģiju.

Mācību satura attīstību latviešu valodas mācību priekšmetā nosaka latviešu lingvistiskās domas attīstība. Ne vienmēr ir precīzi identificējams, kas ietekmē kāda mācību satura elementa ienākšanu vai pārmaiņas, jo daļa pētījumu rezultātu var tikt iekļauti mācību saturā pirms, piemēram, kādas disertācijas izstrādes un aizstāvēšanas vai monogrāfijas sarakstīšanas un publicēšanas.¹³ Latviešu valodas mācību saturs pēc Otrā pasaules kara tiek veidots tā, lai skolēni pamatskolā apgūtu sistemātisku gramatikas kursu, tāpēc to ietekmē jaunākie pētījumi visās latviešu valodniecības nozarēs. Pētot un analizējot pamatskolas mācību saturu, secināms, ka 50. gados jaunākie pētījumi lingvistikā (vārdu savienojumu sintakse, teikuma uzbūve, leksikoloģija, atsevišķi fonētikas jautājumi u. c.) vispirms tiek iekļauti mācību grāmatās. Liela nozīme skolu mācību satura attīstībā ir arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” abu sējumu iznākšanai (Mllvg I 1959; Mllvg II 1962), kas stabilizē atsevišķu tematu interpretāciju, piemēram, sintakses kursu, lai gan ir arī atšķirības starp akadēmisko gramatiku un skolu gramatikām, piemēram, atsevišķu morfoloģisko kategoriju traktējumā. Nozīmīgs avots mācību satura pārmaiņu konstatēšanā ir disertācijas, kas sarakstītas pētāmajā laika periodā. Protams, neviena disertācija vai tās daļa tiešā veidā netiek iekļauta mācību saturā: tajā iepludina atsevišķus tematus, kas pielāgoti skolēnu uztverei un kā tādi ir iepriekš pārbaudīti (atsevišķos gadījumos temata atbilstība tika pārbaudīta tikai pēc ieviešanas mācību saturā, piemēram, vārdu savienojumu sintakse, par ko vairāk sk. iepriekš III daļas 2. nodaļā).

Promocijas darba IV daļā mācību satura attīstība, tendences un pārmaiņas aplūkotas sistēmiski: valodniecības un valodas vēstures mācību saturs, leksikoloģijas mācību saturs; fonētikas, ortogrāfijas un ortoepijas mācību saturs; morfoloģijas un sintakses mācību satura analīzei paredzētās apakšnodaļas strukturētas vairāk detalizēti, t. i., atbilstoši gramatisko jēdzienu klasifikācijai, kāda ievērota mācību programmās un mācību grāmatās.

¹³ Tā kā valodnieki ir bijuši arī mācību grāmatu autori, tas sekmēja jauno lingvistisko atziņu straujāku iekļaušanu mācību saturā.

1. Valodniecības pētījumu ietekme uz latviešu valodas mācību saturu

Latviešu valodas mācību saturs ir cieši saistīts ar pētījumiem valodniecībā, īpaši – ar latviešu valodniecības attīstību pēc Otrā pasaules kara. Līdz pat 40. gadiem dominē diahronisks skatījums uz valodas parādībām, atsevišķus vēsturisko valodas pētījumu rezultātus iekļaujot arī mācību saturā. 20. gadsimta 50. gados tiek ieviests jēdziens „mūsdienu latviešu literārā valoda”, līdz tam latviešu valodas apguvē, kā arī pētniecībā netiek konsekventi šķirti valodas vēstures fakti, dialektu formas un aktuālā laika valoda. A. Ozols rakstā „Latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēstures pētīšanas metodes un sistēma”¹⁴ piemin, ka universitātē vispārīgā latviešu valodas zinātniskā kursa vietā izveidotas 4 disciplīnas: mūsdienu latviešu literārā valoda, dialektoloģija, vēsturiskā gramatika un literārās valodas vēsture (Ozols 1967a, 453). Šāds valodniecības disciplīnu šķīrums ietekmē arī skolas mācību satura izveidi, kas pakārtots strukturālisma principiem. Sinhroniskā pieeja latviešu valodniecībā saistāma arī ar tendencēm pasaulē, kur valodas vēstures pētījumi šķirti no mūsdienu valodas apraksta. Mācību saturā līdz 40. gadu beigām sastopams gan diahroniskais, gan sinhroniskais valodas parādību apraksts, bet, ievērojot jaunās tendences valodniecībā, skolas mācību saturu 50. gados arvien vairāk ietekmē sinhroniskā valodniecība un tās attīstība, tādējādi valodas vēstures fakti pakāpeniski kļūst neaktuāli un no latviešu valodas mācību satura izzūd. Protams, aplūkojot valodas sistēmu, nav iespējams pavisam norobežoties no valodas vēstures, taču tās fakti kļūst tikai par konteksta informāciju, piemēram, skaidrojot pareizrakstības, vārda uzbūves jautājumus. Skolas mācību saturu ietekmē gan „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” abu sējumu iznākšana (Mllvg I 1959; Mllvg II 1962), gan citi latviešu valodniecības pētījumi: monogrāfijas, disertācijas un Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Valodas un literatūras institūta raksti (rakstus izdod no 1952. gada līdz 1964. gadam). Laikā no 1945. gada līdz 1991. gadam ir aizstāvēta 21 disertācija¹⁵, kur aplūkoti tie valodniecības jautājumi, kas, iespējams, ietekmējuši mācību saturu pamatskolā. Ne visos gadījumos droši var spriest par konkrētā valodniecībā izpētītā jautājuma iekļāvumu skolas kursā, jo daudzi autori ir bijuši arī mācību grāmatu autori, kā arī to kolēģi, tāpēc, iespējams, ka kaut kas mācību saturā ticis jau iestrādāts pirms attiecīgās disertācijas aizstāvēšanas vai monogrāfijas iznākšanas. Ziņas par disertāciju ietekmi uz mācību saturu gūtas intervijās, kā arī pētot disertāciju kopsavilkumus (sk. norādes par promocijas darbiem un to kopsavilkumiem izmantotās literatūras sarakstā). Skolas mācību

¹⁴ Raksts pirmoreiz publicēts „Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstīs” 2. numurā 1964. gadā.

¹⁵ Ziņas par disertācijām skatītas grāmatā „Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas”. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010, 267.–278. lpp.

saturs, protams, ir vairāk praktiski orientēts, kas to nošķir no teorētiskās valodniecības (par mācību satura izkārtojuma principiem sk. IV daļas 2. nodaļu), tāpēc skolas mācību saturu nosaka ne tik daudz pētījuma zinātniskā novitāte, kā galvenokārt praktiskā nozīmība, izmantojamība un reālā nepieciešamība, lai gan, protams, to nevar teikt par visiem latviešu valodas mācību saturā iekļautajiem jautājumiem.

Valodniecības pētījumi skolas mācību saturu ietekmējuši visās valodniecības nozarēs. Tā kā mācību grāmatu autori bieži vien ir zinātnieki, tad atsevišķos gadījumos pētījumu rezultāti mācību saturā ienāk visai ātri. Īpaši jāpiemin R. Grabja vadītā autoru kolektīva sarakstītā mācību grāmata pamatskolai (Grabis, Ārensone, Niedra 1952), kur iekļauti pētījumu rezultāti, kas 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā publicēti „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mllvg I 1959; Mllvg II 1962). Mācību saturā, protams, netiek iekļauti visi valodniecības pētījumu rezultāti, jo ir pamatots viedoklis, ka skolā valodu kā zinātni iemācīt nevar (par to sk. II daļas 1. nodaļu). Pētījumi valodniecībā nenoris vienlīdz intensīvi, tādēļ atsevišķas mācību satura daļas tiek paplašinātas straujāk, bet citas – lēnāk. Fonētikas pētījumu aspektā jāmin A. Lauas devums (Laua 1961) visā mūsdienu latviešu valodas skaņu sistēmas aprakstā; intonāciju sistēmas jautājumus apskatījuši valodnieki Hermanis Bendiks (Bendiks 1965), Valija Dambe (Dambe 1974), Arturs Ozols (Ozols 1967b), Silvija Raģe (Raģe 1975). Viedokļus par intonāciju normēšanu aplūkojušas Vaira Strautiņa un Dzintra Šulce (Strautiņa, Šulce 2004, 48–50); runas intonāciju pētījis Laimdots Ceplītis (Ceplītis 1975). Pamatskolas mācību saturā par intonācijām teorētiskais apjoms sašaurināts, vien minēts, ka latviešu literārajā valodā lieto galvenokārt divas zilbes intonācijas: stiepto un nestiepto intonāciju (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974b, 100), saistot to ar praktisku mērķi – skolēniem tiek mācīts, ka intonācija atsevišķos gadījumos nosaka vārda nozīmes atšķirību. Jāpiekrīt mācību satura veidotājiem 70. gados, ka pamatskolas gramatikas kursā skolēniem apgūstamas tādas zināšanas, kas izmantojamas praktiski. Vokālisma un zilbju kvantitātes problēmas analizējis Elmārs Liepa (Liepa 1979). Lielā sākumburta lietojumu monogrāfijā analizējusi T. Porīte (Porīte 1970), tādējādi normējot īpašvārdu un salikto nosaukumu rakstījumu, un tas iekļauts 1974. gadā izdotajā mācību grāmatā pamatskolai (Blinkena u. c. 1974a, 288–290) (sk. IV daļas 5.3. apakšnodaļu). Pārskatu par latviešu grafēmikas un ortogrāfijas vēsturi var gūt V. Strautiņas un Dz. Šulces pētījumā (Strautiņa, Šulce 2004, 93–100).

Leksikoloģijas mācību saturs pamatskolas mācību grāmatās ir ticis iekļauts, pirms izdota monogrāfija par latviešu leksikas zinātnisko klasifikāciju un analīzi (sk. IV daļas 4. nodaļu). Latviešu valodas leksikas nodaļu mācību grāmatā sarakstījis R. Grabis (Grabis 1997, 53), taču nav bijis iespējams noskaidrot, kādi pētījumi bijuši autora rīcībā.

Leksikoloģijas un frazeoloģijas pētījumiem tautasdziesmās pievērsies A. Ozols (Ozols 1961). Ruta Veidemane pētījusi poētismu sinonīmiskos sakarus (Veidemane 1967) u. c. leksikoloģijas jautājumus; viņa aizstāvējusi disertāciju „Sinonīmijas problēma latviešu leksikoloģijā un leksikogrāfijā” (Veidemane 1968) 60. gadu beigās tiek izdota A. Lauas monogrāfija „Latviešu leksikoloģija” (Laua 1969), kurā sistēmiski aplūkoti visi leksikoloģijas pamatjautājumi, kas iekļauti vidusskolas mācību saturā, bet pamatskolas mācību saturu tas neietekmē līdz laikam, kamēr leksikoloģijas jautājumi tiek atkal iekļauti mācību programmā.

Morfoloģijas mācību saturu pētāmajā laika posmā veidojuši un ietekmējuši lingvistiskie pētījumi gan vārddarināšanā, gan atsevišķu vārdšķiru raksturojumā. J. Kārklīšs 70. gadu beigās konstatējis, ka latviešu valodas morfoloģiskās uzbūves pētījumu ir mazāk nekā sintaksē. Valodnieks izskaitījis, ka par morfoloģijas jautājumiem ir aizstāvētas sešas disertācijas, kurās risināti jauni vai mazpētīti morfoloģijas jautājumi (Kārklīšs 1979, 27). Vārdšķiru gramatiskās kategorijas pētījusi A. Blinkena (Blinkena 1955), B. Ceplīte (Ceplīte 1967; Ceplīte 1969; Ceplīte 1970a; Ceplīte 1970b; Ceplīte 1985b, Ceplīte 1985a), J. Endzelīns (Endzelīns 1951b), Velta Staltmane (Staltmane 1958) u. c. Pētījumos gūtās atziņas vēlāk iekļautas arī latviešu valodas mācību programmu un attiecīgi – mācību grāmatu saturā: vārddarināšanas jautājumi, vārdšķiru un to gramatisko kategoriju traktējums.

Sintakses mācību satura attīstību rakstā „Latviešu valodas gramatikas izpēte” skatījis J. Kārklīšs (Kārklīšs 1979). Sintakses mācību satura raksturojumā turpmākajā tekstā izmantoti viņa uzskati, precizējot atsevišķus faktus (disertāciju nosaukumus un to aizstāvēšanas laiku), jo vietumis tie nesakrīt ar enciklopēdiskajā izdevumā „Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas” publicēto informāciju (Bankavs, Jansone 2010).

Sintakses mācību saturu skolu gramatikās ilgu laiku ietekmē J. Endzelīna un K. Mīlenbaha uzskati par sintaksi un viņu pētījumi. K. Mīlenbahs sintaksi sapratis ne tikai kā teikuma locekļu, vienkāršo un salikto teikuma veidu apskatu, bet arī kā vārdšķiru mācību, t. i., vārdšķiru lietošanu teikumā, tāpēc teikuma mācībā iekļauta locījumu mācība. Šo sintaktisko pieeju locījumu mācībai vēlāk atbalstījis arī A. Ozols (Ozols 1949). J. Endzelīns savukārt teikuma mācībā izvirzījis jautājumu par vārdu grupām teikumā, liekot pamatus vārdu savienojumu sintaksei. J. Endzelīna sintakses izpratne lielā mērā noteikusi to, ka skolu gramatikās sintakses daļā tiek aplūkots tikai teikums un teikuma locekļi. A. Ozols latviešu valodniecībā attīsta mācību par vārdkopām; izvirzīti un plaši raksturoti sakārtoti vārdu savienojumi – vādrindas (Ozols 1961, 137–252); vārdkopas pētījusi arī Emīlija Soida disertācijā „Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos” (Soida 1954). Mācību saturu par vārdu savienojumiem ietekmē arī I. Freidenfelda pētījumi. Tā kā I. Freidenfelds ir līdzautors 1974. gadā izdotajai mācību grāmatai (Blinkena u. c. 1974a), tad valodnieka pētījumi iekļauti

šajā mācību līdzeklī. 80. gadu vidū mācību saturs par vārdu savienojumiem iekļauts atsevišķā izdevumā (Freidenfelds 1987).

J. Kārklīšs disertācijā „Vienkopas teikumi mūsdienu latviešu literārajā valodā” (Kārklīšs 1953) pētījis vienkopas teikuma tipus; to papildina Laimdota Ceplīša pētījums par bezkopas teikumiem disertācijā „Bezkopas konstrukcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā” (Ceplītis 1963). Vairākas disertācijas saistītas ar teikuma locekļu izpēti: Milda Lepika aizstāvējusi disertāciju „Noliegto pārejošo verbu objekta locījums latviešu literārajā valodā” (Lepika 1955), Jānis Rozenbergs 1957. gadā – disertāciju „Ģenitīvs bez prievārda apzīmētāja funkcijā mūsdienu latviešu literārajā valodā (salīdzinājumā ar krievu valodas konstrukcijām)” (Rozenbergs 1957). Latviešu sintaksē 50. gadu vidū tiek ieviests savrupēju (savrupinātu) teikuma locekļu jēdziens (K. Gailums 1956. gadā aizstāvējis disertāciju „Savrupējais apzīmētājs mūsdienu latviešu literārajā valodā” (Gailums 1956)) un vēlāk – arī teikuma locekļu grupu savrupinājuma jēdziens (I. Freidenfelds 1960. gadā aizstāv disertāciju „Divdabju formas un savrupējas konstrukcijas ar nelokāmo divdabi vai daļēji lokāmo divdabi centrā jaunlatviešu publicistikā (pēc rakstu krājuma „Sēta. Daba. Pasaule” materiāliem)” (Freidenfelds 1960)). Latviešu valodas mācību saturā savrupināti teikuma locekļi minēti jau 50. gadu sākumā kā pamatskolas, tā vidusskolas gramatikas kursā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952; Jankevics 1954b, 52).

Vairāku valodnieku disertācijās pētīta arī salikta teikuma uzbūve: Dz. Barbare 1962. gadā aizstāvējusi disertāciju „Jaukts salikts teikums mūsdienu latviešu literārajā valodā” (Barbare 1962); saliktu pakārtotu teikumu tipus pētījusi M. Briģe un 1965. gadā aizstāvējusi disertāciju „Palīgteikumu tipoloģija mūsdienu latviešu literārajā valodā” (Briģe 1965). Palīgteikumus pētījusi arī M. Moze 1978. gadā aizstāvētajā disertācijā „Palīgteikumu struktūra mūsdienu latviešu literārajā valodā” (Moze 1978). M. Mozes pētījums latviešu valodas mācību saturu ietekmē tiešā mērā, jo, būdama mācību grāmatas (Blinkena u. c. 1974a) līdzautore, viņa savos pētījumos gūtās atziņas iekļāvusi sintakses mācību līdzeklī, kas skolā lietots teju 15 gadus.

A. Miķelsone disertācijā „Saikļu lietojuma vēsturiskā attīstība latviešu rakstu valodā”, kas aizstāvēta 1967. gadā (Miķelsone 1967), vēsturiskā attīstībā rādīts saikļu lietojums gan vienkāršā, gan saliktā teikumā, kas ar A. Blinkenas pētījumu interpunkcijā (par to turpmāk) arī ietekmējusi mācību saturu.

Teikuma modalitātes jautājumiem disertācijā „Jautājuma un pamudinājuma teikumi mūsdienu latviešu literārajā valodā” pievērsusies A. Blinkena (Blinkena 1958), L. Ceplītis doktora disertāciju „Runas intonācijas analīze” aizstāvējis 1975. gadā (Ceplītis 1975), bet vārdu kārtas likumības vienkāršā teikumā pētījusi T. Porīte un aizstāvējusi disertāciju „Vārdu

kārta mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā” (Porīte 1954). Sintakses mācību skolu gramatikās ietekmē arī 1962. gadā izdotā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II daļa, kurā dots latviešu valodas sintakses struktūras raksturojums. Tāpat skolu mācību grāmatās iekļauti A. Blinkenas pētījumi interpunkcijā (1970. gadā aizstāvēta doktora disertācija „Latviešu valodas interpunkcija” (Blinkena 1970), bet monogrāfija izdota gadu ātrāk (Blinkena 1969)). 60. gadu beigās uzmanība pievērsta teksta sintakses jautājumiem, un skolu gramatikās pamatskolai gūtās atziņas iekļautas domraksta mācībā, bet ne pamatskolas sintakses kursā (Kārklīš 1979).

Valodniecisko pētījumu daudzums palielinās visās nozarēs, tādējādi būtisks ir pētnieciskais darbs, ar ko nodarbojas zinātnieki, izvērtējot un pamatojot, kuri jautājumi iekļaujami mācību saturā, vai tie ir pietiekami aktuāli skolā. Pētījumu rezultāti pēc to aprobēšanas un izvērtēšanas tiek iekļauti mācību saturā (par to sk. IV daļas 2. nodaļā).

2. Latviešu valodas mācību satura izveides un izkārtojuma pamatprincipi

20. gadsimta 40.–90. gados

Latviešu valodas mācību satura izveidi pamatskolā 20. gadsimta 40.–90. gados nosaka gan lingvodidaktiskās tradīcijas, kas turpinātas no neatkarīgās Latvijas Republikas pamatskolas mācību grāmatām, gan arī jaunie pētījumi valodniecībā un jaunu valodniecības nozaru iekļaušana mācību saturā

Latviešu valodas mācību satura izkārtojumā vēsturiski ir ievēroti divi principi: lineārais un koncentriskais¹⁶. Lineārais princips paredz, ka valodas mācību saturs izkārtots secīgi, hronoloģiski, vienā līnijā, virzoties no tuvākā uz tālāko, no vienkāršākā uz sarežģītāko (LTSV 2011, 52; Laiveniece 2000, 109–110). Pēc Otrā pasaules kara Latvijas PSR izglītības ministrija ir noteikusi, ka pamatskolā apgūstams sistemātisks gramatikas kurss, tas arī ir galvenais faktors, kāpēc mācību saturs tradicionāli tiek izkārtots lineāri. Dz. Paegle raksta: „No neatkarīgās Latvijas Republikas laika (20.–30. gadiem) līdz pat 70. gadiem latviešu valodas mācīšanā bija ievērota pakāpenība jeb valodas mācīšana organizēta trijos koncentriskos posmos. [...] 70. gados mācību satura izkārtojumā latviešu valodā ir krasas izmaiņas; tās saglabājas līdz 1989. gadam.” (Paegle 1992b) Pētot mācību satura izklāstu pamatskolā, tomēr jāatzīst, ka lineārais princips ievērots arī 40.–60. gados. Tajā laikā skolā māca sistemātisku gramatikas kursu, un pamatskolas otrā posma (5.–7.; vēlāk 5.–8./4.–8./5.–9. klases) mācību grāmatās nav vērojams mācību satura koncentrisks izkārtojums.

¹⁶ Lingvodidaktikas terminu skaidrojošajā vārdnīcā tas saukts par *koncentra principu* (LTSV 2011, 47).

No 19. gadsimta beigām līdz pat 20. gadsimta pirmajiem 40 gadiem par vispiemērotāko mācību vielas izkārtojuma principu jaunākā un vidējā vecuma bērniem atzīts koncentriskais vielas izklāsta princips (Laiveniece 2000, 111), bet pēc Otrā pasaules kara jau iepriekš minēto iemeslu dēļ tas netiek izmantots. Koncentriskais (koncentra) princips paredz jau apgūto valodas mācību saturu atkārtot un katrā nākamajā posmā tās apguves līmeni paplašināt (LTSV 2011, 47).

Protams, liela ietekme uz latviešu valodas mācību satura izkārtojuma principiem ir arī Krievijas metodiskajai domai, kur arī notiek viedokļu cīņa, kurš no izkārtojuma principiem – koncentriskais vai lineārais – ir piemērotāks skolēniem valodas mācībā (Крючков 1961; Палей 1961; Пленкин 1962; Порохова 1961; Свириденко 1962). Šīs diskusijas Krievijā tomēr neatstāj iespaidu uz mācību satura izkārtojuma principiem Latvijā, tāpēc runāt par koncentriskā mācību satura izklāsta ievērošanu pamatskolas 2. posmā padomju laikā nav iemesla.

Valodniecības pētījumu rezultātus pamatskolas mācību saturā neiekļauj uzreiz, tos aprobē, piemēro pamatskolas skolēnu uztveres līmenim, sagatavo skolotājus, veic pētījumus, vai jauno mācību saturu skolēni spēj uztvert utt. (par to sk. iepriekš III daļas 2. nodaļā). 50. gados ir precedents, kad mācību programmu veidota pēc izdotas mācību grāmatas (Grabis, Ārenšone, Niedra 1952), ņemot vērā atsauksmes un recenzijas. Jāsaka, ka parastā secība ir vispirms izstrādāt mācību programmu, kas tiek apspriesta, pēc tam – sludināt konkursu par jaunas mācību grāmatas sarakstīšanu, kur ņemts vērā tas mācību satura izklāsts, ko reglamentē programma. Piebilstams, ka mācību grāmatu izstrādes noteikumos ir formulēta norāde par skolēnu vecuma īpatnību ievērošanu, resp., par mācību satura atbilstību skolēnu uztveres spējām, bet praksē, šķiet, ne vienmēr to izdevies īstenot. Jāņem vērā, ka latviešu valodas mācību saturs ir atkarīgs no mācību procesā īstenotās lingvodidaktikās pieejas. Protams, to primāri nosaka pieeja, kas izmantota mācību grāmatas izveidei, bet līdz pat 90. gadu beigām latviešu mācību grāmatu vēsturē par to netiek runāts. Pētāmajā periodā dominē lingvistiskā pieeja, līdz ar to mācību saturu veido tāda mācību rezultāta viela (Laiveniece 2000, 104), kas ir iemācāma un pārbaudāma (piemēram, pareizrūnas un pareizrakstības likumi). Mācību process ir veidots tā, lai skolēns analizētu, apgūtu zināmas, programmā noteiktas gramatiskās kategorijas, bet mazāk laika atvēlēts praktisko iemaņu nostiprināšanai.

Mācību satura teorētisko raksturu nosaka arī prasība mācīt valodu kā zinātni, tā iekļaujot mācību saturā pamatskolai visai sarežģītus tematus, jo latviešu valodas gramatiku paredzēts apgūt pamatskolas posmā, atvēlot vidusskolas kursā stilistikas un leksikoloģijas, vispārīgās valodniecības jautājumu apguvi, kā arī ortogrāfijas un interpunkcijas prasmju

nostiprināšanu. Mācību saturs pamatskolā tiek teorētiski pārslogots, un tas sagādā grūtības latviešu valodas kursa apguvē, jo ne visi skolēni spēj apgūt valodas teoriju, kas turklāt izklāstīta visai sarežģīti. 80. gadu beigās ir iecere atgriezties pie trijiem koncentriem valodas mācīšanā, tādējādi atslogojot pamatskolas mācību saturu un teorētisko zināšanu apjomu palielinot vidusskolas kursā (Paegle 1992b, 20). Runājot par vēlamo pieeju mācību satura īstenošanā, M. Apinis aicina pievērst uzmanību saskarsmei un veidot skolēnu komunikācijas prasmes. Tāpēc, pēc viņa domām, būtu jāpārskata valodas mācības teorija un jānovērs analītisko darbību dominance mācību satura apguvei (Apinis 1989, 3–10).

Promocijas darbā pētītais mācību saturs ir izklāstīts lineāri, izmantojot lingvistisko pieeju. Šie apstākļi arī noteikuši tendenci mācību saturā iekļaut lingvistisko pētījumu rezultātus – vairāk vai mazāk. Ir mācību satura vienības, kas laika gaitā mainījušās maz vai nemaz, būtībā var teikt – to saturs ir tradicionāls un stabils, tāpēc promocijas darbā tie detalizēti nav pētīti (piemēram, kopdzimtes lietvārdi, vienskaitlinieki un daudzskaitlinieki u. c. mācību satura temati). Lai noteiktu, kuri lingvistiskie pētījumi ietekmējuši mācību saturu, apzināti dažādi avoti: disertācijas, disertāciju kopsavilkumi, monogrāfijas, raksti zinātnisko rakstu krājumos, jau pieminētā akadēmiskā gramatika. Ne vienmēr iespējams precīzi noteikt, kad pētījums iekļauts mācību saturā. Šis apgrūtinājums saistāms gan ar mācību grāmatu iznākšanas biežumu, gan pētījumu aprobāciju un pielāgošanu mācību satura vajadzībām. Dažkārt disertācijā formulētais mērķis palīdz noteikt, vai pētījuma rezultāti izmantoti mācību satura papildināšanā (piemēram, M. Mozes disertācijas kopsavilkumā vienā no punktiem par pētījuma praktisko izmantojamību teikts, ka disertācijas rezultātus var izmantot skolā salikta pakārtota teikuma analizē (Mozes 1978, 5). Mācību saturu ietekmē arī analīze, kas veikta pēc mācību grāmatas izdošanas, lai izdarītu labojumus, ja tie nepieciešami (par to sk. iepriekš III daļas 2. nodaļā). Mācību saturs un tā izklāsts viena autoru kolektīva atkārtoti izdotajās mācību grāmatās tikpat kā nav mainīts (precizēts gan) – parasti mainīti tiek teksti, nevis valodnieciskais saturs.

3. Vispārīgās valodniecības un valodas vēstures mācību saturs

Vispārīgās valodniecības jautājumi latviešu valodas mācību saturā tiek skatīti jau neatkarīgās Latvijas Republikas laikā; tie iekļauti vidusskolas mācību saturā (Endzelīns, Mīlenbahs 1923; Ramāns 1928), kur aplūkota latviešu valodas vēsture, izloksnes un dialekti, kā arī skatīta latviešu valoda salīdzinājumā ar radu valodām.

Laikā no 1945. gada līdz 1951. gadam vispārīgās valodniecības mācību satura jautājumi pamatskolas mācību programmās netiek iekļauti. Vienā šā perioda mācību grāmatā gan valodniecības temati izklāstīti ievadā, kur dotas īsas ziņas par latviešu valodas vēsturi, par

valodas pētniekiem, par baltu valodām un to radniecību (Tirzmalā, Deglava 1945, 4–6). Piebilstams, ka šis ir vienīgais A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatas izdevums, kurā aplūkoti vispārīgās valodniecības jautājumi, kaut arī ļoti īsā un koncentrētā izklāstā. 1950. gada mācību programmas paskaidrojumos minēts, ka ar skolēniem nepieciešams pārrunāt jautājumus par valodas izcelšanos, par rakstības un rakstu valodas izveidošanos, kā arī iepazīstināt viņus ar J. Staļina atziņām par valodu (LVA 700, 179). Latvijas Valsts arhīva materiālos rodamās ziņas apliecina, ka ticis spriests par izmaiņām vispārīgās valodniecības mācību saturā, lai tajā iekļautu J. Staļina uzskatus par valodu un valodas attīstību. 1951. gada 15. janvārī notiek IM Kolēģijas sēde, kuras protokolā lasāms: „Krievu skolām jau izsūtīja jaunas programmas, kur jau ņemti vērā b. Staļina norādījumi valodniecībā. Programmas nosūtītas arī latviešu skolām. Metodiska vēstule latviešu valodā nav vēl izdota, to domā drīz veikt. Pārkārtošanai nepieciešama zināma bāze – programmas, mācību grāmatas, metodiski norādījumi metodisku vēstuļu veidā.” (LVA 700, 35) Jāsecina, ka padomju laikā vispārīgās valodniecības jautājumi mācību saturā sākotnēji tiek iekļauti ar nolūku skolēnus iepazīstināt ar Staļina uzskatiem par valodu, tātad primārais ir ideoloģiskais, nevis izglītojošais mērķis.

Mācību grāmatas 1952. gada izdevumā valodniecības jautājumi iekļauti politisku iemeslu dēļ. R. Grabis atmiņās par mācību grāmatas tapšanu raksta: „Kāda ministrijas skolu daļas (vai arī partijas centrālkomitejas) darbiniece [...] jau pašā sākumā un ne reizi vien arī vēlāk tika atgādinājusi, lai neaizmirstam gramatikā iesaistīt Staļina mācības par valodu.” (Grabis 1997, 52) Šī informācija atkārtoti apstiprina faktu, ka daļu no mācību satura ieviešanas noteikuši ideoloģiskie motīvi, kas plašāk aplūkoti promocijas darbā iepriekš (sk. III daļa 1. nodaļa).

Mācību grāmatā, kas izdota pēc pārmaiņām mācību programmā, valodniecības mācību saturam veltīta nodaļa *Biedra Staļina marksistiski-ļeņiniskie atzinumi par valodniecības jautājumiem* (Grabis, Ārenšone, Niedra 1952, 319–326). Jaunā mācību grāmata un tās autori lielākoties saņem pozitīvas recenzentu atsauksmes; īpaši tiek slavēta valodniecības pamatjautājumiem veltītā nodaļa: „Jāsaka, ka autori izdarījuši nopietnu mēģinājumu izlietot ģenialo biedra Staļina mācību savā praktiskajā grāmatā. Viņi pārstrādājuši atsevišķos formulējumus biedra Staļina mācības gaismā un ievietojuši savā grāmatā īpašu nodaļu, kurā izklāstītas biedra Staļina mācības pamattezes.” (Monigetti, Būmeistare 1952, 4–5)¹⁷ Līdzīgas domas pauž arī citi recenzenti (Lapša 1952; Niselovičs 1952; Sudmale 1952). Par to, ka šī nodaļa bijusi īpaši pieprasīta, atmiņās par mācību grāmatas tapšanu raksta arī pats R. Grabis (Grabis 1997, 53). Mācību grāmatas 1953. gada izdevumā šīs nodaļas nosaukums pārdēvēts –

¹⁷ Šeit un turpmāk šajā nodaļā citātos saglabāta oriģināla ortogrāfija.

Vispārīgi atzinumi par valodu, par ko saņemta skolotāja I. Freidenfelda kritika par virsraksta bezpersoniskumu (Freidenfelds, Niselovičs 1953, 99) (sk. arī iepriekš III daļas 1. nodaļu).

Runājot par literārās valodas jēdzienu un tās veidošanos, autori neiztiek bez norādes, ka valoda pirmajās grāmatās, kas sarakstītas latviski, valoda ir stipri sakropļota, tādējādi netieši norādot uz vācu mācītāju veikumu latviešu rakstu valodas formēšanā. Skaidrota arī jaunlatviešu nozīme literārās valodas attīstīšanā, bet tad vēsturiskajā apskatā par literārās valodas izveidi ir pārrāvums, jo tūlīt pēc jaunlatviešu devuma apskata seko informācija, ka „sevišķi straujš un auglīgs latviešu literārās valodas posms sākās ar padomju iekārtas nodibināšanu Latvijā. Latviešu valodā pārtulkoti visi galvenie marksisma-ļeņinisma klasiķu – Marksa un Engelsa, Ļeņina un Staļina darbi, pārtulkoti daudzi krievu un brālīgo padomju tautu pirmspadomju un padomju literatūras darbi, tāpat daudzi krievu zinātniskās un tehniskās literatūras darbi. Viss tas latviešu valodu padara bagātāku.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 326) Ne ar vārdu nav pieminēti neatkarīgās Latvijas valodnieki K. Mīlenbahs, J. Endzelīns, E. Blese u. c., it kā 20 gadu laikā latviešu valodniecībā nebūtu veikti nekādi pētījumi. Faktiski tiek noklusēts apmēram 40 gadus ilgs laika posms no 20. gadsimta sākuma, nesniedzot arī ziņas par latviešu rakstības reformām.

Mācību grāmatās pamatskolai valodniecības mācību saturs iekļauts līdz 50. gadu vidum. R. Grabja vadītā autoru kolektīva mācību grāmatas pārstrādātajā 1958. gada izdevumā valodniecības pamatjautājumiem uzmanība vairs nav pievērsta (Grabis, Ārensone, Niedra 1958). Arī mācību programmās jau no 1955. gada vairs nav iekļauts vispārīgās valodniecības mācību saturs, lai gan mācību grāmatu atkārtotajos izdevumos nodaļa *Vispārīgi atzinumi par valodu* nemainītā redakcijā iekļauta no 1954. gada līdz 1956. gadam (Grabis, Ārensone, Niedra 1954, 318–325; 1955, 318–325; 1956, 318–325).

60. gadu mācību grāmatās un programmās pamatskolai netiek iekļauti ne vispārīgās valodniecības, ne latviešu valodas vēstures jautājumi. Tikai 1970. gada latviešu valodas mācību programmas ievadā atkal parādās formulējums attiecībā uz šo mācību satura jautājumu: „Vispārīgi atzinumi par valodu mācāmi divos ciklos – IX un XI klasē.” (Programmu krājums 1970, 209) Līdz ar to tiek precizēts, ka pamatskolas posmā vispārīgās valodniecības jautājumi nav skatāmi (kā zināms, 70. gados bija astoņu klašu pamatskola, tātad gan 9., gan 11. klase ir vidusskolas posms). Šāds mācību satura izkārtojums pastāv līdz pat 80. gadu beigām. 1990. gada mācību programmā attiecībā uz vispārīgo valodniecību pamatskolā, konkrēti 5. klasē, notiek izmaiņas. Mācību saturā iekļauti šādi temati: *Valoda kā sazināšanās līdzeklis; Jēdziens par valodu; Dzimtā valoda; Saziņas papildlīdzekļi* (Programma 1990, 6).

Latviešu valodas mācību saturā pamatskolai vispārīgās valodniecības saturs ļoti koncentrētā formā iekļauts mācību grāmatā 80. gadu beigās (Koluža, Lāce, Megi 1989), kur latviešu valoda aplūkota kā viena no indoeiropiešu valodām, dodot skaidrojumu par latviešu tautas nosaukuma etimoloģiju.

Plašāks vispārīgās valodniecības jautājumu loks mācību saturā ienāk 90. gadu sākumā. Dz. Paegles latviešu valodas mācību grāmatā 5. klasei (Paegle 1991) valodniecības jautājumi, kā arī atsevišķi latviešu valodas vēstures fakti ietverti visās trīs grāmatas daļās. I daļā apskatīts valodas jēdziens, valodas galvenās funkcijas. Tāpat aplūkots dzimtās valodas jēdziens, kas ir svarīgi, lai skolēns apzinātos sevi kā noteiktas tautas pārstāvi (Paegle 1991, 7–8). Dzimtās valodas jēdziena izpratne tiek padziļināta mācību grāmatas II daļā, kur skolēni, iepazīstināti ar Jāņa Petera, Jura Alunāna, Ata Kronvalda, Zigmunda Skujiņa izteikumiem par latviešu valodu, tiek aicināti domāt par savu attieksmi pret valodu (Paegle 1991, 149–151). Tāpat šeit aplūkota valodas runas un rakstu forma, kā arī saziņas papildlīdzekļi, kā balss skaļums, mīmika, žesti un ķermeņa stāvoklis (Paegle 1991, 152). Svarīgi ir jau 5. klasē skolēniem apzināties neverbālo izteiksmes līdzekļu nozīmi saziņas procesā, tāpēc šo mācību satura jautājumu iekļāvums ir pozitīvi vērtējama novitāte latviešu valodas mācībā. III daļā aplūkots temats par latviešu valodas vietu starp citām indoeiropiešu valodām (Paegle 1991, 239–242). Mācību saturā iekļauti arī tādi jēdzieni kā *dzīva valoda*, *mirusi valoda*; tie skaidroti skolēniem saprotamā veidā atbilstoši viņu vecumposma uztveres īpatnībām. Grāmatā tiek arī aktualizēta baltu valodu nozīme valodniecībā, kas palīdz skolēniem veidot izpratnes un cieņas pilnu attieksmi pret savu valodu kā vēsturisku vērtību.

Kopumā izvērtējot vispārīgās valodniecības un latviešu valodas vēstures jautājumus pamatskolas latviešu valodas mācību programmās un grāmatās, secināms, ka to iekļāvums pamatskolas mācību saturā līdz 90. gadu sākumam nav tradicionāls. Gan neatkarīgās Latvijas, gan Latvijas PSR laikā šie jautājumi latviešu valodas mācībā skatīti vidusskolas kursā. Īsais laika sprādis 50. gadu sākumā, kad valodniecības jautājumi iekļauti pamatskolas mācību saturā, saistīts ar politisko pieprasījumu, par ko rakstīts nodaļas sākumā. Latviešu valodas mācību satura izkārtojumam ir izveidota stabila sistēma, kas nosaka, kurā izglītības posmā attiecīgā valodniecības disciplīna mācāma. Kā zināms, galvenais uzdevums pamatskolā ir apgūt sistemātisku gramatikas kursu, un vispārīgās valodniecības jautājumi tajā neietilpst. Situācija mainās 90. gadu sākumā, kad tiek mainīta dzimtās valodas apguves koncepcija: pamatskolā iepazīstas ar visām valodniecības disciplīnām.

Nevar runāt par to, ka vispārīgās valodniecības pamatjautājumus pamatskolā nemāca pētījumu trūkuma dēļ, jo arī pēc Otrā pasaules kara tiek izdoti darbi, kuros analizēti latviešu

valodas un valodniecības vispārīgie jautājumi (Endzelīns 1945; Loja 1958; 1961 u. c.). Protams, pētnieku darbi adaptējami skolas vecuma bērniem, mācot tikai būtisko.

Vispārīgās valodniecības atziņas palīdz veidot skolēnu attieksmi pret valodu, nāciju. Padomju laikā tas varēja būt viens no līdzekļiem, kā idejiski pareizi audzināt skolēnus jau pamatskolā, aplūkojot tādus tematus kā, piemēram, divvalodība, krievu valodas lielā loma padomju sabiedrībā (šie jautājumi tiek mācīti vidusskolas kursā (Jankevics 1954a; Freidenfelds u. c. 1961; Apinis, Blinkena, Freidenfelds 1988)). Šie un vēl citi temati varēja būt aktuāli arī pamatskolas skolēniem, taču tas netika izmantots. Visticamākais skaidrojums, kāpēc tā: programmu veidotāji neredzēja iespēju jau tā pārblīvētajā pamatskolas mācību saturā vēl iekļaut tematu par vispārīgās valodniecības un/vai valodas vēstures jautājumiem. Latvijai atgūstot neatkarību, tiek mainīta arī mācību satura izklāsta koncepcija, līdz ar to skolēnus jau pamatskolā iepazīstina ar vispārīgās valodniecības pamatjautājumiem, ar valodas vēstures faktiem, kas palīdz veidot attieksmi pret dzimto valodu, stiprina patriotisma apziņu un nacionālo identitāti.

4. Leksikoloģijas mācību saturs

Latviešu valodas mācību programmās pamatskolai leksikoloģijas mācību satura jautājumi iekļauti neregulāri. Tradicionāli leksikoloģijas kursu apgūst vidusskolā; mācību saturā leksikoloģijas jautājumi pirmo reizi parādās 1950. gada vidusskolas mācību programmā (Programas 1950b, 4). Pamatskolas latviešu valodas programmā 1950. gadā atsevišķi leksikoloģijas jautājumi ietverti 5. klases kursā nodaļā par vārdu mācību. Tur paredzēti divi temati: *Latviešu valodas vārdu krājums* un *Vārdu krājuma veidošanās sakarā ar tautas materiālās un sabiedriskās dzīves apstākļu maiņu* (Programas 1950a, 5). Tomēr leksikoloģija kā atsevišķa valodniecības nozare mācību grāmatās vēl nav iekļauta ne pamatskolas, ne vidusskolas mācību saturā.

Leksikoloģijas kā atsevišķas valodniecības nozares iekļāvumu latviešu valodas mācību saturā lielā mērā noteikušas Staļina diktētās vadlīnijas valodniecībā. Par šādu ietekmi liecina, piemēram, publikācija „Skolotāju Avīzē” – *Pirmais darba gads, balstoties uz J. V. Staļina atzinumiem valodniecībā*. Raksta autors secina: daži skolotāji pārāk maz pievērsušies valodas vārdu krājuma mācīšanai, jo piemirsuši Staļina norādījumu, ka „valodas vārdu krājums gūst vislielāko nozīmi, kad tas nokļūst valodas gramatikas rīcībā,” un ka „vārdu krājums atspoguļo valodas stāvokļa ainu” (Dobromislovs 1951a, 28). Citā šī paša autora rakstā uzsvērts, ka skolu absolventi gan 7., gan 11. klasē iepazīstināmi ar Staļina „ģeniālajiem darbiem valodniecībā”, t. sk. ar atziņām par leksiku un tās attīstību (Dobromislovs 1951b, 2). Abu rakstu tulkojumi

Latvijas pedagoģiskajā presē pārpublicēti no Krievijas laikrakstiem, tāpēc ir pamats uzskatīt, ka tajos paustie uzskati tiek akceptēti arī Latvijā.

Iespējams, ka leksikoloģijas iekļāvumu mācību saturā kavējusi arī tradicionālā pieeja mācību satura atlasei pamatskolā: gan neatkarīgajā Latvijā, gan pirmajos gados pēc Otrā pasaules kara pamatskolas mācību grāmatās iekļauta gramatika (morfoloģija un sintakse), kā arī fonētika, bet par leksikoloģiju nav nekas minēts. Leksikoloģijas trūcumam mācību saturā ir bijis arī objektīvs iemesls, par ko monogrāfijā „Latviešu leksikoloģija” raksta A. Laua: „Latviešu valodniecībā ir gan lielāka, gan mazāka apjoma pētījumi par atsevišķiem latviešu leksikas jautājumiem, bet nav neviena plašāka vispārinoša darba, tāda, kas pēc rakstura līdzinātos krievu valodniecībā sastopamajām monogrāfijām par konkrētas valodas leksiku. Pirmo mēģinājumu aplūkot latviešu leksiku kopumā atrodam skolas gramatikā.” (Laua 1969, 15)

A. Laua uzskatījusi, ka leksikoloģijas mācību saturs apskatāms vidusskolā, lai gan pamatskolā, protams, ar leksikoloģijas jautājumiem jāstrādā pastarpināti, analizējot daiļdarba valodu (Paegle 2012 [1 e-vēstule]). Lai strādātu ar daiļdarba tekstu, nevar iztikt bez pamatzināšanām leksikoloģijā, bet mācību programmās pamatskolai, kā jau iepriekš minēts, leksikoloģijas jautājumi ietverti neregulāri un bez sistēmas. A. Laua norāda, ka pirmā mācību grāmata, kurā iekļauta leksikoloģija, ir 1953. gadā izdotā „Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei” (Jankevics u. c. 1953), tomēr precizitātes labad jāsaka, ka šī nav pirmā skolu gramatika, kurā jaunā valodniecības disciplīna iekļauta. Par pirmo mācību grāmatu, kurā sastopama leksikoloģija¹⁸ īsa pārskata veidā, uzskatāma R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras mācību grāmata V–VII klasei, kas izdota 1952. gadā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 17–24).

1952. gada mācību programmā 5. klasē paredzēts aplūkot šādus leksikoloģijas mācību satura jautājumus: *Īss pārskats par vārdu lietošanu tiešajā un pārnestajā nozīmē; Īss pārskats par sinonīmiem un antonīmiem; Īss pārskats par senvārdiem, jaunvārdiem un aizgūtiem vārdiem* (Programma 1952, 8). Attiecīgi mācību grāmatā pamatskolai pirmo reizi iekļauta nodaļa *Īss pārskats par valodas vārdu krājumu (leksiku)* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 17–24), kurā aplūkoti leksikoloģijas pamatjautājumi. Piemēram, mācību grāmatā skaidrots homonīmu jēdziens: *vārdus, kas ir vienādi izrunas un rakstības ziņā, bet pilnīgi atšķiras nozīmes ziņā, sauc par homonīmiem* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 19). Piebilstams, ka homonīmos iekļauti arī nejauši vārda formu sakritumi (mūsdienu izpratnē – homoformas). Vidusskolas kursā tie gan tiek šķirti, iedalot homoformas trīs grupās un norādot, ka 3. grupā

¹⁸ Termins „leksikoloģija” mācību grāmatās vēl netiek lietots, tas sastopams mācību grāmatās no 60. gadiem.

ietilpst formu homonīmi (Jankevics u. c. 1954, 21), bet termins *homoforma* nostabilizējas vēlāk¹⁹.

Minēts faktors, kas ietekmē valodas vārdu krājuma attīstību (sabiedrības attīstība), tādējādi skaidrota senvārdu, jaunvārdu un aizgūtu vārdu rašanās. Jaunais mācību saturs cieši saistīts ar Staļina atziņām par dažādiem leksikoloģijas jautājumiem, kas savukārt raksturo laiku, kad šī mācību grāmata tapusi. Jūtama arī laikmeta ietekme uz mācību saturu; piemēram, skaidrojot vielu par internacionālismu aizgūšanu latviešu valodā, tiek uzsvērts, ka „vairums internacionālo vārdu ir ienācis galvenokārt no krievu valodas” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 24). Kā devējvalodas vēl minētas vācu un lībiešu valoda.

Recenzenti leksikoloģijas mācību satura iekļāvumu pamatskolā vērtē pozitīvi, norādot, ka „šādu teoretisku materialu par valodu nav nevienā mūsu republikā senāk izdotajā gramatikā” (Niselovičs 1952, 89). Taču tāpat aizrādīts uz trūkumiem dažu jēdzienu skaidrojumā, kas būtu jāveido vairāk atbilstoši Staļina konstatējumiem par valodu (Niselovičs 1952, 90). (Mācību grāmatas autori secinājuši, ka valodas stabilitāte izskaidrojama ar tās gramatiskās uzbūves un vārdu pamatfonda stabilitāti. Recenzents iebilst, ka šāds secinājums ir vienpusīgs, iesaka izmantot J. Staļina konstatējumu, ka „pamatvilcienos [vārdu pamatfonds] saglabājas un tiek izmantots kā valodas vārdu krājuma pamats”.). Citā recenzijā norādīts, ka „grāmata nenoliedzami noskaidro daudzus jautājumus, par kuriem līdz šim latviešu valodas skolotāji nereti vēl bija neskaidrībā” (Lapša 1952, 5). Pēc recenzijas satura nojaušams, ka teiktais attiecināms uz leksikoloģijas mācību saturu. Analītiskāku atsauksmi rakstījusi Cieceres septiņgadīgās skolas direktore, kura aizrāda, ka nepietiekami atklāta atšķirība starp homonīmiem un metaforām. Tāpat kritiskas piezīmes veltītas atsevišķu vārdu iekļaušanai vecvārdu grupā, jo zināmās situācijās tie lietojami arī 50. gados kā vispārlietojamās leksikas vārdi (piemēram, *kungs*, *kalps*, *kalpone*) (Sudmale 1952, 5).

Mācību gada rezultātu izvērtējumā leksikoloģijas mācību satura iekļāvumu mācību programmā un grāmatā atzinīgi vērtē H. Grase un I. Niselovičs, uzsverot, ka „skolotāji tagad saprot, ka vārdu krājums „ir valodas būvmaterials”, kas jāveido un jāvairo, lai varētu uzcelt valodas „ēku”” (Grase, Niselovičs 1952, 5). Raksta autori atzīst, ka leksikas mācīšanā panākti zināmi uzlabojumi, tomēr secina, ka labāko skolotāju pieredzi leksikas mācīšanā vēl nav pārņēmušas plašas skolotāju masas, par ko liecinot skolēnu trūcīgie izteiksmes līdzekļi vārdos un rakstos, kā arī nespēja atrast piemērotus vārdus domas izteikšanai. Atbilstoši laika garam autori piebilst, ka „biedra Staļina mācība par valodu ir devusi dziļu metodoloģisku

¹⁹ Alise Laua *homoformas* nošķir monogrāfijā „Latviešu leksikoloģija”; skolu mācību grāmatās vidusskolai blakus lietoti abi termini *formu homonīmi* jeb *homoformas* (Freidenfelds u. c. 1969, 10); *homoforma* kā viens termins sastopams latviešu valodas mācību grāmatā 5. klasei (Apinis u. c. 1985, 89).

pamatojumu darbam ar leksiku, kas valodas skolotājam jāveic klasē, lai attīstītu skolēnu izteiksmes līdzekļus” (Grase, Niselovičs 1952, 5). Neraugoties uz ideoloģisko uzslāņojumu, ir skaidrs, ka skolēni iepazīstināmi ar leksikoloģijas jautājumiem jau pamatskolā, tādējādi attīstot viņu vārdu krājumu un pilnveidojot izteiksmi gan mutvārdos, gan rakstveidā.

Neraugoties uz pozitīvo novērtējumu leksikoloģijas jautājumu ieviešanai pamatskolā, mācību programmās leksikoloģijas jautājumi vairs nav konstatējami līdz pat 80. gadu beigām, kad tie atkal iekļauti eksperimentālajā mācību programmā 1989. gadam. Atsevišķi ar leksikoloģiju saistīti jautājumi (sinonīmija, homonīmija, svešvārdi) ietverti lietvārda apskatā, bet leksikoloģijas kā atsevišķas valodniecības nozares iekļāvuma programmā tomēr vēl nav (Programma 1989, 6).

Tikai 1990. gadā – tātad pēc 35 gadu pārtraukuma – leksikoloģijas mācību saturs atkal formulēts mācību programmā, paredzot 5. klasē apgūt šādus tematus: *Vārds, vārdu krājums; Vārda leksiskā nozīme; Vārda daudznozīmība (tiešā nozīme un pārnestā nozīme)* (Programma 1990, 12). Skolēniem jāapgūst leksikoloģijas pamatjēdzieni, jāprot noteikt vārdu tiešās un pārnestās nozīmes un veidot sinonīmu rindas.

Tas, ka leksikoloģijai nebija paredzēta vieta mācību programmās 35 gadus, nenozīmē, ka visu šo laiku skolēni pamatskolā nebūtu apguvuši neko no leksikoloģijas jēdzieniem. Leksikoloģijas jautājumu aktualizācija mācību procesā notika kopsakarā ar skolēnu vārdu krājuma bagātināšanu. 1955. gada mācību programmā norādīts, ka jāveic skolēnu vārdu krājuma paplašināšanas darbs; kā valodas mācības, tā literatūras stundās jāskaidro nesaprotamie izteicieni, jāmaca sameklēt sinonīmus (Programa 1955, 6). Savukārt 1956. gadā izdotajā mācību programmā norādīts: „Kā valodas mācības, tā literatūras lasīšanas stundās jāveic sistematisks skolēnu vārdu krājuma bagātināšanas darbs. Jāizskaidro nesaprotamie vārdi un izteicieni, jāmaca sameklēt sinonīmus, kā arī pierakstīt svešos un pareizrakstības ziņā grūtāk iegaumējamos vārdus ar paskaidrojumiem. Tie nākošajā stundā jāatprasa un jāpanāk, lai skolēni tos prastu iesaistīt savā valodā.” (Programa 1956, 6) Šādas ievirzes leksikoloģijas mācību satura apguve gan valodā, gan literatūrā mācību programmu ievadā aprakstīta no 1955. gada līdz 1965. gadam. 1970. gada mācību programmā uzsvērts, ka „leksikoloģijai ir ļoti liela nozīme skolēnu vispārīgās inteliģences padziļināšanā un valodas kultūras izkopšanā. Tāpēc IX klasei paredzētā leksikoloģijas tematika paplašināta galvenokārt ar tādiem tematiem, kas vajadzīgi valodas praksē. Attiecīgi palielināts arī leksikoloģijai veltījamo stundu skaits.” (Programmu krājums 1970, 209) Norāde uz 9. klasi 1970. gadā apliecina vien to, ka sistemātiskam leksikoloģijas mācību saturam uzmanība pievērsta tikai vidusskolas posmā; pamatskolā leksikoloģijas jautājumus joprojām paredzēts apgūt vien praktiski.

Mācību grāmatās 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā leksikoloģijas jautājumi iekļauti 5. un 6. klases kursā. Leksikoloģijas mācību saturs izklāstīts šādos tematos: *Leksika un leksikoloģija; Vārda skanējums un vārda nozīme; Vārda nozīme un vārda forma; Viennozīmīgi un daudznnozīmīgi vārdi; Vārda pamatnozīme; Vārda tiešā un pārnēstā nozīme; Vecvārdi, apvidvārdi, svešvārdi, barbarismi, žargons* (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989; Apinis u. c. 1991a).

Leksikoloģijas mācību saturu var pienācīgi apgūt tad, ja skolēniem tiek piedāvāti dažādi teksti, kuros atrodamas attiecīgās vārdu grupas vai atklājamas vārdu nozīmes. M. Apiņa vadītā autoru kolektīva veidotajos mācību līdzekļos vārda nozīmju apguvei izmantoti labi teksti. Mazāk veiksmīgi ir teksti, kas piedāvāti vārdu grupu apguvei, jo tie nav pietiekami plaši un daudzveidīgi, lai skolēni labi uztvertu dažādo vārdu grupu funkcijas tekstā (sk. Apinis u. c. 1991a, 10–15). 50. gadu sākumā mācību saturā, apgūstot vārdu grupas, arī piedāvātie uzdevumi (to ļoti maz – 2 vai 3 uzdevumi katrai vārdu grupai) nav veiksmīgi: jāsameklē daži sinonīmi, no dotajiem vārdiem jāizvēlas 5 sinonīmi, tie jāiesaista teikumā; jāatrod vārdam antonīms (sk. Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 19–22).

Šaurāku leksikoloģijas tematu loku skata Dz. Paegle (Paegle 1991), tomēr vairāk tiek izmantots daiļdarba teksts, lai apgūtu, piemēram, sinonīmus (sk. Paegle 1991, 83–87), vārdu krājuma paplašināšanas iespējas (sk. Paegle 1991, 198–202; 273–287), kas arī ir svarīgākais, apgūstot leksikoloģijas mācību saturu pamatskolā, – tā ir valodas krājuma bagātināšana, prasme teorētiskās zināšanas izmantot praktiski. Salīdzinot ar 50. gadu pamatskolas mācību satura izklāstu, likumsakarīgi secināms, ka 90. gados tiek strādāts ne tikai ar jēdzienu un dažiem piemēriem, bet tekstu kā veselu leksikas sistēmu, kur vārds atklāj savas leksiskās iespējas.

Leksikoloģijas mācību satura terminoloģija ir attīstījusies un stabilizējusies līdz ar A. Lauas monogrāfiju „Latviešu leksikoloģija”. Valodniecības nozares nosaukums *leksikoloģija* 50. gadu sākumā pamatskolas gramatikā vēl nav lietots. Vidusskolas mācību saturā (bet dažviet arī pamatskolas) leksikoloģijas terminu zinātniskā interpretācija sakrīt ar A. Lauas monogrāfijā sniegto teorētisko aprakstu.

Leksikoloģijas mācību satura apguve pamatskolā ir svarīga, jo zināšanas palīdz paplašināt vārdu krājumu, saskatīt vārdu nozīmju nianšes, kas nepieciešamas, lai kvalitatīvi veidotu savus tekstus. Latviešu valodas mācību programmu un mācību grāmatu izpēte liecina, ka leksikoloģijas mācību saturs, salīdzinot ar tradicionāli plašo morfoloģijas un sintakses kursu, nav bijis prioritārs. Iemesls tam, visticamāk, meklējams latviešu valodniecības attīstībā 50. gadu sākumā, kad pētījumu par leksiku nav visai daudz. Lielākā daļa pētījumu latviešu leksikoloģijā datējami ar 60. gadu sākumu (Laua 1969, 250–251). Par leksikas mācīšanu

vidusskolā rakstījis A. Ozols (Ozols 1953), galveno vērību aicinot pievērst vārdu pamatfondam, bet nedodot detalizētu skaidrojumu, kas ar to domāts. Lai arī pamatskolas skolēni zināšanas par leksikoloģijas pamatjēdzieniem iegūst literatūras stundās, analizējot daiļdarbus, latviešu valodas mācību saturā – programmās un mācību grāmatās – leksikoloģijas pamatjautājumi patstāvīgu vietu rod vien 80. gadu beigās, kad tie iekļauti visās pamatskolas mācību grāmatās, atšķiras vien mācību satura sadalījums pa klasēm. Jēdzienu interpretācijā atšķirības vairs nav konstatētas.

5. Fonētikas, ortogrāfijas un ortoepijas mācību saturs

Fonētikas mācību saturs, ka zināms, ir viena no visvecākajām mācību satura daļām. Par teorētisko bāzi 30. gados izmantoti J. Endzelīna pētījumi (Ramāns 1937, 3). Fonētikas un ortogrāfijas mācību saturā iekļauti tādi jautājumi kā *Jēdziens par zilbi; Vārdu dalīšana zilbei pārņemšanai jaunā rindā; Skaņas un burta attiecības; Skaņu iedalījums; Līdzskaņu pārmaiņas* (Ramāns 1937, 5–12). Pēc Otrā pasaules kara, 40. gadu otrajā pusē, fonētikas mācību satura izklāstā tāpat par teorētisko pamatu izmantoti J. Endzelīna darbi (Tirzmala, Deglava 1945, 3). Laikā no 1945. gada līdz 1969. gadam fonētikas mācību saturs iekļauts 5. klases kursā, bet no 1970. gada, pieaugot mācību satura apjomam un sarežģītības pakāpei, tas iekļauts 4. un 6. klases mācību programmā (klašu numerācija mainās, pārejot uz astoņgadīgo pamatskolu).

50. gadu sākumā definētais fonētikas un ortoepijas mācību satura apguves mērķis ir praktisks: *pareiza [e], [ē] izruna, attiecības starp izrunu un rakstību*, lai varētu apgūt pareizrakstību, kā arī palīdzētu morfoloģijas kursa apgūvē (Programa 1952, 4). Fonētikas mācību satura attīstībā lielākās pārmaiņas konstatējamās 1960. un 1970. gada programmā, kas saistāms ar teorētiskajiem pētījumiem latviešu literārās valodas fonētikā.

Fonētikas mācību saturs skolu gramatikās cieši saistīts ar valodnieces A. Lauas pētījumiem. 1954. gadā A. Laua aizstāv disertāciju „Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētiski fonoloģiskā sistēma”, bet 1961. gadā tiek izdota monogrāfija „Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi” (Laua 1961). Tur izteiktās atziņas tiek īstenotas arī pamatskolas mācību saturā (par A. Lauas devumu sk. Paegle 2000). Īpaši atzīmējams 1970. gads, kad mācību saturs tā apjoma un sarežģītības dēļ tiek izkārtots divos skolas gados (4. un 6. klasē) un kad mācību stundu skaits, kas atvēlēts fonētikas mācību satura apguvei abās klasēs, pieaug līdz 40 stundām (sk. 5. tabulu nākamajā lp.).

**Stundu skaits fonētikas, ortogrāfijas un ortoepijas jautājumu apguvei
pamatskolā 20. gadsimta 40.–50. gados**

Programmas izdošanas gads	Klase	Stundu skaits
1945.	5.	25
1950.	5.	20
1952.	5.	17
1955.	5.	10
1956.	5.	10
1957.	5.	10
1960.	5.	14
1970.	4.	20
	6.	20
1974.	4.	10
	6.	35
1987.	4.	20
	6.	20
1990.	5.	8
	7.	16

Fonētikas mācību saturā uzmanība galvenokārt tiek pievērsta skaņu pareizai izrunai un skaņu pārmaiņu skaidrojumam. Mācību saturs izkārtots divās klasēs: 4. klasē tiek aplūkoti fonētikas pamatjautājumi, padziļinot 1.–3. klasē apgūto (20 stundas), bet grūtākie jautājumi (skaņu miju veidi) iekļauti 6. klases kursā (20 stundas) (Programmu krājums 1970, 206–207). Līdz šai programmai stundu skaits lielākoties ir 10–14 stundas. Fonētikas, ortoepijas un ortogrāfijas mācību satura apjoms būtiski vairs netiek mainīts līdz 90. gadu sākumam, kad tas atkal samazināts.

Ortoepijas mācību saturs saistīts ar morfoloģijas kursu, resp., ar dažādu vārdšķiru (apstākļa vārdu, skaitļa vārdu, darbības vārdu, lietvārdu, īpašības vārdu) formu pareizu izrunu. 1974. gadā fonētikas mācību saturs izkārtots 4. un 6. klasē, kopsummā fonētikai atvēlot jau 45 stundas (Programma 1974, 4; 16). Šāds mācību stundu skaita pieaugums skaidrojams ar to, ka 4. klasē tiek atkārtoti un padziļināti fonētikas pamatjautājumi (*skaņu iedalījums, skaņas un burta attiecības, skaņu mijas jēdziens*), bet 6. klasē jau skatīta *pozicionālā un vēsturiskā līdzskaņu mija, šaurā un platā patskaņa e, ē izruna*, kā arī mācību saturs par *zilbi, zilbes intonāciju un uzsvara vietu latviskas cilmes un citvalodu īpašvārdos*. Nākamajās mācību programmās līdz 80. gadu pirmajai pusei nav būtisku izmaiņu mācību satura apjomā (tiek precizēts līdzskaņu vēsturisko miju dalījums) un izkārtojumā.

5.1. Fonētika

Turpmākajā tekstā aplūkota fonētikas mācību satura attīstība attiecībā uz skaņu iedalījumu un līdzskaņu pārmaiņām (patskaņu mijas nav skatītas, jo satura ziņā nav būtisku izmaiņu). Lai varētu fiksēt fonētikas mācību satura izmaiņas pēc Otrā pasaules kara, ir skatīts arī identisks mācību saturs neatkarīgās Latvijas Republikas mācību grāmatās pamatskolai. Atsevišķos gadījumos ir nepieciešams aplūkot arī vidusskolas mācību saturu, jo 70. gados ir tendence vienādot fonētikas mācību saturu vidusskolā un pamatskolā. Promocijas darbā nav skatīts mācību saturs par zilbi, intonāciju un uzsvāru, jo pamatskolas mācību saturā nenotiek lielu izmaiņu.

Skaņu iedalījums

Patskaņu sistēmas apraksts mācību satura izklāstā laika gaitā mainījies visai nedaudz. Visā pētāmajā laika periodā konsekventi norādīti latviešu valodas īsie un garie patskaņi – [i], [ī], [e], [ē], [a], [ā], [u], [ū]. Atšķirības vērojamas skaņas [o] un [ō] traktējumā. 40. gadu otrajā pusē un 50. gadu pirmajā pusē tiek minēts, ka patskanis [o] sastopams svešvārdos, bet netiek skaidrots, ka tas var būt arī garš – [ō] (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 32). Šādi mācību saturs par patskani [o] izklāstīts arī neatkarīgās Latvijas Republikas mācību grāmatās (Ramāns 1937, 8).

Līdzskaņu sistēmas raksturojums fonētikas mācību saturā mainījies biežāk: sākot no detalizēta līdzskaņu iedalījuma (Tīrzmala, Deglava 1945, 13), kas tiek kritizēts tā sarežģītības dēļ (Ķauķe 1948, 6), beidzot ar iedalījumu tikai balsīguma ziņā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974a, 78; Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 82). Satura izmaiņas saistāmas ar izmantoto līdzskaņu sistēmas raksturošanas paņēmieni. Pamatskolā biežāk izmantots dalījums pēc balss saišu darbības (balsīgie un nebalsīgie līdzskaņi). Iespējams, ka mācību saturā izvēlēts pēc iespējas vienkāršāks līdzskaņu iedalījums, ko skolēni labāk saprot un kas turklāt svarīgs latviešu valodas ortogrāfijā.

Divskaņu raksturojumam pamatskolas kursā lietotas divējādas definīcijas:

- 1) par divskani sauc tādu divu patskaņu savienojumu, ko izrunā vienā elpas paņēmienā (Tīrzmala, Deglava 1945, 10);
- 2) par divskaņiem sauc divu nevienādu patskaņu savienojumu, ko izrunā vienā zilbē (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 8; Freidenfelde, Jansone, Laura 1974a, 64; Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 80; Paegle 1991, 69).

Par dominējošo uzskatāms otrais definīcijas variants, kas mācību grāmatās lietots visbiežāk un kas arī visprecīzāk atklāj skaņas raksturojumu. Divskaņu raksturojumu un iedalījumu šoreiz nevar saistīt ar A. Lauas piedāvāto diftongu raksturojumu (Laua 1961, 25–29), jo valodniece šo skaņu raksturojumu veidojusi citādi un pamatskolas mācību saturā tas nav izmantojams. 40.–60. gadu pamatskolas mācību saturā tiek runāts par 8 divskaņiem [ai], [au], [ei],

[ie], [uo], [ui], [iu], [oi]. 70.–80. gados mācību saturā iekļauti 10 divskaņi: no jauna iekļauti divskaņi [eu], [ou].

Pozicionālās un vēsturiskās skaņu pārmaiņas

Temats par līdzskaņu mijām latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolām aplūkots gan neatkarīgās Latvijas Republikas laikā, gan Latvijas PSR periodā. Atšķirības vērojamas gan lietotajā terminoloģijā, gan mācību satura izklāsta apjomā. Termins *līdzskaņu pārmaiņas* neatkarīgās Latvijas Republikas laika mācību grāmatās attiecināts uz skaņu pārmaiņām balsīguma ziņā, bet termins *līdzskaņu mīkstināšana* – uz vēsturiskajām skaņu pārmaiņām (Ramāns 1937, 10–11). 50. gadu 2. pusē, kad notiek jaunās gramatikas izstrāde, daži termini, kas ienāk arī skolu mācību programmā un mācību saturā, tiek mainīti – tā termina *līdzskaņu mīkstināšana* vietā tiek sāk lietot terminu *skaņu mija* (Grabis 1956, 4).

Pēc Otrā pasaules kara mācību saturā par līdzskaņu pārmaiņām nosacīti var nošķirt divus posmus: pirmo posmu var dēvēt par mācību satura vienkāršotu izklāstu (līdz 1970. gadam), otro posmu – par mācību satura teorētisku izklāstu, kura pamatā ir A. Lauas pētījumi (Laua 1961). Līdz 1970. gadam mācību saturā aplūkotas pārmaiņas balsīguma ziņā, kā arī ar piemēriem parādītas līdzskaņu pārmaiņas vārda saknē, minot mijas locekļus (Grabis, Ārensone, Niedra 1952 u. c. šī autoru kolektīva mācību grāmatas, Grabis, Niedra, Zirne 1963 u. c. šī autoru kolektīva mācību grāmatas): *ēka – ēciņa; lasis – laši; kurmis – kurmji* u. c. 1970. gadā teorētiskais materiāls kļūst plašāks (sk. 6. tabulu), iekļaujot tajā gan patskaņu un divskaņu miju, gan arī diferencējot līdzskaņu pārmaiņas sīkāk.

6. tabula

Skaņu pārmaiņu mācību satura apjoma pieaugums 20. gadsimta 60.–70. gados

Mācību programmas izdošanas gads	Mācību saturs
1960.	Balsīgo līdzskaņu un nebalsīgo līdzskaņu pārmaiņas vārdu izrunā. Līdzskaņu mija.
1970.	Patskaņu un divskaņu mija. Līdzskaņu pozicionālā mija un citas pozicionālās pārmaiņas. Līdzskaņu un līdzskaņu grupu vēsturiskā mija: a) līdzskaņa j noteiktā mija; b) patskaņu i, e, ī, ē un divskaņa ie noteiktā mija; c) līdzskaņu t, d noteiktā mija. Vēsturiskais līdzskaņu zudums.

Mācību satura attīstības tendences liecina, ka jaunāko pētījumu iekļaušana pamatskolas mācību programmā palīdz veidot zinātniski pamatotu miju klasifikāciju, bet palielina arī teorētiskā materiāla apjomu. Salīdzinot ar vidusskolai paredzēto mācību saturu par skaņu pārmaiņām, jāsecina, ka pamatskolas mācību saturā iekļauta tā pati klasifikācija, kas vidusskolas mācību saturā formulēta jau 60. gadu sākumā (Freidenfelds u. c. 1963, 34–46) (vidusskolas kursā

gan ir detalizētāks skaņu miju apraksts). Skaņu miju zinātniskais izklāsts saglabāts visos pamatskolas mācību grāmatu izdevumos 70.–90. gados, kursu par skaņu pārmaiņām iekļaujot 6. vai 7. klasē (Freidenfelde, Jansone, Laure 1973b; Apinis u. c. 1991b).

5.2. Ortoepija

Ortoepijas mācību satura jautājumi pamatskolas kursā tradicionāli iepludināti gan morfoloģijas, gan fonētikas kursā. Fonētikas kursā uzmanība pievērsta šaurā un platā *e*, *ē* pareizai izrunai, kā arī skaidrots skaņu [o], [ō], [uo] lietojums. Morfoloģijas kursā tiek aplūkota atsevišķu vārdšķiru vārdu pareizrūna, līdz ar to promocijas darbā ortoepijas aspekts skatīts arī kontekstā ar konkrētu vārdšķiru mācību satura analīzi. Ortoepijas mācību saturu ietekmē arī valodnieciskie darbi attiecīgajā laika periodā (Laua 1961), kā arī raksti žurnālos un avīzēs par pareizrūnas jautājumiem.

Šauro un plato patskaņu *e*, *ē* lietojums

Kā viens no stabilākajiem ortoepijas jautājumiem fonētikas mācību saturā aplūkota fonēmas *e* izruna. Fonēmas kvalitātes jautājumi vidusskolas mācību saturā bijuši iekļauti neatkarīgās Latvijas Republikas laikā (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 13), bet pēc Otrā pasaules kara temats par šaurā vai platā patskaņa *e*, *ē* izrunu ieņem stabilu vietu pamatskolas mācību saturā. Mācību satura apjoms pa gadiem tiek mainīts, ko nosaka pētījumi fonētikas nozarē.

Mācību programmās temats par *e*, *ē* izrunu iekļauts, sākot ar 1955. gadu, lai gan mācību grāmatās šis jautājums aplūkots agrāk (Tirzmalā, Deglava 1945, 11; Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 8). Mācību satura attīstībā par *e*, *ē* izrunu pēc Otrā pasaules kara ir vērojamas dažādas tendences. Par pirmo tendenci uzskatāma mācību satura neatbilstība mācību programmai, kas, iespējams, saistīts ar neziņu, vai šis jautājums pamatskolā aplūkojams. 1945. gada mācību grāmatas izdevumā (mācību programmā temats nav iekļauts) dots plašāks mācību vielas izklāsts par šaurā un platā *e*, *ē* lietojumu, atklājot arī vēsturiskos apstākļus, kāpēc skaņa izrunājama šauri vai plati, piemēram: „Šaurs patskanis izrunājams vārdā *ēst*, jo vārda beigās zudis *i*; šaurs *e* ir darbības vārdu pagātnes formās, kur galotnes senākā *e* vietā iestāties *a*, piem.: *ēda* – no vecākā **ēde*.” (Tirzmalā, Deglava 1945, 11) Līdzīgi valodas vēstures fakti minēti par platā *e*, *ē* lietojumu. Par šaurā vai platā patskaņa *e*, *ē* lietojumu maz rakstīts 1947. gada izdevumā, vien norādot, ka „patskanis *e* var būt gan plats, gan šaurs atkarā no nākamās zilbes. [...] Patskaņu platumu un šaurumu mēs ievērojam runā, bet ne rakstos.” (Tirzmalā, Deglava 1947, 7) Pirms temata iekļaušanas mācību programmā tas raksturots vēl arī 1952. gada mācību grāmatas izdevumā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 8), kur konstatēts fakts, ka patskani *e*, *ē* var izrunāt šauri vai plati, dodot piebildi, ka šauro patskani parasti izrunā svešvārdos.

Otrā tendence raksturo laika posmu no 1955. gada līdz 60. gadu beigām, kad mācību saturs par šaurā un platā patskaņu *e, ē* izrunu atklāts mācību programmās (sk. 7. tabulu).

7. tabula

Mācību saturs par *e, ē* lietojumu mācību programmās 20. gadsimta 50.–70. gados

Mācību programmas izdošanas gads	Mācību saturs
1955.	Patskaņu <i>e, ē</i> šaurā un platā izruna.
1957.	Patskaņu <i>e, ē</i> šaurā un platā izruna (mācīt praktiski izrunu).
1960.	Šaurie patskaņi <i>e, ē</i> un platie patskaņi <i>e, ē</i> .
1970.	Ar burtiem <i>e, ē</i> apzīmētās atšķirīga platuma skaņas. Šauro patskaņu <i>e, ē</i> un plato patskaņu <i>e, ē</i> lietošanas nosacījumi. (Mācību grāmatā 6. klasei tiek lietoti termini <i>pozicionālie</i> un <i>nepozicionālie</i> nosacījumi, bet mācību programmā tie netiek lietoti – N. Dz.)

Patskaņu *e, ē* izruna tiek saistīta ar skaņu nākamajā zilbē vai vārda formu, kurā ievērojama pareiza izruna (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 33–36; Grabis, Niedra, Zirne 1963, 36–38), tiek minēti dažādi izrunas nosacījumi, bet tie nav diferencēti pa nosacījumu grupām.

Trešā tendence saistīta ar pētījumiem fonētikā (Laua 1961; Laua 1967, 115–126), kur izrunas nosacījumi iedalīti divās grupās: *pozicionālie nosacījumi* un *nepozicionālie nosacījumi*. Fonētikas mācību saturā vidusskolai šāda klasifikācija pazīstama jau 60. gadu sākumā (Freidenfelds u. c. 1963, 26–31), un pamatskolas fonētikas mācību saturā tā ieviesta 1970. gadā, bet mācību līdzekļos šie termini iekļauti 6. klases mācību grāmatā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1973b, 80–85; Apinis u. c. 1991b, 104–111). Līdzīgi kā attiecībā uz skaņu mijām, arī šajā gadījumā vienādots vidusskolas un pamatskolas mācību saturs.

Skaņu [o], [ō], [uo] nošķiršana izrunā

Tā kā latviešu valodā ar vienu burtu tiek apzīmētas trīs dažādas kvalitātes un kvantitātes skaņas, tad mācību saturā tam tiek pievērsta uzmanība. 40. gadu mācību saturā teikts, ka īso patskani [o] lieto svešvārdos *oktobris, kolonna*, bet latviešu *o* ir divskanis [uo]: *logs, ozols, skola*. 50. gados mācību saturs papildināts ar piebildi, ka burts *o* apzīmē, gan īsu, gan garu patskani, bet virs tā garumzīmi neliek (Grabis 1959, 32). Par to, vai rakstībā neievieš garumzīmi garā *ō* apzīmēšanai, tiek rīkota aptauja (Pareizrakstības komisija 1957, 3), lai noskaidrotu iedzīvotāju viedokli šajā jautājumā. Kā zināms, lēmums par garā *ō* apzīmēšanu bijis negatīvs. 60. gados mācību saturā uzsvērts, ka skaņas [o] un [ō] sastopamas aizguvumos no citām valodām, bet rakstos tiek izmantots viens un tas pats burts *o*. Līdzīgi mācību saturs atklāts gan 70., gan 80. gados (Freidenfelde, Jansone, Laure 1971, 64; Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 76). Padziļināta pieeja mācību saturā skaņu [o], [ō] un [uo] nošķiršanā notiek 90. gadu sākumā, kad tiek skaidrota skaņu cilme un tā saistīta ar izrunu, kā

arī doti paralēlvarianti, kas pieļaujami latviešu valodā, piemēram, [baruons]//[barōns] (Paegle 1991, 195–196).

5.3. Ortogrāfija

Ortogrāfijas mācību satura jautājumi pamatskolas kursā iekļauti dažādu tematu apskatā, jo skolas mācību saturs nevar precīzi atspoguļot valodniecības kā zinātnes sistēmu. Ar ortogrāfiju cieši saistītas līdzskaņu pārmaiņas, kas iepriekš aplūkotas IV daļas 5.1. apakšnodaļā; ortogrāfijas jautājumi skatīti arī katras vārdšķiras aprakstā.

1946. gadā ortogrāfijas mācību saturu ietekmē Latvijas PSR Ministru Padomes lēmums par (1) internacionālismu pareizrakstību, kas tiek skaidrots arī tā laika mācību grāmatās (Tirzmalā, Deglava 1947, 6; 1950, 6; Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 7); (2) skaneņu dubultojumu tajos vārdos, kuros nostabilizējusies latviskā izruna; (3) atteikšanos no burta *ŗ* (Strautiņa 1987, 38–39). 1957. gada pavasarī tiek apspriests jautājums par svešvārdu pareizrakstību: vai nepieciešams rakstos norādīt skaņas *ō* garumu, vai atbalstīt burtu kopas *ch* aizstāšanu ar burtu *h* (Pareizrakstības komisija 1957, 3). Tā paša gada decembrī daļēji tiek mainīti 1946. gadā pieņemtie noteikumi (Strautiņa 1987, 39): (1) patskaņu garums svešvārdu tāpat kā latviešu cilmes vārdu rakstībā apzīmējams saskaņā ar literārās valodas izrunu (piemēram, *diktāts*, *romāns*); (2) latviešu rakstībā burtu kopu *ch*, kur ar to nav apzīmētas divas atsevišķas skaņas, aizstāt ar burtu *h*. Protams, mācību saturu šie lēmumi iespaido tieši, jo jāizdara labojumi mācību saturā – mācību programmās un grāmatās. Turpmākajā tekstā vairāk detalizēti aplūkots lielā sākumburta lietojums nosaukumos ar īpašvārdu nozīmi, jo šajā ziņā sastopamas vislielākās mācību satura izmaiņas.

Visos 40. gadu mācību grāmatas izdevumos (Tirzmalā, Deglava 1945; 1947; 1950) pamatskolai, aplūkojot ortogrāfijas jautājumus, tiek runāts par lielā sākumburta lietošanu, tomēr mācību saturā vērojama tendence pakāpeniski paplašināt apgūstamās vielas apjomu (sk. 8. tabulu šajā un nākamajā l.p.).

8. tabula

Lielā sākumburta lietojums pamatskolas mācību saturā 20. gadsimta 40. gados

„Latviešu valodas mācība no V–VII klasei” (1945)	„Latviešu valodas gramatika V–VII klasei” (1947)	„Latviešu valodas gramatika V–VII klasei” (1950)
Visi cilvēku vārdi, valstu, zemju, jūru, kalnu u. c. vietu nosaukumi ir īpašvārdi, piem.: <i>Pēteris</i> , <i>Latvijas PSR</i> , <i>Talsi</i> . Īpašvārdi vienmēr rakstāmi ar lielo burtu	Ar lielo sākumburtu rakstāmi: - personu vārdi un uzvārdi (<i>Jānis Akmentiņš</i> , <i>Elza Zaķīte</i>) - valstu, zemju, apgabalu, pilsētu, ciemu, ielu, laukumu, upju, ezeru, jūru, kalnu nosaukumi (<i>Latvijas Padomju Socialistiskā Republika</i> , <i>Rīga</i> , <i>Maskava</i> , <i>Urali</i> , <i>Gaiziņš</i> ,	Ar lielo sākumburtu rakstāmi īpašvārdi: - personu vārdi un uzvārdi (<i>Jānis Akmentiņš</i> , <i>Elza Zaķīte</i>) - dzīvnieku vārdi (<i>Duksis</i> , <i>Sirmis</i> , <i>Brūnaļa</i>) - valstu, zemju, apgabalu, pilsētu, ciemu, kolhozu, padomju saimniecību, ielu, laukumu, upju,

	<i>Gauja</i>) - iestāžu, organizāciju, rūpnīcu, avīžu, žurnālu, grāmatu nosaukumi (<i>Mākslas akadēmija, Cīņa, Tālas noskaņas zilā vakarā</i>) - svētku nosaukumi (<i>Oktobra Socialistiskās revolūcijas svētki, Pirmā Maija svētki</i>)	ezeru, jūru, kalnu nosaukumi (<i>Latvijas Padomju Socialistiskā Republika, Rīga, Maskava, Urali, Gaiziņš, Gauja, Jaunais ceļš</i>) - iestāžu, organizāciju, rūpnīcu, avīžu, žurnālu, grāmatu nosaukumi (<i>Mākslas akadēmija, Cīņa, Tālas noskaņas zilā vakarā</i>) - svētku nosaukumi (<i>Oktobra Socialistiskās revolūcijas svētki, Pirmā Maija svētki</i>)
--	---	---

40. un 50. gados mācību saturu par lielā sākumburta lietojumu ietekmē tā laika aktuālie notikumi – 1950. gadā atsevišķi tiek mācīts, ka kolhozu un padomju saimniecību nosaukumus raksta ar lielo sākumburtu. Jaunu reāliju ienākšana dzīvē rosina veidot jaunus nosacījumus lielā sākumburta lietojumam: goda nosaukumi, jauni iestāžu nosaukumi, ordeņu, medaļu nosaukumi u. c. Arī piemēros vērojama tendence blakus Latvijas reālijām minēt PSRS vietu nosaukumus, nepieminot citu valstu nosaukumus. Par latvisko tradīciju apzinātu aizmiršanu liecina piemēri svētku nosaukumu rakstībai, kur minēti vien padomju laikā ienākušie svētki.

Nevienā izdevumā nav pieminēta vārda *dzimtene/Dzimtene* rakstība, lai gan Z. Anspoka norāda, ka pēc 1940. gada tiek izsludināta internacionālā audzināšana un ka lielās un mazās dzimtenes jēdziena izpratnes radīšanai ievieš likumu: vārdu *Dzimtene* ar lielo sākumburtu raksta tad, ja ar to saprotama PSRS, bet ar mazo sākumburtu, ja domāta Latvija (Anspoka 2008, 48). Analizējot mācību grāmatu saturu, jāsecina, ka šis likums formulēts tikai 1958. gada latviešu valodas mācību grāmatā pamatskolai, norādot, ka vārdu savienojumā *Padomju Dzimtene* abi vārdi rakstāmi ar lielo sākumburtu (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 60; arī Grabis, Niedra, Zirne 1963, 65). Arī šis fakts vērtējams kā laikmeta liecība: kādā veidā tika nīcināta piederības izjūta Latvijai. Presē vārda *dzimtene* rakstība ar lielo sākumburtu konstatēta agrāk nekā mācību grāmatās – jau 1945. gadā presē sastopams formas *Dzimtene* rakstījums. 70. un 80. gados latviešu valodas mācību saturā pamatskolai šis jautājums netiek aplūkots. Skaidrojums par vārdu *dzimtene* un *tēvzeme* rakstību ietverts 1991. gadā izdotajā mācību grāmatā 5. klasei, kur teikts, ka „vārdi *dzimtene* un *tēvzeme* rakstāmi ar lielo [sākuma] burtu, ja tie lietoti valsts nozīmē” (Paegle 1991, 215).

50. gadu beigās un 60. gados mācību saturs par lielā sākumburta lietošanu tiek vēl paplašināts, ieviešot jaunus nosacījumus, kā arī precizējot īpašvārdu iedalījuma struktūru (sk. 9. tabulu nākamajā lpp.).

Mācību satura izklāsts par lielā sākumburta lietojumu 20. gadsimta 60. gadu sākumā

Pie īpašvārdiem pieder	Ar lielo sākumburtu rakstāms katrs patstāvīgais vārds:
1. Personu vārdi, kā arī uzvārdi (<i>Valdis, Liepiņš</i>); 2. Īpašvārdu nozīme ir dažādiem goda nosaukumiem (<i>Tautas mākslinieks</i>); 3. Īpašvārdi ir dzīvnieku vārdi (<i>Duksis</i>); 4. Ģeogrāfiskie nosaukumi (<i>Francija, Krima</i>); 5. Uzņēmumu, kolhozu, padomju saimniecību nosaukumi (kolhozs „<i>Zelta vārpa</i>”); 6. Organizāciju un iestāžu nosaukumi (<i>Kultūras darbinieku arodbiedrība</i>); 7. Svētku, kā arī atzīmējamo dienu nosaukumi (<i>Jaungads</i>); 8. Laikrakstu, žurnālu, grāmatu, dažādu sacerējumu un mākslas darbu nosaukumi (laikraksts „<i>Cīņa</i>”); 9. Ordeņu un medaļu nosaukumi (ordenis „<i>Uzvara</i>”).	1) saliktos valstu nosaukumos (<i>Padomju Sociālistisko Republiku Savienība</i>); 2) augstāko valsts iestāžu nosaukumos (<i>Latvijas PSR Augstākā Padome</i>); 3) Padomju Savienības bruņoto spēku nosaukumos (<i>Padomju Armija</i>); 4) Padomju Savienības augstākajos goda nosaukumos (<i>Padomju Savienības Varonis</i>); 5) saliktos laikrakstu un žurnālu nosaukumos („<i>Literatūra un Māksla</i>”). Vārdam <i>Dzimtene</i> ir īpašvārda nozīme, ja tas lietots visas Padomju Savienības atzīmēšanai. Vārdu savienojumā <i>Padomju Dzimtene</i> ar lielo sākumburtu jāraksta abi vārdi.

(Avots: Grabis, Niedra, Zirne 1963, 62–65)

Pārmaiņas mācību saturā notiek 70. gados pēc T. Porītes pētījuma par lielo sākumburtu lietojumu mūsdienu latviešu valodā (Porīte 1970). Mācību saturā lielie sākumburti tiek diferencēti pēc gramatiskajām un jēdzieniskajām nozīmēm, līdzīgi kā iepriekš tiek skaidrots, kurš vai kuri vārdi rakstāmi ar lielo sākumburtu saliktajos nosaukumos (Blinkena u. c. 1974a, 290–291). Mācību saturā par īpašvārdu pareizrakstību pārmaiņas notiek 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā, kad tiek sašaurināts mācību satura apjoms: netiek vairs skaidrots, kuri lietvārdi ietilpst īpašvārdu grupā, uzmanība pievērsta salikto nosaukumu rakstībai (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 117–118). 90. gadu sākumā mācību saturā tiek iekļauti tikai būtiskākie lielā sākumburta lietošanas gadījumi: īpašvārdi (cilvēku vārdi, uzvārdi, pseidonīmi, dzīvnieku vārdi, vietvārdi u. c.); valstu nosaukumi; nosaukumi, kuru rakstībā jāievēro lielā sākumburta un pēdiņu lietojums.

Kopumā jāsaprot, ka mācību satura izmaiņas par lielā sākumburta lietojumu notikušas divos pretējos virzienos. Jaunu reāliju rašanās un lingvistiskie pētījumi, kad mācību saturs tiek strukturēts atbilstoši zinātniskajai sistēmai (70.–80. gados), nosaka mācību satura paplašināšanos. Savukārt mācību satura vienkāršošanas dēļ 90. gadu sākumā notiek atteikšanās no plašā uzskaitījuma, kad lietojams lielais sākumburts, to aizstājot ar dažiem nosacījumiem, kas valodas praksē jāievēro visbiežāk.

6. Morfoloģijas mācību saturs

Morfoloģijas mācību satura pamatā ir sistemātiska vārdšķiru morfoloģisko kategoriju apguve, saistot to ar ortogrāfijas un ortoepijas mācību satura apguvi. Morfoloģijas kursā 1945. gadā tiek aplūkotas 9 vārdšķiras (Tirzmala, Deglava 1945), bet jau 50. gados mācību saturā kā atsevišķa (pēc skaita 10.) vārdšķira iekļauta partikula (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 208). Par partikulas iekļaušanu mācību saturā tiek runāts arī vidusskolas latviešu valodas mācību grāmatas kontekstā (Loja, Vilāns, Gailums 1951, 2). Lai unificētu latviešu valodas mācību saturu, līdzīgs dalījums ievērots arī pamatskolā.

Morfoloģijas mācību saturā organiski iekļauta vārddarināšana, kas ir morfoloģijas nozare un kuru mūsdienu valodnieki uzlūko par patstāvīgu valodniecības nozari (Kalme, Smiltnece 2001, 5). Pamatskolas mācību saturā vārddarināšanas pamatjautājumi iekļauti pirms vārdšķiru apraksta, pievēršot uzmanību biežāk izmantotajiem atvasināšanas paņēmieniem un saistot vārddarināšanu ar ortogrāfijas apguvi.

Mācību programmās pamatskolai tiek uzsvērta dažādu gramatikas daļu ciešā saistība, kas mācību procesā ievērojama. Viens no tādiem saskares punktiem morfoloģijā un sintaksē ir vārdšķiru sintaktiskā funkcija būt par dažādiem teikuma locekļiem jeb sintaktiskā pieeja vārdšķiru mācībai. Mācību grāmatās šis aspekts īstenots dažādi: 40.–60. gadu mācību grāmatu izdevumos vārdšķiru apskatā netiek runāts par to sintaktisko funkciju. Sintakses mācību saturā gan ir skaidrots, ar kuru vārdšķiru vārdiem izteikti gan virslocekļi, gan palīglocekļi. 70. gadu vidū vārdšķiru sintaktiskās funkcijas iekļautas morfoloģijas mācību saturā, sintakses kursā vēlreiz nostiprinot iepriekš mācīto. Morfoloģijas kursa nobeigumā 6. klasē tiek dots pārskats par dažādu vārdšķiru vārdu lietošanu teikumā, koncentrēti raksturojot katras patstāvīgās vārdšķiras sintaktiskās funkcijas (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974b, 72–73).

Par morfoloģijas un sintakses ciešo saistāmību mācību saturā rakstījis A. Ozols, uzsverot domu, ka „locījumu mācībā īsti veselā kompleksā sasaistās morfoloģija, sintakse, semantika un pat valodas vēstures elementi. [...] Pašreizējās vidusskolu gramatikas mācības grāmatā, tāpat kā agrākajās, locījumu mācības nodaļā locījumu klasifikācijā nav nekādas jēgas. Locījumu klasifikācijā sajaukti dažādi principi: pirmkārt, locījuma sintaktiskās funkcijas princips, otrkārt, locījuma sintaktiskās attieksmes princips, treškārt, locījuma morfoloģiskās funkcijas (gramatiskā forma – N. Dz.) princips un, ceturtkārt, locījuma loģiskās jeb jēdzieniskās nozīmes princips.” (Ozols 1949, 84) A. Ozols iesaka pirmajā vietā mācību procesā izvirzīt sintaktisko pieeju locījumu mācībai, jo locījumus vispirms nepieciešams aplūkot no teikumu analīzes viedokļa. Tāpat tiek rosināts mācību saturā atteikties no locījumu raksturošanas pēc to jēdzieniskās nozīmes, t. i., dalāmais, satura, vielas, piederības, pielikuma un īpašības ģenitīvs; pavadoņa, līdzekļa, dalāmais instrumentālis u. tml. A. Ozols spēj metodiski pamatot, kāpēc teikumi

analizējami gan sintaktiski, gan morfoloģiski. Kā jau iepriekš minēts, mācību grāmatu izveidē šie ieteikumi ņemti vērā ne vienmēr.

Turpmākajā tekstā analizējot morfoloģijas mācību saturu, tā attīstību un pārmaiņas, netiks detalizēti analizēti katras vārdšķiras sintaktisko funkciju apskata plašums vai tā trūkums. Lai parādītu, kā laika gaitā sintezējas morfoloģisko un sintaktisko kategoriju mācību saturs, par piemēru izmantotas pārmaiņas īpašības vārda mācību saturā (sk. IV daļas 6.2. apakšnodaļu). Jāsaka, ka morfoloģisko un sintaktisko funkciju nošķiršana sagādā skolēniem problēmas arī mūsdienās, kad tiek jaukti morfoloģijas un sintakses jautājumi (konkrēti – tiek jauktas vārdšķiras ar teikuma locekļiem), tāpēc A. Ozola ieteikumiem būtu pievēršama uzmanība arī mūsdienās.

Promocijas darbā vārdšķiru aprakstam par informācijas atlasē principu izvēlētas izmaiņas mācību saturā, līdz ar to nodaļu (dažādu vārdšķiru apraksta) apjoms var atšķirties, jo, piemēram, izmaiņu lietvārda mācību saturā ir daudz mazāk nekā vietniekvārda mācību saturā. Mācību satura izmaiņas fiksētas mācību programmās, mācību grāmatās, kā arī atsevišķas izmaiņas norādītas metodiskajā literatūrā, tāpēc, veicot pētījumu, tika meklēts atšķirīgais, jaunais, kas ienāk mācību saturā pirmo reizi vai pēc ilgāka pārtraukuma, cenšoties arī noskaidrot šo izmaiņu saknes. Zināmu stabilitāti mācību saturā ievieš „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I sējuma iznākšana, līdz ar to atsevišķas izmaiņas mācību saturā iespējams skaidrot arī ar pētījumiem, kas iekļauti akadēmiskajā gramatikā. Daži morfoloģijas mācību satura jautājumi ir traktēti atšķirīgi, tāpēc mācību saturā vērojams dažāds skaidrojums (piemēram, vārda *kā* piederība apstākļa vārdiem vai partikulām). Valodnieku pētījumi par noteiktām morfoloģiskām kategorijām, kā arī izmaiņas mācību saturā aplūkotas divsējumu monogrāfijā „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība”. Morfoloģijas mācību saturu ietekmē arī disertācijas, monogrāfijas un citas publikācijas, kurās noskaidrotas aktuālas problēmas.

6.1. Lietvārds

Lietvārda mācību saturs kopš 40. gadiem tiek iekļauts 5. (70.–80. gados tas bija 4. klases temats) klases programmā, vārdšķiras apguvei atvēlot dažādu stundu skaitu. Analizējot mācību programmas, jāsecina, ka ne vienmēr stundu skaita atšķirības ietekmē mācību satura apjomu. Protams, ja kardināli tiek paplašināts mācību saturs, tad ir lielākas atšķirības arī stundu skaitā, kā tas vērojams 1970. gada mācību programmā, kad mācību saturā iekļauti tādi temati kā *Raksturīgākās izskaņas internacionālajos lietvārdos; Nelokāmie lietvārdi, to locījumu nozīmes noteikšana; Līdzskaņu mija lietvārdu locījumu formās; Atgriezeniskie lietvārdi ar izskaņu -šanās, to locīšana; Lietvārda sastāva noteikšana.* (sk. 10. tabulu nākamajā lp.).

Stundu skaits lietvārda mācību satura apguvei 20. gadsimta 40.–90. gados

Gads	Stundu skaits	Gads	Stundu skaits
1945.	12	1961.–1965.	19
1947.	14	1969.	18
1948.	16	1970.	29
1950.	12	1972.	26
1952.	14	1974.–1985.	17
1955.–1956.	12	1987.–1988.	15
1957.–1959.	14	1989.	14
1960.	18	1990.	23

Īpašvārdu pareizrakstība tradicionāli tiek aplūkota mācību saturā par lietvārdu, tomēr promocijas darbā tā aplūkota IV daļas 5.3. apakšnodaļā par ortogrāfiju, jo lielā sākumburta lietojums latviešu valodniecībā ir visai sarežģīts pētījuma lauks, kas skatīts atsevišķi.

Lietvārda jēdziens un vispārīgs raksturojums

Lietvārda mācības pamatnostādnes konstatējamas ne tikai mācību programmās, bet arī 1960. gadā izdotajā „Latviešu valodas mācīšanas metodikā 5.–7. klasei”, kur formulēti galvenie uzdevumi, kas jāievēro, mācot lietvārdu:

- 1) paplašināt priekšmeta jēdzienu;
- 2) mācīt apzinīgi lietot lietvārdus valodā, atšķirot tos no citām vārdu šķirām;
- 3) nostiprināt lietvārdu pareizrunu, pievērsties patskaņu garumam galotnēs, šaurajam patskanim [e] un platajam patskanim [ē], līdzskaņu mijai, kā arī intonācijai;
- 4) attīstīt vajadzīgās iemaņas pareizrakstībā (lielo sākumburta lietošana īpašvārdos, pareizo līdzskaņu lietošanā galotnes -s priekšā);
- 5) bagātināt skolēnu leksiku ar jauniem vārdiem (Greitjāne u. c. 1960, 58).

Lietvārda mācību saturā būtiskākās izmaiņas pārskata periodā ir pāreja no celmu sistēmas uz deklinācijām. Tiek uzskatīts, ka nav lietderīgi saglabāt dalījumu vēsturiskajos celmos, jo tā nav ne lietuviešu, ne krievu valodā. Vienlaikus notiek arī atsevišķu mācību satura tematu sašaurināšana, piemēram, lietvārda darināšanā vairs netiek skaidrota piedēkļu semantika, kā tas darīts iepriekš (piemēram, A. Tīrzmālas un Z. Deglavas mācību grāmatas izdevumos).

Lietvārda jēdziena apskats (1945. gada izdevumā iekavās norādīts arī latīniskais vārdšķiras nosaukums – *substantīvs*) visās mācību grāmatās tiek sākts ar lietvārda definīciju: *Priekšmetu jeb lietu apzīmējumus sauc par lietvārdiem*. Tāpat tradicionāli tiek nosaukts tas, ko lietvārds apzīmē:

- 1) dzīvas būtnes (*cilvēks, zirgs*);

- 2) lietas jeb vērojamus priekšmetus (*nazis, māja, ābols*);
- 3) domu priekšmetus (*prieks, ātrums, gods*);
- 4) dažādas norises (*skriešana, mazgāšanās*) (Tīrzmala, Deglava 1945, 25).

1945. gada mācību grāmatas izdevumā ir sīkāks paskaidrojums, kas ir domu priekšmeti: „Domu priekšmetus, t. i., dzīvu radījumu un vērojamu priekšmetu pazīmes, ko uztveram kā ko patstāvīgu par sevi esošu.” (Tīrzmala un Deglava 1945, 25) Mācību saturā 50. un 60. gados par lietvārdiem saukti vārdi, kas apzīmē priekšmetus vai būtnes (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 33; Grabis, Niedra, Zirne 1963, 61), bet tikai 70. gados pamatskolas mācību saturā lietvārda definējums papildināts ar paskaidrojumu, ka lietvārdi ir patstāvīgi lokāmi vārdi (Freidenfelde, Jansone, Laure 1971, 95).

Lietvārdi tradicionāli iedalīti sugas vārdos un īpašvārdos. 40. gadu vidū sugas vārdi vēl tiek iedalīti kopības vārdos un vielas vārdos, kā tas darīts latviešu valodas gramatikās pamatskolām arī 20. gadsimta 30. gados. Sākot ar 1950. gadu, sugas vārdi vairs sīkāk netiek iedalīti.

Mācību saturā par dzimtes kategoriju 40. gadu vidū ir pieminēts, ka latviešu valodā agrāk bijusi arī nekatrā dzimte un ka šie nekatrās dzimtes lietvārdi latviešu valodā pārveidojušies par vīriešu dzimtes vārdiem, neminot piemērus. Tiek pieminēts, ka nekatrā dzimte saglabāta krievu un vācu valodā (Tīrzmala, Deglava 1945, 26; 1947, 20).

Skaitļa kategorijas apskatā 40. gadu vidū vēl sastopama vēsturiska atsauce uz latviešu valodā zudušo divskaitļa kategoriju, minot, ka divskaitlis ir sastopamas sastingušās formās pēc skaitļu vārdiem *divi* un *abi*, piemēram, *divi dieni, ar abi kāji*, kā arī divskaitļa pēdas sastopamas mēra un svara apzīmējumos, piemēram, *septiņi pēdi, divi mārciņi sviesta* (Tīrzmala, Deglava 1945, 27). Divskaitļa raksturojums mācību saturā neatkarīgās Latvijas laikā sastopams vidusskolai domātajās mācību grāmatās (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 3), bet pamatskolas mācību saturā par divskaitli netiek runāts (Ramāns 1937).

Lietvārdu darināšana

Latviešu valodas mācību saturā lietvārdu atvasināšanai pievērsta uzmanība gandrīz visā aplūkojamā periodā, sākot no 1945. gada. Par lietvārdu atvasināšanu nav minēts 1948./1949. un 1950./1951. mācību gada programmā. Iespējams, par vārdu atvasināšanu plaši nav runāts tāpēc, ka tas kā būtisks aspekts nav akcentēts N. Marra atziņās par valodu, bet tolaik Latvijā aktīvi tika domāts par mācību satura pārkārtojumiem pēc šīs teorijas ieteikumiem par būtiskākajiem valodniecības aspektiem (sk. 13. pielikumu). Turpmāk temats par lietvārdu darināšanu mācību programmās formulēts dažādi, piemēram, *Lietvārdu atvasināšana un pareizrakstība* (1945.–1948.); *Lietvārdu svarīgākās izskaņas* (1952.–1959.);

Svarīgākās lietvārdu izskaņas ar garajiem un īsajiem piedēkļa patskaņiem (1960.–1969.). Pēdējais formulējums, domājams, saistīts ar normu maiņu pareizrakstībā (Porīte 1967, 178–186; 1968, 168–169 u. c.). Šāds temata formulējums saglabāts līdz 1983. gadam. No 1987. gada līdz 1991. gadam atkal tiek runāts par svarīgākajām lietvārdu izskaņām un to pareizrakstību. Viens no lietvārdu atvasināšanas aspektiem, kas plašāk vai mazāk plaši aplūkots mācību grāmatās gandrīz visus 50 gadus, ir vārddarināšanas semantiskais aspekts, resp., piedēkļu/izskaņu nozīme lietvārdu darināšanā.

Mācību grāmatās 40. gados atsevišķa nodaļa veltīta deminutīvu raksturošanai, kā tas bijis mācību grāmatās arī iepriekšējā desmitgadē (Ramāns 1937, 19). Identiska ir arī deminutīvu definīcija gan neatkarīgās, gan okupētās Latvijas pamatskolas mācību grāmatās līdz pat 1950. gadam: „Pamazināmie lietvārdi apzīmē mazus un patīkamus, mīļus priekšmetus.” (Tirzmalā, Deglava 1950, 23) Turpmākajos gados (līdz 80. gadu beigām) tiek skatīta lietvārdu darināšana ar deminutīvpiedēkļiem, bet kā atsevišķs mācību satura temats tas netiek izcelts, kas ir arī lingvistiski pamatoti, jo deminutīvi iekļaujas vārddarināšanas sistēmā. Deminutīvu apskats pamatskolas mācību saturā atsevišķi atkal iekļauts vien 90. gadu sākumā, tikai termina *deminutīvs* vietā lietots termins *pamazināmie vārdi*, skaidrojot deminutīvpiedēkļu semantiskās nozīmes (Paegle 1991, 205).

Attiecībā uz vārddarināšanas jautājumiem mācību grāmatās dažādos laika periodos konstatējams atšķirīgs mācību satura apjoms. Vēsturiskā skatījumā lietvārdu atvasināšana aplūkota 1945. gadā, kur iespējamie atvasinājumi norādīti ar konsonantisko piedēkli, piemēram, tiek minēts, ka lietvārdus atvasina ar piedēkli *-j-*, minot izskaņas *-ija*, *-ējs*, *-ēja*, *-tājs*, *-tāja*, *-ājs*, skaidrojot arī atvasinājumu semantisko nozīmi (Tirzmalā, Deglava 1945, 30–31). Turpmākajos mācību grāmatas izdevumos (Tirzmalā, Deglava 1947; 1950) jautājums par lietvārdu atvasināšanu pieminēts pareizrakstības aspektā. Nākamajos pamatskolas mācību grāmatu izdevumos uzskaitītas svarīgākās lietvārdu izskaņas un to pareizrakstība. Piedēkļu semantika, sākot ar 1947. gadu, pamatskolas kursā vairs detalizēti aplūkota netiek. 40. gadu beigās un 50. gados izdotajās skolu gramatikās uzskaitītas svarīgākās lietvārdu izskaņas, nemēģinot atklāt izskaņu lietošanas pamatojumu, bet lielāku uzmanību veltot izskaņu pareizrakstībai (Tirzmalā, Deglava 1947; 1950; Grabis, Ārensone, Niedra 1952; 1953; 1959). 60. gadu latviešu valodas mācību grāmatu izdevumos minēts, ka „garš piedēkļa patskanis ir arī izskaņā *-ēns* nepieaugušu dzīvu būtnu nosaukumos, piemēram, *kaķēns*, *kucēns*”, dodot norādi, ka piedēklis ir arī semantiska nozīme (Grabis, Niedra, Zirne 1963; 1966; 1969). „Latviešu valodas mācīšanas metodikā 5.–7. klasei” skolotājiem tiek izklāstīts, kas jāņem vērā, mācot par svarīgākajām lietvārda izskaņām (Greitjāne u. c. 1960, 62). Mācīšanas process orientēts uz izskaņu apguvi, lai skolēns varētu atšķirt lietvārdus no citām vārdšķirām,

kā arī prastu atvasināt jaunus lietvārdus. 70. un 80. gadu pamatskolas mācību grāmatās lietvārdu atvasināšanai atvēlēti četri paragrāfi, kas ilustrē formāli gramatisko pieeju latviešu valodas mācīšanai: skolēni iepazīstas ar svarīgāko lietvārdu izskaņu sarakstu, atvasinot pēc iespējas vairāk lietvārdu; uzzina, kuras izskaņas rakstāmas ar īso, kuras – ar garo patskaņa burtu; iemācās aizgūto lietvārdu fināļu pareizrunu un pareizrakstību (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984a, 111–114). Mācību saturā vairs netiek akcentēts tas, ka katrai izskaņai ir sava nozīme. Lielāka vērība pievērsta tam, lai skolēns prastu pareizi noteikt vārda sastāvu, nevis izprastu izskaņu lietojuma semantiku.

Latviešu valodas mācību saturā lietvārdu piedēkļu semantikas skaidrojums atkal atgriežas 1991. gadā. Tiek runāts par atvasinājumiem ar izskaņu *-ene* un pamazināmo vārdu (deminutīvu) darināšanu (Paegle 1991, 204–205), kā arī sniegtas ziņas par dažādu reāliju atvasināšanas īpatnībām, piemēram, *spriedums*, *ēdējs*, *taurētājs* (Paegle 1991, 210–212), par kurām pamatskolā nav ticis runāts kopš 1945. gada mācību grāmatas izdevuma. Skolēniem, mācoties dzimto valodu, protams, jāzina lietvārdu izskaņu pareizrakstība, jāizprot arī vārdu darināšanas jēga un modeļi, kā arī jāapzinās vārddarināšanas nacionālā specifika, bet par to pamatskolā ilgu laika posmu nekas nav ticis mācīts.

Lietvārdu iedalījums pēc locīšanas īpatnībām

Kā jau iepriekš teikts, latviešu valodas mācību saturā līdz 1951. gadam tiek ievērots lietvārdu dalījums vēsturiskajos celmos. 1950. gada pavasarī laikrakstā „Skolotāju Avīze” tiek publicēta rakstu sērija par to, ka nepieciešama jauna mācību grāmata gan vidusskolai, gan pamatskolai. Piebilstams, ka daļa nepieciešamo izmaiņu ir loģiski argumentētas, bet daļa – ideoloģiski noteiktas. J. Loja rakstā *Jaunu latviešu valodas gramatiku vidusskolām!* izsakās, ka nepareiza ir lietvārdu šķirošana pēc celmiem un ka J. Endzelīns un viņa skolnieki „uztiepj latviešu valodai veselus septiņus dažādu lietvārdu celmus” (Loja 1950, 3). Raksta autors iesaka veikt izmaiņas lietvārdu klasificēšanā, darot tā, kā tas ir krievu valodas gramatikā, kur lietvārdi pēc locīšanas dalīti nevis celmos, bet deklinācijās, ņemot vērā vienskaitļa nominatīva galotni. Arī O. Vilāns, rakstot par jaunas latviešu valodas gramatikas nepieciešamību septiņgadīgajai skolai, atbalsta lietvārdu grupēšanu pēc vienskaitļa nominatīva galotnes (Vilāns 1950, 4). B. Vekslers uzsver, ka lietvārdu dalīšana celmos sekmē formālismu gramatikas apguvē (pedagoģiskajā presē šajā laikā daudz publikāciju pret t. s. formālismu gramatikas mācīšanā – sk. iepriekš III daļas 1. nodaļu), tāpēc iesaka atteikties no celmu principa arī darbības vārda mācīšanā (Vekslers 1950, 2). Iebildumus pret atteikšanos no lietvārdu dalījuma pēc to vēsturiskajiem celmiem, protams, izsaka J. Endzelīns, jo vēsturiskais dalījums ļauj arī izprast pareizrunas likumus (Endzelīns 1951, 5), taču šie

argumenti netiek ņemti vērā. Jāsecina, ka atteikšanās no lietvārda iedalījuma pēc celmu principa vairāk saistīta ar sinhroniskās pieejas izmantošanu mācību satura aprakstā, par ko rakstīts III daļas 1. nodaļā.

Pēc astoņiem gadiem „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” jau tiek skaidri pateikts, ka „lietvārdu seno formu raksturīgās pazīmes mūsdienu valodā ir vēl saskatāmas tikai pavisam retos gadījumos. [...] mūsdienu runātāja apziņā šo pazīmi vārda morfoloģiskā sastāvā vairs neuztver kā vārda celma elementu, bet kā galotnes sastāvdaļu. [...] Viena no pazīmēm, pēc kuras mūsdienu valodā visērtāk grupēt lietvārdus deklinēšanai, ir lietvārdu vienskaitļa nominatīva galotne.” (Mllvg I 1959, 409–410)

Latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolai lietvārdu dalījums deklinācijās ievērots no 1952. gada (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 41–51), kad deklinācijas kā mācību satura temats ieviests mācību programmās, bet lietvārdu dalījums deklinācijās mūsdienu latviešu literārajā valodā tiek lietots tikai pēc septiņiem gadiem – 1959. gadā līdz ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I sējuma publicēšanu.

6.2. Īpašības vārds

Īpašības vārda gramatisko kategoriju raksturojums mācību grāmatās un programmās kopumā vērtējams kā stabils visā pārskata periodā no 1944. gada līdz 1991. gadam. Notiek izmaiņas atsevišķu terminu lietojumā, tāpat tiek palielināts stundu skaits īpašības vārda apguvei (sk. 11. tabulu nākamajā l.p.), tādējādi dodot iespēju šo vārdšķiru aplūkot plašāk. Stundu skaita palielināšana notiek 60. gadu sākumā, kad īpašības vārda apguvei atvēlētas 11–12 stundas iepriekšējo 8–10 stundu vietā, bet jau 1970. gada mācību programmā īpašības vārda apguvei atvēlēta 21 mācību stunda (Programma 1970, 214). Stundu skaita palielināšana skaidrojama ar mācību satura apjoma paplašināšanu (jaunie temati: *Īpašības vārda lietošanas nosacījumi; Kādības un attieksmes īpašības vārdu jēdziens*). Līdz 1988. gadam mācību programmās stundu skaits īpašības vārda apguvei ir 19–20 stundas, bet 1989. gada eksperimentālajā programmā stundu skaits sarūk par 50 %, t. i., mācību satura apguvei norādītas vien 10 stundas, kurās paredzēts iepazīties ar īpašības vārda jēdzienu un iedalījumu, pareizrakstības principiem, kā arī aplūkot jautājumu par īpašības vārdu sinonīmiju un antonīmiju (Programma 1989, 6).

Stundu skaits īpašības vārda mācību satura apguvei 20. gadsimta 40.–90. gados

Gads	Stundu skaits	Gads	Stundu skaits
1945.–1946.	8	1972.	20
1947.–1952.	10	1974.–1985.	19
1955.–1958.	9	1987.–1988.	20
1960.	11	1989.	10
1961.–1969.	12	1990.	16
1970.	21		

Īpašības vārda jēdziens, iedalījums un sintaktiskās funkcijas

Mācību programmās no 1945. gada līdz 1958. gadam nav paredzēta īpašības vārda jēdziena noskaidrošana, tomēr mācību grāmatās satura izklāstā tas, protams, tiek darīts, ievērojot to pašu skaidrojumu, kāds ir 30. gadu mācību grāmatās (Ramāns 1937, 32). Visās minētā laika perioda mācību programmās temats sākas ar īpašības vārda iedalījumu. Termins *īpašības vārda jēdziens* mācību programmā pirmoreiz konstatējams 1960. gadā, un tā tas lietots līdz aplūkotā laika posma beigām. Neraugoties uz norādes trūkumu par jēdziena definīciju programmās, mācību grāmatās autori tomēr ir pievērsušies īpašības vārda definēšanai (sk. 12. tabulu).

Īpašības vārda jēdziena skaidrojums 20. gadsimta 40.–50. gados

Tirzmala, Deglava (1945)	Tirzmala, Deglava (1947)	Tirzmala, Deglava (1950)	Grabis, Ārensone, Niedra (1959)
Īpašības vārdi apzīmē īpašību, kas uztverta kā priekšmeta pazīme.	Īpašības vārdi apzīmē kāda priekšmeta īpašību kā tā pazīmi.	Īpašības vārds apzīmē kāda priekšmeta īpašību.	Īpašības vārdi ir vārdi, kas apzīmē priekšmetu vai dzīvu būtni īpašības.
Grabis, Niedra, Zirne (1963)	Freidenfelde, Jansone, Laure (1971)	Apinis, Ceplīte, Strautiņa (1989a)	Paegle (1991)
Īpašības vārdi ir vārdi, kas nosauc priekšmetu vai dzīvu būtni pazīmes.	Īpašības vārdi ir patstāvīgi lokāmi vārdi, kas nosauc priekšmetu vai dzīvu būtni pazīmes.	Īpašības vārdi nosauc priekšmetu vai būtni pazīmes.	Īpašības vārdi nosauc lietvārdu pazīmes.

Definīcijā 1971. gadā izdotajā mācību grāmatā redzamas saturiskas izmaiņas, kas paplašina jēdziena skaidrojumu. Ir uzsvērtā īpašības vārda galvenā pazīme – nosaukt priekšmeta, resp., lietvārda īpašību. Jākonstatē, ka definīcijas reizēm nav vienādas pat viena autoru kolektīva sarakstītajās grāmatās, kā arī nenostabilizējas viena īpašības vārda definīcija.

Īpašības vārda jēdziena skaidrojums tiek papildināts mācību grāmatās, kas izdotas no 1952. gada līdz 70. gadu sākumam, – dota papildu norāde, ka īpašības vārds apzīmē arī dzīvu būtņu īpašības (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 62). 1959. gada mācību grāmatas izdevumā iekļauts vēl papildinājums, ka īpašības vārdi ir patstāvīgi vārdi (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 83), kas iepriekš nav minēts. Īpašības vārda labākai noteikšanai tekstā jēdziena skaidrojums tiek papildināts ar norādi, ka „vienskaitļa nominatīvā tie atbild uz jautājumu **kāds? kāda? vai kurš? kura?**” (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 83). Šāds vārdšķiras noteikšanas paņēmieni, izmantojot jautājumus, latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolām lietots līdz 1984. gadam, kur gan vairs nav lietoti jautājumi *kurš?, kura?* un kur dota piebilde, ka uz šiem jautājumiem īpašības vārds atbild ārpus teikuma (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984a, 147). Jāsecina, ka gandrīz 30 gadu ilgā periodā skolas mācību saturā un mācību grāmatās jaukta morfoloģiskā un sintaktiskā jautājumu sistēma. Mācot, ka īpašības vārds atbild uz jautājumiem *kāds?, kāda?, kurš?, kura?*, turklāt – „ārpus teikuma” – skolēniem var rasties grūtības to vārdšķiru apguvē, kas izsaka kādu pazīmi, piemēram, lokāmie divdabji, atsevišķas vietniekvārdu grupas, kā arī kārtas skaitļa vārdi.

Terminoloģiskas izmaiņas skar īpašības vārda iedalījumu pēc nozīmes. Skolu mācību grāmatās neatkarīgajā Latvijas Republikā un mācību grāmatu izdevumos līdz 20. gadsimta 50. gadu vidum īpašības vārdi pēc nozīmes iedalīti, lietojot terminus *kādības īpašības vārdi* un *apstākļu īpašības vārdi* (Ramāns 1937, 32; Tirzmalis, Deglava 1945, 44; 1947, 35; 1950, 37; Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 62; 1953, 62). Laikā no 1956. gada līdz 1959. gadam latviešu valodas mācību programmās īpašības vārda iedalījums nav pieminēts, tāpēc likumsakarīgi, ka 1959. gada mācību grāmatas izdevumā nav īpašības vārda iedalījuma (Grabis, Ārensone, Niedra 1959). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” īpašības vārdi tiek iedalīti, lietojot terminus *kādības īpašības vārdi* un *relatīvie jeb attieksmes īpašības vārdi* (Mllvg I 1959, 425). 60. gadu sākumā mācību saturā šie termini vēl nav izmantoti, bet dots īpašības vārdu iedalījuma aprakstošs raksturojums: „Īpašības vārda nosauktā pazīme var būt priekšmeta vai dzīvas būtnes īpašība. Katra īpašība var pastiprināties vai pavājināties. Īpašības vārda nosauktā pazīme var norādīt priekšmeta vai dzīvas būtnes attieksmi pret zināmu parādību. Šī attieksme nevar kļūt ne stiprāka, ne vājāka.” (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 90) Mācību grāmatā dotais īpašības vārdu semantiskā iedalījuma apraksts atbilst „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” dotajam raksturojumam, bet jaunie termini mācību saturā ieviesti vēlāk. Mācību programmā dalījums kādības un attieksmes īpašības vārdos iekļauts tikai 1970. gadā (Programma 1970, 214), un mācību saturā tas sastopams līdz 80. gadu beigām, kad pamatskolā atsakās no īpašības vārda dalījuma pēc nozīmes.

20. gadsimta 50. gadu pirmajā pusē mācību grāmatās iekļautā teorētiskā viela par īpašības vārdu sintaktiskajām funkcijām nav mācāma obligāti, jo informācija dota petitā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 74; 1953, 73). 70. gadu vidū temats par īpašības vārdu sintaktiskajām funkcijām teikumā jau iekļauts obligāti apgūstamajā mācību saturā, norādot, ka īpašības vārds teikumā var būt par izteicēja daļu vai apzīmētāju (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984a, 147). 1989. gadā izdotajā mācību līdzeklī norādīta īpašības vārda saistība ar lietvārdu, kā arī sintaktiskā funkcija būt par izteicēja daļu (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 152). Savukārt īpašības vārda apzīmētāja funkcija nav pieminēta, tā kā konkrētajā mācību grāmatā vispār nav iekļauts palīglocekļu sīkāks iedalījums un to nosaukumi – apzīmētājs, papildinātājs u. c. – lietoti netiek; ir tikai dotas norādes, ka bez virslocekļiem ir arī palīglocekļi ar sev raksturīgajiem jautājumiem (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 27–33), un konkrēto terminu vietā dotas apjomīgas paskaidrojošas konstrukcijas, piemēram, apzīmētāja vietā – „palīgloceklis, kas paskaidro lietvārdu, parasti izsaka kādu pazīmi (īpašību, piederību, skaitu)”.

Dz. Paegles mācību grāmatā 5. klasei mācību viela izklāstīta citādi: mācoties par teikuma palīglocekļiem, skolēniem tiek skaidrots, kuru vārdšķiru vārdi var būt par noteiktu teikuma locekli. Tādējādi jau pirms padziļināta morfoloģijas kursa apguves skolēni uzzina pa vārdšķiru sintaktiskajām funkcijām (Paegle 1991, 31–34), bet īpašības vārda apskatā atkārtoti tiek uzsvērts, par kuriem teikuma locekļiem var būt īpašības vārds (Paegle 1991, 136, 138, 233), veidojot ciešu morfoloģijas un sintakses jautājumu saistījumu, kā to jau rakstā „Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai” ieteicis A. Ozols, uzsverot, ka locījumu mācība vienotā kompleksā sasaista morfoloģiju, sintaksi, semantiku un pat valodas vēstures elementus (Ozols 1949, 84).

Īpašības vārda izskaņas un galotnes

Mācību saturā temats par īpašības vārda svarīgākajām izskaņām iekļauts laikā no 1952. gada līdz 1957. gadam. Līdz 1960. gadam tiek aplūkota īpašības vārdu izskaņu pareizrakstība, nediferencējot tās pēc patskaņu kvantitātes, bet tad temata formulējums mainās: *Garie un īsie piedēkļa patskaņi īpašības vārdu izskaņās*. (Programma 1960, 11) Tomēr jāsecina, ka mācību grāmatās līdz pat 1989. gadam nekādu izmaiņu šī temata izklāstā nav.

Latviešu valodniecībā viens no problēmjautājumiem ir nenoteiktās un noteiktās galotnes lietošana, ko savulaik mēģinājis normēt jau A. Stērste (Stērste 1880, 12–13). Par noteiktās un nenoteiktās galotnes lietojumu ziņas iekļautas monogrāfijas „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība” I daļā (Llvmsa 2002 I, 154–163). Attiecībā uz

mācību saturu par īpašības vārda nenoteikto un noteikto galotni mācību programmās laika gaitā vērojamas izmaiņas, līdz ar to secināms, ka programmatiskās nostādnes noteikušas arī mācību satura apjomu (sk. 13. tabulu).

13. tabula

**Īpašības vārda nenoteiktā un noteiktā galotne
(mācību programmu saturs 20. gadsimta 40.–90. gados)**

Programmas	Programmas prasības
40. gadi	Īpašības vārda iedalījums, dzimte, skaitlis, galotnes. Noteiktās un nenoteiktās galotnes locījumos.
50. gadi	Īpašības vārda nenoteiktā un noteiktā galotne.
60. gadi	Īpašības vārda nenoteiktā un noteiktā galotne. Īpašības vārdu locīšana; to pareiza izruna un pareizrakstība. (4)
70.–80. gadi	Īpašības vārdu nenoteiktās un noteiktās galotnes. Īpašības vārdi, kas lietojami tikai ar noteikto galotni. (2)
1990. gads	Īpašības vārdu locīšana ar nenoteikto galotni. Īpašības vārdu locīšana ar noteikto galotni. Īpašības vārdu lietošana ar noteikto un nenoteikto galotni.

Mācību satura apjoma pieaugums skaidrojams ar pētījumiem, kuru rezultāti, visticamāk, ietekmējuši arī mācību satura izveidi. Īpašības vārda galotņu lietojums normēts „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (nodaļu izstrādājusi A. Blinkena), kur aplūkoti nosacījumi, kuros gadījumos lietojams īpašības vārds ar nenoteikto vai noteikto galotni (Mllvg I 1959, 434–456). Atzīmējams valodnieces B. Ceplītes devums īpašības vārda galotņu izpētē (Ceplīte 1967, 133–140; 1969, 128–153; 1970a, 145–150; 1970. gadā aizstāvēta viņas disertācija „Noteiktības un nenoteiktības kategorija latviešu valodā” (Ceplīte 1970b)). Rakstos aplūkots īpašības vārda galotņu lietojuma specifika, kā arī analizētas atkāpes no literārās valodas normām, tādēļ iespējams secināt, ka B. Ceplītes teorija ir pamats skolas mācību saturam.

Kā redzams, sākot ar 50. gadiem, tiek paplašināts mācību saturs, kas attiecas uz nenoteiktās un noteiktās galotnes mācību pamatskolā. Mācību programmā, protams, nav iespējams atklāt visu mācību saturu, kā tas darīts mācību grāmatās, tāpēc lietderīgi aplūkot, kā īpašības vārdu galotnes skaidrotas dažādu gadu mācību grāmatās.

1945. gada mācību grāmatā īpašības vārda galotnēm atvēlēts viens paragrāfs, kur tiek noskaidrots, kādas ir īpašības vārda galotnes. Sniegts neliels ieskats nenoteiktās galotnes lietošanā, norādot, ka to lieto „tad, ja īpašības vārds piebiedrojas kādam nezināmam priekšmetam vai runājam par kādu priekšmetu vispār” (Tirzmala, Deglava 1945, 45; 1947, 37; 1950, 38). Noteiktās galotnes īpašības vārdiem plašāk tiek skaidrota to lietošana: *īpašības vārds apzīmē zināmu, noteiktu priekšmetu; īpašības vārdam blakus ir vietniekvārdi šis, tas,*

mans, tavs, savs; *noteiktu priekšmetu atšķir no citiem* [sugu nosaukumiem] (komentārs mans – N. Dz.); *norāda jau uz minētu priekšmetu*. Norādāms, ka šajos mācību grāmatu izdevumos mācību saturs par īpašības vārdu locīšanu iekļauts atsevišķā paragrāfā aiz salīdzināmo pakāpju apguves, kas nav loģisks mācību satura izkārtojums, jo zūd saistība ar noteiktās un nenoteiktās galotnes īpašības vārdu lietošanu dažādās locījumu formās, kur nepieciešams ievērot galotņu diferenciāciju.

1952. gada mācību grāmatas izdevumā pamatskolai konstatējamas izmaiņas mācību satura izkārtojumā, kas ir didaktiski pareizāk izveidots. Īpašības vārda galotņu apguvei atvēlēti jau četri paragrāfi, kuros iekļauta gan īpašības vārda locīšana, gan galotņu lietojuma nosacījumi. Locīšanas īpatnību aprakstā ietvertas arī pareizrakstības normas neskaidrajā pozīcijā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 64–65). 50. gadu mācību grāmatās iekļautais īpašības vārda mācību saturs ir plašāks, nekā to paredz mācību programmas. Nenoteiktās galotnes īpašības vārdu lietošanas apskatā tiek veidota plašāka noteikumu struktūra: *nenoteikto galotni lieto, ja īpašības vārds ir apzīmētāja funkcijā (ja tiek runāts par kādu dzīvu būtni vai priekšmetu vispār; ja priekšmets vai dzīva būtne tiek minēta pirmo reizi); īpašības vārds ir izteicējs vai izteicēja daļa* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 67). Noteiktās galotnes raksturojumā papildināts vietniekvārdu saraksts, aiz kuriem lietojams īpašības vārds ar noteikto galotni, t. i., minēts arī noteiktais vietniekvārds viss, tāpat vietniekvārdi ģenitīva locījumā *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 67). 50. gadu beigās veikti nelieli pārkārtojumi mācību satura izklāstā, raksturojot īpašības vārdus ar noteikto galotni, resp., pirms lietošanas nosacījumiem dots locīšanas paraugs, kur redzamas locīšanas īpatnības (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 88–91).

Lielākas izmaiņas mācību satura izklāstā ienāk 60. gadu mācību grāmatās, kad tiek īstenotas jaunās mācību programmas, līdz ar to papildināts mācību grāmatu saturs. Īpašības vārda nenoteiktās galotnes raksturojumā līdzās pareizrakstības nosacījumiem (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 97) tiek runāts arī par noteiktās galotnes pareizu lietošanu, ievērojot paplašinātās galotnes, piemēram, *labajam, labajās* (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 99–100).

70. gados mācību saturā dots papildu nosacījums, ka aiz vietniekvārdiem *kāds, tāds, daži* lietojams īpašības vārds ar nenoteikto galotni. Šādi, saistot ar situatīvu nenoteiktību, kas tiek traktēts jau iepriekš minētajā B. Ceplītes disertācijas kopsavilkumā (Цеплите 1970), tāpēc šajā gadījumā noteikti secināms, ka mācība satura daļu ietekmē B. Ceplītes pētījums. Tiek izpildīta mācību programmas prasība raksturot tos īpašības vārdus, kas lietojami tikai ar noteikto galotni (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984a, 163). Programmās, kas tapušas 70. un 80. gados, īpašības vārda mācību saturā par nenoteiktajām un noteiktajām galotnēm vairs nav būtisku izmaiņu, līdz ar to izmaiņu nav arī mācību grāmatās.

Nenoteiktās un noteiktās galotnes mācību satura izklāstā vērojamas divējādas pieejas: pirmo var dēvēt par gramatiski strukturālo pieeju (ievērota struktūra, kā raksturotas īpašības vārda galotnes akadēmiskajā gramatikā (Mllvg I 1959), piemērojot izklāstu skolas mācību saturam), kur detalizēti raksturota galotņu lietošanas specifika, pareizrakstība, pareizrūna – tā ir raksturīga mācību grāmatām, kas izdotas līdz 1989. gadam. 1991. gadā izdotajā mācību līdzeklī ir otra pieeja: skaidrot pašu nepieciešamāko, atbilstošāko 5. klases skolēna uztveres īpatnībām, neieslīgšot garos teorētiskos aprakstos par īpašības vārda galotņu lietošanu.

6.3. Skaitļa vārds

Skaitļa vārda apguvei skolu mācību programmās un grāmatās nav atvēlēts liels stundu skaits, kā arī mācību saturs nepiedzīvo būtiskas izmaiņas visā aplūkojamā periodā. 40. gadu mācību grāmatās vēl jūtama terminu lietojuma nestabilitāte: lietots gan termins *skaitļa vārds*, norādot arī latīnisko nosaukumu *numerālis* (Tirzmaļa, Deglava 1945, 53), tad izmantots termins *skaitlenis* (Tirzmaļa, Deglava 1947, 42), bet 1950. gada izdevumā atkal lietots termins *skaitļa vārds*, vairs līdzās nenorādot latīnisko nosaukumu (Tirzmaļa, Deglava 1950, 46).

Pārmaiņas mācību saturā konstatējamas arī attiecībā uz tematam atvēlēto laiku: mācību saturam paplašinoties (īpaši tas sakāms par 70. gadu sākumu), palielinās stundu skaits. Ja stundu skaita izmaiņas ir nelielas, tad vēl nav iemesla runāt par izmaiņām mācību saturā (sk. 14. tabulu).

14. tabula

Stundu skaits skaitļa vārda mācību satura apguvei 20. gadsimta 40.–90. gados

Gads	Stundu skaits	Gads	Stundu skaits
1945.–1946.	6	1960.	9
1947.	8	1961.–1969.	10
1948.	11	1970.	13
1950.	9	1972.	15
1952.	10	1974.–1988.	14
1955.–1956.	9	1989.	6
1957.–1959.	7	1990.	12

Līdz 1952. gadam pamatskolas latviešu valodas mācību grāmatās un programmās nenotiek krasas izmaiņas mācību satura izkārtojumā un apjomā.

Skaitļa vārdu iedalījumā pie pamata skaitļa vārdiem (apstākļa vārdi ar skaitļa vārda nozīmi (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 75)) vēl 50. gadu sākumā pieskaitīti arī apstākļa vārdi *daudz*, *vairāk*, *maz*, *mazāk*, īpašības vārdi *daudzi* un *vairāki*, kam ir skaitļa vārda nozīme un kas izsaka nenoteikta daudzuma jēdzienu. Šie vārdi arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas

gramatikas” I daļā iekļauti nenoteikto skaitļa vārdu grupā (Mllvg I 1959, 495–496; par to arī Kalme, Smiltnece 2001, 150; Paegle 2003, 66). Par pamata skaitļa vārdiem uzlūkoti vārdi *abi*, *abas*, kas kopuma skaitļa vārdu grupā iekļauti arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mllvg I 1959, 498). Šis jautājums līdz galam nav atrisināts arī mūsdienu latviešu valodniecībā, joprojām pastāvot dažādiem uzskatiem (Mllvmsa 2002 I, 285).

Mācību saturā pamatskolai, sākot jau no 50. gadu 2. puses līdz 90. gadu sākumam, nenoteikta daudzuma skaitļa vārdi nav aplūkoti, jo tie iekļauti vietniekvārdu un apstākļa vārdu vārdšķiru aprakstā. Daudzuma skaitļa vārdi skatīti mācību satura padziļinājumā 6. klasei tematā *Daudzumu un lielumu nosaukšana* (Paegle 1993, 170–175). Par galveno kritēriju skolas mācību saturā skaitļa vārdam izvirzīta tāda skaita nosaukšana, ko iespējams pierakstīt cipariem. Par dažiem problēmjautājumiem skaitļa vārda nošķiršanas sakarā, analizējot dažādus valodnieku uzskatus par to, vai visi vārdi, kas izsaka nenoteiktu daudzumu, pieskaitāmi skaitļa vārdiem, raksta Gunta Smiltnece, akcentējot noteiktas kvantitātes jēdzienu kā skaitļa vārda kategorijas pazīmi (Smiltnece 2009, 154–160). Promocijas darba autors uzskata, ka skaitļa vārda nošķiršanā jāņem vērā, vai skaitļa vārdu iespējams uzrakstīt cipariem, tādējādi pievienojoties G. Smiltneces viedoklim.

60. gados mācību saturs programmās tiek papildināts ar skaitļa vārdu pareizrunas jautājumu noskaidrošanu, bet mācību grāmatās par to vēl netiek runāts. 70. gados pareizrunas jautājumi iekļauti arī mācību grāmatā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974a, 165; 1984, 186): uzmanība pievērsta šaurā un platā [e] lietojumam pamata skaitļa vārdos; pareizrunas nosacījumiem kārtas skaitļa vārdos – paplašināto galotņu pareizs lietojums, kā arī nelokāmās formas *tūkstoš* pareizam lietojumam.

90. gadu sākumā mācību saturā ir iekļauts teorētiskais raksturojums, kā latviešu valodā izsakāms aptuvens daudzums. Šis temats iekļauts mācību saturā 80. gadu beigās, 90. gadu sākumā (Apinis u. c. 1991a, 32–33; Paegle 1993, 171). Par aptuvena daudzuma izteikšanu 30. gados rakstījis arī J. Broka rokas grāmatā latviskas izteiksmes kopšanai „Latviešu valodas izteiksmes līdzekļi” (Broka 1935, 68–70). J. Brokas minētie piemēri (*bērns gadu četrus vecs, ar pāris rubļiem, maksās lati pieci* u. c.) 90. gadu mācību grāmatās nav izmantoti; mācību grāmatu autori iekļāvuši citus piemērus, bet līdzīgi, protams, ir aptuvenā daudzuma izteikšanas paņēmieni.

Pārmaiņas mācību saturā notikušas skaitļa vārda iedalījumā pēc sastāva. 40. gados mācību saturā runāts par saliktajiem skaitļa vārdiem (Tirzmaļa, Deglava 1945, 54), bet netiek runāts par vienkāršajiem skaitļa vārdiem (tā tas arī ir 30. gadu mācību saturā). 1952. gada mācību grāmatā dots šāds iedalījums: vienkāršie un saliktie skaitļa vārdi, savukārt saliktie skaitļa vārdi sīkāk dalīti skaitļa vārda saliktošos un skaitļa vārdu savienojumos (Grabis,

Ārensone, Niedra 1952, 75); šāds dalījuma princips ievērots arī akadēmiskajā gramatikā (Mllvg I 1959, 479). 60. gadu mācību grāmatās tiek papildināts teorētiskais materiāls, uzsverot: *ja salikto skaitļa vārdu desmitu apzīmējumam seko vienu apzīmējums, tad šie apzīmējumi nekad nesaaug saliktenī*, piemēram, *divdesmit viens, piecdesmit divi, astoņdesmit četri* (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 109). Lai arī šis papildinājums neietekmē skaitļa vārda klasifikāciju pēc sastāva, tā ir vērtīga piebilde pareizrakstības normu apgūvē. Šāds skaitļa vārdu iedalījums pēc sastāva tiek mācīts līdz 80. gadiem, kad iedalījums terminoloģiski mainīts: *vienvārda skaitļa vārdi* (iepriekš *vienkāršie skaitļa vārdi*) un *vairākvārdu skaitļa vārdi* (iepriekš *saliktie skaitļa vārdi*); savukārt vienvārda skaitļa vārdi tiek iedalīti, lietojot terminus *vienkāršie skaitļa vārdi* (piemēram, *viens*) un *skaitļa vārdu salikteņi* (piemēram, *vienpadsmit*) (iepriekš vienkāršie skaitļa vārdi sīkāk dalīti netika). Vairākvārdu skaitļa vārdi pēc jaunā dalījuma principa netiek diferencēti (iepriekš saliktos skaitļa vārdus iedalīja, lietojot terminus *skaitļa vārdu salikteņi* un *skaitļa vārdu savienojumi*) (Apinis u. c. 1991a, 39; Koluža, Lāce, Megi 1989, 312). Loģiskāks gan šķiet agrākais dalījums, jo jēdziens *salikts vārds* nozīmē arī iespēju, ka vārds ir saliktenis. Domājams, ka mācību grāmatas autori šādu iedalījumu (vienvārda skaitļa vārdi un vairākvārdu skaitļa vārdi) izvēlējušies didaktisku apsvērumu dēļ, lai skolēni varētu labāk iegaumēt, kuri skaitļa vārdi rakstāmi kopā, kuri – atsevišķi. Jāsaka gan, ka mācību saturā skaitļa vārda iedalījums pēc sastāva ir visai nestabils, jo 1993. gadā notiek atgriešanās pie tāda paša skaitļa vārda iedalījuma pēc sastāva kāds aprakstīts „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”, tikai tas nedaudz vienkāršots – skaitļa vārdi var būt (1) vienkārši (piemēram, *viens*), (2) salikteņi (piemēram, *divdesmit*) un (3) vārdu savienojumi (piemēram, *trīsdesmit četri*) (Paegle 1993, 24).

Analizējot mācību saturu par skaitļa vārdu, secināms, ka lielu izmaiņu nav; mainās programmas prasību apjoms, konkretizējot atsevišķus teorētiskos jautājumus, kas apgūstami pamatskolas kursā. Vislielākās izmaiņas notikušas 70. gados, kad būtiski palielināts stundu skaits skaitļa vārda mācību satura apguvei, un 80. gadu beigās, 90. gadu sākumā, kad programmas prasības atkal sašaurinātas. Nav izdevies noskaidrot, kāpēc mācību programmā 1987. gadā skaitļa vārds nav pieminēts vispār.

6.4. Vietniekvārds

Vietniekvārds latviešu valodas mācību saturā piedzīvo dažādas pārmaiņas, kas saistītas gan ar vietniekvārda dalījumu semantiskās grupās, gan ar mācību satura apjoma maiņām. 1945. gada mācību programmā (Programma 1945, 11) dota norāde par sešām vietniekvārdu semantiskajām grupām: personas, piederības, norādāmie, jautājuma, attieksmes un nenoteiktie vietniekvārdi. 50. gadu mācību programmās tiek iekļauts atgriezeniskais

vietniekvārds kā atsevišķa grupa un arī noteiktie vietniekvārdi (Programma 1952), bet 1959. gada mācību programmā pirmo reizi ietverts noliegto vietniekvārdu jēdziens. (Par vietniekvārdu grupēšanas vēsturi apakšgrupās skolu gramatikās sīkāk sk. Paegle 2003, 75.) Vietniekvārdu mācību satura izklāsts, sākot ar 1952. gadu, lielā mērā atbilst principam, kāds dots „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I daļas izklāsta (skolu gramatikās – nedaudz atšķirīgs dalījums grupās).

1970. gada programmā formulētais vietniekvārda mācību saturs paliek nemainīgs 16 gadus, līdz 1987. gada programmā tiek iekļauts jauns temats, kas saistīts ar stilistikas mācību saturu, – *Vietniekvārdu lietošana tekstā*.

Ja 1987. un 1988. gada mācību programmā paredzētas 18 stundas mācību satura apguvei, tad 1989. gada eksperimentālajā programmā notiek krass stundu skaita samazinājums, atvēlot vietniekvārdu apguvei vien 5 stundas un stipri sašaurinot mācību satura apjomu (jēdziens, locīšana, lietošana, pareizrakstība). 1990. gada mācību programmā gan stundu skaits atkal tiek palielināts līdz 14 stundām, atgriežoties pie tāda paša satura apjoma, kāds bijis līdz 1988. gada mācību programmai (sk. 15. tabulu).

15. tabula

Stundu skaits vietniekvārda mācību satura apguvei 20. gadsimta 40.–90. gados

Gads	Stundu skaits	Gads	Stundu skaits
1945.–1949.	14	1960.	11
1950.	12	1961.–1969.	12
1952.	10	1970.–1985.	15
1955.–1956.	9	1987.–1988.	18
1957.	11	1989.	5
1958.–1959.	10	1990.	14

Personu vietniekvārds un atgriezeniskais vietniekvārds

40. gados vietniekvārda mācību saturā atgriezeniskais vietniekvārds sevis nav nošķirts atsevišķā grupā; tas iekļauts personu vietniekvārdu grupā, norādot uz tā atgriezenisko nozīmi. Arī 20. un 30. gadu latviešu valodas mācību saturā nav konsekvences attiecībā uz atgriezeniskā vietniekvārda iedalījumu kādā no grupām. 1928. gadā V. Ramāns atgriezenisko vietniekvārdu nošķir atsevišķā grupā (Ramāns 1928, 82), bet 1939. gadā personu vietniekvārdi un atgriezeniskais vietniekvārds tiek apvienoti vienā grupā. Pats termins *atgriezeniskais vietniekvārds* tiek lietots, dodot piebildi, ka „atgriezeniskais vietniekvārds sevis attiecas uz teikuma priekšmetu” (Ramāns 1937, 44). Personu vietniekvārdu grupā atgriezeniskais vietniekvārds iekļauts arī J. Endzelīna un K. Mīlenbaha latviešu valodas mācību grāmatā (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 48). A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību

grāmatās par vietniekvārdu *sevis* teikts, ka tas ir personu vietniekvārds ar atgriezenisku nozīmi, kas attiecas uz teikuma priekšmetu (Tirzmalā, Deglava 1945, 59).

1952. gada mācību programmā atgriezeniskais vietniekvārds *sevis* veido atsevišķu vietniekvārdu grupu, un šāds dalījums ir arī saglabāts mūsdienu latviešu valodas mācību saturā. Tāpat kopš 1952. gada skolas gramatikas kursā vairs netiek norādīta atgriezeniskā vietniekvārda saistība ar teikuma priekšmetu.

40. gados mācību saturā personu vietniekvārdi raksturoti gan no vēsturiskā viedokļa (piemēram, vietniekvārds *viņš* agrāk bijis norādāmais vietniekvārds), gan no lietojuma viedokļa (piemēram, vietniekvārdu *viņš* nevar lietot, ja runā par nedzīviem priekšmetiem). Mācību saturs par personu vietniekvārdiem 50. gados iegūst tādu izklāsta veidu, kāds tas ir 1959. gada „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā”, līdz ar to ir pamats A. Bergmanes teiktajam, ka visas latviešu literārās valodas fonētiskās un gramatiskās parādības tiek traktētas latviešu valodas mācību grāmatās, kas izdotas 1952. un 1953. gadā (Бергмане 1962, 4). Mācību saturā par personu vietniekvārdu turpmākajā laika periodā nav konstatējamās būtiskas izmaiņas. 90. gados mācību saturā gan ir skaidrots vietniekvārdu pareizs stilistisks lietojums, piemēram, vietniekvārda *mēs* lietojums, aicinot izvairīties no nelatviskas konstrukcijas „mēs ar tevi” – šāda konstrukcija minēta akadēmiskajā gramatikā (Mllvg I 1959, 506); „mēs ar jums” (Paegle 1993, 138–139). Par vietniekvārda *mēs* stilistisko lietojumu jau 1985. gadā rakstījusi B. Ceplīte, norādot uz konstrukcijas „mēs ar tevi” liekvārdību un neatbilstību labam latviešu valodas stilam, kā arī krievu valodas ietekmi šādā konstrukcijā (Ceplīte 1985a, 88–90). Iespējams, ka šīs norādes, kā arī minēto konstrukciju lielā izplatība sarunvalodā ir ietekmējusi papildinājumu mācību satura izklāstam par personu vietniekvārdu stilistisko lietojumu.

Piederības vietniekvārdi

40. gados piederības vietniekvārdu raksturojumā ievērots tas pats princips un apjoms, kas 30. gadu beigu skolu gramatikās pamatskolai. Piederības vietniekvārdos iekļauti vietniekvārdi *mans, mana, tavs, tava, savs, sava*, kā arī uzsvērts, ka piederības nozīme ir personu vietniekvārdu ģenitīviem *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu*. Mācību grāmatā īsi raksturota piederības vietniekvārdu lietošana un locīšana, norādīti atvasinājumi ar izskaņu *-ējs* (Tirzmalā, Deglava 1945, 60–61). Mācību saturs tiek mainīts 1947. un 1950. gadā izdotajās mācību grāmatās: vairs nav uzrādīti atvasinājumi *manējs, tavējs, savējs, viņējs, mūsējs, jūsējs*, bet personu vietniekvārdu ģenitīviem dots jauns traktējums: „Kā nelokāmus piederības vietniekvārdus lieto personu vietniekvārdu ģenitīvus *mūsu, jūsu, viņa, viņas, viņu*.” (Tirzmalā,

Deglava 1947, 51–52; 1950, 56–57). Visās 40. gadu mācību grāmatās uzmanība pievērsta vietniekvārda *savs* stilistiskajam lietojumam.

50. gados tiek stabilizēta nostādne, ka piederību var izteikt ar personu vietniekvārdiem ģenitīva formā – šīs formas vairs netiek sauktas par nelokāmām. Mācību saturā vēl nav vienotas pieejas par atvasinājumu iekļaušanu piederības vietniekvārdu grupā, t. i., 1952. un 1953. gada mācību grāmatā par atvasinājumiem ar *-ējs* tiek runāts fakultatīvi, bet 1959. gada izdevumā tie iekļauti obligātajā mācību saturā (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 116).

Novitāte 1959. gada grāmatā ir nosacījums, ka vēstulēs, iesniegumos un ziņojumos piederības vietniekvārdi *tavs, tava* rakstāmi ar lielo sākumburtu (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 115). Šāds mācību saturs par piederības vietniekvārdu tiek saglabāts līdz 90. gadiem, kad tas papildināts ar norādi, ka lielais sākumburts vēstulēs un iesniegumos jāraksta ne vien vietniekvārdam *tavs*, bet arī *jūsu* (Apinis u. c. 1991a, 51; Paegle 1993, 46). 1993. gada mācību satura izkārtojumā ir izmaiņas: vietniekvārdu *tavs, jūsu* resp. *Tavs, Jūsu* rakstījums ar lielo sākumburtu iekļauts personu vietniekvārdu aprakstā (Paegle 1993, 40).

Norādāmie vietniekvārdi

Norādāmo vietniekvārdu apskatā 40. gadu mācību saturā sniegts gan šīs vietniekvārdu grupas gramatiskais, gan stilistiskais raksturojums, minot arī sarunvalodas formas *šitas, šitā, šitāds, šitāda*, ko literārajā valodā nav ieteicams lietot (Tirzmalā, Deglava 1945, 62). Turpmāk pamatskolā norāde par sarunvalodas formām vietniekvārda apskatā iekļauta netiek, kas, iespējams, saistāma ar nostādni mācību programmās: skolā mācīt literāro valodu. 50. gadu sākumā norādīts, ka nievājuma nozīmē lietojams vārdu savienojums *šāds tāds* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 93; 1953, 92); turpmākajos mācību grāmatu izdevumos šī konstrukcija netiek vairs minēta. Mācību saturā tiek raksturotas norādāmo vietniekvārdu nozīmes, kā arī raksturota to locīšana un lietojuma specifika

Mācību satura izklāstā tiek sacīts, ka pie norādāmajiem vietniekvārdiem pieder vietniekvārds *viņš*, skaidrojot, ka to lieto, norādot uz ļoti tāliem priekšmetiem. 1976. gadā dota piebilde, ka norādāmo vietniekvārdu *viņš* lieto samērā reti (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 17), bet 1991. gadā vietniekvārds *viņš* norādāmo vietniekvārdu grupā vairs nav minēts. Par *viņš* kā samērā reti lietojamu norādāmo vietniekvārdu atkal sniegta informācija 90. gadu sākumā (Paegle 1993, 46).

Jautājamie vietniekvārdi

Termiņš *jautājamais vietniekvārds* ir stabils jau kopš 20. gadsimta sākuma (Paegle 2001b, 88). Pamatskolas mācību saturā 30. gados jautājamais vietniekvārds aplūkots kopā ar

attieksmes vietniekvārdu. Par galveno kritēriju, pēc kura nosakāma piederība grupai, tiek uzskatīta spēja ievadīt jautājuma teikumu (Ramāns 1937, 47). 40. gados mācību saturs par jautājamajiem vietniekvārdiem tiek papildināts ar informāciju par tā lietošanas specifiku, skaidrojot, kuros gadījumos lietojami jautājamie vietniekvārdi *kas*, *kāds*, *kurš*. Mācību saturs par jautājamo vietniekvārdu lietošanu 50. gados un vēlāk atbilst nostādnēm, kas dotas „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mllvg I 1959, 523–529). Visā mācību saturā par jautājamajiem vietniekvārdiem uzsvērtā to sintaktiskā funkcija ievadīt jautājuma teikumu.

90. gadu sākumā mācību saturā iekļautas ziņas par citu vārdšķiru vārdiem, kam arī piemīt sintaktiskā funkcija ievadīt jautājuma teikumu (Paegle 1993, 51).

Attieksmes vietniekvārdi

J. Endzelīna un K. Mīlenbaha latviešu valodas mācību grāmatās, kā arī mācību grāmatās 30. gadu beigās jautājamie un attiecības (attieksmes) vietniekvārdi ir iekļauti vienā paragrāfā, uzsverot, ka „tie paši jautājamie vietniekvārdi var būt attiecības vietniekvārdi, ja tie izsaka attiecību uz kādu jau minētu priekšmetu” (Ramāns 1937, 47). 40. gados mācību saturā saglabāts tāds pats vietniekvārdu grupas teorētiskais traktējums kā 30. gados: „Tie paši jautājamie vietniekvārdi atkarā no teikuma satura var būt arī attieksmes vietniekvārdi. Tad tie neizsaka jautājumu, bet gan ievada palīgteikumu.” (Tirzmala, Deglava 1945, 64) Raksturota arī attieksmes vietniekvārdu lietošanas specifika, dodot norādi, kas nav sastopama turpmākajās latviešu valodas mācību grāmatās: „Attieksmes vietniekvārdus *kas* un *kurš* lietojot, jāiegaumē noteikums, ka vienāda attieksme apzīmējama ar vienādu attieksmes vietniekvārdu.” (Tirzmala, Deglava 1947, 54) Kā secināms no piemēra (*Viņš aizrijās ar putekļiem, ko sacēla vējš un kas līda mutē un nāsīs.*), mācību grāmatas autore domājušas, ka vienlīdzīgi palīgteikumi ievadāmi ar vienu un to pašu attieksmes vietniekvārdu.

50. gadu sākumā mainīta attieksmes vietniekvārdu definīcija: „Attieksmes vietniekvārdi saista palīgteikumu ar virsteikumu vai kādu citu palīgteikumu.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 95) Novitāte mācību saturā ir teorētiskais apraksts par attieksmes vietniekvārdu semantiku (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 95–96), tiesa gan, šāds apraksts iekļauts tikai 50. gadu pirmās puses mācību saturā. 1959. gadā izdotajā „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” attieksmes vietniekvārdu semantika aplūkota plašāk, tomēr lietojuma aspekts ietverts jau minētajā pamatskolas mācību grāmatā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952).

Kopš 1959. gada līdz 80. gadiem mācību saturā pamatskolai tiek vien norādīts, ka attieksmes vietniekvārdi dažādos locījumos var ievadīt palīgteikumu; netiek vairs dots skaidrojums par attieksmes vietniekvārdu lietojuma semantiku. 1991. gadā mācību grāmatā

6. klasei bez ierastās norādes, ka attieksmes vietniekvārdi dažādos locījumos ievada palīgteikumu, sastopama piebilde, ka „vietniekvārds *kas* lietojams plašāk nekā vietniekvārds *kurš*” (Apinis u. c. 1991a, 62).

Pamatskolas kursā teorētiskais un praktiskais materiāls par attieksmes vietniekvārdu veiksmīgāk atklāts Dz. Paegles mācību grāmatā, kur mācību satura padziļinājumā ar piemēriem raksturots attieksmes vietniekvārdu *kas*, *kurš*, *kura* stilistiskais lietojums (Paegle 1993, 144–145). Mācību grāmata izdota atjaunotajā Latvijas Republikā, līdz ar to pieļauta norāde, ka pārāk biežs vietniekvārda *kurš* lietojums latviešu valodā radies krievu valodas iespaidā. 1985. gadā par šo jautājumu rakstījusi B. Ceplīte, norādot uz nepamatotu *kurš*, *kura* lietojumu krievu valodas ietekmē (rakstā minēta divvalodības ietekme); tā vietā rosināts lietot attieksmes vietniekvārdu *kas* (Ceplīte 1985b, 136–139). Šis apgalvojums gan mūsdienās vērtēts kritiski, iebildes pamatojot ar vietniekvārda *kurš* locījumu sistēmu, kas ļauj precīzāk norādīt attieksmi starp raksturojamo vārdu un palīgteikumu (Llvmsa I 2002, 368).

Nenoteiktie un noteiktie vietniekvārdi

Nenoteikto vietniekvārdu grupa 40. gadu pamatskolas mācību grāmatās ir plašāka, ja salīdzinām ar mūsdienu vietniekvārdu dalījumu. 1945. gadā izdotajā mācību grāmatā par nenoteiktajiem vietniekvārdiem uzlūkoti šādi vārdi: *dažs*, *daža*, *dažs labs*, *daža laba*, *cits*, *cita*, *neviens*, *neviens*, *kāds*, *kāda*, *kaut kāds*, *kaut kāda*, *kaut kurš*, *kaut kuŗa*. Turpat minēts, ka nenoteiktos vietniekvārdus, kas savienoti ar nolieguma partikulu *ne*, sauc arī par noliedzamajiem vietniekvārdiem, bet atsevišķā grupā tie nav nošķirti (Tirzmalā, Deglava 1945, 64). Nenoteikto vietniekvārdu grupā iekļauti arī vietniekvārdi *pats*, *pati*, *tas pats*, *tā pati*, *katrs*, *katra*, *viss*, *visi*, *ikkatrs*, *ikkuŗš*, *ikkuŗa*, *ikviens*, *ikviena* (Tirzmalā, Deglava 1945, 65), kas apzīmē noteiktus priekšmetus, bet šie vietniekvārdi 1947. gadā izdotajā mācību grāmatā iekļauti citā, resp., noteikto vietniekvārdu grupā (Tirzmalā, Deglava 1947, 55). V. Ramāns šos vietniekvārdus iekļāvis noteikto vietniekvārdu grupā (grāmatā lietots termins – *noteicamie vietniekvārdi*) (Ramāns 1937, 48). Šādas grupas nav A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatā (Tirzmalā, Deglava 1945). 1945. gada izdevumā norādīta arī noliegtā forma *nekatrs*, kas raksturots kā runā reti sastopams vārds; mācību grāmatas autores aplūkojušas arī pastiprinājuma konstrukciju ar vietniekvārdu *pats*, piemēram, *Tā ir mana paša vaina*. (Tirzmalā, Deglava 1945, 65) Nav izdevies rast izskaidrojumu, kāpēc 1945. gada izdevumā nenoteikto vietniekvārdu grupā iekļauti vietniekvārdi, kas iepriekš jau bijuši klasificēti kā noteiktie vietniekvārdi. Iespējams, ka meklēti jauni ceļi vietniekvārdu grupēšanā, bet tie nav bijuši veiksmīgi, jo šāda apjomīga vietniekvārdu grupa nav semantiski viendabīga. 1947. gada izdevumā (Tirzmalā, Deglava 1947, 55) nenoteikto vietniekvārdu grupa sašaurināta,

izveidojot atsevišķu noteikto vietniekvārdu grupu, kāda ir atrodama V. Ramāna mācību grāmatā. Joprojām pie nenoteiktajiem vietniekvārdiem pieskaitīti vietniekvārdi ar *ne-* (Tirzmalā, Deglava 1947, 55; 1950, 62).

50. gadu sākumā mācību saturā nenoteikto vietniekvārdu grupā joprojām iekļautas nolieguma formas *nekas, nekāds, neviens*, līdz 1959. gada mācību programmā un mācību grāmatā šie vietniekvārdi ievietoti atsevišķā noliegto vietniekvārdu grupā (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 126). Nenoteikto vietniekvārdu grupā skolu mācību grāmatās vairs būtiskas izmaiņas nenotiek.

Noteiktie vietniekvārdi mācību programmā pēc Otrā pasaules kara kā atsevišķs mācību satura temats formulēts tikai 1952. gadā, lai gan mācību grāmatā šī vietniekvārdu grupa sastopama jau 1947. gada un 1950. gada izdevumos (Tirzmalā, Deglava 1947, 55; 1950, 62), kur par noteiktajiem vietniekvārdiem atzīti vārdi *pats, pati, tas pats, tā pati, katrs, katra, viss, visa, ikkatrs, ikkatra, ikkurš, ikkura, ikviens, ikviena*. Veicot mācību satura analīzi, jāsecina, ka vietniekvārdi ar *ik-* minēti visās pamatskolas latviešu valodas mācību grāmatās, kas iznākušas kopš 1945. gada. A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatas izdevumos ir atšķirības mācību satura plašumā. 1947. gada izdevumā tiek skaidrota noteikto vietniekvārdu izcelšanās un nozīme, piemēram, par vietniekvārdu *katrs* teikts: „Vietniekvārds *katrs* ir sens jautājamaiss vietniekvārds ar nozīmi *kurš no abiem*.” (Tirzmalā, Deglava 1947, 55) Vietniekvārdu *katrs* K. Mīlenbahs jautājamo vietniekvārdu grupā iekļāvis jau 1895. gadā izdotajā „Latviešu valodas mācībā” (Blinkena 2002, 384). Turpat 1947. gada mācību grāmatā atrodami arī citu noteikto vietniekvārdu cilmes un semantikas raksturojumi. Latviešu valodas mācību grāmatas 1950. gada izdevumā noteikto vietniekvārdu semantikas un lietošanas jautājumi vairs netiek skarti: ir tikai nosaukti vietniekvārdi un parādīta to locīšanas paradigma (Tirzmalā, Deglava 1950, 62). Iespējams, ka mācību saturs sašaurināts, lai atvieglotu pamatskolas kursa apguvi, semantikas skaidrojumu atstājot vidusskolas mācību satura izklāstā.

1952. gadā, kad noteiktie vietniekvārdi beidzot tiek iekļauti mācību programmā, mācību grāmatā tiek nosaukti vietniekvārdi *pats, viss, katrs, ikkatrs, ikkurš, ikviens*, kā arī raksturota to locīšana. Petītā sniegta informācija par vietniekvārda *pats* lietošanas īpatnībām (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 98). 1959. gada mācību grāmatas izdevumā detalizēti aplūkota vietniekvārda *pats* locīšana, kā arī skatīta atsevišķu vietniekvārdu morfoloģiskā struktūra, kas ietekmē ortogrāfiju (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 125–126). 1963. gadā mācību grāmatā noteikto vietniekvārdu grupai pievienoti vietniekvārdi *abi, abas* (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 137), kas iepriekšējās pamatskolas gramatikās uzskatīti par skaitļa vārdiem. Mācību grāmatā netiek dotas atsauces vai komentāri, kāpēc *abi, abas* vairs netiek

uzlūkoti par skaitļa vārdiem, bet gan par vietniekvārdiem. „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” *abi, abas* uzskatīts par kopuma skaitļa vārdu, jo tā semantiski nozīme ir ‘divi kā viens veselums’ (Mllvg 1959 I, 478, 498). Nav norāžu, kāpēc vārdi pamatskolas mācību saturā iekļauti citā vārdšķirā, bet skaidrojums varētu būt tāds, ka *abi, abas* norāda uz priekšmetiem vai dzīvām būtnēm, kā arī šos vārdus nevar pierakstīt cipariem, kā tas iespējams ar skaitļa vārdiem, jo skolas mācību saturā tā ir viena no būtiskākajām skaitļa vārda pazīmēm. Mācību saturā vairs lielu izmaiņu nav līdz 1991. gadam, kad mācību grāmatā iekļauts skaidrojums par vietniekvārdu *pats, pati, viss, visa* lietojumu (Apinis u. c. 1991a, 67–68).

Noliegtie vietniekvārdi

Noliegto vietniekvārdu grupa ir pēdējā, kas tiek iekļauta mācību saturā 1959. gadā, aplūkojot vietniekvārdu iedalījumu pēc nozīmes. Kā jau minēts iepriekš, vietniekvārdi ar *ne-* mācību grāmatās ir tikuši aplūkoti, bet nav bijuši nošķirti atsevišķā grupā (sk. 16. tabulu). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” formas *nekas, nekāds, neviens* iekļautas noliedzamo vietniekvārdu grupā (Mllvg I 1959, 539). Skolas mācību saturā lietots termins *noliegtie vietniekvārdi*, šajā gadījumā nepārņemot terminu no akadēmiskās gramatikas.

16. tabula

Noliegtie vietniekvārdi 20. gadsimta 40.–50. gadu mācību grāmatās

Mācību grāmatas izdošanas gads	Noliegto vietniekvārdu skaidrojums
1945.	Vietniekvārdus, kas savienoti ar nolieguma vārdiņu <i>ne</i> , sauc arī par noliedzamajiem vietniekvārdiem. (Nav nošķirti atsevišķā grupā.) (64. lpp.)
1947.	Minami vēl vietniekvārdi, kas savienoti ar nolieguma vārdiņu <i>ne-</i> . (Atrodas pirms nenoteikto vietniekvārdu locīšanas parauga.) (55. lpp.)
1950.	Minami vēl vietniekvārdi, kas savienoti ar nolieguma vārdiņu <i>ne-</i> . (Atrodas aiz noteikto vietniekvārdu locīšanas parauga.) (62. lpp.)
1952.	Pie nenoteiktajiem vietniekvārdiem pieder arī vietniekvārdu nolieguma formas. (97. lpp.)
1959.	Noliegtie vietniekvārdi izsaka noliegumu. (Pirmo reizi latviešu valodas mācību saturā nošķirti atsevišķā grupā.) (126. lpp.)

Sākot ar 1959. gada mācību grāmatas izdevumu, noliegtie vietniekvārdi ir nodalīti no citiem atsevišķā grupā. Mācību saturā paredzēts aplūkot noliegto vietniekvārdu definīciju, uzsvāru un pareizrakstību (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 126–127). 1963. gadā mācību saturs tiek papildināts ar nosacījumu, ka tikai gadījumos, „kad noliegtos vietniekvārdus lieto kopā ar tādiem palīgvārdiem kā *aiz, ap, gar, no, par, pie, pret, uz, virs, zem*, palīgvārds nostājas starp priedēkli *ne-* un vietniekvārda pārējo daļu” (piemēram, *Nedrīkst dusmoties ne uz vienu, kas runā patiesību. Sanatorijā slimniekam ne par ko nav jā rūpējas: par viņu gādā*

visi ārstniecības iestādes darbinieki.) (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 139). Citu izmaiņu 60. gadu mācību grāmatās un programmās nav.

1991. gada mācību grāmatā noliegtie vietniekvārdi no jauna iekļauti nenoteikto vietniekvārdu grupā (Apinis u. c. 1991a, 64), bet 1993. gadā izdotajā mācību grāmatā noliegtie vietniekvārdi atkal ir atsevišķā grupā (Paegle 1993, 63). Jāsecina, ka laika gaitā noliegtie vietniekvārdi tikuši iedalīti gan nenoteikto vietniekvārdu, gan vēlāk arī noliegto vietniekvārdu grupā. Noliegtie vietniekvārdi pēc savas semantikas un morfoloģiskās uzbūves tomēr atzīstami par atsevišķu vietniekvārdu grupu, lai gan latviešu valodniecībā tas bijis diskutabls jautājums (Llvmsa I 2002, 402).

Vietniekvārda mācību satura izpēte liecina, ka lielā mērā mācību satura teorētisko līmeni ietekmē „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I daļa, lai gan atsevišķos gadījumos skolas mācību saturā lietoti atšķirīgi termini un vietniekvārdu semantiskais grupējums. Mācību saturu pakāpeniski paplašina arī valodnieku raksti par vietniekvārdu stilistisko lietojumu (Laua 1966; Grase 1972). Protams, rakstos pētītā problemātika mācību saturā iekļauta ar laika distanci, parasti – ar jauna mācību grāmatas autoru kolektīva starpniecību.

6.5. Apstākļa vārds

Pamatskolas mācību saturā par apstākļa vārdu (lietots termins *apstākļu vārds*) 30. gados aplūkots apstākļa vārdu iedalījums vietas, laika, veida (kārtas) un mēra apstākļa vārdos. Termina skaidrojumā akcentēts, ka apstākļa vārds ir nelokāms un ka tas tuvāk nosaka darbības vai īpašības vietu, laiku, kārtu vai mēru (Ramāns 1937, 81–82).

Latviešu valodas mācību saturā pēc Otrā pasaules kara paredzēts aplūkot apstākļa vārdu iedalījumu, nozīmi, pareizrakstību un pareizrunu. Mācību programmās apstākļa vārdam atvēlēts atšķirīgs stundu skaits, it sevišķi tas attiecināms uz 70.–80. gadu posmu un 1990. gadu (sk. 17. tabulu).

17. tabula

Stundu skaits apstākļa vārda mācību satura apguvei 20. gadsimta 40. – 90. gados

Gads	Stundu skaits	Gads	Stundu skaits
1945.–1948.	8	1970.–1985.	9
1950.	7	1987.–1988.	13
1952.	6	1989.	3
1955.–1959.	5	1990.	14
1960.–1965.	6		

Stundu skaita pieaugums 70.–80. gados saistāms ar mācību satura apjoma palielināšanos (salīdzināmo pakāpju veidošanu, apstākļa vārda sintaktisko funkciju aprakstu u. c.). Mācību programmās apstākļa vārda mācību satura izklāstā nošķirami trīs posmi, kad būtiski mainās mācāmās vielas apjoms.

Par pirmo posmu var dēvēt laiku no 1945. gada līdz 1969. gadam, kad mācību programmās dominē vispārīgi jautājumi par apstākļa vārdu: *apstākļa vārdu iedalījums, to nozīme un pareizrakstība*. 1952. gada mācību programmā dots būtisks papildinājums, t. i., tiek iekļauts temats par apstākļa vārdu lietošanu. 1960. gada mācību programmā iekļauti arī pareizrunas jautājumi.

Par otrā posma sākumu var uzlūkot 1970. gada mācību programmu, kur mācību satura tematu loks izvērsti daudz plašāk nekā iepriekšējās mācību programmās: *Apstākļa vārda jēdziens, apstākļa vārdu nozīme; Apstākļa vārdu rašanās; Salīdzināmo pakāpju formas tiem apstākļa vārdiem, kas radušies no īpašības vārdiem; Apstākļa vārdu saistījums ar citiem vārdiem; Apstākļa vārdu lietošana; Apstākļa vārdi, kas saskan ar deklinējamo vārdu formām, no kurām tie cēlušies; Atšķirība starp apstākļa vārdiem un tādiem deklinējamo vārdu savienojumiem ar prievārdu, kuru nozīme tuva apstākļa vārdu nozīmei* (palaikam un laiku pa laikam) ; *Apstākļa vārdu pareiza izruna un pareizrakstība; Apstākļa vārdu morfoloģiskā analīze* (Programmu krājums 1970). Kā redzams, dominē teorētiskais materiāls, kas skolu mācību grāmatas padara līdzīgas valodas rokasgrāmatām. Mācību satura pieaugumu, visticamāk, ietekmē „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika” (Mllvg I 1959, 690–719), kur ir bagātīgs teorētiskais materiāls. Protams, ne viss tiek iekļauts pamatskolas mācību saturā. Mācību programmā nav izmaiņu līdz 1986. gadam.

Par 3. posma sākumu uzlūkojams 1987. gads, kad kā novitāte mācību saturā parādās apstākļa vārdu un citu vārdšķiru vārdu homoformu apskats, kā arī temats par apstākļa vārdu lietošana tekstā (Programma 1987). 1989. gada eksperimentālajā programmā ir krass mācību satura apjoma samazinājums, norādot, ka aplūkojams tikai apstākļa vārda jēdziens un pareizrakstība (Programma 1989). Par 3. posma nobeigumu var uzlūkot 1990. gada mācību programmu, kur papildus akcentēta apstākļa vārdu sintaktiskā funkcija, kā arī no jauna paplašināts apstākļa vārda lietojumam veltīto tematu loks (Programma 1990).

Apstākļa vārda jēdziens un raksturojums

30. gadu pamatskolas mācību saturā apstākļa vārds definēts šādi: „Par apstākļa vārdiem sauc nelokāmus vārdus, kas tuvāk nosaka darbības vai īpašības vietu, laiku, kārtu vai mēru.” (Ramāns 1937, 82) Vidusskolas mācību saturā izmantotā definīcija apstākļa vārdu raksturo precīzāk: „Adverbi ir vārdi, kas apzīmē kāda priekšmeta pazīmes pazīmi, t. i., tuvāk

apzīmē adjektīva vai verba izteikto priekšmeta pazīmi un dažkārt arī kādu citu adverbu.” (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 76)

40. gados lietotās definīcijas jēga grūtāk uztverama: „Apstākļu vārds, zīmējoties uz laiku, vietu, kārtu, tuvāk noteic kādu citu jēdzienu, kas izteikts ar divdabi, īpašības, apstākļu vai darbības vārdu.” (Tīrzmala, Deglava 1945, 116) 50. gadu sākumā definīcijā atklātas būtiskās vārdšķiras pazīmes: „Apstākļa vārdi ir vārdi, kas apzīmē darbību, stāvokļu vai īpašību pazīmes.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 194; 1953, 187) Ir mēģināts veidot tādu apstākļa vārda definīciju, kas īsi, bet visaptveroši raksturotu apgūstamo vārdšķiru. 50. gadu beigās mācību saturā nav atšķirību, bet apstākļa vārda raksturojums papildināts ar vārdiem: *apstākļa vārdi ir patstāvīgi un nelokāmi vārdi*. Šīs pazīmes gan nav iekļautas definīcijas tekstā (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 129). Gan 50. gadu sākumā, gan beigās apstākļa vārdu definīcija pamatos atbilst „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” lietotajam vārdšķiras raksturojumam: „Par apstākļa vārdiem sauc tādus nedeklinējamus un nekonjugējamus vārdus, kas apzīmē jeb raksturo darbības vai stāvokļa pazīmi vai pazīmes vai arī pazīmes (īpašības vai apstākļa) pazīmi. Apstākļa vārdi ir patstāvīgi vārdi ar savu nozīmi, morfoloģisko izveidojumu un sintaktisko funkciju.” (Mllvg I 1959, 690) Līdzīgi tas darīts arī 60. gados, protams, piemērojot definīciju skolas mācību satura specifikai. 70. gadu otrajā pusē definīcijā apvienotas būtiskās apstākļa vārda pazīmes: „Apstākļa vārdi ir patstāvīgi nelokāmi vārdi, kas nosauc darbību, īpašību vai apstākļu pazīmes.” (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 32) 90. gadu sākumā lietotas divas apstākļa vārda definīcijas. Pirmajā uzsvērts, ka apstākļa vārdi norāda darbības apstākļus: vietu, laiku, veidu, mēru, cēloni (Apinis u. c. 1991a, 71). Otrajā definīcijā ir atšķirība tādā ziņā, ka netiek norādīta apstākļa vārdu piederība patstāvīgajiem vārdiem (Paegle 1993, 66).

Secināms, ka gandrīz 50 gadu laika posmā mācību saturā ir izvēlētas dažādas pieejas apstākļa vārda definējumam. Laika gaitā definīcijās secīgi iekļauta pamatinformācija par apstākļa vārdu: nelokāmība, patstāvīgums, iedalījuma principu atsegums.

Apstākļa vārdu iedalījums pēc nozīmes

Apstākļa vārdu nozīmes aplūkotas visās pamatskolas mācību programmās un mācību grāmatās, tomēr sākotnēji atšķiras mācību satura apjoms. 40. gados tiek mācīts par apstākļa vārdu iedalījumu vietas, laika un kārtas apstākļa vārdos (Tīrzmala, Deglava 1945, 116) 40. gadu beigās mainīta terminoloģija, aizstājot jēdzienu *kārtas apstākļa vārdi* ar jēdzienu *veida apstākļa vārdi*. Visās A. Tīrzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatās ir raksturoti trīs apstākļa vārdu veidi pēc nozīmes, bet metodiskā apdare visai trūcīga: nosaukti vien biežāk lietotie apstākļa vārdi. Nekonsekvence konstatējama skaidrojumā par veida apstākļa vārdiem,

kas raksturoti kā tādi, kas nosauc īpašības vai darbības mēru vai veidu. Tādējādi norādīts tiek arī ceturtais apstākļa vārdu veids (mēra apstākļa vārdi), kas netiek minēti apstākļa vārdu klasifikācijā nodaļas sākumā.

50. gadu sākuma skolu gramatikās apstākļa vārdi pēc nozīmes tiek dalīti četrās grupās: vietas, laika, veida un cēloņa apstākļa vārdi (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 195). 50. gadu beigās apstākļa vārdu klasifikācijas sistēma tiek paplašināta pēc nozīmes, un jau 1959. gada mācību grāmatā (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 130–131) tiek ievērots apstākļa vārdu dalījums sešās grupās, t. i., vietas, laika, veida, cēloņa, nolūka, mēra apstākļa vārdi, kas saglabāts līdz mūsdienām. Apstākļa vārdu dalījums sešās grupās sakrīt ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” piedāvāto klasifikācijas principu (Mllvg I 1959, 696–700); skolas mācību saturā gan netiek runāts par stāvokļa apstākļa vārdiem, kurus nevar ierindot kādā noteiktā apstākļa vārdu grupā (Mllvg I 1959, 700). Pamatskolas mācību saturā šīs grupas apstākļa vārdi iekļauti netiek, lai gan ir valodnieki, kas pozitīvi vērtē stāvokļa apstākļa vārdu izdalīšanu atsevišķā semantiskā grupā (Llvmsa II 2007, 12; Kalme 2008, 80).

70. un 80. gados mācību saturā norādītas iepriekš minētās sešas apstākļa vārdu grupas, bet par nolūka apstākļa vārdiem teikts, ka apstākļa vārdi, kas norāda cēloni (*kāpēc, kādēļ, kālab, tāpēc, tādēļ, tālab*), dažreiz norāda arī nolūku (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b, 32). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” norādīts, ka cēloņa un nolūka nozīmes ir šķiramas, bet latviešu valodā nav īpašu nolūka apstākļa vārdu, un par cēloņa un nolūka apstākļa vārdiem funkcionē vieni un tie paši apstākļa vārdi (Mllvg I, 1959, 699). Mācību saturā 90. gadu sākumā vērojamas divas tendences: (1) cēloņa un nolūka apstākļa vārdi tiek apvienoti vienā grupā (Apinis u. c. 1991a, 74); (2) tiek minēti cēloņa vai nolūka apstākļa vārdi (Paegle 1993, 70). „Latviešu valodas praktiskajā gramatikā” precizitātes labad ir ieteikts ar cēloņa nozīmi lietot apstākļa vārdus *kāpēc, tāpēc*, bet ar nolūka nozīmi – *kādēļ, tādēļ* (Ceplīte, Ceplītis 1991, 100). Mācību saturā pamatskolai 90. gadu sākumā gan šis ieteikums – šķirt cēloņa un nolūka apstākļa vārdus – nav ņemts vērā.

Apstākļa vārdu lietošana, pareizrakstība un pareizrūna

Apstākļa vārdu lietošanas jautājumi 40. gadu mācību programmās nav iekļauti, bet grāmatās tomēr tie skatīti vienkopus ar apstākļa vārdu pareizrakstības likumiem. Apstākļa vārdu lietošanas aspektā mācību grāmatās aplūkoti tie vārdi, kurus labāk nelietot, bet aizstāt ar citiem vārdiem. Piemēram, tiek skaidrots, kāpēc labā literārā valodā nav vēlami apstākļa vārdi *kamdēļ, tamdēļ*; kāpēc lietojama forma *pašreiz*, nevis *patreiz*, skaidrojot to ar atvasināšanas īpatnībām (Tīrzmala, Deglava 1945, 118).

40. gadu mācību saturā pareizrakstības aspekts attiecināts tikai uz apstākļa vārda *kamēr* rakstību. Mūsdienu skatījumā *kamēr* ir pakārtojuma saiklis, un citās mācību grāmatās tas apstākļa vārdu pareizrakstības apskatā aplūkots netiek. 50. gados pareizrakstībai pievērsta lielāka uzmanība: *Kopā un šķirti rakstāmie apstākļa vārdi; Apstākļa vārdi, kuros rakstāmi vienādi līdzskaņa burti; Atsevišķu apstākļa vārdu pareizrakstība; Apstākļa vārdi, kas beidzas ar -am vai -ām*. Lietošanas aspekts cieši savīts ar pareizrakstību tādiem apstākļa vārdiem kā *pa priekšu* un *papriekšu; neparko* un vārdu savienojums *ne par ko* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 200–201; 1953, 193–194).

Mācību saturā 50. gadu beigās vairs netiek atsevišķi runāts par tiem apstākļa vārdiem, kas beidzas ar *-am, -ām*. Tiek skaidrota pareizrakstība apstākļa vārdiem *ikreiz, ikdien; aizvien, arvien; pareizi, patiesi, pagalam, palaikam, papildnam, paretam, pavisam* (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 136). Jāsecina, ka 50. gadu pamatskolas gramatikās apstākļa vārdu praktiskajai lietošanai pievērsts maz uzmanības. Detalizēti tiek runāts par pareizrakstības normām, bet praktiskais aspekts – apstākļa vārdu lietošana – atstāts novārtā. Lai gan mācību programmā ir formulēts temats *Apstākļa vārdu lietošana*, mācību grāmatās uzmanība tam nav pievērsta.

1959. un 1960. gadā tiek papildināta mācību programma ar tematu *Apstākļa vārdu pareiza izruna*, kā arī norādīts, ka apstākļa vārdu lietošana skatāma kopā ar apstākļa vārda nozīmēm, kas jau sastopams arī 1952. gada mācību grāmatas izdevumā, aplūkojot, kā lietojams lietvārds aiz apstākļa vārdiem *daudz, maz, vairāk, mazāk, cik, tik* (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 197). 1963. gadā atbilstoši mācību programmai mācību grāmatā pirms apstākļa vārdu pareizrakstības aspekta runāts par apstākļa vārdu izrunu, kuros ievērojams šaurā un platā [e], [ē] lietojums. Pareizrakstības mācību saturs papildināts ar šķirti rakstāmajiem apstākļa vārdiem. Ja 50. gadu beigās par šķirti rakstāmajiem apstākļa vārdiem teikts, ka „šķirti rakstāmi apstākļa vārdi, kam pirmajā daļā ir **kaut**” (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 136), tad 60. gadu sākumā mācību saturā nosacījumi jau paplašināti: „Šķirti rakstāmi apstākļa vārdi, kam pirmajā daļā ir **kaut, diezin, diez, nezin, nez.**” (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 151; 1966, 151; 1969, 151)

1970. gadā izdotā programma bez lielām izmaiņām apstākļa vārdu mācību satura apguvē tiek lietota 15 gadus. Mācību saturā uzmanība pievērsta apstākļa vārdu lietošanai: 1) apstākļa vārdi, ko lieto jautājuma teikuma un palīgteikuma ievadīšanai; 2) lietvārda ģenitīva lietošana aiz apstākļa vārdiem *daudz, vairāk, visvairāk, maz, mazāk, vismazāk, cik, tik* (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 34–35), līdztekus skaidrojot, ka šie apstākļa vārdi izsaka nenoteiktu daudzumu. Apstākļa vārdu pareizrakstības mācību saturs papildināts ar skaidrojumu, kuros apstākļa vārdos jāievēro šauro patskaņu [e], [ē] (*sen, te, vēl*) un plato patskaņu [e], [ē] (*pērn, reti, vēsi*) lietošanas nosacījumi (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b, 39–40). Apstākļa

vārdu pareizrakstības likumi sakārtoti tabulā, kas skolēniem ir labi pārskatāma. Metodiski tas vērtējams kā veiksmīgāks mācību vielas izkārtojums nekā iepriekšējo gadu mācību grāmatās.

Apstākļa vārdu pareizrunas jautājumi identiskā apjomā aplūkoti arī 90. gadu sākumā (Apinis u. c. 1991a, 80–81; Paegle 1993, 79). Atšķirības ir apgūstamās vielas nosacījumos: ja 1991. gada mācību līdzeklī skolēniem ir jāiemācās pareizrunas noteikumi, tad Dz. Paegles mācību grāmatā par pareizrunas likumu apguvi teikts šādi: „Ja tu kļūdījies šo vārdu izrunā, tad tev jāiemācās šādi likumi.” (Paegle 1993, 79), resp., mācību saturs tiek pakārtots skolēna vajadzībām.

Pareizrakstības normu apskatā mācību saturā nav vērojamas būtiskas izmaiņas. Tā kā Dz. Paegles mācību grāmatai ir 3 daļas, tad I daļā ir izklāstīti apstākļa vārdu pareizrakstības pamatprincipi, bet II daļā – dota pārskata tabula par apstākļa vārdu pareizrakstību, pareizrunu, kā arī lietojumu (Paegle 1993, 147).

Apstākļa vārdu rašanās

Mācību grāmatās un programmās apstākļa vārdu rašanās saukta gan par apstākļa vārdu atvasināšanu, gan darināšanu, gan rašanos. Īpatnēji, ka par apstākļa vārda rašanos nav minēts 40. gadu programmās, lai gan par to mācību saturā ir runāts – nodaļā *Apstākļa vārdu atvasināšana* aplūkota apstākļa vārdu rašanās no dažādu vārdšķiru vārdiem (Tirzmaļa, Deglava 1945, 117–118). Tā kā mācību programmās līdz 1951. gadam nav iekļauts temats par apstākļa vārdu rašanos, tad mācību grāmatās turpmāk šie jautājumi vairs nav ietverti.

1952. gada mācību programmā tiek iekļauts temats *Apstākļa vārdu atvasināšana*, kas grāmatā ieguvis formulējumu *Apstākļa vārdu darināšana* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 197). Mācību saturā detalizēti aplūkota apstākļa vārdu darināšana gan no dažādu vārdšķiru vārdiem, gan no prievārdu savienojumiem ar citiem vārdiem, piemēram, *pareizi*, *patiesi*, *pagalam*, *palaikam*, *papilnam* u. c. Novitāte mācību saturā, aplūkojot apstākļa vārdus, kas radušies no īpašības vārdiem, ir salīdzināmo pakāpju raksturošana (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 197). 1959. gada izdevumā mācību saturs papildināts ar skaidrojumu, kā noteikt apstākļa vārdus, kas radušies no īpašības vārdiem (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 132). Raksturojot apstākļa vārdus, kas radušies no darbības vārdiem, 50. gadu sākumā papildus sniegts skaidrojums, ka apstākļa vārdi ar *-in* vai *-tin* pastiprina tās pašas saknes darbības vārdus un visbiežāk šādi apstākļa vārdi sastopami folklorā (piemēram, *kultin* kūla, *maltin* mala) (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 198). 50. gadu beigās pamatskolas mācību saturā par šo apstākļa vārdu darināšanas paņēmieni vairs netiek runāts un temats par apstākļa vārdu darināšanu ar *-in* vai *-tin* vairs netiek iekļauts. Apstākļa vārdu rašanās skaidrojuma sistēmu skolas mācību saturā ietekmē „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika”, jo mācību

satura izkārtojumā lietota līdzīga sistēma kā akadēmiskajā gramatikā: no lietvārdiem radušies apstākļa vārdi, no adjektīviem radušies apstākļa vārdi, no vietniekvārdiem, skaitļa vārdiem un darbības vārdiem radušies divdabji (Mllvg I 1959, 702–712). Pamatskolas mācību saturā nav iekļauta apstākļa vārdu darināšana no divdabjiem.

Apstākļa vārdu darināšana no lietvārdiem aplūkota visās mācību grāmatās, tikai vērojamas dažas izmaiņas mācību satura izklāstā, kā arī apjomā. 1945. gada mācību grāmatas izdevumā minēti divi paņēmieni, kā veidoti apstākļa vārdi no lietvārdiem: (1) atvasina apstākļa vārdus ar galotni *-up* (tā mācību grāmatā – N. Dz.) vai atmetot lietvārda lokāmo galotni; (2) kā apstākļa vārdus lieto dažas sastingušas locījumu formas (Tirzmala, Deglava 1945, 118). 1952. gada un 1953. gada izdevumā precizēta informācija par tiem apstākļa vārdiem, kas radušies no sastingušām lietvārda locījuma formām vienskaitļa datīvā un lokatīvā, kā arī daudzskaitļa akuzatīvā un instrumentālī. Līdzīgi kā 1945. gada izdevumā, arī 50. gadu sākumā runāts par apstākļa vārdiem, kas radušies no lietvārdiem, zaudējot galotni. Apstākļa vārdu rašanās no lietvārdiem tiek ilustrēta arī ar sastingušām senu locījumu formām: *vietumis, sānis, vienis prātis* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 199; 1953, 191). Mācību saturs sašaurināts 1959. gada mācību grāmatas izdevumā, kur vairs nav pieminētas sastingušas senās locījumu formas. Ir atstāti skaidrojumi, ka apstākļa vārdi rodas no sastingušām lietvārdu locījumu formām, neminot locījumus, kā arī no lietvārdiem, kas zaudējuši galotni (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 133–134). Šāds mācību satura izklāsta apjoms tiek ievērots arī 70. un 80. gadu latviešu valodas gramatikās pamatskolai. 1987. gada mācību programmā vairs nav iekļauts temats par apstākļa vārdu rašanos. 1990. gada programmā atkal rodams formulējums *Lietvārdu cilmes apstākļa vārdi, to nošķiršana no lietvārdiem*. Mācību grāmatā, kas izdota 1991. gadā, ir tikai minēts, ka daļa apstākļa vārdu ir radušies no sastingušām lietvārdu locījumu formām (Apinis u. c. 1991a, 78). Šajā mācību grāmatā lielāks uzsvars likts uz apstākļa vārdu lietojumu, kur jānosaka, ar ko atšķiras lietvārdu un apstākļa vārdu lietošana. 1993. gada mācību grāmatas izdevumā ziņas par apstākļa vārdiem, kas radušies no lietvārdiem, meklējamās III daļā, kur skolēns var uzzināt par šo apstākļa vārdu rašanās veidu, ja viņu tas interesē (Paegle 1993, 180). Neobligātajā mācību saturā iekļauta arī informācija par senajām locījumu formām, par apstākļa vārdu vēstures jautājumiem, kas skolēniem varētu būt saistoši (Paegle 1993, 181–182).

Visās pamatskolas latviešu valodas mācību grāmatās līdz 1991. gada izdevumam aplūkota apstākļa vārdu rašanās no vietniekvārdiem un skaitļa vārdiem. 1991. gadā izdotajā mācību grāmatā ir norāde, ka var teikt *divatā, trijatā, četratā* (Apinis u. c. 1991a, 79), nenorādot, ka tas ir atvasinājums no skaitļa vārda, lai gan apstākļa vārdu atvasinājumi no skaitļa vārdiem mācību saturā iepriekš ir aplūkoti. Par apstākļa vārdu rašanos no

vietniekvārdiem šajā mācību līdzeklī nav minēts, jo sīkāk netiek analizēti salikteņu komponenti, kur viena no daļām ir vietniekvārds. Apstākļa vārdu rašanās no vietniekvārda un skaitļa vārda aplūkota Dz. Paegles mācību grāmatas III daļā (Paegle 1993, 180).

Mācību saturs par apstākļa vārdu 50 gadu laikā mainās tādējādi, ka tiek pilnveidota apstākļa vārdu klasifikācija, tiek iekļauti jauni mācību temati. 50. gados dominē teorētisko faktu dominance pār praktisko lietojumu. 60.–80. gados arvien vairāk uzmanības tiek pievērsts gan pareizrakstības, gan pareizrunas, gan apstākļa vārdu pareizas lietošanas jautājumiem, saistot teorētiskās zināšanas ar praktisko lietojumu. 90. gadu sākumā mācību saturā iekļauti arī ortoepijas jautājumi, ko skolēns var teorētiski neapgūt, ja nekļūdās apstākļa vārdu izrunā. Atbalstāma ir mācību satura veidotāju vēlme atteikties no sarežģītajiem apstākļa vārdu rašanās skaidrojumiem, kas pamatskolas skolēniem var būt grūti uztverami.

6.6. Darbības vārds

Darbības vārds ir vārdšķira, kuras satura apguvei pamatskolas kursā ir vislielākais īpatsvars. Salīdzinot ar citām vārdšķirām, darbības vārda saturs latviešu valodas mācību programmās piedzīvojis visvairāk izmaiņu. Tās saistītas gan ar pašu mācību saturu, resp., piedāvātajiem tematiem, gan ar vielas izkārtojumu. Laikā no 1945. gada līdz 1990. gadam vairākkārt pieaug mācību satura apjoms (sk. 18. tabulu šajā un nākamajā lp.).

18. tabula

Darbības vārds 1945. un 1990. gada mācību programmā

1945. gada mācību programma	1990. gada mācību programma
Darbības vārdu iedalījums. Pirmatnīgie un atvasinātie darbības vārdi. Darbības vārdu atvasināšana. Darbības kārtas. Darbības izteiksmes. Darbības vārdu laiki, skaitlis, personas. Darbības vārdu locīšana visos laikos, visās izteiksmēs un kārtās. Nekārtnie darbības vārdi. Darbības vārda pareizrakstība. Divdabju iedalījums un atvasināšana. Darāmās kārtas lokāmie un nelokāmie divdabji. Vidējās kārtas divdabji. Ciešamās kārtas divdabji. Divdabju pareizrakstība.	Darbības vārda jēdziens. Nenoteiksme – darbības vārda pamatforma. Nenoteiksmes pareizrūna un pareizrakstība. Pārejošie un nepārejošie darbības vārdi, tiešie un atgriezeniskie darbības vārdi. Pirmatnīgie darbības vārdi, to atvasināšana ar piedēkļiem. Atvasināto darbības vārdu pareizrakstība. Darbības vārdu konjugēšana tagadnē. 1. konjugācijas darbības vārdi. 2. konjugācijas darbības vārdi. 3. konjugācijas darbības vārdi. Nekārtnie darbības vārdi. Pārskats par konjugācijām. Darbības vārdu vienkāršo laiku veidošana īstenības izteiksmē darāmajā kārtā (tagadnē, pagātnē, nākotnē) tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem. Divdabja jēdziens un iedalījums. Lokāmie darāmās kārtas tagadnes divdabji, to veidošana, deklinēšana, lietošana, pareizrūna un pareizrakstība.

	Lokāmie ciešamās kārtas divdabji, to veidošana, deklinēšana, lietošana, pareizrūna un pareizrakstība. Daļēji lokāmā divdabja veidošana, pareizrakstība un pareizrūna. Divdabja lietošana par apstākli, savrupinātu apstākli (priekšstats par divdabja teicienu). Nelokāmo divdabju veidošana, pareizrūna un pareizrakstība, lietošana teikumā. Divdabju lietošana un noteikšana. Atkārtojums. Darbības vārdu morfoloģiskā analīze.
--	--

Atšķirības vērojamas mācību satura izklāsta struktūrā, t. i., jaunāka laika programmā mācību saturs plašāk izvērst, kā arī mainījusies mācību satura izklāsta secība, kas saistīta ar metodiskajiem nosacījumiem mācību satura apguvei. Protams, palielinoties mācību satura apjomam, pieaug arī mācību satura apguvei atvēlētais stundu skaits: salīdzinot 1945. gadā atvēlēto stundu skaitu ar 1987. gada mācību programmu, stundu skaits pieaudzis 2,53 reizes, bet salīdzinot ar 1958. gadu – pat 4,4 reizes (sk. 19. tabulu). Stundu skaita pieaugums saistāms arī ar programmās izvirzītajām prasībām: apgūt dažādu darbības vārda formu veidošanu, analizēt darbības vārdus u. tml.

19. tabula

Stundu skaits darbības vārda mācību satura apguvei 20. gadsimta 40.–90. gados

Gads	Stundu skaits	Gads	Stundu skaits
1945.–1949.	52	1972.	89
1950.	36	1974.	96
1952.	49	1976.–1983.	91
1955.–1957.	47	1985.	97
1958.–1959.	30	1987.	132
1960.	36	1988.	99
1961.–1965.	39	1989.	35
1969.	55	1990.	116
1970.	78		

Lai varētu labāk izsekot darbības vārda, t. sk. darbības vārda divdabja formas, mācību satura attīstībai, tas analizēts pa tematiem vēsturiski hronoloģiskā secībā, aplūkojot tās darbības vārda kategorijas, kuru izklāstā mācību saturā notiek pārmaiņas.

Darbības vārda jēdziens

Pamatskolas mācību saturā 20. gadsimta 30. gados par darbības vārdiem saukti tādi vārdi, kas apzīmē priekšmeta darbību vai arī tā stāvokli (Ramāns 1937, 31). Darbības vārds 40. gadu vidū definēts līdzīgi: „Vārdus, kas apzīmē kāda priekšmeta darbību vai stāvokli un

ko neiedomājamos priekšmeta veidā, sauc par darbības vārdiem.” (Tirzmaļa, Deglava 1945, 67) 40. gadu beigās pamatskolas mācību saturā darbības vārda definīcija atkal identiska tai, ko lieto 30. gados: „Vārdus, kas apzīmē kāda priekšmeta darbību vai stāvokli, sauc par darbības vārdiem.” (Tirzmaļa, Deglava 1947, 57; 1950, 64) Definīcijas saīsinājums ir loģiska nepieciešamība, jo teikuma daļa „ko neiedomājamos priekšmeta veidā” 5. klases skolēnam ir pārāk abstrakta un neizprotama. Skolotāju atsauksmēs par mācību grāmatu nav negatīva vērtējuma par darbības vārda definīcijas traktējumu (Ķauķe 1948, 6), arī O. Vilāna kritiskajā rakstā par pamatskolas mācību grāmatu darbības vārda definījumam nav negatīva vērtējuma (Vilāns 1950, 4).

50. gadu sākumā mācību programmā jau iekļauts mācību satura temats *Darbības vārda jēdziens*, kas saglabāts visās mācību programmās līdz 1990. gadam. Izņēmums ir 1958. gada mācību programma, kur darbības vārda apskats sākts ar darbības vārda izteiksmēm, nevis jēdziena noskaidrošanu. Par vārdšķiru jēdziena noskaidrošanas nepieciešamību rakstīts arī pedagogiskajā presē, uzsverot, ka tas ir jauns ceļš, ko gājuši mācību grāmatas autori. Kritiska piezīme veltīta tam, ka autori nav skaidrojuši paša vārda *jēdziens* nozīmi (Rezeberga 1952, 97).

1952. gada mācību grāmatā jēdziena raksturošanai lietota definīcija: „Darbības vārdi ir vārdi, kas izsaka darbību vai stāvokli.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 104) Šī definīcija identiska ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” lietoto (Mllvg I 1959, 542). Šāds darbības vārda jēdziena definējums saglabāts līdz 70. gadu vidum, kad mācību saturā ir precizējums: „Darbības vārdi ir patstāvīgi lokāmi vārdi, kas nosauc darbību, procesu, stāvokli.” (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 90) Šajā jēdziena skaidrojumā ienāk jauni akcenti – norādīta piederība vārdšķiras grupai un lokāmībai resp. nelokāmībai, kas ir viens no jēdziena izpratnes pamata aspektiem. Šāda jēdziena izpratne saglabāta arī 1991. un 1993. gadā iznākušajās mācību grāmatās (Apinis u. c. 1991a, 87; Paegle 1993, 81). Mācību grāmatās darbības vārda jēdziena skaidrošana plašāk netiek izvērstā, izņemot jaunākos izdevumus (1991. un 1993. gadā), kuros līdztekus vārdšķiras jēdzienam skaidrots pamatformas jēdziens, kā arī norādīts, kuros laikos darbība var notikt.

Nenoteiksme

Darbības vārda nenoteiksme mācību saturā 40. gados traktēta dažādi. Tā uzlūkota par atsevišķu izteiksmi, tādējādi mācību grāmatā minot sešas izteiksmes (Tirzmaļa, Deglava 1944, 53). Tāpat tas ticis darīts arī Latvijas brīvvalsts laika pamatskolas gramatikās (Ramāns 1928, 99; 1937, 55). J. Endzelīna un K. Mīlenbaha latviešu valodas mācību grāmatā gan nenoteiksme nav iekļauta izteiksmju skaitā (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 52). Tādējādi var

uzskatīt, ka 1944. gada mācību grāmatā darbības vārda izteiksmju raksturojumā sekots iepriekšējām tradīcijām, uzlūkojot nenoteiksmi par atsevišķu izteiksmi, nevis darbības vārda pamatformu. Nenoteiksme mācību saturā atsevišķi nošķirta 1955. gada mācību programmā, taču mācību grāmatās tās apraksts ir ticis iekļauts, pirms šis temats formulēts mācību programmās.

1945. gada mācību grāmatā, nenoteiksmi vairs neuzskatot par atsevišķu darbības vārda izteiksmi, tiek dota tās definīcija: „Nenoteiksme darbību tikai vispārīgi nosauc, neuzrādot ne laiku, ne personu, ne skaitli.” (Tirzmalā, Deglava 1945, 75) Turpat doti nenoteiksmes senāka lietojuma hipotētiskie skaidrojumi, piemēram, „domā, ka nenoteiksmes forma ir kāds sens locījums, laikam nolūka datīvs, ko vēl tagad redzam vienā otrā tautas dziesmā un izteicienā”. Līdzīgs skaidrojums sastopams arī V. Ramāna mācību grāmatā vidusskolām (Ramāns 1928, 120). Nenoteiksmes lietojuma vēsturiskais raksturojums vairs nav sastopams 1947. un 1950. gada mācību grāmatas izdevumos. Ja vēl 1947. gada izdevumā saglabāts skaidrojums, ka „nenoteiksmi dažreiz lieto, ja dzīvi tēlo, stāsta savus novērojumus. Šādi lietotu nenoteiksmi sevišķi bieži sastopam tautas pasakās.” (Piemēram, *Šis tūliņ no dūkstes ārā, zirgam mugurā un skriet uz mājām.*) (Tirzmalā 1947, 61), tad 1950. gada izdevumā dota vien nenoteiksmes definīcija un galotnes (Tirzmalā 1950, 68).

1952. gada mācību programmā nav iekļauts nenoteiksmes jēdziens, bet mācību grāmatā nenoteiksme tiek aplūkota. Iespējams, ka šāda neatbilstība starp mācību programmu un mācību grāmatu ir radusies tāpēc, ka 50. gadu sākumā programmas temati vēl netiek pietiekami plaši izvērsti, kā to dara, sākot ar 1970. gada mācību programmu. Nenoteiksmes definīcija 1952. gada mācību grāmatas izdevumā ir tāda pati kā 1950. gada izdevumā. Recenzijā par 1952. gada mācību grāmatas izdevumu (Grabis, Ārensone, Niedra 1952) uzsvērts, ka tādējādi „atgriezeniskie darbības vārdi sastāda īpašu grupu līdzās tiešajiem darbības vārdiem. Šai ziņā mūsu jaunā skolas gramatika tuvināta attiecīgajām krievu valodas gramatikām.” (Niselovičs 1952, 92) Jāsecina, ka notiek mēģinājumi tuvināt latviešu valodas gramatisko jēdzienu sistēmu krievu valodas gramatikai; tas jaušams arī citu autoru recenzijās par 1952. gada pamatskolas gramatikas izdevumu. Visā darbības vārda aprakstā turpmāk runāts par tiešajiem un atgriezeniskajiem darbības vārdiem.

Mācību saturā par nenoteiksmi ietvertas arī ziņas par pareizrakstību neskaidrajā pozīcijā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 111). Turpat tiek skaidrota pareizrakstība vēlējuma izteiksmes galotnes priekšā, jo to darina no nenoteiksmes celma. Šādi nenoteiksmes mācību saturs skaidrots no 1952. gada līdz 1956. gadam.

Nenoteiksmes formas noteikšanai 60. gados tiek piedāvāts izmantot jautājumu *ko darīt?* Tas gan nav uzlūkojams par jauninājumu, jo jautājums *ko darīt?* nenoteiksmes

noteikšanai lietots jau pamatskolas gramatikās 40. gados, taču netika izmantots 50. gadu mācību grāmatās.

70. gados mācību programmas prasības papildinātas ar tematu *Nenoteiksme – darbības vārda pamatforma, tās pareiza izruna, pareizrakstība un lietošana* (Programmu krājums 1970). Izmaiņas skārušas pašu formulējumu: tiek definēts, ka nenoteiksme ir darbības vārda pamatforma. Mācību grāmatā tas iekļauts 1976. gada izdevumā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 90). Jēdziena izpratnei termina *nenoteiksme* definējums mainīts, atsakoties no piebildes, ka darbības vārda nenoteiksme nenorāda ne laiku, ne skaitli, ne personu. Tiek atstāts tikai lakoniskais skaidrojums: „Nenoteiksme ir darbības vārda pamatforma, kas darbību tikai nosauc. Nenoteiksmē darbības vārdiem ir galotne *-t* vai *-ties*.” (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 90) Vērtējot jauno nenoteiksmes definējumu, jāsecina: tomēr ir nepieciešams dot papildu raksturojumu, ka nenoteiksme ir nepersonu (infinitīvā) forma, jo tas palīdz nošķirt nenoteiksmi no personu (finītajām) formām, ko skolēni mēdz jaukt.

Izmaiņas notiek 1990. gada programmā, kad mācību saturs tiek sašaurināts, neiekļaujot vairs prasību par nenoteiksmes lietošanas apguvi. 1991. gada mācību grāmatā nenoteiksme tiek definēta, atkal norādot, ka tai nav ne laiku, ne kārtu, ne personu formu (Apinis u. c. 1991a, 87).

Darbības vārdu iedalījums pēc locīšanas īpatnībām

1945. gada pamatskolas mācību grāmatā darbības vārdi pēc to locīšanas īpatnībām iedalīti trīs lokāmajās šķirās, kas savukārt iedalītas pašķirās, resp., 1. lokāmajai šķirai ir 5 pašķiras, 2. šķirai – 4 pašķiras, bet 3. šķirai – 3 pašķiras, kopā nošķirot 12 darbības vārdu locīšanas paraugus. Šeit rādīts un skaidrots arī darbības vārdu vēsturiskais iedalījums pēc tagadnes celma (Tirzmala, Deglava 1945, 71), bet locīšanas aprakstā tas uzsvērts netiek, lai gan dalījums pēc celmu principa ir nojaušams. Piemēram, 1. lokāmās šķiras raksturojumā teikts, ka 1. pašķiras darbības vārda „tagadnes celmu atvasina no saknes ar piedēkli *-a-*, pie kam saknes patskanis neizmainās” (Tirzmala, Deglava 1945, 87). Nākamajos mācību grāmatas izdevumos 1947. un 1950. gadā mācību saturā vairs netiek iekļauta norāde par vēsturisko dalījumu tagadnes celmos, kā arī netiek norādīts lokāmo šķiru dalījums pašķirās.

1950. gadā pedagoģiskajā presē izskan prasība pēc nepieciešamības sarakstīt jaunu latviešu gramatiku, mainot arī mācību satura izklāsta principus. B. Vekslers izsaka viedokli par darbības vārdu klasificēšanu pēc locīšanas: „Man šķiet, ka būtu ļoti lietderīgi atteikties no „celma”, definējot arī darbības vārdu lokāmās šķiras. Novērojumi iestāju eksāmenos Daugavpils valsts skolotāju institūtā mani pilnīgi pārliecinājuši, ka „celma” pieminēšana šajos

definējumos noved pie tā, ka skolēni neprot atšķirt darbības vārdu lokāmās šķiras, kaut gan zina no galvas attiecīgās definīcijas.” (Vekslers 1950, 2) Mācot pēc sinhroniskās pieejas, ērtāk lietojams skolas mācību saturā un tā apguvē ir konjugāciju princips, jo dalījums vēsturiskajos celmos skolēniem pārāk abstrakts.

Līdz ar visām diskusijām mācību saturā par darbības vārda iedalīšanu pēc locīšanas notiek izmaiņas: jaunajā mācību grāmatā pamatskolai darbības vārdi tiek dalīti trīs konjugācijās (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 117), ņemot vērā nenoteiksmes sastāvu. Dalījums konjugācijās saglabāts mācību grāmatās saglabāts līdz mūsdienām; niansēs atšķiras mācību satura skaidrojums. 50. gadu mācību saturā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952; 1953; 1955; 1956; 1959) skaidrots dalījums trīs konjugācijās, pamatojot to ar zilbju skaitu un atvasināšanas paņēmieniem.

60. gados konjugāciju aprakstā jau minēti piedēkļi, kas raksturīgi 2. un 3. konjugācijas darbības vārdiem. Vairs netiek izmantota zilbju skaitīšana kā konjugācijas noteikšanas paņēmiens (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 178–179).

70. gadu mācību grāmatās tiek precizētas 2. un 3. konjugācijas definīcijas, salīdzinot ar iepriekšējo gadu grāmatām (sk. 20. tabulu). Skaidrojumi kļūst īsāki, koncentrētāki, līdz ar to vairāk piemēroti pamatskolas skolēna uztverei. Mācību grāmatas 4. izdevumā, kas iznāk 1984. gadā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b, 102–103), ir minēti 2. konjugācijas (*dabūt* un *vēlēt* (amatpersonas)) un 3. konjugācijas (*vēlēt* (laimes)) izņēmumi.

20. tabula

3. konjugācijas darbības vārdu skaidrojums 20. gadsimta 50.–70. gadu mācību grāmatās

Grabis, Ārensone, Niedra 1959	Grabis, Niedra, Zirne 1963	Freidenfelde, Jansone, Laure 1976
Pie trešās konjugācijas pieder atvasināti darbības vārdi, kam nenoteiksmē bez priedēkļa un atgriezenisko darbības vārdu galotnes <i>-ties</i> ir vismaz divas zilbes, bet vienkāršās pagātnes vienskaitļa pirmajā personā ir par vienu zilbi vairāk nekā vienkāršās tagadnes vienskaitļa pirmajā personā.	Pie trešās konjugācijas pieder atvasināti darbības vārdi, kam nenoteiksmē ir priedēkļi <i>-ī-</i> , <i>-inā-</i> , <i>-ē-</i> , reti <i>-ā-</i> un kam tagadnes celmu veido no nenoteiksmes celma, atmetot priedēkli <i>-ī-</i> , <i>-ē-</i> , <i>-ā-</i> un priedēkļa <i>-inā-</i> beigu daļu – patskani <i>ā</i> .	Pie III konjugācijas pieder ar priedēkļiem <i>-ē-</i> , <i>-ī-</i> , <i>-inā-</i> (retāk ar <i>-ā-</i>) atvasinātie darbības vārdi, kam tagadnes formā priedēkļu nav.

90. gadu pamatskolas mācību saturā konstatēta novitāte: 3. konjugācija dalīta 2 grupās (vidusskolas kursā šāds dalījums sastopams jau 1954. gadā (Jankevics 1954a, 188)), kas labāk ļauj izprast pareizrakstību tagadnes formās, kur jāšķir īsā un garā patskaņa [a] rakstība. Lielāka skaidrība ieviesta arī konjugāciju noteikšanā, proti, definīcijā iekļautas metodiskas

norādes, kā nošķirami 2. un 3. konjugācijas darbības vārdi. 3. konjugācijas aprakstā akcentēta arī darbības vārda *zināt* locīšana (Apinis u. c. 1991a, 100–101; Paegle 1993, 98–99) un pareizs lietojums. Par *zin* vai *zina* lietojuma vēsturi rakstījusi A. Blinkena, norādot uz paralēlvariantu eksistenci agrāk un secinot, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā lietojama forma *zina* (Blinkena 1984, 133–137). Pamatskolas mācību saturā gan formas *zina* lietojums norādīts jau 40. gados (Tirzmaļa, Deglava 1945, 103), bet vēlāk, kad pieļautas paralēlformas, tas nav vairs akcentēts.

Darbības vārda izteiksmju sistēma

Mācību grāmatās apgūstamais saturs par darbības vārdu kārtots pa izteiksmēm, tādēļ promocijas darbā ievērots tāds pats princips, nepievēršot uzmanību citām darbības vārda kategorijām, kuru traktējumā nav vērā ņemamu izmaiņu. Mācību programmās no 1945. gada līdz 1958. gadam par darbības vārda izteiksmēm iekļauti šādi temati: *Darbības izteiksmes; Darbības vārdu locīšana visos laikos, izteiksmēs un kārtās; Darbības vārda izteiksmes, laiki, skaitļi un personas*, bet plašāk netiek atklāts, kuras izteiksmes un kādā apjomā mācību saturā skatāmas. Sākot ar 1959. gada mācību programmu, mācību saturs atsegts plašāk, iekļaujot arī tematu *Darbības vārda izteiksmju lietošana*.

Kā jau iepriekš minēts, 1944. gadā izdotajā mācību grāmatā aplūkotas sešas darbības vārda izteiksmes, izteiksmju skaitā iekļaujot nenoteiksmi (Tirzmaļa, Deglava 1944, 53). Nākamajos mācību grāmatas izdevumos tiek runāts par piecām izteiksmēm. 1945. gadā koncentrēti sniegtas ziņas par katras izteiksmes nozīmi, darināšanas īpatnībām, pavēles izteiksmei norādītas arī formu lietošanas īpatnības (Tirzmaļa, Deglava 1945, 74–75). Tikpat lakonisks mācību satura izklāsts par darbības vārda izteiksmju sistēmu sastopams citos mācību grāmatu izdevumos līdz 1950. gadam. Viens no trūkumiem, par ko raksta arī skolotāji atsauksmēs (Ķauķe 1948, 1), ir tas, ka grāmatā tikpat kā nav pievērsta uzmanība pareizrakstības skaidrojumam, kas, mācoties par darbības vārdu, ir ļoti svarīgi.

Darbības vārda izteiksmju locīšanas aprakstā tikai 1945. gada izdevumā sastopamas senākas vēlējuma un pavēles izteiksmes formas. Vēlējuma izteiksmes locīšanas paraugā kā iespējama daudzskaitļa forma minēta *zinātu(m)*, *locītu(m)*, *turētu(m)*, *zinātu(t)*, *locītu(t)*, *turētu(t)*; pavēles izteiksmē – *zinait!*, *lokait!* (Tirzmaļa, Deglava 1945, 104).

50. gadu sākumā mācību saturā tiek minētas četras darbības vārda izteiksmes (īstenības, vēlējuma, pavēles, vajadzības), bet mācību satura izklāsts papildināts ar pareizrakstības skaidrojumu vēlējuma izteiksmes formu rakstībai. Tā kā darbības vārda izteiksmēm atvēlēts tikai viens paragrāfs, tad mācību saturs vērtējams kā visai trūcīgs. I. Niselovičs recenzijā par šo mācību grāmatu uzsver jauno pieeju izteiksmju klasifikācijā:

atstāstāmā izteiksme aplūkota kā atstāstāmā forma, ko lieto gan īstenības, gan vajadzības izteiksmē, tāpēc tā nav iekļauta izteiksmju skaitā (Niselovičs 1952, 92). Par novitāti mācību saturā recenzents atzīst vajadzības izteiksmes vēlējuma paveidu, lai gan par šo paveidu runāts jau 1937. gadā izdotajā V. Ramāna mācību grāmatā, kur tas apzīmēts ar terminu *vajadzības izteiksmes vēlamais sakārtojums*; turpat minēts arī termins *atstāstījuma sakārtojums* (Ramāns 1937, 68). Recenzijas autoram taisnība vien tādējādi, ka par vajadzības izteiksmes paveidiem nav runāts 40. gadu beigu pamatskolas gramatikās, jo termins *vajadzības izteiksmes vēlējuma izteikums*, kas jēdzieniski identisks ar terminu *vēlējuma paveids*, sastopams arī 1945. gada mācību grāmatas izdevumā (Tirzmalā, Deglava 1945, 107). Šādā kontekstā vēlējuma paveids nav uzlūkojams par jaunievedumu darbības vārda izteiksmju klasifikācijā.

Terminu *atstāstāmā forma* ieteicis J. Endzelīns diskusijā par terminoloģiju skolu gramatikās (Endzelīns 1951a, 5), un mācību grāmatās no 1952. gada līdz 1958. gadam runāts par atstāstāmās formas lietojumu, akcentējot, ka „atstāstāmo formu parasti lieto īstenības izteiksmē un vajadzības izteiksmē” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 110; 1953, 109; 1955, 112; 1956, 112). Atstāstāmās formas lietojums vajadzības izteiksmē mūsdienās tiek apzīmēts ar terminu *vajadzības izteiksmes atstāstījuma paveids*, kas minēts arī Latvijas brīvvalsts pamatskolas gramatikās. 50. gadu mācību grāmatās darbības vārda vajadzības izteiksmes locīšanas paraugā ir rādīta vajadzības izteiksmes atstāstāmā forma, bet 1959. gadā jau runāts par vajadzības izteiksmes vēlējuma un atstāstījuma paveidu (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 178), kā arī mācību saturā norādītas piecas izteiksmes, atsakoties no atstāstāmās formas jēdziena, to aizstājot ar atstāstījuma izteiksmi. Visticamāk, ka jaunu skatījumu uz darbības vārda izteiksmju sistēmu dod „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika”, kur dots piecu izteiksmju apraksts, tādējādi reglamentējot mācību saturā aplūkojamās izteiksmes un to lietošanas īpatnības, kā arī skaidrojot, kāpēc agrākajās skolu gramatikās pieminētā nenoteicamā izteiksmi par izteiksmi nav uzlūkojama (Mllvg I 1959, 600–601).

1959. gada mācību grāmatas izdevumā paplašināts mācību saturs par darbības vārda izteiksmēm (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 164–181): bez izteiksmes definīcijas tiek norādīta katras izteiksmes formu veidošana un laiku lietojums, palielinot teorētisko zināšanu apjomu. Mācību saturs vēl piesātinātāks kļūst 1963. gada izdevumā (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 188–224), kad izteiksmju aprakstā iekļauts pareizrūnas, pareizrakstības, lietošanas, kā arī līdzskaņu miju apskats darbības vārdu formās. Kā jau vairākkārt rakstīts iepriekš: lai gan vārdos tiek izteikta vēlme atslogot mācību saturu, praksē tas neizdodas, jo prasību apjoms programmās lielākoties tiek palielināts.

70. gadu mācību grāmatās ievēroti tie paši mācību satura izvēles principi, kādi konstatējami 60. gados, bet satura izkārtojumā nostiprinās tendence teorētisko mācību saturu

iekļaut tabulās un shēmās. Detalizēti atklāta personu formu izveide, pareizrakstība, kā arī lietošana (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 121–140; 1974, 13–31). Darbības vārda mācību saturs iekļauts 5. un 6. klases mācību grāmatās. Mācību grāmatu pārbaudē secināts, ka lietderīgi būtu izveidot vienu mācību grāmatu 4.–6. klasei un tajā iekļaut visu programmā paredzēto morfoloģijas un fonētikas kursu (LVA 143, 376a). Tomēr praksē šis ieteikums īstenots netiek. Nākamajās mācību grāmatās pamatskolai viss mācību saturs par darbības vārda izteiksmēm aplūkots vienā mācību grāmatā 6. klasei, tādējādi skolēniem nav nepieciešamības meklēt iepriekšējā gada mācību grāmatu, lai atkārtotu par īstenības izteiksmi, kā tas bija līdz šim.

1991. gadā izdotajā mācību grāmatā kopumā ievērots līdzīgs mācību saturs kā iepriekšējās mācību grāmatās, bet mainīta metodiskā apdare: skolēniem netiek doti gatavi teorētiski apskati, bet, analizējot valodas paraugus, viņiem pašiem jāsecina noteikti gramatikas likumi (Apinis u. c. 1991a). 1994. gada mācību grāmatā darbības vārda izteiksmju apskatā samazināts teorētiskā materiāla apjoms, vairāk uzmanības veltot izteiksmju lietošanai (Paegle 1994). Ir saglabātas tradicionālās pārskata tabulas par darbības vārda izteiksmēm, bet pie tām vairs nav uzrakstu „Iegaumējiet!” vai „Ievērojiet!”. Tas nozīmē orientāciju uz tabulas praktisku izmantošanu, nevis tabulā iekļautās informācijas mehānisku iemācīšanos, nereti – nesaprotot iemācītā jēgu.

Divdabji

Pamatskolas latviešu valodas mācību saturā divdabji aplūkoti katrā mācību grāmatā, kas izdota pētāmajā laika periodā. Izmaiņas mācību saturā ir terminoloģijas līmenī un divdabju iedalījumā. Mācību satura izkārtojums laika gaitā mainījies tādējādi, ka mācību programmu un grāmatu autori centušies atrast tam piemērotāko vietu:

- divdabju apskats ievietots aiz visa darbības vārda mācību satura (no 40. gadu beigām līdz 1958. gada mācību programmai);
- divdabja jēdziens (bet ne viss saturs) mācību saturā izklāstīts pirms kārtas un izteiksmes jēdziena apguves, lai saprotama būtu salikto laiku veidošanu (1959. gada programma);
- divdabju mācību saturs novietots aiz darbības vārda skaitļa un personas kategorijas apguves (1960.–1972. gada programmas);
- no 1974. gada programmas līdz 1990. gada mācību programmai mācību saturs par divdabjiem atkal novietots aiz pilnas darbības vārda sistēmas apskata. (Dz. Paegle divdabju apguvi mācību saturā iekļāvusi pirms kārtas, izteiksmes, laika kategorijas apguves (Paegle 1993, 103–133).)

40. gadu mācību saturā divdabju iedalījumā ievērots dalījums lokāmajos un nelokāmajos divdabjos, bet pēc dalījuma kārtās – darāmās, vidējās un ciešamās kārtas divdabjos. 1945. gada mācību grāmatas izdevumā lietoti sinonīmi termini divdabju nosaukšanai, piemēram, *darāmās kārtas tagadnes lokāmais divdabis* jeb *aktīvais divdabis* (Tirzmalā, Deglava 1945, 77); turpmākajos mācību grāmatu izdevumos šāda sinonīmija novērsta, lietojot vienu nosaukumu. Par lokāmajiem divdabjiem 40. gadu mācību grāmatās uzlūkoti tie divdabji, kam piemīt darbības vārda un īpašības vārda daba, bet par nelokāmajiem tie, kam piemīt darbības vārda un apstākļa vārda daba. Netiek lietots termins *daļēji lokāmais divdabis* (attiecīgi – nav tāda iedalījuma, jo tie iekļauti nelokāmo divdabju grupā). Latviešu valodas mācību saturā daļēji lokāmais divdabis iekļauts 1970. gadā. A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatās pamatskolai sastopams arī termins un attiecīgi – iedalījums *nākotnes divdabis*, kas lietots arī 30. gadu skolu gramatikās, piemēram, *došot, došoties*. Tiek arī skaidrots, ka „šis divdabis tagad lietojams atstāstījuma izteiksmē un tikai nelokāmajā formā” (Tirzmalā, Deglava 1945, 79–80).

Kā jau teikts, iespējams, ciešā saistība ar 30. gadu gramatikām (arī attiecībā uz citām gramatiskajām kategorijām) 50. gadu sākumā rosināta diskusija par jaunas skolas gramatikas nepieciešamību (gan pamatskolai, gan vidusskolai). J. Loja, konstatēdams, ka latviešu valodā vispār neesot nekādu tagadnes, pagātnes un sevišķi nākotnes nelokāmo divdabju, secina: „Un tomēr mūsu gramatika, sekodama buržuāzisko valodnieku „gudrībām”, apgalvo, ka esot kādi nākotnes divdabji. Par tādiem viņa nodēvē darbības vārda atstāstāmās izteiksmes nākotnes formas: *būšot, došot, došoties*.” (Loja 1950, 3) Jāsecina, ka šajā ziņā J. Lojas apgalvojums ir nepamatots, jo latviešu valodas gramatikā vēsturiskā skatījumā tiek aplūkoti arī nākotnes divdabji, par ko var pārliecināties J. Endzelīna un K. Mīlenbaha mācību grāmatā (Endzelīns, Mīlenbahs 1925, 179). Argumentējot savus izteikumus ar to, ka šādi fakti minēti agrākajās gramatikās, J. Loja cenšas pamatot jaunas skolu gramatikas nepieciešamību, jo „latviešu valodas gramatika, ko joprojām vēl lieto mūsu vidusskolās, visai tālu atpalikusi no padomju valodniecības līmeņa” (Loja 1950, 3). Piebilstams, ka skolotāju sniegtajās atsauksmēs tieši par divdabju aprakstu A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatā izteikti visai atzinīgi vārdi (Ķauķe 1948, 6).

Attiecībā uz terminoloģiju, kas lietota, aprakstot divdabju veidošanu, 40. gadu mācību grāmatas ir līdzīgas 30. gadu mācību grāmatām, kur norādīts, ka divdabjus atvasina, pievienojot divdabja galotni (Tirzmalā, Deglava 1945, 77). Sākot ar 1952. gada pamatskolas gramatiku, divdabju veidošanas raksturojumā viscaur lietots termins *izskaņa*.

Visā pamatskolas mācību saturā aplūkoti divdabju lietošanas un pareizrakstības nosacījumi, tāpēc mācību satura aspektā tur daudz kā kopīga: pārbaudes formu lietošana pareizrakstībā, lietojuma īpatnības utt.

Mācību satura apjoms par darbības vārdu pamatskolā ir ļoti plašs, jo tajā tiek aplūkota visa darbības vārda sistēma. Skolēniem jāapgūst darbības vārdu locīšanas sistēma, darbības vārda izteiksmes un to lietošana, kā arī divdabju iedalījums un lietojums. Laika gaitā notiek pārkārtojumi darbības vārdu izteiksmju sistēmā, mācību satura metodiskajā apdarē. Jāatzīmē, ka 50. gados mācību grāmatās ir plašas pārskata tabulas, kurās atklāta darbības vārda locīšana visās izteiksmēs. Maz ir uzdevumu, kas skolēniem mācību saturu ļauj apgūt tā, lai zināšanas var apgūt praktiski. Lielākoties skolēni apgūst darbības vārda gramatiskās kategorijas, lai varētu darbības vārdus analizēt morfoloģiski, bet ne praktiskai lietošanai. Protams, uzmanība ir pievērsta darbības vārdu pareizrakstības un pareizrunas jautājumu apguvei, kas neapšaubāmi ir nepieciešams. 80.–90. gados, mainoties dzimtās valodas apguves koncepcijai lielāka vērība veltīta tāda mācību satura izveidei, kas attīsta praktiskās iemaņas darbības vārda lietošanā, kaut arī teorētiskais apraksts saglabāts visai plašs.

6.7. Prievārds un pusprievārds

30. gadu mācību saturā par prievārdu (lietots termins *satiksmes vārds*) aplūkotas vārdšķiras funkcijas, kā arī locījumi, kurus prievārdi nosaka (Ramāns 1937, 82–83). Mācību saturā 40. gados ievērots tas pats mācību vielas izklāsta princips, kas pazīstams no J. Endzelīna un K. Mīlenbaha (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 141–147), kā arī V. Bērziņas (Bērziņa 1942, 166–176) latviešu valodas mācību grāmatām, – plaši tiek aplūkota prievārdu lietošana, vārddarināšanas aspekts, uzsverot, ka prievārdus lieto gan kā patstāvīgus vārdus, gan arī kā salikteņa komponentus (tolaik ar priedēkli atvasinātus vārdus uzlūkoja par salikteņiem) (Tirzmalā, Deglava 1945, 120–125). 1947. un 1950. gadā mācību saturs sašaurināts: minēta tikai informācija, ar kuriem locījumiem prievārdi saistās, vairs neraksturojot priedēkļu semantiskās nozīmes. Domājams, ka atteikšanās no semantisko nozīmju skaidrojuma saistāma ar vēlmi atteikties no tiem mācību satura principiem, kas ievēroti neatkarīgās Latvijas Republikas laikā.

Tāpat vairs netiek minēts prievārds *iekš*, kas kā reti lietojams prievārds vēl atrodams 1945. gada izdevumā (Tirzmalā, Deglava 1945, 121). Ir zināms, ka „vēl 40. gadu gramatikas pieļauj prievārda *iekš* lietošanu kopā ar nelokāmajiem lietvārdiem” (Llvmsa II 2007, 85). Tas minēts arī V. Bērziņas (Bērziņa 1942), tāpat M. Alkšņa un O. Vilāna (Alksnis, Vilāns 1948) mācību grāmatās vidusskolai.

40. gadu skolu gramatikās teikts, ka prievārdi *ap, gar, par, pār, pret, starp, caur* biedrojas ar lietvārda vienskaitļa akuzatīva un instrumentāla locījumu (Bērziņa 1942, 172; Tirzmalis, Deglava 1945, 122), atsevišķi norādot, ka prievārds *ar* ir instrumentāla prievārds. Izmaiņas mācību saturā konstatētas 1947. un 1950. gadā, kad norādīts prievārdu saistījums ar akuzatīvu un instrumentāli, bet netiek vairs runāts par prievārdu *ar* kā tikai instrumentālim raksturīgu prepozīciju (Tirzmalis, Deglava 1947, 105; 1950, 122).

Nelielas izmaiņas notiek 1952. gadā, kad mācību programmā tiek formulēts temats *Prievārdu lietošana* (Programma 1952, 10). Šāda programmas prasība tiek saglabāta līdz 1956. gadam, kad 1957. gadā to nomaina formulējums *Prievārdi saistījumā ar locījumu formām* (Programma 1957, 12). Izmaiņas mācību saturā saistāmas arī ar jaunas mācību grāmatas izdošanu (Grabis, Ārensone, Niedra 1952), kurā izmantota cita pieeja mācību satura izklāstā. Tajā, salīdzinot ar A. Tirzmalis un Z. Deglavas mācību grāmatu, akcentēts, ka prievārdi vieni paši nevar būt par teikuma locekļiem; skaidrots, par kuriem teikuma locekļiem lieto prievārdus saistījumā ar patstāvīgajiem vārdiem; prievārdu lietošanas aspektā skaidroti retāk izmantotie prievārdi (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 201–205). Pārstrādātajā mācību grāmatas izdevumā 1953. gadā tiek iekļauta pārskata tabula par prievārdu lietošanu (Grabis, Ārensone, Niedra 1953, 197). 1959. gada mācību programmā formulēts jau daudz konkrētāks prievārda mācību saturs (Programma 1959, 12) (sk. 21. tabulu). Tas vairs netiek mainīts līdz 1969. gadam, tādējādi var runāt par zināmu stabilitāti prievārda mācību satura izstrādē. Galvenā vērība pievērsta prievārdu novietojumam teikumā un prievārdu lietojumam ar locījumu formām (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 137–144; 1959, 137–144), bet ne sintaktiskajam aspektam.

21. tabula

Prievārds 1959. un 1970. gada mācību programmā

1959. gada mācību programma	1970. gada mācību programma
Prievārda jēdziens. Prievārdu novietojums teikumā. Prievārdi, kas biedrojas ar vienskaitļa ģenitīvu. Prievārds <i>līdz</i> . Prievārdi, kas biedrojas ar vienskaitļa akuzatīvu. Prievārds <i>ar</i> . Prievārds <i>pa</i> (ar vienskaitļa datīvu un akuzatīvu). Prievārds <i>uz</i> (ar vienskaitļa ģenitīvu).	Prievārda jēdziens. Prievārdu rašanās. Prievārdu novietojums teikumā. Prievārdi, kas biedrojas ar vienskaitļa ģenitīvu, šo prievārdu lietošanas galvenās nozīmes. Prievārds <i>līdz</i> , tā lietošanas galvenās nozīmes. Prievārdi, kas biedrojas ar vienskaitļa akuzatīvu, šo prievārdu lietošanas galvenās nozīmes. Prievārds <i>ar</i> , tā lietošanas galvenās nozīmes. Prievārdi, kas biedrojas ar vairākiem vienskaitļa locījumiem (prievārds <i>pa</i> – ar vienskaitļa datīvu un akuzatīvu; prievārds <i>uz</i> – ar vienskaitļa ģenitīvu un akuzatīvu). Prievārdu biedrošanās ar daudzskaitļa locījumiem. Dažu apstākļa vārdu (blakus, blakām, cauri, līdzās, pretī u. c.) lietošana prievārdu nozīmē. Prievārdu pareizrakstība. Prievārdu morfoloģiskā analīze.

60. gados izdotajās mācību grāmatās (Grabis, Niedra, Zirne 1966; 1969) papildus jau tradicionālajam mācību saturam iekļauta arī prievārdu pareizrūna un pareizrakstība. Mācību satura izklāstā vērojamas izmaiņas metodiskajā apdarē: piemēros prievārdi vairs netiek minēti kopā ar lietvārdu kā izolētas vienības – *aiz meža, līdz mežam* (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 139), bet gan iesaistīti teikumos – *Aiz meža nogrima saule. Līdz mežam ir divi kilometri.* (Grabis, Niedra, Zirne 1966, 154) Pozitīvi vērtējama tendence atklāt prievārdu funkcijas teikumā, tādējādi mācību tekstus veidojot atbilstošus saziņas prasībām, t. i., prievārdu lietojums atklājas teikumā, tekstā.

1970. gada mācību programmā būtiski tiek paplašināts mācību saturs, kad trīskāršots arī stundu skaits prievārda apguvei – līdzšinējo 3 (vai 4 stundu) vietā paredzētas 9 stundas. Programmā iekļauta ne tikai prievārdu lietošana, bet arī to rašanās un nozīmes. Lingvistisko pamatu mācību satura pieaugumam veido gan pamatskolas mācību saturam piemērotas atziņas no „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” (Mllvg I 1959, 720–748).

1967. gadā I. Freidenfelds publicē rakstu „Pusprievārdi latviešu valodā”, kurā uzmanību pievērš ciešajiem sakariem starp apstākļa vārdiem un prievārdiem, norādot uz Vecā Stendera, Hugengergera, A. Bīlenšteina un J. Endzelīna izteikumiem. I. Freidenfelds secina, ka „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” apstākļa vārdiem *līdz(i), apkārt, līdzās, blaku (blakām, blakus), cauri, garām, pāri, pretī* līdzās apstākļa vārdam ir arī prievārda nozīme, tie kļuvuši par pusprievārdiem (Freidenfelds 1967b, 46–48). Raksta autors uzsver, ka lingvistiskie pētījumi apstiprina apstākļa vārdu prievārdisko funkciju, kā arī daļa apstākļa vārdu latviešu valodā ir netiešā pārvaldījuma realizētāji vārdkopās, tāpēc šis atzinums esot pieminams arī mācību grāmatās. Raksta nobeigumā par lietderīgu tiek atzīta pusprievārdu iekļaušana mācību programmās, lai noskaidrotu pusprievārdu būtību un to analīzi (Freidenfelds 1967b, 50, 53). 1970. gada mācību programmas saturā tiek iekļauti apstākļa vārdi, kam ir prievārda nozīme, un mācību saturs būtiski nemainās līdz 1988. gadam. 1978. gada programmā tiek iekļauts termins *pusprievārds*, vienādojot pamatskolas mācību saturā lietoto terminu ar „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” izmantoto terminu. Par to, ka apstākļa vārdiem *apkārt, blakām, cauri, garām, pakaļ, pretī, sānis, tuvu* piemīt prievārdu īpašības, jo tie lietoti palīgvārdu nozīmē un izsaka sintaktiskās attieksmes starp deklinējamu vārdu locījumu formām un citiem teikuma locekļiem, disertācijā rakstījusi arī Apolonija Bojāte (Бояте 1959, 13), gan nelietojot terminu *pusprievārds*.

70. gadu vidū pusprievārds iekļauts pamatskolas mācību grāmatā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 46–60); uzmanība pievērsta prievārdu *par* un *pār*; *aiz, bez, uz*; prievārdu, kas beidzas ar *-pus*, pareizrakstībai (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 58). No jauna uzmanība tiek pievērsta prievārdu rašanās jautājumam, kas netika iekļauts 50.–60. gadu

grāmatās, bet bija sastopams mācību satura izklāstā 40. gados. Prievārdu rašanās nav skaidrota atsevišķā paragrāfā, kā tas darīts ar citiem teorētiskajiem jautājumiem, bet tā izsecināma no uzdevuma materiāla, kur jāsalīdzina vārds ar priedekli un vārdu savienojums, kurā ir prievārds. Šāda pieeja izmantota arī 40. gados, tikai tad dots arī teorētiskais skaidrojums: „Prievārdus lieto gan kā patstāvīgus vārdus, gan arī salikteņos ar lietu, īpašības un darbības vārdiem, piemēram: *aiz krāsns – aizkrāsnē, bez prieka, bezbailīgs*. Ir tādi prievārdi, kurus vairs lieto tikai salikteņos, piemēram: *at-(slēga), ie-(domas), sa-(iešana)*. Šādus prievārdus pieskaita priedekļiem, un tos kā patstāvīgus vārdus vairs nelieto.” (Tirzmaļa, Deglava 1945, 120) 70. gados vairs netiek pievērsta uzmanība prievārdu rašanās skaidrojumam. Mainījušās arī nostādnes prievārdu lingvistiskajā traktējumā, jo tie vairs netiek definēti kā patstāvīgi lietojami vārdi. Vērtējot programmā iekļauto prasību par prievārdu nozīmju apguvi, konstatējams, ka mācību saturā nekas nemainās, jo tāpat kā iepriekšējās mācību grāmatās prievārdu grupām doti paskaidrojumi, kā prievārdi lietojami. Tādējādi var apgalvot, ka programmā no jauna ieviestā prasība mācību saturā faktiski īstenota jau iepriekšējos gados. Var izteikt pieņēmumu, ka izmaiņas programmā izdarītas tikai tāpēc, lai fiksētu mācību saturu, kas jau reāli tiek mācīts. Novitāte mācību saturā ir prievārdu morfoloģiskā analīze, kur jānosaka, ar kuru skaitli un locījumu prievārdi biedrojas.

80. gadu beigās un 90. gadu sākumā izvērstāks kļuvis pusprievārda jēdziena skaidrojums. Tiek dota analīzes shēma, kā noteikt, kad vārds ir pusprievārds. Tāpat paplašināta prievārda morfoloģiskā analīze, salīdzinot ar 70. un 80. gadu mācību grāmatām. Pirms tam bija tikai jānosaka, ar kuru skaitli un locījumu prievārds saistās, bet jaunajā mācību grāmatā piedāvātas četras analizējamās pazīmes: (1) prievārds (vārdšķiras fiksējums), (2) vārdu savienojums, kuru tas veido, (3) atkarīgā vārda locījums vienskaitlī un daudzskaitlī, (4) prievārda novietojums pret atkarīgo vārdu (Apinis u. c. 1991b, 65). Mācību saturs skaidrots, piedāvājot algoritmus, kā būtu jādomā, analizējot prievārdus, nosakot to nozīmes. 1994. gadā mācību saturā vairāk uzmanības pievērsts prievārdu pareizas lietošanas normām (Paegle 1994, 154–157), ievērojot tos pašus mācību vielas izklāsta principus, kas ievēroti arī iepriekšējā laika mācību grāmatās.

Vērtējot prievārda un pusprievārda mācību satura attīstību, jāsecina, ka pamatjēdzieni visos laikos tiek noskaidroti līdzīgi. Laika gaitā sašaurināts prievārda semantiskais raksturojums, toties pieaudzis teorētiskā skaidrojuma apjoms. Jautājuma problemātiku apliecina fakts, ka vēl 2012. gadā par apstākļa vārdu un prievārdu robežu problēmu raksta G. Smiltnece, aplūkojot un analizējot I. Freidenfelda, Sarmītes Lagzdīņas, E. Soidas un D. Nītiņas uzskatus. Tiek secināts, ka vārdšķiru noteikšanā pastāv problēmgadījumi, bet jautājumā par *pusprievārdiem* jāvienojas, kuras vārdšķiras nosaukums tiem piešķirams

(Smiltnece 2012, 276–282). Mūsdienās izskan aicinājums pārlūkot puspievārdu teorētisko izpratni (Lagzdiņa 1997, 185–205), un tas liek domāt, ka skolas mācību saturā tomēr nebūtu iekļaujami tādi jautājumi, kas izsauc teorētiskas diskusijas, it īpaši jau fundamentālā jautājumā – par vārdu grupas piederību kādai vārdšķīrai.

6.8. Saiklis

Līdzīgi kā attiecībā uz prievārdu, tā arī attiecībā uz saikli mācību programmās no 1945. gada līdz 1949. gadam nav plašāk atklāts mācību satura apjoms – ir tikai minēts vārdšķiras nosaukums. 1950./1951. gada mācību programmā morfoloģijas kursā saikļi nav pat pieminēti, lai gan nākamajās mācību programmās tie atkal iekļauti, paplašinot arī to mācību saturu.

40. gadu mācību grāmatās dots saikļu iedalījums pēc nozīmju grupām, ievērojot to pašu principu, kāds sastopams J. Endzelīna un K. Mīlenbaha (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 77), arī V. Bērziņas (Bērziņa 1942, 176–178) mācību grāmatā (par to sīkāk sk. Llvmsa II 2007, 114; Paegle 2003, 222–224). Minēts atšķirīgs saikļu grupu skaits; saikļi grupēti, ievērojot funkcionāli semantisko dalījumu. 40. gados mācību saturā nosauktas astoņas saikļu grupas, bet dota norāde, ka ir arī vēl citas funkcionāli semantiskās grupas. Saikļu aprakstā skaidroti lietošanas nosacījumi. Norādāms, ka par saikļiem uzskatīti vārdi, kas no mūsdienu viedokļa ir apstākļa vārdi, – *tādēļ, tāpēc, kad* (Tirzmala, Deglava 1945, 126–127). Minēto apstākļa vārdu iekļāvums mācību saturā par saikli sastopams jau iepriekšējās skolu gramatikās (Ramāns 1937, 87). Dažās semantiskajās grupās precizēts saikļu dalījums (sk. 22. tabulu).

22. tabula

Izmaiņas saikļu dalījumā semantiskajās grupās 20. gadsimta 40. gados

Saikļu grupas	Tirzmala, Deglava 1945	Tirzmala, Deglava 1947
Nodibināmie saikļi	jo, tādēļ, tāpēc, tād u. c.	jo, tādēļ ka, tāpēc ka, tā kā
Nosacījuma saikļi	ja, kad	ja
Pakārtojuma saikļi	ka, vai, tāpēc ka, kad, kamēr, līdzko, kopš, kaut, lai	ka, vai, lai

Saikļu grupu precizēšana turpināta 1950. gada mācību grāmatas izdevumā, šķirot jau vienpadsmit semantiskās grupas. Mācību saturs no jauna papildināts ar vēlējuma saikļiem (*kaut, lai*), jautājamo saikli (*vai*), seku saikli (*ka, tā ka*) (Tirzmala, Deglava 1950, 124–125). Norādāms, ka šāds papildinājums mācību saturā par novitāti uzlūkojams tikai A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatu kontekstā, jo minētās saikļu grupas sastopamas, piemēram, J. Endzelīna un K. Mīlenbaha (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 77), V. Ramāna (Ramāns 1937,

85–87), V. Bērziņa (Bērziņa 1942, 177–178) mācību grāmatās. Lai gan 1950. gada mācību grāmatā nav iekļauti laika saikļi, jāsecina, ka mācību satura izklāstā ievēroti tie paši principi, kādi bijuši Latvijas brīvvalsts laikā.

Izmaiņas mācību saturā par saikļiem konstatējamas 1952. gada mācību programmā (kā jau minēts apakšnodaļas sākumā, 1950./1951. gada mācību programmā par saikļiem nekas nav minēts), kur mācību saturā iekļauta prasība par saikļu pareizrakstību. Mācību grāmatā pamatskolai 1952. gada izdevumā saikļi vairs netiek dalīti pēc semantiskā principa, bet gan pēc sintaktiskā principa. Saikļi tiek iedalīti sakārtojuma un pakārtojuma saikļos, raksturojot katras saikļu grupas lietošanas īpatnības; tāpat uzmanība pievērsta gramatiskās homonīmijas iespējamībai (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 206–207).

Līdz 1958. gadam pamatskolas mācību saturā par saikļiem izmaiņas nenotiek. 1959. gada mācību programmā iekļauts jautājums par saikļu iedalījumu pēc sastāva. Mācību grāmatās šis jautājums atrodams jau 50. gadu otrajā pusē (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 145–146; 1959, 145–146). Iedalījums pēc morfoloģiskā sastāva, šķiet, pamatskolas mācību saturā iekļauts, pamatojoties uz „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” veidoto saikļu iedalījumu pēc morfoloģiskā sastāva (Mllvg I 1959, 749). Mācību saturā 60. gados gan netiek lietots termins *divkāršie saikļi*, tā vietā tiek aprakstoši skaidrojot, ka vairākiem saliktajiem saikļiem var būt divas daļas (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 146; Grabis, Niedra, Zirne 1963, 160). Akadēmiskajā gramatikā lietotais termins pamatskolas mācību saturā iekļauts vēlāk (sk. tālāk tekstā).

No jauna 1959. gadā mācību programmā un grāmatā iekļauts temats par saikļu lietošanas nosacījumiem. Mācību programmas prasības saikļu apguvei nemainās līdz 1969. gadam. 60. gadu mācību grāmatās pamatskolai par pakārtojuma saikli uzskatīts *kā*, lai gan ir mācību līdzekļi, kuros šis vārds tajā pašā laikā uzlūkots par apstākļa vārdu (Freidenfelds u. c. 1962, 257).

1970. gada mācību programmā precizēts un stipri paplašināts mācību saturs par saikļiem (sk. 23. tabulu šajā un nākamajā lp.), paredzot tā apguvei 9 stundas iepriekšējo 2 stundu vietā.

23. tabula

Saikļa mācību saturs 1959. un 1970. gada mācību programmā

1959. gada mācību programma	1970. gada mācību programma
Saiklis. Saikļa jēdziens. Saikļu iedalījums pēc sastāva. Saikļu lietošana. Saikļu pareizrakstība.	Saiklis. Saikļa jēdziens. Saikļu iedalījums pēc sastāva un pēc uzdevuma teikumā. Vienkāršie saikļi, kas teikumā uzdevuma veikšanai lietojami a) tikai vienu reizi (<i>bet, turpretī</i> u. c.), b) gan vienu, gan vairākas reizes (<i>un, ka, ja, lai, vai</i>), c)

	vairākas reizes (<i>gan-gan, jo-jo, ne-ne</i> u. c.). Vienkāršo saikļu pareizrakstība. Saliktie saikļi. Divkāršie saikļi – salikto saikļu paveids. Salikto saikļu pareizrakstība. Sakārtojuma saikļi, to pareiza lietošana teikumu ievadīšanai, vienlīdzīgu teikuma locekļu saistīšanai, neatkarīgu teikuma daļu vai palīgteikumu saistīšanai. Pakārtojuma saikļi, to pareiza lietošana. Pakārtojuma saikļu atšķirība no pārējiem pakārtojuma vārdiem (<i>kad, kur, cik, kā, kurp</i>). Saikļa vai lietošana sakārtojuma saikļa un pakārtojuma saikļa nozīmē. Saikļu morfoloģiskā analīze.
--	---

Šāda klasifikācija ievērota „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I daļā, kur saikļu aprakstu veikusi Aina Miķelsone (Mllvg I 1959, 748–778). Iespējams, ka mācību satura veidotāji par teorētisko pamatu ņēmuši šo pētījumu.

1976. gadā mācību grāmatā tiek papildināta saikļu klasifikācija, precizējot iedalījumu pēc sastāva (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 62). Arī 60. gadu pamatskolas mācību grāmatā (Grabis, Niedra, Zirne 1969, 161) ir dots saikļu iedalījums pēc sastāva, bet salikto saikļu raksturojumā nav lietots termins *divkāršie saikļi*. Norādāms, ka termins *divkāršie saikļi* sastopams vidusskolas mācību grāmatās jau 50. gados (Jankevics u. c. 1954, 293), līdz ar to secināms, ka terminu lietojumā pamatskolā un vidusskolā vērojamas atšķirības, jo pamatskolā šis termins pirmo reizi lietots tikai 1970. gada mācību programmā.

Mācību saturā izmaiņas notikušas arī saikļu lietojuma raksturojumā: tiek skaidrots, kā lietojamas pieturzīmes teikumos ar atkārtotajiem un divkāršajiem saikļiem (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 65). 70. gadu mācību grāmatā ir izstrādāti atsevišķi paragrāfi sakārtojuma un pakārtojuma saikļu aprakstam, skaidrojot arī saikļu lietojumu stilistiskā ziņā. Tāpat mācību grāmatā iekļauta informācija par citu vārdšķiru vārdiem, kas var ievadīt palīgteikumu, kā arī skaidrota saikļu gramatiskā homonīmija ar apstākļa vārdiem vai prievārdiem (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 69).

No jauna mācību saturā atbilstoši programmas prasībām iekļauta saikļu morfoloģiskā analīze: jānosaka saikļu iedalījums pēc sastāva, nozīmes, kā arī uzdevums teikumā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 70). Tabula mācību grāmatas nodaļas beigās sniedz koncentrētu pārskatu par saikļu iedalījumu.

1991. gadā izdotajā mācību grāmatā konstatējamās izmaiņas saikļu klasifikācijā: vairs nav izmantots dalījuma vienkāršajos un saliktajos saikļos, tā vietā piedāvājot terminus *vienvārda saikļi* un *vairākvārdu saikļi*, vairākvārdu saikļu grupā iekļaujot pāru saikļus (Apinis u. c. 1991b, 67). Saikļu morfoloģiskā analīze ilustrēta ar piemēriem, kā saikļi analizējami.

1994. gadā pakārtojuma saikļu uzskaitījumā atkal iekļauts vārds *kā* (Paegle 1994, 75), kas iepriekš minēts pie apstākļa vārdiem (par *kā* vārdšķiras problemātiku sk. Smiltnece 2011, 310–316). Citu būtisku izmaiņu mācību satura izklāstā nav.

Gandrīz 50 gadu laikā mācību saturā pamatskolā notikušas izmaiņas saikļu klasifikācijā un teorētiskā materiāla apjomā. Pamatskolas kursā 50. gados vairs neaplūko saikļu iedalījumu pēc semantiskajām grupām, atstājot šo dalījumu vidusskolas mācību saturam.

6.9. Partikula

Partikulu vēsture aplūkota grāmatā „Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība” (Llvmsa II 2007, 310–343), kur runāts arī par šīs vārdšķiras vietu skolas gramatikā. 20. gadsimta sākumā J. Endzelīns un K. Mīlenbahs „Latviešu gramatikā” raksta, ka „dažus vārdiņus, kam nav īsti ne apstākļu vārda, ne saikļu nozīmes, zinātniskos rakstos sauc par partikulām (piem., *ne*, *nē*, *nu*, *jel* u. c.)” (Endzelīns, Mīlenbahs 1907, 88). Partikulas kā atsevišķa vārdšķira aplūkota J. Endzelīna „*Lettische Grammatik*”, kur skatīta to etimoloģija un lietojums (Endzelīns 1951b, 697–702), tomēr skolas mācību saturā tās vēl netiek iekļautas (Endzelīns, Mīlenbahs 1939).

Partikula kā atsevišķa vārdšķira latviešu valodas mācību saturā pamatskolā pirmo reizi iekļauta tikai 1952. gadā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 208–210). Mācību programmās no 1952. gada līdz 1969. gadam aplūkots partikulas jēdziens, partikulu lietošana, pareizrakstība un gramatiskās homonīmijas iespējas. 50. gados mācību satura izklāstā par partikulām visai maz izmaiņu: visās grāmatās ir partikulu dalījums semantiskajās grupās. 1953. gada pamatskolas mācību grāmatā iekļauta partikula *it kā* (Grabis, Ārensone, Niedra 1953, 202), tieši tāpat darīts arī vidusskolas mācību saturā (Jankevics 1954a, 312), partikulu *it kā* ierindojoš salīdzinājuma partikulu grupā. 50. gadu otrās puses un 60. gadu pamatskolas mācību grāmatās akcentēta partikulas *nē* pareizrakstība un lietojums. 50. gadu beigās un 60. gados pamatskolas mācību saturā aplūkota partikulu homonīmija ar saikļiem un apstākļa vārdiem. I. Freidenfelds rakstā „Par prievārdu un partikulu homonīmiju” aplūko divus gadījumus, kad homonīmi var būt arī prievārdi un partikulas (Freidenfelds 1967a, 34–44), un viņa pētījuma rezultāti iekļauti 1970. gada mācību programmā.

1970. gada mācību programmā mācību saturs par partikulām paplašināts, iekļaujot tādus jautājumus kā partikulu un partikulu savienojumu lietošana teikumu nozīmē, partikulu lietošana vārdu darināšanas un formu veidošanas nolūkā, prievārdu *līdz* un *par* lietošana partikulu nozīmē, partikulu morfoloģiskā analīze (Programmu krājums 1970, 219) (sk. 24. tabulu nākamajā lp.).

Partikulas mācību saturs 1959. un 1970. gada mācību programmā

1959. gada mācību programma	1970. gada mācību programma
Partikulas jēdziens. Partikulu lietošana. Partikulu pareizrakstība.	Partikulas jēdziens. Partikulu iedalījums pēc sastāva un pēc uzdevuma teikumā. Vienkāršās un saliktās partikulas, to pareizrakstība. Brīvie partikulu savienojumi (jau nu gan, lai jau u. c.). Niansējuma partikulas un attieksmes partikulas, to lietošana. Pieturas zīmju lietošana apgalvojuma partikulas <i>jā</i> un nolieguma partikulas <i>nē</i> atdalīšanai no pārējiem teikuma vārdiem. Partikulu un partikulu savienojumu lietošana teikumu nozīmē. Partikulu lietošana vārdu darināšanas un formu veidošanas nolūkā. Prievārdu <i>līdz</i> un <i>par</i> lietošana partikulu nozīmē. Partikulu morfoloģiskā analīze.

Mācību grāmatās 70. un 80. gados paplašināta nodaļa par partikulu pareizrakstību, norādot kopā un šķirti rakstāmās partikulas (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 75).

70. gadu vidū mācību saturā 6. klasē tiek iekļauts temats par salīdzinātājpārdiem, kas saukti par vārdiem, kuri pēc nozīmes ir tuvi partikulām, – *kā, nekā, it kā, tā kā* (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976, 77). 1984. gada mācību grāmatas izdevumā salīdzinātājpārdu jēdziens netiek lietots 5. klases mācību kursā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b), bet tie aplūkoti saistībā ar vārdu savienojumu sintaksi 6. klasē (Freidenfelds 1987, 14). Iekļaujot salīdzinājuma konstrukciju veidošanu, mācību satura veidotāji morfoloģijas kursā iepludina sintakses kursam piederīgu jautājumu (Mllvg II 1962, 377). Protams, skolas mācību kursam nav jāatkārto akadēmiskās gramatikas sistēma, tāpēc šāds iekļāvums vērtējams kā pamatots, jo ar partikulām var izteikt salīdzinājumu, kas valodas praksē ir bieži lietota konstrukcija. Salīdzinājuma partikulu lietošanu savulaik raksturojis A. Jankevics (Jankevics 1967, 140–147), arī A. Miķelsone (Miķelsone 1982, 141–146). 90. gadu sākumā mācību saturā salīdzinātājpārdi *kā, nekā* netiek uzlūkoti par partikulām, bet gan par saikļiem (Apinis u. c. 1991b, 92–93) (par šo problēmjautājumu sk. Smiltnece 2011).

Partikulas pamatskolas mācību saturā ir jaunākā vārdu šķira, kas skolu mācību grāmatās iekļauta 50. gadu sākumā, tādēļ mācību satura izklāstā vērojams teorētiskā materiāla pieaugums. Tiek izstrādāta partikulu klasifikācijas sistēma, kas tiek laika gaitā mainīta, dažas partikulas uzskatot par saikļiem. Skolas mācību saturā ieteicama ir stabilitāte, tādēļ nepieciešama izšķiršanās par vārdu *kā, nekā* piederību vienai vārdu šķirai, kas, autoraprāt, šajā gadījumā ir partikulas.

6.10. Izsauksmes vārds

Mācību programmās no 1945. gada līdz 1951. gadam attiecībā uz izsauksmes vārdu ir minēts tikai vārdšķiras nosaukums, nesniedzot priekšstatu, kādā apjomā skatāms mācību saturs. 40. gadu mācību grāmatās izsauksmes vārds ir ticis definēts, atsedzot tam raksturīgo. Nosaukti biežāk lietotie izsauksmes vārdi, kā arī raksturots pieturzīmju lietojums teikumos ar izsauksmes vārdiem, uzmanību pievēršot trim nosacījumiem: (1) izsauksmes vārdi atdalāmi ar komatu; (2) no vokatīva izsauksmes vārdi nav atdalāmi ar komatu; (3) ja izsauksmes vārdu uzrunā ar atsevišķu uzsvaru, tad pēc tā liek izsaukuma zīmi (Tirzmaļa, Deglava 1945, 128; 1947, 108–109; 1950, 127). Salīdzinot ar Latvijas brīvvalsts laika mācību grāmatām, jāsecina, ka ievērots līdzīgs mācību satura izklāsta princips, kāds tas sastopams V. Bērziņas mācību grāmatā vidusskolai (Bērziņa 1942, 178). V. Ramāna mācību grāmatā (Ramāns 1937, 88) veidots plašāks izklāsts, norādot izsauksmes vārdu iedalījumu piecās nozīmju grupās.

No 1952. gada līdz 1969. gadam mācību programmā izsauksmes vārda mācību satura jautājumi formulēti vairāk izvērsti: *izsauksmes vārda jēdziens, lietošana, pareizrakstība*. Mācību grāmatās vērojamas izmaiņas mācību satura apjomā, kas tiek arvien paplašināts pārstrādātajos izdevumos. Izsauksmes vārdu iedalījums veidots citādi, nekā tas bija 40. gadu mācību grāmatās. Iespējams, ka R. Grabja autoru kolektīvs savai grāmatai izvēlējis V. Ramāna piedāvāto izsauksmes vārda iedalījuma principu (sk. 25. tabulu nākamajā l.p.).

Salīdzinot abās grāmatās piedāvāto izsauksmes vārdu klasifikāciju, jāsecina, ka tā ir visai līdzīga. Ir dažādi formulēti paskaidrojumi, bet doma un dalījums pamatos saglabāts.

50. gadu beigās mācību saturs par izsauksmes vārdu tiek papildināts, akcentējot, ka izsauksmes vārdi ir atsevišķa vārdu grupa, kas nepieder ne pie patstāvīgajiem vārdiem, ne pie palīgvārdiem (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 152). Teorētiskā informācija papildināta ar nosacījumiem, kā izsauksmes vārdi lietojami un kā tie tekstā atdalāmi ar pieturzīmēm (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 153–154). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” izsauksmes vārdi raksturoti kā palīgvārdi, kas semantikas ziņā ir ļoti nepatstāvīgi, bet dalījums pēc nozīmes sniegts visai līdzīgs tam, kas ievērots pamatskolas mācību saturā (Mīlvg I 1959, 801–815), tādējādi var uzskatīt, ka šajā gadījumā mācību saturs ir ietekmējis „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” nostādnes. Atzīmējams arī A. Blinkenas pētījums par izsauksmes vārdiem un to lietošanu mūsdienu latviešu valodā (Blinkena 1955, 5–22), kas arī iespaido pamatskolas mācību saturu par izsauksmes vārdu – izsauksmes vārdu rašanās, nozīmes.

Izsauksmes vārdu iedalījuma salīdzinājums 1937. gadā un 1952. gadā

Izsauksmes vārdu grupas (Ramāns 1937)	Izsauksmes vārdu grupas (Grabis, Ārensone, Niedra 1952)
Par sajutumu skaņām sauc tādus vārdus, ar kuriem izteicam dažādus sajutumus, piem., 1) sāpes, žēlabas; 2) prieku; 3) brīnumus, pārsteigumu; 4) sasaukšanos; 5) piekrišanu.	Jūtas izsaka tādi izsauksmes vārdi kā <i>vai, ak, ai, urā, ūja, oho, ehē, ā, brr, ojā</i> , o. Šie izsauksmes vārdi var izsacīt a) sajūsmu, prieku; b) skumjas, sāpes, bailes, izmisumu; c) izbrīnu, pārsteigumu; d) sašutumu, nepatiku; e) atzinību.
Pie sajutumu skaņām pieskaita arī vēl darbības vārdu saīsinājumus, ar ko vēršam uz kaut ko citu uzmanību.	Uzmanību kaut kam pievērš tādi izsauksmes vārdi kā <i>klau, re, lūk</i> .
Pie sajutuma skaņām pieder arī dažādu dabā dzirdamu trokšņu un skaņu attēlojumi.	Dabā dzirdamas skaņas atdarina tādi izsauksmes vārdi kā <i>plunkšķ, plukšķ, tik-tak</i> .

60. gadu mācību grāmatās stabilizēts interpunkcijas likums par izsauksmes vārdu atdalīšanu ar komatu. Salīdzinājumam: 50. gadu beigās piemērā *Ai tavu plašumu, Padomju zeme!* (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 152) izsauksmes vārds nav atdalīts ar pieturzīmi; 1963. gadā šajā pašā piemērā izsauksmes vārds ir atdalīts ar komatu (Grabis, Niedra, Zirne 1966, 168). Secināms, ka 50. gados šādas sintaktiskās konstrukcijas atdalīšana resp. neatdalīšana bijusi diskutabla, jo 50. gadu sākumā pieturzīme aiz izsauksmes vārda *ai* ir lietota (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 210; 1953, 204).

Pamatskolas mācību grāmatās 60. gados tiek skatīta arī izsauksmes vārdu *labrīt, labdien, paldies* atdalīšana ar komatu no citiem vārdiem (Grabis, Niedra, Zirne 1966, 170), par ko nav vēstīts ne 40. gadu, ne 50. gadu pamatskolas kursā.

Lielākas izmaiņas pamatskolas mācību saturā vērojamas 1970. gada mācību programmā (Programmu krājums 1970, 219). Programmā paredzēts apgūt tematu par izsauksmes vārdu izcelšanos, bet mācību grāmatās pamatskolai ne 70. gados, ne 80. gados informācijas par šo tematu nav. Analizējot mācību programmu prasības, konstatējams, ka mācību saturā no temata par izsauksmes vārda izcelšanos programmu autori atteikušies jau 1972. gadā, līdz ar to kļūst skaidrs, kāpēc mācību grāmatās izsauksmes vārdu etimoloģija tā arī nav tikusi iekļauta.

70. gados mācību satura izvēlei ievērota līdzīga pieeja kā 60. gados: izsauksmes vārdi iedalīti trīs nozīmju grupās (Freidenfelde, Jansone, Laure 1973a, 79–80); skaidrots arī pieturzīmju lietojums.

1984. gada pārlabotajā 4. izdevumā iekļauts skaidrojums, ka izsauksmes vārdi neatbild uz jautājumiem, tie nevar būt par teikuma locekļiem, nepieder ne pie patstāvīgajiem vārdiem, ne pie palīgvārdiem, tātad veido atsevišķu vārdu grupu (Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b,

75). Šeit no jauna iekļauts tas pats izsauksmes vārda raksturojums, kāds lasāms 1959. gada mācību grāmatas izdevumā (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 152).

1991. gadā veikti papildinājumi mācību saturā par izsauksmes vārdu, akcentējot to izsauksmes vārdu pareizrakstību, kurus neatdala no partikulas *nu* (*nu re*, *nu rau*, *nu palūk*, *nu skat*, *nu paklau*), kā arī izsaucienus, kuros izsauksmes vārds nav ar komatu atdalāms (*ak tu*, *ak tu dienīņ*, *ak (tu) dievs*, *ak kungs*, *ak mūžs*, *ak tu tētīt*, *ai tu*, *ak vai* u. tml.) (Apinis u. c. 1991b, 89). Līdzīga mācību satura izklāsta struktūra ievērota 1994. gada mācību grāmatā 7. klasei (Paegle 1994, 88–93; 168).

Mācību saturs par izsauksmes vārdu 50 gadu posmā piedzīvojis dažādas izmaiņas. Gan programmās, gan attiecīgi mācību grāmatās stabilizēts izsauksmes vārdu dalījums grupās, kā arī pareizrakstības normu izklāsts. Būtiski piebilst, ka vidusskolā izsauksmes vārda mācību saturs atšķiras ar to, ka skaidrota izsauksmes vārdu cilme. To mācību saturā pamatskolai mēģina iekļaut arī 1970. gadā, bet no šīs domas mācību programmu veidotāji visai ātri atsakās, tā ka mācību grāmatās to pat nepagūst iekļaut.

Morfoloģijas mācību saturs pētāmajā laika periodā papildināts ar jauniem pētījumiem par vārdšķiru sistēmu. Skolas mācību saturā vairāk vai mazāk detalizēti aplūkotas visas vārdšķiru gramatiskās kategorijas, dažādi iedalījuma principi.

Problemātisks šķiet pusprievārda apraksts, jo I. Freidenfelda piedāvātā pusprievārda pazīmju klasifikācija nepārlicina, ka pamatskolas morfoloģijas kursā būtu iekļaujami pusprievārdi, tādēļ ka dažu apstākļa vārdu spēja piesaistīt lietvārdu noteiktā locījumā ir sintaktiskā funkcija, bet sintaktiskā funkcija nemaina piederību noteiktai vārdu šķirai. Mācību saturā ir konstatēta viedokļu dažādība vārda *kā* traktējumā: tas uzskatīts gan par salīdzinājuma saikli, gan partikulu. Skolas mācību kursā būtu ieteicams to uzskatīt par partikulu, jo salīdzinājuma konstrukcijā tomēr neizpaužas saikļa funkcijas. Valodniecībā, protams, ir nepieciešamas teorētiskas diskusijas, bet tām nav vietas pamatskolas mācību saturā, tāpēc ka skolas mācību saturā iekļaujami noskaidroti jautājumi.

Arvien ciešāk tiek saistīta morfoloģija un sintakse, morfoloģijas aprakstā uzsverot katras vārdu šķiras sintaktiskās iespējas: šāda pieeja raksturīga ne tikai pētāmajā laika periodā, bet arī mūsdienās.

Liela nozīme morfoloģijas mācību satura apgūvē līdz 90. gadu sākumam piešķirta morfoloģiskajai analīzei (tās secība jāzina no galvas), kas palīdz diagnosticēt, vai skolēni apguvuši visas gramatiskās kategorijas. Morfoloģiskā analīze, protams, ir viens no metodiskajiem paņēmieniem, kā veidot sistemātiskas zināšanas, tomēr tā nevar būt pašmērķis morfoloģijas kursa apgūvē.

Pamatskolas mācību saturā morfoloģijas kursa apguve cieši saistīta ar ortogrāfijas, ortoepijas, kā arī stilistikas (stilstikas jautājumi iekļauti vidusskolas mācību saturā) mācību saturu, aplūkojot gan pareizrakstības, gan pareizrunas, gan formu pareizas lietošanas jautājumus. Šāds mācību satura izkārtojums palīdz sasniegt vienu no valodas mācības mērķiem – iemācīt skolēnus pareizi rakstīt un runāt. Tādam arī jābūt morfoloģijas kursa mērķim pamatskolā: apgūt vārdšķiru sistēmu, bagātināt savu valodu, izmantojot prasmes vārddarināšanā, kā arī pārzināt pareizrunas un pareizrakstības jautājumus.

7. Sintakses mācību saturs

Nozīmīgu vietu latviešu valodas mācību saturā pamatskolā ieņem sintakse, kas tāpat kā morfoloģija tiek mācīta kā sistēma. Pētāmā perioda mācību programmās un skolu gramatikās uzmanība lielākoties pievērsta teikuma sintaksei, dažādos laika periodos mācīta vārdu savienojumu sintakse, bet teksta sintaksei pievērsts mazāk vērības. No 1945. gada līdz 1969. gadam sintakses mācību satura izkārtojumam pamatskolā daļēji ievērots koncentriskais princips, bet, sākot ar 1970. gadu, mācību viela izklāstīta sistemātiski. Mācību programmās 50. gados par vienu no sintakses uzdevumiem atzīta interpunkcijas normu apguve, kas iespējama tikai tad, ja skolēni orientējas visās vienkāršu un saliktu teikumu konstrukcijās (Programas 1950, 4). 50. gadu presē tiek diskutēts par to, vai latviešu valodas sintakses stāvoklis mācību grāmatās ir apmierinošs. Tiek konstatēts, ka latviešu valodas sintaksē gandrīz nav skatīts jautājums par sakaru veidiem atsevišķu teikuma locekļu starpā; skolēni nezina trīs pakārtojuma pamatveidus; mācību saturā trūkst saliktā izteicēja jēdziena; nav aplūkoti savrupinātie teikuma locekļi (Veksleris 1950, 2). Presē aplūkoti arī sintakses mācīšanā ievērojamie aspekti: kā veicama sintaktiskā analīze, kā analizējami teikuma locekļi (Krastiņš, Vasiļevska, Grase 1950, 5). 1950. gadā O. Vilāns konstatējis daudz trūkumu pamatskolas gramatikās sintaksei veltītajās nodaļās: nav minēts saliktais izteicējs un tā veidi; nav minēti daudzi darbības vārdi, kas var būt par saitiņu; norādīts uz trūkumiem terminoloģijā (Vilāns 1950, 4). 1952. gada pamatskolas mācību programmā interpunkcijas apguve saistīta ne tikai ar teikuma analīzes prasmēm, bet arī ar prasmi lasīt teikumus intonatīvi pareizi. Tiek skaidrota sintaktiskās analīzes nepieciešamība pareizu sintaktisku konstrukciju apguvē (Programa 1952, 4–6). Pozitīvi vērtējama prasība programmās, ka „vairāk jādod tādi vingrinājumi, kas prasītu gramatikas un pareizrakstības likumu apzinīgu izlietošanu” (Programa 1955, 6). Viens no sintakses apguves uzdevumiem pamatskolā ir iemācīties lietot dažādas sintaktiskas konstrukcijas, aizstāt tās ar sinonīmiskām konstrukcijām, veidot pareizu un izkoptu runas un rakstu valodu: par to tiek rakstīts visu 50.–60. gadu pamatskolas programmu ievadā, dodot ieteikumus skolotājiem par veicamo darbu dzimtās valodas apguvē.

J. Kārklīšs secina, ka „piecdesmitajos gados (pirms „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” iznākšanas) skolas gramatikās vairāku sintakses parādību izklāsts sniegts, pat apsteidzot zinātnisko gramatiku (piemēram, pakārtojuma paveidu – saskaņojuma, pārvaldījuma, piekļāvuma – iztīrījums, teikuma locekļu iedalījums pēc uzbūves vienkāršos, sastata un saliktos, savrupinātu teikuma locekļu aplūkojums u. c.)” (Kārklīšs 1979, 27).

Jaunajā mācību programmu krājumā 1970. gadā sintakses kursu paredzēts apgūt pamatskolā, norādot, ka vidusskolā sintakse nav paredzēta, līdz ar to daži 10. klasē skatītie temati jāapgūst jau 7. klasē (dubultloceklis, vienkopas un divkopu teikuma jēdziens), kā arī vairāk uzmanības veltāms vārdu savienojumu sintaksei (Programmu krājums 1970, 208). Turpmāk mācību programmu ievadā vairs netiek norādīti uzdevumi, kas jāveic pamatskolas sintakses kursa apguvei.

Promocijas darbā sintakses mācību satura attīstība pamatskolā analizēta hronoloģiski, skatot katra sintakses kursa temata attīstību. Mācību satura attīstība analizēta, izmantojot mācību grāmatas, kas izdotas no 1945. gada līdz 1993. gadam. Atkārtotie izdevumi analizēti tad, ja tajos konstatētas kādas izmaiņas mācību satura izklāstā.

7.1. Vārdu savienojumu sintakse

Vārdu savienojumu sintakse ir tā sintakses daļa, kas pamatskolas mācību saturā tiek te iekļauta, te izņemta no tā. Vērojams dažāda apjoma vārdu savienojumu sintakses jautājumu iekļāvums mācību saturā. Mācību satura plašumu lielā mērā nosaka valodniecisko darbu un pētījumu daudzums par vārdu savienojumu sintaksi. Vārdu savienojumi aplūkoti arī J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatikā”, kur runāts par jau pieminētajām grupām teikumā (grupas ar verbu centrā, grupas ar substantīvu centrā u. c.) (Endzelīns 1951b, 1021–1025). A. Ozola disertācijā „Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi”²⁰ tāpat ir pētītas vārdkopas, vārdrindas, teikuma locekļi, teikuma gramatiskais centrs; šie jautājumi popularizēti līdz ar grāmatas „Latviešu tautasdziesmu valoda” (Ozols 1961) izdošanu. Protams, vārdu savienojumu sintakse ir nepieciešams mācību saturs, lai skolēni prastu veidot pareizus vārdu savienojumus, pareizus teikumus, kā arī apgūt un lietot interpunkciju. Vārdu savienojumu sintakse latviešu valodas mācību programmās pamatskolai iekļauta 1952. gadā, kad skolēniem 6. klasē paredzēts apgūt tādus tematus kā *Sakārtojuma, pakārtojuma saistījums; Pakārtojuma veidi: saskaņojums, pārvaldījums, piekļāvums* (Programa 1952, 10). Laika posms, kad pamatskolas skolēni apgūst vārdu savienojumu sintakses kursu, ir ļoti īss, jo

²⁰ Ozols, Arturs. *Latviešu klasisko tautasdziesmu sintakses jautājumi*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]. Rīga : LVU, 1961. Avots: Valodniecība Latvijā : fakti un biogrāfijas. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010, 274.

jau 1955. gada mācību programmā šie jēdzieni vairs nav iekļauti (mācību grāmatās tie ir sastopami līdz 1956. gadam). 1960. gadā mācību programmā (Programa 1960, 14) atkal tiek iekļauts temats par vārdu saistījumu teikumā un vārdu saistījuma veidiem (sakārtojumu un pakārtojumu), saglabājot šādu mācību satura apjomu līdz 1969. gada pamatskolas mācību programmai. Sākot ar 1970. gada mācību programmu (Programmu krājums 1970, 226–227), mācību saturā pamatskolai iekļauts pilns vārdu savienojumu sintakses kurss, ko līdz 80. gadu pirmajai pusei apgūst 7. klasē, bet 1987. gada mācību programmā vārdu savienojumu sintakses jautājumi apgūstami jau 6. klasē (Programma 1987, 38–39). Vārdu savienojumu sintakse pamatskolas mācību programmā vēl iekļauta 1990. gadā (Programma 1990, 39–40).

Pirmā latviešu valodas mācību grāmata pamatskolai, kurā aplūkots vārdu saistījums teikumā, izdota 1952. gadā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 219–223). Mācību saturā runāts par diviem galvenajiem vārdu saistījuma veidiem – sakārtojumu un pakārtojumu. Pakārtojuma apskatā skaidrota atkarīgā un neatkarīgā vārda noteikšana, tādējādi iesākot runāt par pakārtojuma veidiem vārdkopā. Mācību grāmatā pakārtojuma veidi iekļauti fakultatīvi, t. i., iespiesti petitā, toties skaidrojumos atklāta saskaņojuma, pārvaldījuma un pieklāvuma nozīme un izveide. Tā kā vēlāk tiek mācīts par teikuma locekļu saistījumu, aplūkots saskaņotais un nesaskaņotais apzīmētājs, tad šis pamatzināšanas vārdu savienojumu sintaksē ir nepieciešamas.

Mācību grāmatas atkārtotajos izdevumos 1958. un 1959. gadā mācību saturs par pakārtojumu nav izvērstis plašāk, tādējādi saskaņojums, pārvaldījums un pieklāvums netiek pieminēts (Grabis, Ārensone, Niedra 1958; 1959). Mācību satura sašaurinājumu varētu ietekmēt prasība vienkāršot mācību programmas, atslogojot mācību saturu no skolēnu vecumposmam nepiemērotu zināšanu apguves. Iespējams, ka šī nostādne arī likusi mācību grāmatas autoru kolektīvam atteikties no detalizētas pakārtojuma veidu analīzes. Likumsakarīgi, ka mācību grāmatā palīglocekļu apskatā apzīmētājs vairs netiek iedalīts saskaņotā un nesaskaņotā apzīmētājā.

Mācību saturā izmaiņas notiek 1963. gadā izdotajā mācību grāmatā (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 270), kur minēti trīs vārdu savienojumu veidi (sakārtojums, savstarpēji atkarīgais saistījums un pakārtojums). Iepriekšējos mācību grāmatas izdevumos bija minēts tikai sakārtojums un pakārtojums, par savstarpēji atkarīgu vārdu saistījumu norādot, ka šie vārdi var būt arī pakārtojumā (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 252). Jaunajā mācību grāmatā šie vārdu savienojumi likumsakarīgi tiek šķirti, jo tiem ir dažāds saistījums un nozīme. Mācību grāmatās pamatskolai vārdu savienojumu sintakses kursā nenotiek izmaiņas līdz 70. gadu sākumam, kad, kā jau minēts programmu apskatā, 1970. gada mācību programmā iekļauts apjomīgs vārdu savienojumu sintakses kurss.

Metodiskajos norādījumos 1974. gada mācību grāmatas izdevumam (Blinkena u. c. 1974b) teikts, ka „jaunākajās skolu mācību programmās nav paredzēts īpašs dzimtās valodas gramatikas koncentr vidusskolas vecākajās klasēs. Tāpēc sistemātiskais latviešu valodas fonētikas un gramatikas kurss tiek pabeigts jau 8. klasē, un devītajā klasē (pirmajā mācību pusgadā) skolēni ortogrāfijas un interpunkcijas pārskata stundās, kā arī teikumu analīzē netieši atkārto un netieši nostiprina pirmajās astoņās klasēs iegūtās zināšanas.” (Blinkena u. c. 1974b, 3) Mācību grāmata „Latviešu valoda 7.–9. klasei” pilnīgi atbilst jaunajai mācību programmai – tajā aplūkots pilns latviešu valodas sintakses kurss, latviešu ortogrāfijas un interpunkcijas sistēma. Mācību saturā liela vieta atvēlēta vārdu savienojumu sintakses apguvei, saistot to ar dažādu sintaktisko konstrukciju apguvi turpmākajā sintakses kursā (Blinkena u. c. 1974b, 10; Blinkena 2012 intervija).

Mācību grāmatā ievietotās definīcijas formulētas visai sarežģītā valodā, kas rosina uz pārdomām, vai skolēni var viegli uztvert tik abstrakti formulētus likumus (par vārdu savienojumu sintakses iekļāvumu mācību grāmatā un tās analīzi sk. III daļas 2. nodaļā). Salīdzinājumam: 1969. gada mācību grāmatas izdevumā par vārdu savienojumiem teikts, ka „teikumā savstarpēji saistītie vārdi izveido vārdu savienojumus” (Grabis, Niedra, Zirne 1969, 269), bet 1974. gada mācību grāmatas izdevumā par vārdu savienojumiem teikts šādi: „Nozīmes un formas ziņā saistīti patstāvīgi vārdi veido vārdu savienojumus. Patstāvīgie vārdi ir vārdu savienojumu locekļi.” (Blinkena u. c. 1974a, 7) Liels teorētiskā materiāla apjoms veltīts vārdu savienojumu veidu apguvei, nav gan īsti skaidrs, kāda nozīme pamatskolas skolēna valodas izjūtas attīstībā ir dažādu pakārtojuma veidu analīzei vārdkopās. Piemēram, pārvaldījuma definīcija: „Pārvaldījums ir tāds pakārtojums, kur vārdkopas atkarīgais loceklis visos gadījumos nostājas vienā un tai pašā neatkarīgā locekļa un prievārda (pusprievārda) noteiktā formā. Atšķirībā no saskaņojuma pārvaldījumā atkarīgā locekļa forma nemainās, ja maina neatkarīgā locekļa formu.” (Blinkena u. c. 1974, 20) Ja salīdzina šo definējumu ar 1952. gadā formulēto pārvaldījuma definīciju, redzama liela atšķirība: „Pārvaldījums ir pakārtojuma veids, kurā neatkarīgais vārds nosaka atkarīgā vārda locījumu.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 222) Ja skolēni iepazīstināmi ar vārdkopām, tad pamatskolas posmā tas darāms, izmantojot pēc iespējas vienkāršākus skaidrojumus, jo citādi nekļūst skaidrs, kāds ir mācību mērķis.

Mācību saturā pamatskolai iekļauts vādrindas jēdziens²¹, kur aplūkoti tie vārdu savienojuma locekļi, kas saistīti sakārtojumā. To var uzskatīt arī par mācību satura attīstību, jo iepriekšējās mācību grāmatās ir minēts, ka vārdi var būt saistīti sakārtojumā – vai nu ar saikļiem, vai bez tiem (Grabis, Niedra, Zirne 1969, 270), bet termins *vādrinda* netiek minēts.

²¹ Vādrindas jēdzienu latviešu valodniecībā pirmais lieto A. Ozols.

Vārdrindu apskatā mācību grāmatas autori aplūko dažādus formu saistīšanas paņēmienus, noskaidro vienlīdzīgu un atkārtotu teikuma locekļu izveides teorētisko pamatojumu (Blinkena u. c. 1974a, 29).

1987. gadā vārdu savienojumu sintakses mācību saturs tiek izņemts no mācību grāmatas un iekļauts atsevišķā brošūrā (Freidenfelds 1987), kas paredzēta 6. klases skolēniem. Tas darīts, lai atslogotu mācību saturu 7. un 8. klasē, tādējādi atvēlot vairāk laika teikuma sintaksei un interpunkcijai. Salīdzinot I. Freidenfelda sarakstīto mācību līdzekli vārdu savienojumu sintaksē ar autoru kolektīva mācību grāmatas pārstrādāto izdevumu (Blinkena u. c. 1986), konstatējam atšķirības mācību satura izklāstā. I. Freidenfelds norāda, ka sintaksei ir trīs sastāvdaļas: vārdu savienojumu sintakse, teikuma sintakse un teksta sintakse (Freidenfelds 1987, 9). Iepriekšējā mācību grāmatā akcentēts, ka sintaksei ir tikai divas galvenās sastāvdaļas: vārdu savienojumu sintakse un teikuma sintakse (Blinkena u. c. 1986, 5). Tādējādi I. Freidenfelda mācību līdzekli var uzskatīt par pirmo, kurā pamatskolas kursā minēta teksta sintakse kā līdzvērtīga sintakses daļa, kas skolas kursā pētītajā laika periodā nav aplūkota. Tiek izveidota arī pabeigta sintakses struktūra: vārdu savienojums → teikums → teksts.

Vārdu savienojuma jēdziena skaidrojums abās mācību grāmatās veikts līdzīgi, tikai I. Freidenfelds definīcijā vairs neakcentē, ka patstāvīgie vārdi ir vārdu savienojuma locekļi, kā tas minēts A. Blinkenas un autoru kolektīva mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1986, 7). Bez šāda papildu skaidrojuma vārdu savienojuma jēdziens ir pietiekami saprotams, jo pateikts, ka patstāvīgi vārdi veido vārdu savienojumus. Atzinīgi vērtējama I. Freidenfelda veidotā uzdevumu kopa vārdu savienojuma jēdziena noskaidrošanai un izpratnes nostiprināšanai. Skolēniem jādomā, jāizvērtē vārdu savienojuma stilistiskā nozīme; norādīts, kuri vārdu savienojumi runā būtu skaužami; aplūktas vārdu savienojumu semantiskās atšķirības dažādu vārddarināšanas paņēmienu dēļ. Mācību līdzeklī piedāvātā problēmsituācija rosina attīstīt ne vien skolēnu loģisko domāšanu, bet arī valodas izjūtu (Freidenfelds 1987, 10–13).

Vārdu saistīšanas līdzekļu aprakstā minēti galvenie paņēmieni vārdu saistīšanai vārdu savienojumos, bet I. Freidenfelda mācību grāmatā nav raksturota vārdu novietojuma nozīme vārdu saistīšanā (Blinkena u. c. 1986, 12–14). Viņš raksta par vārdu apvienojumu runas plūsmā, bet ne tik detalizēti apskata vārdšķiru lomu vārdu savienojumos.

6. klases mācību grāmatā vienkāršoti ir pakārtojuma un vārdkopas jēdziena skaidrojumi, salīdzinot ar identisku jēdzienu skaidrojumiem 1986. gada mācību grāmatas izdevumā. I. Freidenfelds dod aprakstošu pakārtojuma jēdziena skaidrojumu: „Ja viens vārds ir atkarīgs no otra, tad tie ir pakārtojuma attieksmē.” (Freidenfelds 1987, 21) Iepriekš pakārtojums raksturots šādi: „Tāda attieksme starp valodas vienībām (vārdu savienojuma

locekļiem, teikuma locekļiem, salikta teikuma daļām), kur viena vienība atkarīga no citas vienības, ir pakārtojums.” (Blinkena u. c. 1986, 19) Protams, ka aprakstošs jēdziena skaidrojums 6. klases skolēnam vieglāk uztverams, tāpēc saprotami mācību grāmatas autora centieni mācību saturu izklāstīt pēc iespējas vienkāršāk, tajā pašā laikā nezaudējot zinātniskumu.

Vārdkopas jēdziena noskaidrošanā un zināšanu nostiprināšanā I. Freidenfelds izmanto modeļu veidošanas paņēmieni – skolēniem jāveido vārdkopas pēc noteiktiem modeļiem: ir minētas vārdšķiras, skolēniem jāizdomā piemēri (Freidenfelds 1987, 24). Tā nav tikai abstraktu modeļu darināšana, jo izveidotās vārdkopas ir jāiesaista teikumā, tādējādi rādot skolēniem vārdu savienojumu (šajā gadījumā – vārdkopu) praktisko izmantojamību teikuma izveidē.

Algoritmiem līdzīgi modeļi izmantoti, mācot arī pakārtojuma veidus vārdkopās; to var uzskatīt par novitāti vārdu savienojumu apguvē pamatskolā, jo līdz tam šāda pieeja netiek praktizēta (Freidenfelds 1987, 27–33). Par algoritmiskām shēmām fonētikas mācīšanās rakstījusi V. Strautiņa, norādot, kādas prasības tām izvirzāmas: domāšanas operācijām jābūt elementārām, viennozīmīgām un saprotamām; operāciju skaitam jābūt minimālam; starp operācijām jābūt loģiskai sakarībai; loģiskajai shēmai jābūt tādai, kas piemērota zināmam uzdevuma tipam (Strautiņa 1977, 91–94). Iespējams, ka vārdkopu apguvē šādu algoritmisku modeļu izmantošana var skolēniem palīdzēt labāk uztvert un saprast vārdu savienojumu veidošanās mehānismu. Abos mācību līdzekļos vienlīdz liela uzmanība atvēlēta pakārtojuma veidu analīzei, kas izkārtota gan tabulā (Blinkena u. c. 1986, 26–27), gan kā instrukcija ar veicamo darbību aprakstu (Freidenfelds 1987, 39).

Savstarpēji atkarīgu vārdu savienojumu aprakstā I. Freidenfelds īpaši akcentē šī vārdu savienojuma nozīmi teikuma veidošanā (Freidenfelds 1987, 43), aktualizējot skolēnu zināšanas par gramatisko centru kā teikuma veidotāju. Vairāk izvērsti nekā 1986. gada mācību grāmatā I. Freidenfelds skaidro saitiņas jēdzienu un paņēmienus tās noteikšanai (Freidenfelds 1987, 44–47). A. Blinkenas un citu autoru mācību grāmatā ir saitiņas nozīmes skaidrojums, bet nav praktisku padomu, kā saitiņa nosakāma vārdu savienojumā (Blinkena u. c. 1986, 28). 6. klases skolēni ir apguvuši darbības vārda salikto laiku veidošanu, tāpēc vārdu savienojumu sintakses kursā saitiņas nozīme būtu jābūt uztveramai. Šaubas gan rada tas, vai skolēni 6. klasē tiešām apzināti spēj nošķirt atsevišķu darbības vārda izmantojumu dažādās gramatiskās nozīmes.

Vārdrindas jēdziena definīcijā I. Freidenfelds iekļauj arī norādi uz atkārtotajiem teikuma locekļiem. 1986. gada mācību grāmatas izdevumā vārdrindas definīcijā nav norādes par atkārtotajiem teikuma locekļiem (Blinkena u. c. 1986, 30), lai gan mācību grāmatas tekstā

ir rodams skaidrojums, ka „vādrindas rodas arī tad, ja vienu un to pašu vārdu atkārto” (Blinkena u. c. 1986, 31). Jauns I. Freidenfelda mācību līdzeklī ir precizējums vādrindas locekļu nozīmes sakaru raksturojumā: tiek norādīti vienojuma, pretstata un šķīruma saikļi (Freidenfelds 1987, 52), kas maina vārdu savienojuma nozīmi, tāpēc tie svarīgi arī stilistikas jautājumu apgūvē.

Secināms, ka I. Freidenfelda mācību līdzeklis vārdu savienojumu sintaksē 6. klasei ir atslogots teorētiskajā ziņā, lai gan, protams, nezaudē zinātnisko precizitāti. Mācību saturs tajā izklāstīts tā, lai skolēns varētu pētīt, meklēt, secināt, analizēt, tātad attīstīt loģisko domāšanu un valodas izjūtu. Protams, vārdu savienojumu sintakse ir sintakses sastāvdaļa, kas pamatskolā apgūstama, izmantojot vecumposmam piemērotu metodisko pieeju, pamatojot, kāpēc nepieciešams apgūt vārdu savienojumu sintaksi. Atteikšanās no vārdu savienojumu sintakses mācīšanas pamatskolā, pēc promocijas darba autora domām, saistīta ar 2 iemesliem: 1) mācību satura atslogošana; 2) vārdu savienojumi atklājas teikumā, un skolas mācību saturā joprojām iekļauti teikuma locekļi.

7.2. Vienkārša teikuma sintakse

Vienkārša teikuma sintakses mācību saturs iekļauts visā pētāmajā pamatskolas posmā. Tiek apskatīts vienkārša teikuma iedalījums, pievēršot uzmanību pieturzīmju lietojumam gan teikuma beigās, gan dažādu sintaktisko konstrukciju atdalīšanai. Mācību satura paplašināšana saistīta ar pētījumiem par teikuma locekļu struktūru un vienkārša teikuma veidojumu. Pētījumi latviešu valodniecībā par vienkāršu teikumu norādīti IV daļas 1. nodaļā.

Vienkāršs nepaplašināts teikums

Vienkārša nepaplašināta teikuma izpratnē pamatskolas mācību saturā visā pētāmajā laika periodā vērojama nemainīga jēdzieniskā izpratne. Nedaudz atšķirīgs traktējums ir 40. gadu vidū, kad vienkāršs nepaplašināts teikums iedalīts sīkāk pēc tā struktūras: pilns teikums (ir abi virslocekļi. Piemēram, *Skolnieks lasa*); nepilns teikums (trūkst kāda no virslocekļiem. Piemēram, *Krūmi... Paeglīši.*); vienlocekļa teikums (teikumos ir viens vārds, un tie ir pilnīgi saprotami. Piemēram, *Saki! Dziedi!*) (Tīrzmala, Deglava 1945, 130). Mācību saturs tiek precizēts 40. gadu beigās, kad vienkārša nepaplašināta teikuma aprakstā ir dota tikai definīcija un piemēri (Tīrzmala, Deglava 1947, 124; 1950, 147). 50. gadu beigās un 60. gados mācību saturā izpratne par vienkāršu nepaplašinātu teikumu tiek papildināta, norādot, ka vienkāršā nepaplašinātā teikumā var būt vairāki vienlīdzīgi virslocekļi (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 321). Mācību saturā līdz 90. gadu sākumam nekādu vērā ņemamu izmaiņu nenotiek.

Teikuma virslocekļi

Mācību saturs par teikuma locekļiem pamatskolas kursā tiek apgūts visā pētāmajā laika periodā. Teikuma locekļi tiek aplūkoti ciešā saistībā ar morfoloģijas kursu, noskaidrojot, kuru vārdšķiru vārdi var būt par teikuma locekļiem. Līdz A. Blinkenas vadītā autoru kolektīva latviešu valodas mācību grāmatai 7.–9. klasei netiek norādīti teikuma locekļu pasvītrojumi (Blinkena u. c. 1974a), kas gan ir metodisks paņēmieni. Laika gaitā mācību saturā tiek iekļauti jauni termini: *dubultloceklis*, *galvenais loceklis*, *vienkāršs teikuma loceklis* un *salikts teikuma loceklis*. Tiek paplašināts teorētiskais materiāls par teikuma locekļu uzbūvi, to izteikšanas iespējām. Lai vieglāk būtu izsekot mācību satura attīstības tendencēm, promocijas darbā teikuma virslocekļi un palīglocekļi aplūkoti atsevišķās apakšnodaļās, analizējot mācību grāmatas un mācību programmas, kā arī citus materiālus, kas ļauj izsekot mācību satura pilnveidei.

Teikuma priekšmets

40. gadu pamatskolas mācību grāmatās (Tīrzmala, Deglava 1945, 134–135; 1947, 112–113; 1950, 132–133) tiek mācīts par vienkāršo teikuma priekšmetu, norādot, ka parasti tas atbild uz jautājumu *kas?*, bet dažreiz iespējams arī cits teikuma priekšmeta jautājums (loģiskais teikuma priekšmets). Mācību saturā dots skaidrojums, kuru vārdšķiru vārdi var būt par teikuma priekšmetu. Lai gan nav atsevišķa skaidrojuma par saliktiem teikuma locekļiem, piemērā minēts, ka par teikuma priekšmetu var būt vesels teikums: „„Miers baro, nemiers posta” ir sakāmvārds.” (Tīrzmala, Deglava 1945, 134)

50. gadu sākumā mācību saturā par teikuma priekšmetu notikušas izmaiņas: autori atteikušies no termina *loģiskais teikuma priekšmets*, atstājot tikai skaidrojumu, ka teikuma priekšmets parasti ir nominatīvā un atbild uz jautājumu *kas?*; teikuma priekšmets saukts par neatkarīgu teikuma locekli; jauns mācību saturā ir skaidrojums par teikuma priekšmeta izteikšanas iespējām ar vārdu kopām, kas mūsdienu gramatikā apzīmēti, izmantojot terminu *nedalāmi vārdu savienojumi* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 225–227; 1953, 219–222). 50. gadu otrajā pusē tiek precizētas salikta teikuma priekšmeta izteikšanas iespējas, veidojot iedalījumu pēc tā, kuri vārdu savienojumi ir salikta teikuma priekšmeta pamatā: salikti nosaukumi un dažādi vārdu savienojumi, kas atbild uz jautājumu *kas?* (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 257; 1959, 257). Mācību saturā par teikuma priekšmetu izmaiņu nav arī R. Grabja, V. Niedras un E. Zirnes mācību grāmatās 5.–8. klasei, kas iznāk 60. gados un 70. gadu pašā sākumā.

1970. gada mācību programmā tiek iekļauts jēdziens par teikuma priekšmetu kā vienu no divkopu teikuma virslocekļiem (šāds iedalījums saglabāts līdz 1990. gada mācību programmai). Vidusskolām paredzētajās mācību grāmatās par vienkopu un divkopu teikumiem runāts jau 60. gadu sākumā (Gailums, Vilāns 1961, 14), tādējādi secināms, ka 70. gadu sākumā notiek pamatskolas un vidusskolas mācību satura vienādošana. Mācību grāmatās pamatskolai mācību saturs par teikuma priekšmetu izklāstīts gan 4. klasē (Freidenfelde, Jansone, Laure 1971; 1974a; 1984a), gan 7. klasē (Blinkena u. c. 1974a). 4. klases kursā teikuma priekšmeta raksturojums ir lakonisks, akcentējot tikai būtisko. 7. klasē mācību saturā izmantota sarežģītāka teikuma priekšmeta definīcija: „Teikuma priekšmets ir tas divkopu teikuma virsloceklis, kurš nosauc runas priekšmetu un uz kuru attiecas ar izteicēju izsacītais apgalvojums vai noliegums. Teikuma priekšmets parasti atbild uz jautājumu *kas?*” (Blinkena u. c. 1974a, 49)

80. gadu beigās 5. klases mācību grāmatā (Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 23) teikuma priekšmets raksturots tāpat kā Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laure mācību grāmatā, bet skolēniem tiek piedāvāti analītiski uzdevumi, kuros jāizskaidro teikuma priekšmeta izveides īpatnības. Izpratne par teikuma priekšmetu tiek padziļināta 8. klases mācību grāmatā (Koluža, Lāce, Megi 1989, 42–44). Atšķirībā no iepriekšējā mācību grāmatas izdevuma (Blinkena u. c. 1974a) teikuma priekšmets vairs netiek raksturots kā divkopu teikuma virsloceklis. Mainīta arī metodiskā pieeja mācību satura izklāstam: vispirms piedāvāts uzdevums, kuru izpildot skolēns var secināt teorētisko pamatojumu (Koluža, Lāce, Megi 1989, 42–43). Mācību saturā par teikuma priekšmetu iekļauts skaidrojums, ka teikuma priekšmets aiz noliegtā darbības vārdu var atbildēt uz jautājumu *kā?* vai arī uz citu jautājumu (Koluža, Lāce, Megi 1989, 43). 1989. gada mācību grāmatas izdevumā vairs netiek aplūkots teikuma priekšmeta novietojums, kam ir stilistiska nozīme.

1991. gadā izdotajā mācību grāmatā un mācību grāmatas atkārtotajos izdevumos teikuma priekšmeta skaidrojums vienkāršots, atstājot pamatpazīmi, ka teikuma priekšmets atbild uz jautājumu *kas?* (Paegle 1995, 10). Tiek raksturota dažādu vārdšķiru vārdu spēja būt par teikuma priekšmetu. Teorētiskais materiāls par saliktu teikuma priekšmetu iekļauts mācību grāmatas padziļinājumā, kur aplūkoti salikta teikuma priekšmeta izveides pamata gadījumi (Paegle 1995, 171).

Izteicējs

Mācību saturā par izteicēju 40. gadu mācību grāmatās pamatskolai vērojama nemainīga tendence – tiek saglabāta viena un tā pati definīcija: „Teikuma locekli, kas kaut ko izteic par teikuma priekšmetu, sauc par izteicēju.” (Tirzmalā, Deglava 1945, 134; 1947, 113;

1950, 134) Tiek nosauktas septiņas vārdšķiras, kas var būt par izteicēju: darbības vārds, īpašības vārds, divdabis, lietvārds, vietniekvārds, skaitļa vārds, apstākļa vārds. Mācību grāmatās atsevišķi aplūkota saitiņa, norādot, kā tā lietojama. 1950. gada izdevumā vairs netiek dots skaidrojums, ka saitiņa var tikt izlaista, ja izteicējā ir daļēji lokāmais divdabis vai darbības vārds atstāstījuma izteiksmē. Uzmanība mācību saturā pievērsta tikai vienkāršam izteicējam.

Kā jau vairākkārt teikts, 1950. gadā presē tiek izvirzīta prasība pēc jaunas latviešu valodas gramatikas, jo līdzšinējās gramatikās konstatēti trūkumi. Par vienu no trūkumiem mācību saturā par virslocekļiem uzskatīts informācijas trūkums par saliktu verbālo izteicēju (Loja 1950, 3). J. Lojas viedoklim piekrīt B. Vekslers, aizrādīdams, ka „patiesībā šo robu skaits ir daudz lielāks” (Vekslers 1950, 2). 1952. gadā izdotajā mācību grāmatā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952) mācību saturā vērojamas izmaiņas izteicēja traktējumā. Atšķiras ne tikai mācību satura izklāsta plašums, bet arī izteicēja definīcija, kas jaunajā mācību grāmatā ir šāda: „Izteicējs ir teikuma loceklis, kas kaut ko izsaka par teikuma priekšmetā izteikto jēdzienu.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 228) Secināms, ka jaunā definīcija ir sarežģītāka, nekā tā bija 40. gadu mācību grāmatās pamatskolai. Vienā no atsauksmēm par mācību grāmatu ieteikts lauzt tradīciju par to, ka izteicējs atbild uz trim jautājumiem. Pēc krievu valodas gramatikas parauga tiek piedāvāts formulēt ceturto jautājumu *kas izteikts par teikuma priekšmetu?* (Monigetti, Būmeistere 1952, 4). Novitāte mācību saturā ir izteicēja daļījums vienkāršā un sastata izteicējā, kas nav bijis iepriekšējās mācību grāmatās. Teorētiskais izklāsts izvērst, skaidrota sastata izteicēja izveide, šķirot divus veidus: nominālu sastata izteicēju un verbālu sastata izteicēju (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 230–235). Tik plašs izteicēja raksturojums pamatskolā sastopams līdz 1957. gadam. 1958. gada mācību programmā vairs nav paredzēts pamatskolas kursā aplūkot verbālus un nominālus sastata izteicējus, izmantojot šos terminus. Mācību grāmatās 50. gadu beigās vairs netiek lietoti termini *nomināls sastata izteicējs* un *verbāls sastata izteicējs*, lai gan mācību saturā tiek skaidroti dažādi izteicēja izteikšanas gadījumi (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 258–261). Mainīta arī izteicēja definīcija, kas vienādota ar 40. gados lietoto, bet īpaši uzsvērts, ka teikuma priekšmets un izteicējs ir savstarpēji atkarīgi un saskaņoti, kā arī norādīts, ka „ne vienmēr izteicējs atbild uz parastajiem jautājumiem” (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 258). Mācību saturu paredzēts atslogot, izņemot no tā pamatskolas skolēniem grūti saprotamus jautājumus (LVA 700, 437a), iespējams, tāpēc notiek šādas pārmaiņas arī mācību grāmatās.

1963. gada mācību grāmatas izdevumā (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 277) autori atteikušies no skaidrojuma par teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējo atkarību. Citas

izmaiņas izteicēja traktējumā turpmākajos šo autoru mācību grāmatu izdevumos nav konstatētas (Grabis, Niedra, Zirne 1966; 1969).

70. un 80. gados latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolai (no 1974. gada līdz 1979. gadam 7.–9. klasei; no 1981. gada līdz 1986. gadam 7.–8. klasei) izteicējs definēts kā „divkopu teikuma virsloceklis, kurš apgalvojuma vai nolieguma veidā izsaka tādu darbību, stāvokli vai pazīmi, kas attiecināta uz runas priekšmetu. Izteicējs parasti atbild uz jautājumiem *ko dara (nedara)? kāds ir (nav)? kas ir (nav)?*” (Blinkena u. c. 1977, 53). Definīcija atbilst skaidrojumam, kāds lasāms „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II sējumā (Mllvg II 1962, 227). Mācību satura izklāstā iekļauti jauni termini – *vienkopas teikums, divkopu teikums, ietverts teikuma priekšmets*, kas netika izmantoti iepriekšējās mācību grāmatās pamatskolai līdz 1974. gadam, lai gan vidusskolas kursā tie tiek aplūkoti (Gailums, Vilāns 1961, 85–86; Freidenfelds u. c. 1969, 247). Tas ir vēl viens fakts, kas apstiprina pieņēmumu par to, ka notikusi pamatskolas un vidusskolas mācību satura vienādošana gan satura, gan terminoloģijas ziņā. Iecere atslogot mācību saturu, par ko tiek runāts 50. gadu beigās (par to sk. II daļas 1. nodaļā), nav realizēta, jo 70. gados krasi paaugstināts mācību teorētiskais līmenis.

A. Blinkenas vadītā autoru kolektīva mācību grāmatā raksturota vienkārša un salikta izteicēja uzbūve, aplūkojot arī tā izteikšanas iespējas. Pievērsta uzmanība tam, kas jāievēro, lai pareizi analizētu izteicēju (Blinkena u. c. 1977, 57), kā arī doti būtiskākie interpunkcijas likumi par domuzīmes lietojumu izlaistas saitiņas vietā (Blinkena u. c. 1977, 58). Par domuzīmes lietojumu rakstīts arī iepriekšējās mācību grāmatās, bet jaunajā gramatikā interpunkcijas likumi īpaši izcelti atsevišķā paragrāfā.

R. Kolužas, R. Lāces un Dz. Megi mācību grāmatā „Latviešu valoda 8. un 9. klasei” vairs netiek izmantota iepriekšējā mācību grāmatā lietotā definīcija, kurā izteicējs raksturots kā divkopu teikuma virsloceklis, atstājot 60. gados lietoto definīciju. Lai gan saglabāta tā pati mācību satura izklāsta struktūra, mācību saturs par izteicēju izklāstīts vienkāršākā valodā (Koluža, Lāce, Megi 1989, 45–48), nekā tas lasāms mācību grāmatās no 1974. gada līdz 1986. gadam (Blinkena u. c. 1974a; 1977; 1985; 1986).

Galvenais loceklis

Tādi teikumi, kur gramatisko centru veido tikai viens virsloceklis, aplūkoti pamatskolas kursā visā pētāmajā laika periodā. Atšķirības vērojamas terminu lietojumā, kā arī mācību satura izkārtojumā. Termins *galvenais loceklis* pamatskolas kursā pirmo reizi lietots 1970. gada mācību programmā, kur iekļauti arī termini *vienkopas teikums* un *divkopu teikums* (Programmu krājums 1970, 227). Vidusskolas latviešu valodas gramatikas kursā galvenā

locekļa jēdziens lietots jau agrāk (Gailums, Vilāns 1961, 32–36). Aplūkojot virslocekļus, pamatskolas mācību grāmatās līdz 70. gadiem mācību saturā ir ziņas tikai par teikuma priekšmetu un izteicēju un to izteikšanas iespējām. Lai arī pamatskolā līdz 70. gadiem netiek runāts par galveno locekli, tomēr mācību grāmatu saturā ir nodaļas, kurās apskatīti bezpersonas teikumi. A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatā teikts: „Par bezpersonas teikumiem sauc teikumus, kuros nav teikuma priekšmeta un arī grūti to atrast. Piem.: *Šodien stipri līst.*” (Tirzmala, Deglava 1945, 130) Pēdējā mācību grāmatas izdevumā definīcija precizēta: „Par bezpersonas teikumu sauc teikumu, kurā nav teikuma priekšmeta un par izteicēju ir bezpersonas darbības vārds.” (Tirzmala, Deglava 1950, 148)

1952. gadā izdotajā mācību grāmatā pamatskolai vienkārša teikuma aprakstā līdzās bezpersonas teikumam minēts termins *nosaucošais teikums*. Nosaucošais teikums raksturots kā tāds, kam ir tikai viens teikuma virsloceklis, kas parasti izteikts ar lietvārdu nominatīvā; bezpersonas teikumā savukārt ir tikai viens virsloceklis – izteicējs (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 262). Mācību saturā temati par bezpersonas un nosaucošo teikumi nav iekļauti R. Grabja vadītā autoru kolektīva mācību grāmatu izdevumos no 50. gadu otrās puses; vairs netiek minēti piemēri teikumiem, kuru gramatisko centru veido tikai viens virsloceklis.

1970. gada mācību programmā, kā jau iepriekš minēts, galvenais loceklis iekļauts pamatskolas mācību saturā, par to vairs netiek runāts vidusskolas kursā. Pārkartojumi mācību programmā veikti, lai visu sistemātiskās gramatikas kursu skolēni apgūtu pamatskolā, atstājot vidusskolas kursā vairāk vietas stilistikai, atsevišķu gramatikas jautājumu padziļināšanai un nostiprināšanai. 1974. gadā tiek izdota „Latviešu valoda 7.–9. klasei” (Blinkena u. c. 1974a), kur galvenais loceklis iekļauts pamatskolas mācību saturā. Sniedzot galvenā locekļa aprakstu, akcentēts, ka tas ir vienkopas teikuma virsloceklis, kas veic to pašu uzdevumu, ko teikuma priekšmets un izteicējs divkopu teikumā (Blinkena u. c. 1974a, 59). Līdzīgi kā teikuma priekšmeta un izteicēja aprakstā tiek rādītas vienkārša un salikta galvenā locekļa izteikšanas iespējas.

Galvenais loceklis pamatskolas mācību satura atslogošanas dēļ vairs nav iekļauts 1989. gada mācību grāmatas izdevumā (Koluža, Lāce, Megi 1989), kur atkal runāts tikai par diviem virslocekļiem – teikuma priekšmetu un izteicēju.

Vienkāršs paplašināts teikums

Mācību saturā par vienkāršu paplašinātu teikumu jēdziena izpratne kopumā līdzīga: teikumu, kurā līdzās virslocekļiem ir palīglocekļi, sauc par vienkāršu paplašinātu teikumu (Tirzmala, Deglava 1945, 131; Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 261; Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a, 27; Paegle 1991, 20.). Izvērstāks jēdziena skaidrojums lietots 60.–70. gados:

„Vienkāršs paplašināts teikums ir teikums, kurā līdzās teikuma virslocekļiem ir arī teikuma palīglocekļi. Vienkāršā paplašinātā teikumā ir teikuma gramatiskais centrs un teikuma paplašinājums. Teikuma paplašinājumu veido palīglocekļi.” (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 321) Faktiski tiek paplašināta 40.–50. gados izmantotais termina skaidrojums, papildus paskaidrojot, kas veido teikuma paplašinājumu. 70. gados mācību saturā jau definīcija paplašināta ar teikuma locekļu kopas jēdzienu (Blinkena u. c. 1974a, 62).

Vienkārša paplašinātā teikuma mācību saturā pamatskolā iekļauts palīglocekļu un palīglocekļu savrupināšanas, vienlīdzīgu teikuma locekļu, uzrunas, personas runas un domu atveides apraksts. Promocijas darbā aplūkotas pārmaiņas, kas notiek vienkārša teikuma mācību saturā. Tā kā – atbilstoši mācību satura izkārtojumam pamatskolā – vienkārša paplašinātā teikuma mācību satura kontekstā tiek runāts par visām gramatiskajām konstrukcijām, kas vērojamas arī saliktā teikumā, tad saliktā teikuma mācību satura attīstības kontekstā tās vairs netiek skatītas.

Teikuma palīglocekļi

Pamatskolas mācību saturā teikuma palīglocekļu sistēma aplūkota visā pētāmajā laika periodā. Palīglocekļu mācību saturā laika gaitā iekļauts pielikums un dubultloceklis. Arī pamatskolas mācību saturā ievēroti divi pamatprincipi palīglocekļu noteikšanā: semantiskais un formālais. Pēc semantiskā principa skatās, ko palīgloceklis izsaka, bet pēc formālā principa – uz kuru vārdšķiru palīgloceklis attiecas (Beitiņa 2009, 122). Pilnveidojot klasifikāciju, arī pamatskolas mācību saturā iekļauti termini *vienattieksmes palīgloceklis* un *divattieksmju palīgloceklis*. Promocijas darbā aplūkoti visi pamatskolas mācību saturā apgūstamie palīglocekļi.

Apzīmētājs

Latviešu valodas mācību grāmatās pamatskolai 40. gados mācību satura izklāstā par apzīmētāju ievēroti tie paši principi, kas Latvijas brīvvalsts latviešu valodas mācību grāmatās (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 125–126; Ramāns 1937, 94), kā arī V. Bērziņas mācību grāmatā (Bērziņa 1942, 183–184). A. Tīrzmālas un Z. Deglavas mācību grāmatā teikts, ka „apzīmētājs teikumā norāda teikuma priekšmeta pazīmes un arī tuvāk apzīmē citus ar lietvārdu izteiktus teikuma locekļus” (Tīrzmāla, Deglava 1945, 136). Salīdzinot ar V. Bērziņas mācību grāmatā piedāvāto definīciju, secināms, ka abas ir līdzīgas: „Apzīmētājs tuvāk apzīmē teikumā kādu lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu vārdu šķiru un atbild uz jautājumiem: *kāds? kāda? kuŗš? kuŗa? cik? kā?*” (Bērziņa 1942, 183) A. Tīrzmālas un Z. Deglavas mācību grāmatas 1945. gada izdevumā apzīmētājam norādīta saistība ar teikuma priekšmeta pazīmes

nosaukšanu, kā tas ir J. Endzelīna un K. Mīlenbaha mācību grāmatā, kur apzīmētāji saukti par subjekta apzīmētājiem jeb atribūtiem (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 125). 1947. un 1950. gada mācību grāmatu izdevumos apzīmētāja definējumā vairs netiek norādīta saistība ar teikuma priekšmeta apzīmēšanu, definīcijā akcentējot vien saistību ar lietvārdu (Tirzmalā, Deglava 1947, 115; 1950, 136). Visās A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatās dots nemainīgs skaidrojums par apzīmētāja izteikšanas iespējām: ar lietvārdu tai pašā locījumā kā apzīmējamais vārds, ar lietvārdu ģenitīvā, lietvārdu instrumentālī, ar īpašības vārdu, vietniekvārdu, skaitļa vārdu, ar nenoteiksmi un lokāmo divdabi (Tirzmalā, Deglava 1945, 136). 1950. gada mācību grāmatas izdevumā vairs netiek minēts, ka par apzīmētāju var būt lietvārds instrumentālī (Tirzmalā, Deglava 1950).

Kardinālas izmaiņas apzīmētāja mācību saturā konstatējamas 1952. gada mācību grāmatas izdevumā, kad apzīmētājs raksturots, izmantojot terminus *saskaņotais apzīmētājs* un *nesaskaņotais apzīmētājs* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 236). Šāds dalījums saistīts ar to, ka mācību grāmatā iekļauts materiāls par vārdu saistījumu teikumā un skolēni apgūst sakārtojuma un pakārtojuma jēdzienu (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 220–223). Mācību grāmatā nesaskaņotais apzīmētājs netiek sīkāk iedalīts kā pārvaldītais un piekļautais apzīmētājs, lai gan mācību saturā par vārdu saistījumu tiek runāts par pakārtojuma veidiem. Apzīmētāju iedalījums (saskaņotais un nesaskaņotais apzīmētājs) tiek mācīts līdz 50. gadu vidum. Sākot ar 1958. gada mācību grāmatas izdevumu līdz 70. gadu sākumam, pamatskolā tiek skaidrotas apzīmētāja izteikšanas iespējas, kā arī raksturota apzīmētāja vieta teikumā, bet vairs netiek aplūkots saskaņotais un nesaskaņotais apzīmētājs (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 264–266).

Mācību saturs par apzīmētāju tiek paplašināts 1974. gada mācību grāmatas izdevumā. tiek papildināta apzīmētāja definīcija, akcentējot, ka tas ir vienattiecsmes palīgloceklis, kas pakārtots lietvārdam vai lietvārda nozīmē lietotam vārdam un izsaka pazīmi (Blinkena u. c. 1974a, 66). Mācību saturā atkal iekļauts apzīmētāja iedalījums pēc pakārtojuma veida, šķirot saskaņoto, pārvaldīto un piekļauto apzīmētāju, kā arī skaidrotas vienkārša un salikta apzīmētāja izteikšanas iespējas. Pamatskolas kursā tiek iekļauts termins *obligātais apzīmētājs*, kas nav ticis lietots agrāk (Blinkena u. c. 1974a, 72). Tik plašs apzīmētāja apraksts tiek saglabāts visos atkārtotajos mācību grāmatas izdevumos līdz 1986. gadam. Jāsecina, ka pēdējos atkārtotajos mācību grāmatas izdevumos mācību saturs par apzīmētāja iedalījumu pēc pakārtojuma veida ir kļuvis neobligāts, t. i., iespiests petitā (Blinkena u. c. 1985 65–69; 1986 71–75).

1989. gadā izdotajā mācību grāmatā apzīmētāja iedalījums pēc pakārtojuma veida sašaurināts; tiek runāts tikai par saskaņoto un nesaskaņoto apzīmētāju (Koluža, Lāce, Megi

1989, 51–52). Mācību grāmatā uzmanība apzīmētājam pievērsta arī no lietojuma viedokļa, saistot to ar literatūras teorijā mācīto epiteta jēdzienu (Koluža, Lāce, Megi 1989, 53).

Pielikums

Pielikuma raksturojums 40. gadu mācību grāmatā ļoti konspektīvs: minēta definīcija, raksturots pieturzīmju lietojums, ja pielikums atrodas aiz apzīmējamā vārda. Definīcijā teikts, ka „lietvārdiem izteiktus apzīmētājus, kas ir tanī pašā locījumā kā apzīmējamais vārds un atrodas aiz apzīmējamā vārda, sauc par pielikumu” (Tirzmala, Deglava 1945, 136); tātad skaidroti vien pielikumi, kas atrodas aiz lietvārda. Jāatzīmē, ka šī definīcija vienāda ar V. Ramāna mācību grāmatā lietoto (Ramāns 1937, 95). Turpat arī ir minēts, ka „dažreiz pielikums atrodas apzīmējamā vārda priekšā, un tad tas jāuzskata par vienkāršu apzīmētāju un kommatiem nav jāatdala” (Ramāns 1937, 95). Jēdziena skaidrojumā nav norādes, ka pielikums nosauc lietvārdam raksturīgu īpašību, kā tas minēts V. Bērziņas mācību grāmatā (Bērziņa 1942, 184).

Mācību grāmatās, kas izdotas no 1952. gada līdz 1956. gadam (Grabis, Ārensone, Niedra 1952; 1953; 1955; 1956) pielikuma raksturojumā nav izmaiņu, salīdzinot ar A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatu izdevumiem. Mācību saturā iekļauts skaidrojums par pielikumam raksturīgo pazīmi – izteikt citā vārdā to pašu jēdzienu, ko izsaka apzīmējamais vārds (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 239); skaidrotas pielikuma izteikšanas iespējas, kā arī raksturots pieturzīmju lietojums, ja pielikums novietots aiz paskaidrojamā vārda, kā arī dots paskaidrojums, ka vārds, uzvārds un tēva vārds uzlūkojams par nedalāmu vārdu kopu, tāpēc ar komatu nav atdalāms viens vārds no otra (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 240).

1958. gada mācību grāmatas izdevumā izmaiņas konstatējamas pielikuma definīcijā: „Pielikums ir ar lietvārdu izteikts teikuma palīglīdzeklis, kas teikumā paskaidro lietvārdu vai vietniekvārdu, atrodas aiz tā un ir ar to saskaņots locījumā.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 266) Iepriekšējās mācību grāmatās pielikums saukts par apzīmētāju, kas izteikts ar lietvārdu, atrodas aiz apzīmējamā vārda, ir saskaņots ar to locījumā (Tirzmala, Deglava 1945, 136; 1947, 120; 1950, 143; Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 239).

Mācību saturs par pielikumu ir papildināts 1963. gada mācību grāmatas izdevumā un citos šī autoru kolektīva mācību grāmatas atkārtotajos izdevumos, kur teikts, ka „pielikums kopā ar saviem apzīmētājiem nosaukts par pielikuma grupu” (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 288).

1974. gada mācību grāmatas izdevumā dota padziļināta pielikuma interpretācija – vairs netiek akcentēts, ka pielikums var būt novietots tikai aiz paskaidrojamā vārda, kā tas bija

iepriekšējos mācību grāmatu izdevumos. Jaunajā definīcijas redakcijā pielikuma novietojums nav raksturots, bet tas darīts mācību satura izklāstā (Blinkena u. c. 1974a, 84). Interpunkcija šajā mācību grāmatā vairs nav skaidrota kopā ar jēdziena aprakstu, bet iekļauta atsevišķi nodaļā *Obligātie pielikuma un pielikuma grupas savrupinājumi* (Blinkena u. c. 1974a, 100). Pielikuma izteikšanas iespējas raksturotas līdzīgi kā iepriekšējo gadu mācību grāmatu izdevumos.

1989. gadā izdotajā mācību grāmatā mācību satura apjoms sašaurināts – ir dota pielikuma definīcija; skaidrots, ko nosauc pielikums (Koluža, Lāce, Megi 1989, 55), bet skaidrojumi nav tik izvērsti kā mācību grāmatās, kas izdotas no 1974. gada līdz 1986. gadam.

Kopumā sakāms, ka mācību satura attīstībā par pielikumu vērojamas tikai dažas izmaiņas: 50. gadu beigās tiek precizēts jēdziena skaidrojums; pieturzīmju lietojums vairs netiek izklāstīts kopā ar pielikuma jēdziena aprakstu, bet kopš 1974. gada to iekļauj nodaļā par savrupinājumu atdalīšanu.

Papildinātājs

40. gadu mācību grāmatās mācību saturā par papildinātāju akcentēta teikuma palīglocekļa saistījums ar izteicēju, kā arī nosauktas vārdšķiras, kuras var būt par papildinātāju: lietvārds, īpašības vārds, vietniekvārds, divdabis un darbības vārds nenoteiksmē. Uzmanība pievērsta tam, kuros locījumos deklinējamie vārdi var būt papildinātāji (Tirzmala, Deglava 1945, 137). Mācību grāmatā minēts, ka par papildinātāju var būt arī darbības vārds nenoteiksmē, kā tas līdzīgi raksturots V. Ramāna (Ramāns 1937, 97) un V. Bērziņas (Bērziņa 1942, 185) mācību grāmatās gan pamatskolai, gan vidusskolai.

R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras mācību grāmatā mācību saturs par papildinātāju paplašināts, precizēta arī definīcija, kurā vairs nav uzsvērts saistījums ar darbības vārdu, bet teikts, ka „papildinātājs ir teikuma loceklis, kas teikumā papildina darbības vārdu vai divdabi” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 241). Salīdzinot ar 40. gadu pamatskolas mācību grāmatām, plašāk raksturots darbības vārda nenoteiksmes lietojums papildinātāja funkcijā. Mācību grāmatas autori norāda, ka jāšķir papildinātājs nenoteiksmē no tās nenoteiksmes formas, kas ietilpst verbālajā sastata izteicējā. Tiek skaidrots, ka „darbība, ko izsaka nenoteiksme sastata izteicējā, iziet no darītāja, ko apzīmē teikuma priekšmets: *Mēs gribam **izaugt** par spēcīgiem un drosmīgiem savas Padomju Dzimtenes cēlājiem un sargiem.* Bet darbība, ko izsaka papildinātājs nenoteiksmē, parasti iziet no kāda cita darītāja, ne tā, ko apzīmē teikuma priekšmets: *Vadītājs uzdeva mums **sagatavot** referatu par Padomju Armiju.*” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 242–243) Pamatskolas mācību saturā šāda papildinātāja interpretācija ir sastopama līdz 1956. gada mācību grāmatas izdevumam – tik ilgi, kamēr tiek

mācīts par verbālo sastata izteicēju. 1958. gada mācību grāmatas izdevumā skaidrojumā par papildinātāja izteikšanas iespējām nenoteiksmes formai nav uzrādīti izņēmuma gadījumi (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 270), kā tas ir mācību grāmatas izdevumos no 1952. gada līdz 1956. gadam. Atteikšanās no tik plaša papildinātāja traktējuma skaidrojama ar to, ka virslocekļu apskatā pamatskolā vairs netiek aplūkots tāds termins kā *verbālais sastata izteicējs*.

Mācību saturā par papildinātāju nekādu izmaiņu nav līdz pat 1974. gada mācību grāmatas izdevumam, kad papildinātāja izpratne tiek cieši saistīta ar vārdu savienojumu sintaksi. Vispirms tiek skaidrots papildinātāja iedalījums pēc pakārtojuma veida (mācību grāmatas izdevumos 1985. un 1986. gadā tas nav obligātajā mācību saturā), ka „papildinātājs var būt vai nu papildināmā vārda pārvaldīts, vai arī tam piekļauts” (Blinkena u. c. 1974a, 74), tādējādi raksturojot daudzveidīgos nozīmes sakarus starp papildinātāju un papildināmo vārdu. Mācību grāmatā skaidrots, ka teikumos sakarus starp vārdiem var uztvert dažādi, tāpēc ir iespējams, ka viens un tas pats vārds var būt par citu teikuma locekli. Pirmoreiz pamatskolas mācību saturā iekļauti arī termini *vienkāršs papildinātājs* un *salikts papildinātājs*, skaidrojot tā izteikšanas iespējas (Blinkena u. c. 1974a, 75).

Mācību saturs ievērojami sašaurināts 1989. gadā izdotajā mācību grāmatā, kur saglabāts teorētiskais materiāls par vienkāršu un saliktu papildinātāju (Koluža, Lāce, Megi 1989, 57), bet nav izvērstā piemēru skaidrojuma, kā nosakāmi papildinātāji un to pakārtojuma veids (Blinkena u. c. 1974a, 74–75). Mācību satura sašaurinājums saistīts ar izmaiņām mācību programmā. 1983. gada mācību programmā paredzēts apgūt šādus tematus: *Papildinātāja un papildināmā vārda attiecība; Vienkāršais un saliktais papildinātājs; Vārdi un vārdu savienojumi, ar kuriem papildinātāju izsaka* (Programma 1983, 36), bet 1988. gada mācību programmā ir minēts tikai termins *papildinātājs* (Programma 1988, 45), sīkāk neatklājot mācību satura detaļas, tāpēc par to var spriest vienīgi no mācību grāmatā ievietotās informācijas.

Apstākļi

A. Tīrzaslas un Z. Deglavas sarakstītājās mācību grāmatās pamatskolai apstākļi iedalīti piecās grupās, nosaucot (1) vietas, (2) laika, (3) veida (1945. gada izdevumā lietots termins *kārtas apstākļi*), (4) cēloņa un (5) nolūka apstākļus. Visās mācību grāmatās skaidrots, ar kurām vārdšķirām var izteikt katras grupas apstākļus. Tiek raksturota katras apstākļu grupas nozīme, jautājumi, uz kuriem tie atbild. Par apstākļu pamatpazīmi tiek uzskatīta to saistība ar izteicēju (Tīrsmala, Deglava 1945, 138; 1947, 117; 1950, 138).

R. Grabja, G. Ārensones un V. Niedras mācību grāmatā pamatskolai 1952. gadā apstākļu klasifikācijā ievērots tas pats dalījums, kas iepriekšējās mācību grāmatās. Atšķirīgs ir apstākļu definējums: „Apstākļi ir teikuma locekļi, kas norāda darbības vietu, laiku, veidu, kā darbība norisinās, darbības cēloni vai nolūku.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 244) Definīcijā netiek vairs norādīta apstākļu saistība ar izteicēju, bet akcentēts saistījums ar darbības vārdu. Mācību satura izklāstā 50. gadu beigās tiek precizēta apstākļu definīcija, tās saturā iekļaujot skaidrojumu, ka apstākļi ir palīglocekļi (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 271). Iepriekšējās mācību grāmatās ir ticis norādīts, ka teikuma locekļi tiek dalīti virslocekļos un palīglocekļos, bet šie virsējdzieni nav iekļauti definīcijās. 1958. gada mācību grāmatas izdevumā dotas ziņas par tādiem apstākļiem, kas „nav ietilpināmi parastajās apstākļu grupās. Daži no tiem neatbilst uz parastajiem apstākļiem jautājumiem. Bez tam daži apstākļi ir vairākas nozīmes” (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 278). Vēlākajos mācību grāmatu izdevumos daļa no šiem apstākļiem ietilpināti sestajā – mēra apstākļu – grupā vai arī uzskatīti par dubultlocekļiem, kas tolaik vēl nav iekļauti pamatskolas mācību saturā. Apstākļi, kam bez attiecīgā apstākļa nozīmes var būt kāda cita teikuma locekļa nozīme, detalizēti aplūkoti „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II sējuma (Mllvg II 1962, 338) apstākļu aprakstā, kur šim palīgloceklim konstatētas dažādas papildnianses.

Mācību saturs par apstākļiem paplašināts 1963. gadā izdotajā mācību grāmatā, kad pilnveidota definīcija, norādot, ka apstākļi var norādīt arī darbības norises stipruma pakāpi, kā arī īpašības vai apstākļa mēru (Grabis, Niedra, Zirne 1963, 293). Apstākļu klasifikācijā pēc nozīmes tiek iekļauta sestā grupa – mēra apstākļi, par kuriem iepriekšējos mācību grāmatu izdevumos nav ticis minēts. Mācību grāmatu izdevumos līdz 70. gadu sākumam saglabāts paragrāfs, kurā runāts par tiem apstākļiem, kas nav ietilpināmi parastajās apstākļu grupās, bet tajos vairs nav minēti piemēri ar mēra apstākļiem.

Jēdziens par apstākļiem un apstākļu iedalījums izvērsti skaidrots A. Blinkenas vadītā autoru kolektīva 1974. gadā sarakstītajā „Latviešu valodā 7.–9. klasei”. Atšķirībā no iepriekšējiem mācību grāmatu izdevumiem jau definīcijā tiek norādīts, kuru vārdšķiru vārdiem apstākļi pakārtoti (Blinkena u. c. 1974a, 76). Apstākļu iedalījumā pēc nozīmes ir dalījums divpadsmit apstākļu grupās, nevis tikai sešas: papildus minēti (1) ierobežojuma, (2) vides, (3) stāvokļa, (4) atkārtojuma, (5) rezultāta un (6) nosacījuma apstākļi (Blinkena u. c. 1974a, 79). Papildus minētie apstākļu veidi ļauj risināt problēmu, kurai iepriekšējās mācību grāmatās bija nepieciešams atsevišķs paragrāfs, lai skaidroti tos apstākļus, kas nav iekļaujami parastajās apstākļu grupās. Par niansēm un novitātēm, kas ievērojamas, mācot apstākļus, norādīts metodiskajos norādījumos (Blinkena u. c. 1974b, 71–73). Mācību saturā jaunums ir skaidrojums par apstākļiem, kuri var paskaidrot īpašības vārdu: visbiežāk to paskaidro mēra

apstākļi, bet retāk – spēcīguma, ierobežojuma un niansētājs apstākļi (Blinkena u. c. 1974a, 80). Mācību grāmatā aplūkots arī apstākļu iedalījums pēc uzbūves, šķirot vienkāršus un saliktus apstākļus, kas nav darīts iepriekšējās mācību grāmatās. Metodiskajos norādījumos gan teikts, ka skolēnam nav jāapgūst visas apstākļu 12 nozīmes un ka pietiek, ja prot noteikt vietas, laika, veida, cēloņa, nolūka un mēra apstākļus. Tomēr turpat sacīts, ka „skolēniem labi jāzina, ka teikumā analizējamiem apstākļiem var būt arī retāk sastopamas nozīmes (arī tādas, kas grāmatā vispār nav minētas)” (Blinkena u. c. 1974b, 73). Nav gan īsti skaidrs, kā skolēns var zināt apstākļu nozīmes, kas nav iekļautas mācību grāmatā, bet par to metodiskajos norādījumos nav teikts. Nav arī saprotams, kādēļ 7. klases skolēniem būtu jāzina tik niansēts apstākļu dalījums, ja pat „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II daļā nav tik sīka iedalījuma.

80. gadu beigās sarakstītajā mācību grāmatā (Koluža, Lāce, Megi 1989, 58–62) vairs netiek pieminētas dažādās apstākļu papildnianses, kas iespējamās, ja apstākļi paskaidro īpašības vārdu. Ir saglabāts apstākļu dalījums tradicionālajās sešās nozīmju grupās, un mācību saturs par apstākļiem ir sašaurināts, salīdzinot ar 1974. gadā izdoto mācību grāmatu un tās atkārtotajiem izdevumiem.

Dubultloceklis

Dubultloceklis pamatskolas mācību saturā pētāmajā laika periodā iekļauts 1974. gadā izdotajā mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1974a). Vidusskolas latviešu valodas gramatikas kursā (Alksnis, Vilāns 1948, 174) runāts par *izteicēja īpašības vārdu*. Par dubultlocekļa izpratni latviešu valodniecībā, tostarp arī skolu gramatikās, rakstījusi M. Beitiņa (Beitiņa 2009, 136), norādot, ka dubultloceklis dažādos laika posmos saukts, izmantojot atšķirīgu terminu, piem., *divloceklis*, *stāvokļa apstākļi*.

Kā jau tika teikts, 50. gados apstākļu aprakstā minēti piemēri (*Sasvīdis es nekad neēju peldēties. Zvejnieki bija sadalījušies pulciņos.*), kas mūsdienās attiecināti uz dubultlocekļa lietojumu (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 278), bet palīgloceklis, kas nosaukts ar terminu *dubultloceklis* pirmo reizi sastopams 1974. gadā (Blinkena u. c. 1974a, 86). Mācību grāmatā atzīts, ka „teikuma dubultlocekļi, tāpat kā vienattieksmes palīglocekļi, ir dažādi, taču pagaidām vēl nav pilnīgi izpētīti” (Blinkena u. c. 1974a, 86), un šāda piebilde saglabāta līdz 1982. gada mācību grāmatas izdevumam. Šajā gadījumā var secināt, ka netiek ievērots princips mācību saturā iekļaut zinātniski izpētītus jautājumus, kas ir aprobēti un pielāgoti pamatskolas skolēnu uztveres īpatnībām.

Pamatskolas mācību saturā tiek aplūkoti saskaņotā un nesaskaņotā dubultlocekļa izteikšanas iespējas, raksturojot arī vienkāršu un saliktu dubultlocekli. Salīdzinot ar

vidusskolas mācību saturu, jāsecina, ka pamatskolā dubultloceklis aplūkots vairāk detalizēti. 1975. gada mācību grāmatas izdevumā vidusskolai (Freidenfelds u. c. 1975, 237–239) atšķirīga ir gan definīcija, gan mācību satura apjoms. Pamatskolas mācību grāmatā teikuma palīglocekļi iedalīti vienattieksmes palīglocekļos un dubultlocekļos (Blinkena u. c. 1974a, 64), nelietojot dubultlocekļa raksturošanai terminu *divattieksmju teikuma loceklis*, kas sastopams „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mllvg II 1962, 373). Mācību grāmatā pamatskolai dubultloceklis raksturots kā palīgloceklis, kas pakārtots vairākiem vārdiem, kuri nav vienas vārdrindas locekļi (Blinkena u. c. 1974a, 64), bet vidusskolas kursā sniegts šāds dubultlocekļa jēdziena skaidrojums: „Dubultloceklis ir tāds teikuma palīgloceklis, kas ir pakārtots diviem vai vairākiem nesakārtotiem teikuma locekļiem.” (Freidenfelds u. c. 1975, 237) Pamatskolas mācību grāmatā izvērsti skaidrotas dubultlocekļa izteikšanas iespējas, analītiski skaidrojot, kurus vārdus minētajā piemērā dubultlocekļi paskaidro.

Pamatskolas mācību saturā izmaiņas skar saskaņotā un nesaskaņotā dubultlocekļa jēdziena apguvi: mācību grāmatas izdevumos no 1974. gada līdz 1982. gadam mācīts gan saskaņotais, gan nesaskaņotais dubultloceklis, bet mācību grāmatas izdevumos 1985. un 1986. gadā uzmanība pievērsta tikai saskaņotajam dubultloceklim, kas sastopams biežāk (Blinkena u. c. 1986, 92).

Mācību grāmatā pamatskolai, kas izdota 1989. gadā, dubultloceklim veltītais mācību saturs sašaurināts – dots tikai jēdziena skaidrojums, akcentējot dubultlocekļa novietojumu (Koluža, Lāce, Megi 1989, 63–64). Uzmanība nav pievērsta saskaņotā un nesaskaņotā dubultlocekļa jēdzienam, tādējādi mācību saturā atstāts tikai jēdzieniskais palīglocekļa apraksts, neveltot lielu uzmanību dubultlocekļa izteikšanas iespējām, kā tas darīts A. Blinkenas vadītā autoru kolektīva mācību grāmatas izdevumos.

Mācību saturs par teikuma palīglocekļiem laika gaitā paplašināts, iekļaujot jaunu izpratni par pielikumu (gan apozitīvu, gan postpozitīvu), 70. gados jūkami pieaug teorētisko zināšanu apjoms, kas skolēniem apgūstams par apstākļiem un dubultlocekli, no kā 80. gadu beigās mācību saturā atsakās, acīmredzot uzskatot, ka pamatskolas skolēniem tik zinātniski detalizēts atsevišķu palīglocekļu apskats nav nepieciešams.

Vienlīdzīgi un atkārtoti teikuma locekļi

Vienlīdzīgi teikuma locekļi pamatskolas mācību saturā aplūkoti visā latviešu valodas mācības vēsturē. Par vienlīdzīgiem tiek atzīti tādi teikuma locekļi, kas paskaidro vienu un to pašu vārdu teikumā, ir vienā un tai pašā locījumā un atbild uz vienu un to pašu jautājumu. Šādi vienlīdzīgie teikuma locekļi traktēti arī pamatskolas mācību saturā 30. gados, aplūkojot

pieturzīmju lietojumu teikumos ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem, kā arī ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem aiz vispārinošā vārda (Ramāns 1937, 108). 40. gados vērojams dažāds termina *vienlīdzīgi teikuma locekļi* lietojums: mācību saturā ir kā vienlīdzīgi teikuma locekļi (Tirzmaļa, Deglava 1947, 128), tā savilkts teikums (Tirzmaļa, Deglava 1950, 151). Termins *savilkts teikums* lietots arī 20. gadsimta sākumā (piemēram, Plūdons 1910, 168). Pret šī termina lietojumu iebilst J. Endzelīns, iesakot runāt par teikumiem ar vairāk vienlīdzīgiem locekļiem (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 153). Mācību satura izklāstā 40. gados nav būtisku atšķirību no 30. gadiem.

50. gadu sākumā vienlīdzīgu teikuma locekļu traktējumā iekļauta papildu pazīme, ka vienlīdzīgi teikuma locekļi ir savstarpēji saistīti sakārtojumā (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 269). Pamatskolas mācību saturā norāde par sakārtojuma attieksmi starp vienlīdzīgiem teikuma locekļiem ir novitāte; tā vēlāk minēta arī vidusskolas mācību saturā (Jankevics 1954b, 101), pēc tam iekļauta „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mīlvg II 1962, 381). Plašāks nekā iepriekš ir vienlīdzīgu teikuma locekļu raksturojums: vienlīdzīgi teikuma locekļi var būt paplašināti ar saviem apzīmētājiem, papildinātājiem vai apstākļiem; detalizēti skaidrots vienlīdzīgu teikuma locekļu saikļu vai bezsaikļu saistījums; vienlīdzīgu teikuma locekļu novietojums (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 268–273). 50. gadu sākumā pamatskolas mācību saturā plašāk nekā iepriekš raksturots vienlīdzīgu teikuma locekļu saistījums ar vispārinošo vārdu; termins *vispārinošais vārds* lietots pirmoreiz. 30. un 40. gados tika aplūkota konstrukcija, kur vienlīdzīgi teikuma locekļi novietoti aiz vispārinošā vārda un atdalīti ar kolu, tikai lietota cita terminoloģija (netiek lietots termins *vispārinošais vārds*). 1945. gada mācību grāmatas izdevumā skaidrots, ka kolu liek „teikumā ar vairākiem vienlīdzīgiem teikuma locekļiem aiz tā teikuma locekļa, ko paskaidro vairāki tam sekojoši vienlīdzīgi teikuma locekļi” (*Kas šogad dārzā augļu: ābolu, ķiršu, plūmju un ogu!*) (Tirzmaļa, Deglava 1945, 182). 1950. gadā teikts, ka „kolons liekams pēc sugas vārdiem, ja tiem seko attiecīgie pasugas vārdi” (*Kas šogad dārzā augļu: ābolu, ķiršu, plūmju un ogu!*) (Tirzmaļa, Deglava 1950, 185). Mācību saturā tiek iekļauta konstrukcija, kur vienlīdzīgie teikuma locekļi novietoti pirms vispārinošā vārda; aiz vispārinošā vārda ir salīdzinājuma partikula *kā*, kuras priekšā liekams komats; ja pirms partikulas *kā* atrodas vietniekvārds *tāds*, tad partikulas priekšā komats nav liekams (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 274). Šāds mācību satura apjoms saglabāts arī 60. gados, un nosacījumi ievērojami arī mūsu dienās. Mācību satura izklāsts par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem tiek teorētiski paplašināts 70. gadu vidū. Vienlīdzīgu teikuma locekļu vispārīgajā raksturojumā aplūkots novietojums, saistījums ar citiem vārdiem, kā vienlīdzīgi definēti vārdi un vārdu grupas, kas nav gramatiski saistīti ar teikuma locekļiem (uzruna, iespraudumi) (Blinkena u. c. 1974a, 118–122). Aplūkot

virslopekļu un palīgslopekļu vienlīdzīguma pazīmes, kā arī plaši raksturots pieturzīmju lietojums. Pieturzīmju lietojumā teikumos ar vispārinošo vārdu iekļauti tādi interpunkcijas gadījumi, kas pamatskolas kursā iepriekš nav tikuši skatīti (Blinkena u. c. 1974a, 135–138). Mācību satura teorētiskais apjoms ir kļuvis tik plašs, ka tā izklāsts mācību grāmatā noder ne tikai skolēniem, bet arī augstskolu studentiem, kas apgūst latviešu valodas interpunkciju. Līdzīga mācību satura izklāsta struktūra, sašaurinot gan mācību saturu par vienlīdzīgu teikuma locekļu raksturojumu, saglabāta līdz 90. gadu sākumam (Koluža, Lāce, Megi 1989, 98–111).

70. gados mācību saturs tiek paplašināts ar tematu *Atkārtoti teikuma locekļi*, kas, protams, nav uzskatāmi par vienlīdzīgiem teikuma locekļiem (Mllvg II 1962, 387). Vidusskolas mācību saturā 60. gados vidusskolā tiek runāts par atkārtojumu, iedalot to (1) vienkāršā atkārtojumā, (2) variētā atkārtojumā un (3) līdzīgi skanošu vienas saknes vārdu atkārtojumā (Freidenfelds u. c. 1963, 276–277). 70. gados pamatskolas mācību saturā iekļautais teorētiskais materiāls par vārdu vai vārdu grupu atkārtojumu (Blinkena u. c. 1974a, 138–141) kopumā sakrīt ar izklāstu „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Mllvg II 1962, 387–388). Pieturzīmju lietojuma skaidrojums lielā mērā atbilst A. Blinkenas monogrāfijā „Latviešu interpunkcija” iekļautajiem nosacījumiem (Blinkena 1969, 220–226).

Savrupināti teikuma locekļi

Mācību saturs par savrupinātiem teikuma locekļiem mācību grāmatās iekļauts arī 20. gadsimta pirmajā pusē, kad aplūkota pielikuma un divdabja teiciena atdalīšana ar pieturzīmēm. Sistēmiski pētījumi par savrupinātiem teikuma locekļiem notiek 20. gadsimta vidū un otrajā pusē, kad top K. Gailuma filoloģijas zinātņu kandidāta disertācija (Gailums 1956) un I. Freidenfelda filoloģijas zinātņu kandidāta disertācija (Freidenfelds 1960). Plašs savrupinājumu apraksts iekļauts A. Miķelsones pētījumā (Mllvg II 1962, 413–439). Pamatskolas mācību programmā termins *savrupēji teikuma locekļi* iekļauts 1952. gadā (Programa 1952, 11), bet 1955. gada mācību programmā pamatskolai tas vairs nav sastopams. Termins *savrupināti teikuma locekļi* vispirms iekļauts vidusskolas mācību saturā (Freidenfelds u. c. 1963, 256), bet pamatskolā 1974. gadā (Blinkena u. c. 1974a, 98). Mācību programmā temats *Savrupinājumi*, kurā aplūktas visas teikuma palīgslopekļu savrupināšanas iespējas, iekļauts 1970. gadā (Programmu krājums 1970, 228–229) un sastopams mācību programmās un mācību grāmatās visā pētāmā laika posmā kopš 1974. gada.

Savrupināts apzīmētājs un tā grupa

K. Gailuma disertācijā uzmanība pievērsta savrupināšanas nosacījumiem, kā arī savrupinājumu uzbūves īpatnībām (Гайлумс 1956, 4–19). Pētījuma rezultāti ietekmē gan pamatskolas, gan vidusskolas mācību saturu. Mācību viela par savrupēju (savrupinātu) apzīmētāju iekļauta nodaļā par saliktu teikumu, un tai ir fakultatīvs raksturs. Tiek skaidrota novietojuma un uzsvara nozīme, savrupinot apzīmētājus. Mācību grāmatā skaidrota savrupinātu teikuma locekļu (grāmatā „savrupējo teikuma locekļu”) tuvība palīgteikumiem pēc nozīmes. Par savrupinātu apzīmētāju teikts, ka tas rodas, ja „tas izteikts ar vienu vārdu vai vārdu kopu un novietots aiz apzīmējamā vārda” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 301). Savrupināti apzīmētāji pamatskolas mācību kursā netiek aplūkoti no 1955. gada līdz 1970. gadam, kad programmā iekļauts temats *Apzīmētājs un tā grupas savrupināšana*. 1974. gadā izdotajā mācību grāmatā un atkārtotajos izdevumos apzīmētāja un tā grupas savrupināšanai vairs nav fakultatīva mācību satura raksturs. Tiek skaidrots, kā savrupināms apzīmētājs un tā grupa, kā arī minēti noteikumi, kas jāievēro, lai apzīmētājs tiktu savrupināts: novietojums un apzīmētāja pakārtojuma veids (Blinkena u. c. 1977, 102–103). Mācību saturs par apzīmētāja savrupināšanu atkārtotajos mācību grāmatas izdevumos netiek mainīts.

1989. gada mācību grāmatas izdevumā (Koluža, Lāce, Megi 1989, 69) mācību saturs par apzīmētāja un tā grupas savrupināšanu sašaurināts, nav tik detalizēta skaidrojuma kā A. Blinkenas u. c. sarakstītajā mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1986, 108–111).

Mācību saturs R. Kolužas, R. Lāces un Dz. Megi mācību grāmatā (Koluža, Lāce, Megi 1989) atslogots no teorētiskās informācijas pārbagātības, atstājot tikai pašu svarīgāko informāciju par savrupinātā apzīmētāja vai tā grupas atrašanās vietu. Šāda mācību satura sašaurināšana vērtējama divējādi: no vienas puses, tiek atvieglots mācību saturs, bet, no otras puses, – skolēni var neiegūt vispusīgas zināšanas par apzīmētāja un tā grupas savrupināšanu, līdz ar to neapgūt interpunkcijas lietošanas prasmes pilnā apjomā.

Savrupināts pielikums un tā grupa

Mācību saturs par pielikumu un tā grupu pamatskolā līdz 1974. gada mācību grāmatas iznākšanai iezīmīgs ar to, ka pielikums un pielikuma grupa aplūkoti tikai postpozitīvā novietojumā. Līdz ar to pieturzīmju lietošanas nosacījumi mācību grāmatās no 1945. gada līdz 70. gadu sākumam nepiedzīvo lielas izmaiņas; tiek skaidrots, kā lietojamas pieturzīmes, atdalot aiz lietvārda novietotu pielikumu. Sākot ar 1974. gada mācību grāmatu, tiek mācīts gan par apozitīvi, gan postpozitīvi novietotu pielikumu, un mācību saturā pamatskolai tiek iekļauts savrupinātā pielikuma kā obligātā savrupinājuma jēdziens. Jaunajā mācību grāmatā

autori atteikušies no tādas konstrukcijas skaidrošanas, ko veido personas vārds, tēvvārds un uzvārds, kam iepriekšējās mācību grāmatās veltīta piebilde, ka šādos vārdu savienojumos pielikuma nav, līdz ar to rakstos komats nav liekams (Grabis, Niedra, Zirne 1969, 290). Teorētiskā materiāla izklāsta ziņā jaunajā mācību grāmatā nav lielu izmaiņu: tāpat tiek skaidrota pielikuma grupas izveide, minot piemērus konstrukcijas ilustrēšanai. Piebilstams, ka vēsturisku pārskatu par šīs konstrukcijas atdalīšanu ar pieturzīmēm un šī jautājuma izklāstu skolu mācību grāmatās veidojusi A. Blinkena (Blinkena 2009, 118).

1989. gadā izdotajā mācību grāmatā vērojamas izmaiņas mācību satura izklāstā un metodiskajā apdarē. Skolēniem sākotnēji tiek piedāvāts uzdevums, kur veicot jāsecina, kā veidojas savrupināts pielikums vai pielikuma grupa. Pēc uzdevuma veikšanas tiek dots konstrukcijas teorētiskais pamatojums.

Savrupināti apstākļi un savrupināta apstākļa grupa

Mācību saturs par savrupinātiem apstākļiem pamatskolas mācību grāmatā iekļauts 1952. gada izdevumā, kur fakultatīvi skaidrota savrupināta vietas un laika apstākļa izveide (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 301), saglabājot savu vietu mācību saturā līdz 1955. gadam. Apstāklis par savrupinātu tiek uzskatīts tad, ja tas atrodas aiz kāda cita tāda paša nosaukuma apstākļa, kuru tas paskaidro tuvāk (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 301). Vidusskolas kursā savrupināti (savrupējie) apstākļi tiek aplūkoti attiecīgo teikuma palīglocekļu apskatā (Jankevics 1954a, 61–62).

1970. gada mācību programmā pamatskolai paredzēts apgūt apstākļa un apstākļa grupas savrupināšanas noteikumus, kā arī pieturzīmju lietojumu konstrukcijās ar savrupinātajiem apstākļiem (Programmu krājums 1970, 229). Tieši tāpat kā citi savrupināti teikuma palīglocekļi arī apstāklis mācību grāmatā definēts kā obligāts savrupinājums. Mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1974a, 104), salīdzinot ar 50. gadu sākumā izmantoto šauro teorētisko izklāstu, definēti termini *precizējošais apstāklis* un *precizējamais apstāklis*. Papildus 1952. gada mācību grāmatas izdevumā minētajai vietas un laika apstākļa savrupināšanas iespējai jaunajā mācību grāmatā norādīts, ka retāk var savrupināt veida apstākli; norādīts arī savrupinātas apstākļa grupas izveides princips (Blinkena u. c. 1974a, 104–105).

Mācību saturā pamatskolai pirmoreiz tiek precizēts, kurus apstākļus nemēdz savrupināt: nesavrupina pulksteņa laika apzīmējumu aiz dienas nosaukuma vai datuma; nav vēlams savrupināt apstākli, kas teikumā novietots aiz kāda cita paveida apstākļa (Blinkena u. c. 1977, 105). 1986. gadā mācību grāmatas 9. izdevumā pēdējais nosacījums labots, izteikuma „nav vēlams” vietā lietojot „nav savrupināms” (Blinkena u. c. 1986, 112). Citas izmaiņas

mācību saturā par apstākļa un tā grupas savrupināšanu mācību grāmatu izdevumos no 1974. gada līdz 1986. gadam nav konstatētas.

1989. gada mācību grāmatas izdevumā mācību saturs tradicionāli atslogots, sniedzot skolēniem pamatzināšanas, kuri apstākļi savrupināmi un kuri nav savrupināmi (Koluža, Lāce, Megi 1989, 73).

Divdabja teiciens

Divdabja teiciens mācību saturā iekļauts arī pirms pētāmā laika perioda 40. gadu mācību grāmatās. 30. gados par divdabja teiciena konstrukciju vidusskolas kursā runāts vārdšķiru aprakstā (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 114–115), kā arī skaidrots, ka ar divdabja teicienu var aizstāt palīgteikumu (Endzelīns, Mīlenbahs 1939, 158). 30. gados pamatskolas kursā akcentēta dažādu apstākļu palīgteikumu ciešā saistība ar divdabja teicienu – tas tiek uzskatīts par atsevišķu teikumu, kas atdalāms no virsteikuma ar komatiem (Ramāns 1937, 120). V. Bērziņas mācību grāmatā vidusskolai divdabja teiciens iekļauts tematā *Saīsināti palīgteikumi jeb divdabja teicieni* (Bērziņa 1942, 223). Tāda pati pieeja divdabja teiciena traktējumam ievērota A. Tірzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatas 1945. gada izdevumā, kur mācību saturs papildināts ar paskaidrojumu, ka ar divdabja teiciena palīdzību var darināt laika, kārtas (veida), cēloņa un nolūka apstākļa palīgteikumu (Tірzmala, Deglava 1945, 160–161). Skolēni tiek iepazīstināti ar sintaktisko sinonīmiju – vienu konstrukciju var izteikt dažādiem paņēmieniem. (*Kad saule norietēja, mēs beidzām darbu. Saulei norietot, mēs beidzām darbu.*) 1947. gada mācību grāmatas izdevumā vairs netiek lietots termins *divdabja teiciens*, to aizstājot ar terminu *divdabja teikums* (Tірzmala, Deglava 1947, 142). 1950. gada izdevumā jau atkal lietots termins *divdabja teiciens* (Tірzmala, Deglava 1950, 166), bet teorētiskajā pamatojumā joprojām nav izmaiņu, salīdzinot ar mācību grāmatas izdevumiem 1945. un 1947. gadā. Mācību programmās pamatskolai divdabja teiciens apstākļa palīgteikumu apskatā atrodams līdz 1951. gadam. 1952. gada mācību programmā divdabja teiciens iekļauts nodaļā *Savrupēji teikuma locekļi*, kur aplūkojami arī pieturzīmju lietošanas gadījumi.

Sekoјot programmas norādēm (Programa 1952, 11), 1952. gada mācību grāmatas izdevumā divdabja teiciens vairs nav iekļauts palīgteikumu aprakstā, lai gan teorētiskajā izklāstā joprojām norādīta tuvība palīgteikumiem nozīmes ziņā (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 301). Par divdabja teicienu, kam ir pilnīga palīgteikuma nozīme, tiek uzskatīta absolūtā datīva konstrukcija. Jaunums mācību saturā ir plašais interpunkcijas likumu skaidrojums (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 302–303). Ir saglabāts sintaktiskās sinonīmijas skaidrojums, norādot, ka „dažreiz divdabja teiciena vietā var lietot atbilstošu apstākļa palīgteikumu un kāda

apstākļa palīgteikuma vietā savukārt – divdabja teicienu. Tad dod iespēju dažādi veidot teikumus kā runā, tā rakstos.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 304) Mācību saturā izmaiņas konstatētas 1958. gada mācību grāmatas izdevumā, kur citādi traktēta divdabja teiciena definīcija. 1952. gada mācību grāmatas izdevumā ir teikts, ja „teikumā divdabjis paplašināts ar kādu vārdu, kas no tā atkarīgs, tad šādu paplašinātu divdabi sauc par divdabja teicienu”. (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 301) 1958. gadā izdotajā mācību grāmatā definīcija ir izvērstāka: „Ja teikumā ar divdabi izteiktu apstākli paplašina kāds no šā divdabja atkarīgs vārds, tad rodas divdabja teiciens. Šādu apstākli var paplašināt arī vairāki no divdabja atkarīgi vārdi, ko savukārt var paskaidrot vēl citi vārdi.” (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 330) 50. gadu beigās I. Freidenfelds apskata divdabja teiciena iekļaušanu mācību saturā, pētot dažādu valodnieku uzskatus par to, kas ir divdabja teiciens, kā divdabja teiciens interpretējams un kā tas veidojams. I. Freidenfelds raksta nobeigumā secina: „Tradicionālie „divdabja teicieni”, kuru pamatā ir absolūtā datīva konstrukcijas, nav atzīstami ne par teikuma palīglocekļiem, ne arī par palīgteikumiem. Šādi teicieni veido īpašu sintaktisku kategoriju, kas arī īpaši izdalāma un nosauicama. Tālab būtu ieteicams terminu „divdabja teiciens” sintaksē attiecināt tikai uz absolūtā datīva tipa divdabja konstrukcijām.” (Freidenfelds 1959, 477)

No 1952. gada līdz 1959. gada mācību programmai pamatskolā divdabja teiciena sakarā aplūko tikai tā jēdzienu un pieturzīmju lietojumu. 1960. gadā mācību programmā tiek paplašināts mācību saturs par divdabja teicienu, formulējot šādus tematus: *Divdabja teiciens; Jēdziens par divdabja teicienu; Divdabja teicieni ar laika, veida, cēloņa un nolūka apstākļu nozīmi; Pieturas zīmes teikumos, kuros ir divdabja teicieni; Divdabja teiciens teikuma sākumā, starp teikuma vārdiem un teikuma beigās; Divdabja teiciens teikumā aiz saikļa vai pakārtojamā vārda* (Programa 1960, 15). Mācību grāmatā, kas iznāk 1963. gadā, ievērots programmā noteiktais vielas izklāsts. Ir vienkāršota divdabja teiciena definīcija: „Ja teikumā divdabi, kas ir atkarīgs no darbības vārda, paskaidro kāds no šā divdabja atkarīgs vārds, tad rodas divdabja teiciens.” (Grabis, Niedra Zirne 1963, 302) Kā redzams, nav vairs definīcijā atsaukšanās uz apstākli, kas izteikts ar divdabi, lai gan teorētiskajā aprakstā saglabātas visu divdabja teiciena nozīmju grupas. Secināms, ka saturiskā ziņā 1963. gada mācību grāmatas izdevums (Grabis, Niedra, Zirne 1963) ne ar būtisku neatšķiras no 1959. gada mācību grāmatas izdevuma (Grabis, Ārensone, Niedra 1959), lai gan izmaiņas, ko nosaka programmā formulētais mācību saturs, ir ievērojamas. Jāņem vērā, ka mācību satura apjoms par divdabja teicienu 60. gadu sākumā atšķiras pamatskolas un vidusskolas kursā. Pamatskolas mācību grāmatā nav norādīts, kas neietilpst divdabja teicienā, kā tas darīts vidusskolas mācību grāmatā (Freidenfelds u. c. 1962, 228; 1969, 266). No pamatskolas mācību satura atšķirīga arī definīcija: „Ja no divdabja, kas teikumā lietots par apstākli vai par dubultlocekli, ir vienpusīgi

atkarīgs viens vai vairāki vārdi, rodas divdabja teiciens. Divdabja teiciens ir savrupināta vienība teikumā.” (Freidenfelds u. c. 1962, 228) Citētais 1962. gada izdevums gan nav mācību grāmata, bet palīglīdzeklis vidusskolu skolotājiem. Šī palīglīdzekļa izdošanu noteikuši būtiski apstākļi: izstrādātā mācību grāmata bijusi par plašu, lai to izmantotu darbam vidusskolā, tāpēc recenzenti ieteikuši to pārstrādāt par palīglīdzekli vidusskolu skolotājiem (LVA 700, 626), bet nedaudz pārstrādātā un saturiski atslogotā grāmata vidusskolām izdota 1963. gadā.

1970. gada mācību programmā mācību saturs par divdabja teicienu tiek papildināts ar šādiem tematiem: *Divdabja teiciena veidi: a) divdabja teiciens ar savrupinātas apstākļa grupas nozīmi, b) divdabja teicieni ar savrupinātas dubultlocekļu grupas nozīmi, c) patstāvīgā (absolūtā) datīva teicieni, d) divdabja teicieni, kuru pamatā ar divdabi izteikta saitiņa; Divdabja teicienu analīze teikumā* (Programmu krājums 1970, 229). Jaunajā mācību grāmatā, kas izdota 1974. gadā, realizēti mācību programmas uzdevumi. Ir panākta mācību materiāla saskaņotība ar vidusskolas kursu definīcijas un mācību satura ziņā: pamatskolas kursā skolēni tiek iepazīstināti ar divdabja teiciena izveides nosacījumiem, pirmoreiz pamatskolā pieminēts savrupinātas dubultlocekļa grupas jēdziens, kā arī uzsvērts, ka divdabja teiciena pamatā var būt saitiņas nozīmē lietots daļēji lokāmais vai lokāmais divdabis, kas kopā ar kādu patstāvīgu vārdu veido dubultlocekli (Blinkena u. c. 1974a, 107–113). Pirmo reizi pamatskolas mācību saturā iekļautas plašākas obligāti savrupināmas grupas, kuru pamatā ir divdabis, kas līdz tam tika aplūkotas tikai vidusskolā.

Mācību saturā par divdabja teicienu nenotiek izmaiņas līdz 1989. gada mācību grāmatas izdevumam (Lāce, Koluža, Megi 1989, 75–78), kurā divdabja teiciena apguves sakarā vairs netiek lietots termins *dubultloceklis*, kā arī netiek norādīta tāda divdabja teiciena izveide, kura pamatā ir darbības vārds saitiņas nozīmē. Lai arī ir aplūkota divdabja teiciena izveide un nosacījumi, kad veidojas vai neveidojas divdabja teiciens, tik sīki kā iepriekšējās mācību grāmatas izdevumos nav skatīti pareizrakstības likumi.

Secināms, ka mācību saturs par divdabja teicienu visplašākais kļūst 1974. gada mācību grāmatas izdevumā pamatskolai, kurā skolēni vispusīgi tiek iepazīstināti ar divdabja teiciena izveides gramatiskajiem un stilistiskajiem nosacījumiem. 1989. gada mācību grāmatas izdevumā tikai konstatētas būtiskākās divdabja teiciena pazīmes un norādīti svarīgākie interpunkcijas likumi. Mēģinot atslogot mācību saturu, ir jāuzmanās, vai mācību saturs nezaudē kādas būtiskas nianšes, kas var iespaidot skolēnu rakstītprasmi vēlākajā izglītības posmā, jo viens no valodas mācības galvenajiem uzdevumiem pamatskolā ir iemācīt valodas pamatus, resp., lietot pieturzīmes teikumos ar divdabja teicienu, kas latviešu valodā ir viena no visplašāk izplatītajām sintaktiskajām konstrukcijām.

Uzruna un uzrunas grupa

30. gadu mācību saturā par uzrunu saukts vārds vokatīvā, ar ko uzrunāta kāda persona vai priekšmets; tāpat šajā laikā raksturots arī uzrunas grupas jēdziens (Ramāns 1937, 102–103). 40. gadu mācību programmās mācību saturs par uzrunu nav plaši izklāstīts: vien nosaukts termins/temats *uzruna*. Mācību saturā par uzrunu 40. gados nav lielu izmaiņu, salīdzinot ar 30. gadiem. 40. gados mācību saturā iekļauti interpunkcijas likumi, kas nosaka, ka no uzrunas neatdala izsauksmes vārdus, piemēram, *Vai meitiņas, vai māsiņas,/Godājiēt arājiņu!* (Tirzmala, Deglava 1950, 144).

50. un 60. gados mācību saturā par uzrunu teorētiskajā izklāstā saglabāta tāda pati uzrunas un uzrunas grupas izpratne. Precizēta uzrunas konstrukcija, kurā ir 2. personas vietniekvārdi: vietniekvārdi *tu, jūs* iekļaujami uzrunas sastāvā, ja tie pastiprina uzrunu un ja šīs formas nav teikuma priekšmeti, piemēram, *Lai slava tev, tu drošā pilsēta,/Un tavai darba tautai cildenai!* (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 255). Precizēts ir izsauksmes vārdu nošķīrums no uzrunas: izsauksmes vārdi, kas izsaka jūtas, no uzrunas netiek atdalīti, piemēram, *Ai Dzimtene mīlā, ar tevi mēs augām* [...], bet tie izsauksmes vārdi, kas pievērš kaut kam uzmanību, tiek atdalīti ar komatu no uzrunas, piemēram, *Re, Gunar, kur nāk jaunais trolejbuss!* (Grabis, Niedra, Ārensone 1952, 255).

Aplūkojot uzrunas konstrukcijas atdalīšanu no izsauksmes vārdiem vēsturiskā skatījumā, A. Blinkena monogrāfijā „Latviešu interpunkcija” secina, ka „argumentācijai par pauzes trūkumu starp izsauksmes vārdu un sekojošo teikuma vārdu nav īsti pamata” (Blinkena 1969, 324), tāpēc arī jūtu izsauksmes vārdi atdalāmi ar komatu no uzrunas. Mācību saturā pamatskolā šis nosacījums iekļauts 70. gadu vidū līdz ar mācību grāmatu „Latviešu valoda 7.–9. klasei” (Blinkena u. c. 1974a). Tur noteikts, ka visi izsauksmes vārdi nošķirami no uzrunas konstrukcijas, neņemot vērā izsauksmes vārdu semantisko grupu. Šis gadījums skaidri norāda, ka 1969. gadā izdotā A. Blinkenas monogrāfija ietekmē mācību saturu par uzrunas atdalīšanu no pārējā teikuma. Tādējādi var secināt, ka lingvistiskie pētījumi ietekmē mācību saturu, protams, A. Blinkena kā viena no mācību grāmatas autorēm var ātrāk iekļaut sava pētījuma rezultātus mācību grāmatā.

Pamatskolas mācību saturā 70. gados tiek iekļauts termins *uzrunas teikums*; vidusskolas mācību saturā uzrunas teikums aplūkots jau 60. gadu sākumā (Freidenfelds u. c. 1963, 285). Uzrunas teikums raksturots kā reti lietota konstrukcija, piemēram, *Mīlā, mīlā zelta māmiņa! Māmiņ, māmuli!* (Blinkena u. c. 1974a, 149). Uzrunas teikums aplūkots „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II daļā (Mllvg II 1962, 581), kur sniegta arī

paplašināta uzrunas izpratne: uzruna teikumā nav izolēta sintaktiska parādība, tai ir savs īpatnējs saistījums gan ar atsevišķu vārdu, gan ar teikuma daļu vai visu teikumu.

80. gadu beigās uzrunas teikuma jēdziens vairs pamatskolas mācību saturā nav konstatēts. Secināms, ka mācību saturs par uzrunu mainījies maz: izmaiņas skārušas interpunkcijas traktējumu, no jauna mācību saturā iekļauts uzrunas teikums, kas sastopams vien viena autoru kolektīva mācību grāmatās (Blinkena u. c. 1974a u. c.). Pamatskolas mācību saturā 80. gadu beigās runāts tikai par uzrunu, uzrunas grupu, kā arī skaidrots pieturzīmju lietojums (Koluža, Lāce, Megi 1989, 84–87).

Personas runas vai domu attēlojums rakstos

Personas runas vai domu attēlojums valodā pamatskolas mācību saturā iekļauts visā pētāmajā laika periodā. Mācību saturs pakāpeniski tiek paplašināts: *tiešā runa* → *tiešā runa* un *netiešā runa* → *tiešā runa*, *netiešā runa*, *noģiedamā runa*, *citāts*. Jāatzīmē, ka līdz 70. gadiem noģiedamā runa ir iekļauta vidusskolas mācību saturā, bet, sākot ar 1974. gada mācību grāmatas izdevumu (Blinkena u. c. 1974a), noģiedamā runa ir gan vidusskolas, gan pamatskolas mācību saturā.

Mācību saturā 30. un 40. gados lietots termins *atkārtots teikums* (tiešā runa), kā arī uzsvērtā tiešās runas teikuma līdzība ar papildinātāja palīgteikumu (Ramāns 1937, 127; Tirzmaļa, Deglava 1945, 162; 1950, 170). Šajā laika posmā aplūkota tiešās runas uzbūve, raksturots pieturzīmju lietojums. 50. gados un visā turpmākajā pētāmajā laika periodā pamatskolas mācību saturā lietots termins *tiešā runa*, un temata teorētiskajā izklāstā iekļauta informācija par tiešo un netiešo runu, skaidrots pieturzīmju lietojums, saistot to ar piebildes novietojumu. Vidusskolas mācību saturā tiek aplūkota tiešā runa, netiešā runa un noģiedamā runa (Jankevics 1954b, 209–226).

Pamatskolas mācību saturā jēdziens par noģiedamo runu iekļauts 1970. gada mācību programmā (Programmu krājums 1970, 234), un tā līdzās tiešās runas un netiešās runas aprakstam iekļauta mācību grāmatā 7.–9. klasei (Blinkena u. c. 1974a, 252–260). Tāpat noģiedamā runa ietverta mācību saturā pamatskolai 80. gadu beigās (Koluža, Lāce, Megi 1989, 264). Mācību saturā noģiedamās runas jēdziena apguvei atvēlēta viena mācību stunda, kas ļauj izdarīt secinājumu, ka skolēni vien iepazīstināti ar šādas konstrukcijas esamību. Salīdzinot gan vidusskolas, gan pamatskolas mācību saturā iekļauto noģiedamās runas teorētisko izklāstu, jāsecina, ka tas ir gandrīz identisks: pamatskolas kursā tiek dots skaidrojums, ka noģiedamā runa ir tiešs norādījums uz kādas personas runu vai domām, to satura izklāstījumu; akcentēts 3. personas formas lietojums, kā arī atgādināts, ka noģiedamo runu neatdala ar īpašām pieturzīmēm; uzmanība pievērsta partikulai *sak* kā noģiedamās runas

struktūras veidotājam (Blinkena u. c. 1974a, 260; līdzīgi arī Freidenfelds u. c. 1963, 367). „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” dots plašāks noģiedamās runas apraksts, uzmanību pievēršot dažādiem sintaktiskajiem līdzekļiem tās izteikšanā (Mllvg II 1962, 907–912); uzskatāms, ka skolas mācību saturā par noģiedamo runu iekļauts tikai jēdzienisko zināšanu minimums. A. Blinkena noģiedamās runas sakarā iesaka terminu *noģiedamā tiešā runa*, kas precīzāk atklāj konstrukcijas būtību (Blinkena 1969, 309), taču skolas mācību saturā šis ieteiktais termins netiek ieviests.

Novitāte pamatskolas mācību saturā ir citāta iekļāvums tematā par tiešo runu, kas traktēts kā tiešās runas paveids (Blinkena u. c. 1974a, 256). Tiek apskatīti divi citāta iesaistīšanas gadījumi un pieturzīmju lietojums. 80. gadu beigās mācību saturā citāts vairs netiek skaidrots kā tiešās runas paveids. Skaidrojumā teikts, ka „citāts ir izvilkums no kādas personas runas vai rakstveida teksta. Rakstos citātu vienmēr liek pēdīnās.” (Koluža, Lāce, Megi 1989, 258) Iespējams, ka pamatskolas mācību saturā citāts kā tiešās runas paveids iekļauts monogrāfijas „Latviešu interpunkcija” ietekmē, jo šāds tiešās runas paveids minēts šajā pētījumā (Blinkena 1969, 302–305); līdzīgs izklāsts ir arī mācību grāmatā. Protams, citāta rakstības apguvei ir arī praktisks mērķis: sacerējumu (domrakstu) rakstot, nepieciešams pamatot domu ar citātiem.

7.3. Salikta teikuma sintakse

Mācību saturs par saliktu teikumu pamatskolā apgūstams visā promocijas darbā apskatītajā laika periodā. Raksturojot salikta teikuma izpētes vēsturi, Dz. Barbare secina, ka salikts teikums mācību saturā aplūkots, sākot ar skolu gramatikām, kas izdotas kopš 19. gadsimta otrās puses (Барбаре 1962, 3–4). Salikta teikuma izpētes rezultāti iekļauti „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II daļā (Mllvg II 1962, 587–884). Problemātiska reizēm ir salikta teikuma robežu noteikšana, jo ne vienmēr daļa izsaka pabeigtas domas (Mllvg II 1962, 596). Salikta teikuma robežu problemātikai pievērsies arī J. Kārklīšs, izsakot domu, ka izteicējs nav vienīgais predikatīvās vienības noteikšanas kritērijs salikta teikuma sastāvā un ka salikta teikuma struktūrai raksturīgas vismaz divas vienkāršā teikuma pozīcijas (Kārklīšs 1967, 193–221).

30. gadu beigās salikta teikuma apzīmēšanai lietots termins *teikumu saistījums* (Ramāns 1937, 109). 40. gados salikti teikumi saukti, lietojot terminu *teikumu sakopojumi*, kas savukārt iedalīti sakārtotu un pakārtotu teikumu sakopojumos (Tirzmalā, Deglava 1945, 149–152). Vidusskolas mācību saturā 40. gados termins *salikti teikumi* lietots kā absolūtais sinonīms terminam *vairāku teikumu sakopojums* (LVG 1945, 219), lai gan mācību satura

izklāstā biežāk lietoti termini *neatkarīgu teikumu sakopojums* un *atkarīgu teikumu sakopojums* (LVG 1945, 220). 50. gadu beigās pamatskolas mācību saturā tiek runāts par trim salikta teikuma veidiem: saliktu sakārtotu, saliktu pakārtotu un jauktu saliktu teikumu. Par jaukta tipa saliktiem teikumiem vidusskolas mācību saturā runāts 50. gadu sākumā (Jankevics 1954b, 169), bet pirmsākumi jaukta salikta teikuma klasifikācijai vidusskolas kursā meklējami M. Alksņa un O. Vilāna „Latviešu valodas gramatikā”, kur aplūkoti teikumu sakopojumi ar vairākiem virsteikumiem un palīgteikumiem (Alksnis, Vilāns 1948, 209), bet detalizēta mācību satura izklāsta nav.

Salikts sakārtots teikums

Sakārtotu teikumu sakopojumu (salikts sakārtots teikums) raksturojumā pamatskolas mācību saturā 30. un 40. gados ir līdzīga pieeja: uzmanība pievērsta attieksmēm starp teikuma daļām, tādējādi iedalot sakārtotu teikumu sakopojumu (1) vienojamo teikumu, (2) pretstata teikumu, (3) šķiramo teikumu un (4) nodibināmo teikumu sakopojumos (Ramāns 1937, 110–113; arī Tīrzmala, Deglava 1945, 150–152). Attieksmes starp teikuma daļām nosaka sakārtojuma saikļi; norādīts, ka starp daļām iespējams arī bezsaikļu saistījums.

Pamatskolas mācību saturā 50. un 60. gados nav skatītas jēdzieniskās attieksmes starp salikta sakārtota teikuma daļām. 50. gadu sākumā salikts sakārtots teikums definēts atšķirīgi nekā 50. gadu beigās un 60. gados: par saliktu sakārtotu uzlūko tādu teikumu, kurā apvienotie vienkāršie teikumi ir cits no cita neatkarīgi (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 277); salikts sakārtots teikums ir salikts teikums, kura daļas ir cita no citas neatkarīgas (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 299; Grabis, Niedra, Zirne 1963, 328). Mācību satura izklāstā 50. un 60. gados uzmanība galvenokārt pievērsta pieturzīmju lietojumam starp salikta sakārtota teikuma daļām.

Salikta sakārtota teikuma mācību saturs plašāku izvērsumu gūst 70. gados, kad no jauna pamatskolā salikts sakārtots teikums tiek iedalīts grupās pēc saistījuma starp daļām: vienojuma, pretstata vai šķiruma sakaru teikumi (Blinkena u. c. 1974a, 168). Jauna ir salikta sakārtota teikuma definīcija: „Salikts sakārtots teikums ir tāds salikts teikums, starp kura daļām ir sakārtojuma gramatiskā attieksme.” (Blinkena u. c. 1974a, 167) Skolēniem ir jāapgūst plašāks interpunkcijas likumu apjoms, uz ko norāda arī atgādne skolotājiem, ka būtu jāizmanto A. Blinkenas monogrāfija „Latviešu interpunkcija” (Blinkena u. c. 1974b, 108); skolēniem jāapgūst arī salikta sakārtota teikuma iedalījums pēc paplašinājuma pakāpes.

80. gadu beigās mācību saturā jēdzieniskās attieksmes starp salikta sakārtota teikuma daļām vairs netiek skatītas, tādējādi atslogojot mācību saturu no teorētiskās informācijas pārblīvētības. Samērā plaši skaidrots pieturzīmju lietojums, kas skolēniem noder praktiski. Iespējams, ka saliktu sakārtotu teikumu iedalījums pēc jēdzieniskajām attieksmēm starp

teikuma daļām būtu apgūstams vidusskolas kursā, jo stilistikas apgūvē šīs zināšanas ir nepieciešamas.

Salikts pakārtots teikums

Salikta pakārtota teikuma mācību satura apgūvē lielākās izmaiņas skar palīgteikumu klasifikāciju – tā tiek pakāpeniski papildināta. Gan 30., gan 40. gadu mācību saturā par palīgteikumu veidiem skatīti apzīmētāja, teikuma priekšmeta, papildinātāja, dažādu apstākļu (vietas, laika, kārtas, cēloņa, nolūka, pieļāvības, nosacījuma) palīgteikumi (Ramāns 1937, 114–127; Tīrzmala, Deglava 1945, 153–160). 1945. un 1947. gada mācību grāmatas izdevumā palīgteikumu apskatā iekļauts arī divdabja teiciens (Tīrzmala, Deglava 1945, 1960; 1947, 142–143) (sk. iepriekš 7.2. apakšnodaļu).

50. gadu mācību saturā tiek paplašināts teorētisko zināšanu apjoms: tiek norādīts, ka apzīmētāja palīgteikums atrodas aiz tā teikuma locekļa, ko tas paskaidro (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 284), bet palīgteikumu iedalījums palicis nemainīgs. 50. gados vien vērojama salikta pakārtota teikuma definīcijas precizēšana. 1952. gada mācību grāmatas izdevumā par saliktu pakārtotu teikumu saukts tāds teikums, kurā viens teikums ir neatkarīgs, bet otrs ir no tā atkarīgs un to paskaidro tuvāk (Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 280). 1959. gadā definīcijā precizēts, ka līdzās vienai neatkarīgai daļai var būt vairākas atkarīgas daļas (Grabis, Ārensone, Niedra 1959, 302). 60. gados mācību saturā arī nav nekādu izmaiņu salikta pakārtota teikuma traktējumā, vienīgi 1962. gada mācību programmā iekļauts temats par tieši un pakāpeniski pakārtotiem palīgteikumiem (Programa 1962, 19–20), kā arī mācību saturā iekļauts mēra apstākļa palīgteikums.

Mācību satura apjoms par saliktu pakārtotu teikumu tiek paplašināts 1970. gada mācību programmā (Programmu krājums 1970), bet mācību līdzeklī programmas prasības realizētas 1974. gadā (Blinkena u. c. 1974a). Mācību saturā tiek iekļauti termini *relatīvs palīgteikums* un *izteicēja palīgteikums*. Izteicēja palīgteikums jau 60. gados apskatīts vidusskolas mācību saturā (Freidenfelds u. c. 1963, 326), bet relatīvs palīgteikums pat vidusskolas kursā nav aplūkots (tiek runāts par relatīvu pakārtojumu, bet termins *relatīvs palīgteikums* nav lietots (Freidenfelds u. c. 1963, 336–337). Kā jau iepriekš teikts, pamatskolas mācību programmas prasības salikta pakārtota teikuma apgūvē ir paplašinātas, salīdzinot ar 60. gadiem

Mācību saturs 70. un 80. gados netiek mainīts, mainās vien formulējumi mācību programmās, bet tie ir ar precizējošu nozīmi. 70. gadu mācību saturā nav izmaiņu salikta pakārtota teikuma jēdziena skaidrojumā, salīdzinot ar 60. gadiem (Grabis, Niedra, Zirne 1963,

332; Blinkena u. c. 1974a, 179). 70. gados tiek akcentēta pakārtojuma vārdu sintaktiskā spēja būt vai nebūt par teikuma locekli (Blinkena u. c. 1974a, 181).

Palīgteikumu tipoloģiju pētījusi M. Briģe (Бриге 1964). Viņa aplūko arī salikta pakārtota teikuma pētniecības vēsturi, secinot, ka latviešu valodniecībā šī tēma plašāk pētīta tikai pēc Otrā pasaules kara, kad „padomju valodniecības, īpaši krievu, ietekmē sākās valodniecības disciplīnu diferenciacija” (Бриге 1964, 3). Tiek atzīts, ka saliktu pakārtotu teikumu pirmais aplūkojis K. Mīlenbahs monogrāfijā „Teikums”, kā arī secināts, ka līdz pat 1954. gadam tiek ievērots J. Endzelīna un K. Mīlenbaha ieteiktais palīgteikumu dalījums desmit veidos pēc nozīmes (Бриге 1964, 3). Ja kopš 1954. gada (Jankevics 1954b) apskata vienpadsmit palīgteikuma veidus, tad 70. gados teorētiskās ziņas jau sniegtas par sešpadsmit palīgteikumu veidiem („Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II sējumā ir minēti piecpadsmit palīgteikumu veidi, jo nav skatīti relatīvie palīgteikumi) (sk. 26. tabulu).

26. tabula

Palīgteikumu iedalījums pēc nozīmes pamatskolas mācību saturā 20. gadsimta 50.–70. gados

Grabis, Ārensone, Niedra 1952, 295.–296. lpp.	Grabis, Niedra, Zirne 1963, 352.–354. lpp.	Aina Blinkena u. c. 1974a, 216.–217. lpp.
Teikuma priekšmeta	Teikuma priekšmeta	Teikuma priekšmeta
		Izteicēja
Apzīmētāja	Apzīmētāja	Apzīmētāja
Papildinātāja	Papildinātāja	Papildinātāja
Vietas apstākļa	Vietas apstākļa	Vietas apstākļa
Laika apstākļa	Laika apstākļa	Laika apstākļa
Veida apstākļa	Veida apstākļa	Veida apstākļa
Cēloņa apstākļa	Cēloņa apstākļa	Cēloņa apstākļa
	Mēra apstākļa	Mēra apstākļa
Nolūka apstākļa	Nolūka apstākļa	Nolūka apstākļa
Nosacījuma palīgteikums	Nosacījuma palīgteikums	Nosacījuma palīgteikums
Pieļāvuma palīgteikums	Pieļāvuma palīgteikums	Pieļāvuma palīgteikums
		Seku palīgteikums
		Salīdzinājuma palīgteikums
		Pamatojuma palīgteikums
		Relatīvie palīgteikums

Pārskata tabulu mācību grāmatā (Blinkena u. c. 1974a) par palīgteikumu iedalījumu pēc nozīmes izstrādājusi M. Moze – autore, kas rakstījusi nodaļu par saliktu teikumu (Beitiņa 2009, 187–188). Par to, ka M. Mozes pētījuma rezultāti iekļauti mācību saturā, liecina arī atsauce disertācijas autoreferātā (Moze 1978, 23).

Pētot jautājumu par izteicēja palīgteikuma iekļāvumu pamatskolas mācību saturā, jānorāda, ka izteicēja palīgteikums (termins nav lietots) minēts jau Stērstu Andreja „Latviešu valodas mācībā”, kur apgalvots, ka palīgteikums „pieder pie virsteikuma kā predikāts”, piemēram, *Es biju tas, kas tevi glāba*. (Stērste 1880, 6). Vēlāk izteicēja palīgteikuma apraksts

iekļauts vidusskolas kursā 50. un 60. gados (Jankevics 1954b, 171–172; Gailums, Vilāns 1961, 127–128), kā arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II daļā (Mllvg II 1962, 668–670). Vidusskolas mācību saturā izteicēja palīgteikums gan iekļauts, gan ņemts ārā (Brīģe 1967, 164–165). Acīmredzot pamatskolas kursā izteicēja palīgteikums 70. gados iekļauts, lai jau pamatskolā skolēni apgūtu visus palīgteikumu veidus (izņemot pielikuma palīgteikumu, par kuru pamatskolas kursā tā arī netiek runāts). Palīgteikumu veidi, kas iekļauti pamatskolas mācību saturā, sīkāk skatīti jau iepriekš minētajās mācību grāmatās vidusskolai, kā arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” II daļā.

Jauns pamatskolas mācību saturā ir relatīvo palīgteikumu iekļāvums, par kuriem teikts, ka „relatīvie palīgteikumi ir palīgteikumi, kas palīgteikumus atgādina tikai pēc formas. Izsacītā doma nemainās, ja salikto pakārtoto teikumu pārveido par saliktu sakārtotu teikumu.” (Blinkena u. c. 1974a, 213) Sniegts relatīvo palīgteikumu raksturojums: attiecas uz visu virsteikuma saturu, neatbild uz jautājumiem, nostājas aiz tās teikuma daļas, uz kuru attiecas. Nav pozitīvi vērtējams dažādu terminu lietojums, jo programmā ir minēti *relatīvi palīgteikumi* (Programmu krājums 1970, 233), bet mācību grāmatā – relatīvie palīgteikumi (Blinkena u. c. 1974a, 213). Kā jau teikts, vidusskolas mācību saturā ir runāts par relatīvo pakārtojumu, bet kā atsevišķs palīgteikuma veids tas nav definēts (Freidenfelds u. c. 1963, 336–337); norādīts, ka relatīvais pakārtojums teikuma uzbūvi bieži vien dara stilistiski neveiklu, tāpēc tas izmantojams reti.

Metodiskus ieteikumus skolotājiem, kā mācāmi atsevišķi palīgteikumu veidi, pamatojot arī salikta pakārtota teikuma apguves nepieciešamību, vairākos rakstos sniedz M. Brīģe. Raksturojot teikuma priekšmeta palīgteikuma mācīšanu, tiek sniegtas ziņas par teikuma priekšmeta traktējumu dažādās latviešu valodas mācību grāmatās, kā arī piedāvāti metodiskie ceļi, kā labāk skolēniem iemācīt teikuma priekšmeta palīgteikumu (Brīģe 1963, 187–215). Līdzīgi izklāstīti arī papildinātāja un apzīmētāja palīgteikuma apguves principi (Brīģe 1976, 68–94).

Salikta pakārtota teikuma mācību satura apjoms nemainās līdz 80. gadu beigām, kad mācību saturā vairs nav iekļauts relatīvais palīgteikums un salīdzinājuma palīgteikums (Koluža, Lāce, Megi 1989).

Jaukts salikts teikums

Jaukts salikts teikums kā īpašs saliktu teikumu tips pirmo reizi minēts M. Alkšņa un O. Vilāna mācību grāmatā vidusskolai (Alksnis, Vilāns 1948, 209; Бapбape 1962, 4–5), un tas mācību saturā aplūkots tematā *Teikumu sakopojumi ar vairākiem virsteikumiem un palīgteikumiem*. Teorētisko pamatu jaukta salikta teikuma mācību satura izveidei sniedz

Dz. Barbares disertācija (Barbare 1962), kā arī „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika” (Mllvg II 1962, 829–878). Mācību saturā jaukts salikts teikums pamatskolā iekļauts 1960. gada programmā (Programa 1960, 16) – aplūkots jaukta salikta teikuma jēdziens un jaukta salikta teikuma analīze. Mācību grāmatā pamatskolai jaukts salikts teikums iekļauts 1958. gadā (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 328–329). Tiek skaidrots, ka jauktā saliktā teikumā ir divas vai vairākas neatkarīgas teikuma daļas un viens palīgteikums vai arī divi vai vairāki palīgteikumi; aplūkots interpunkcijas gadījums, kad komatu neliek *un* priekšā, ja viens un tas pats palīgteikums reizē paskaidro divas neatkarīgas teikuma daļas (Grabis, Ārensone, Niedra 1958, 328).

Mācību saturs par jauktu saliktu teikumu tiek paplašināts 1970. gada mācību programmā; mācību grāmatā tiek piedāvāti šādi temati: *Teikuma daļu saistīšanas līdzekļi; Virsteikumi un tādas neatkarīgas teikuma daļas, kurām palīgteikumi nav pakārtoti; Palīgteikumi, kas vienlaikus pakārtoti vairākiem virsteikumiem*, kā arī *Pieturzīmes jauktā saliktā teikumā*. 70. gados mācību saturā (Blinkena u. c. 1974a, 241–249) papildus tiek runāts par salikta teikuma daļām, kas veido jēdzieniskas grupas, izvērstāks kļūvis pieturzīmju lietojuma skaidrojums jauktā saliktā teikumā. Tiek runāts arī par periodu kā plaša apjoma saliktu teikumu ar īpatnēji sagrupētām teikuma daļām, tomēr, salīdzinot ar perioda izpratni mācību saturā 50. gados, jaukta salikta teikuma jēdziens no perioda ir šķirts. 80. gadu beigās mācību satura izklāsts vienkāršots (Koluža, Lāce, Megi 1989, 233).

Sintakses mācību saturs pamatskolā izklāstīts kā sistemātisks zinātnisks kurss, kuru apgūstot skolēni gūst zināšanas visos sintakses līmeņos, izņemot teksta līmeni. Daži sintakses temati mācību saturā ienākuši kā tādi, kas nav bijuši pirms Otrā pasaules kara (vārdu savienojumu sintakse, savrupinājumi, jaukts salikts teikums). Secināms, ka strauji pieaug teorētisko zināšanu apjoms, kas apgūstams pamatskolas posmā, jo mācību saturā tiek iekļauti arvien jaunu pētījumu rezultāti. Tā kā ir nolemts gramatikas kursu apgūt jau pamatskolā, mācību saturs iegūst arvien zinātniskāku raksturu, kas nav piemērots katra skolēna uztveres īpatnībām. Ar sintakses mācību saturu cieši saistīta interpunkcijas apguve, kam pamatskolā pievērsta liela vērība: aplūkotas gandrīz visas latviešu valodas gramatikā sastopamās sintaktiskās konstrukcijas, to atdalīšanas iespējas. Sintakses kurss saistīts arī ar stilistiku, lai gan pamatskolas programma neparedz atsevišķu kursu. Aplūkoti tie sintaktisko konstrukciju lietošanas gadījumi, kas svarīgi saziņā: palīgteikumu pareizs novietojums, palīgteikumu lietošana, savrupinājumu nozīme, sinonīmisko konstrukciju lietojums u. c. 80. gadu beigās arī sintakses mācību saturs ir vienkāršots – tāpat, kā tas vērojams citās mācību satura sadaļās.

8. Raitas runas un rakstu mācības saturs

Raitas runas un rakstu mācība pamatskolas mācību saturā iekļauta 1970. gada mācību programmā, kur paredzēts mācību saturu apgūt no 4. klases līdz 8. klasei (Programmu krājums 1970, 215–216, 221–222, 225–226, 231, 235–236). Raitas runas un rakstu mācība pirms tam jau ir iekļauta vidusskolas mācību saturā, par ko rakstījusi D. Laiveniece, aplūkojot teksta sintakses un tekstveides mācību satura jautājumus latviešu valodas mācību līdzekļos 20. gs. 60.–80. gados (Laiveniece 2009, 98–111).

Par skolēnu valodas kultūras līmeni 50. gadu beigās, analizējot mācību programmu, uztraukumu izsaka E. Andersone, aicinot pārskatīt mazo stundu skaitu, kas atvēlēts mācību satura apguvei, jo gramatikas apguve vien nelīdz, ja skolēns praktiski nevar iepazīt labas valodas paraugus (LVA 700, 493c). Par nepieciešamību mācīt skolēniem pareizi izteikt domas kā rakstos, tā vārdos 60. gadu sākumā raksta arī H. Grase un I. Freidenfelds, uzsverot, ka „mācīšanas gaitā allaž šī dzīves un apgūstamā priekšmeta saikne jāakcentē gan ar stila izveidošanai domātiem vingrinājumiem, gan ar praktiskajā dzīvē noderīgu rakstu paraugu sastādīšanu. It visur gramatikas likumu izpausmi būtu ieteicams demonstrēt dažādu stilu valodas paraugos, lai skolēni iemācītos saskatīt „gramatiku ap sevi”: savos sacerējumos, mācību grāmatās, laikrakstos.” (Grase, Freidenfelds 1961, 2)

1970. gada latviešu valodas mācību programmas ievadā ir teikts, ka pirmajās 8 klasēs skolēniem jāapgūst galvenās radošo rakstu darbu un mutvārdu stāstījuma sagatavošanas un sacerēšanas iemaņas. Programmā uzsvērts, ka raitas runas un rakstu mācībai atvēlētajās stundās „nav domātas atstāstījumu, referātu, sacerējumu un citu rakstu darbu rakstīšanai, bet gan to sagatavošanas un uzrakstīšanas paņēmieni noskaidrošanai, kā arī attiecīgo rakstu darbu analīzei” (Programmu krājums 1970, 210). Tā latviešu valodas mācību saturā ir būtiska novitāte. Rakstu darbiem paredzētās stundas ir diferencētas katram mācību priekšmetam atsevišķi, t. i., valodas stundās rakstāmi tādi rakstu darbi, kas saistīti ar valodas mācību, – diktāti, kontroldiktāti, atstāstījumi un tādi sacerējumi, kam nav literāru tematu (Programmu krājums 1970, 210).

Mācību satura izkārtojumā vērojama noteikta sistēma, kādā veidā sakārtoti apgūstamie temati. No 4. klases līdz 6. klasei skolēni mācību saturu apgūst šādā secībā: *Temats; Tekstuālas atbildes; Plānošana; Atstāstījums; Sacerējums*; 7. klasē: *Plānošana; Tēzes; Atstāstījums; Sacerējums*; 8. klasē: *Referāts; Sacerējums*. Katrā klasē iepriekš apgūtās zināšanas tiek padziļinātas, tāpēc mācību saturs papildināts ar jauniem elementiem, lai pamatskolas kursā skolēni apgūtu prasmi plānot tekstu, noteikt tā tematu, temata sašaurinājumu vai paplašinājumu.

Atstāstījums tiek uzlūkots par starpposmu, lai apgūtu māku rakstīt sacerējumu, kas vērtējams pozitīvi no metodiskā viedokļa. Soli pa solim skolēni iepazīstas ar sacerējumu un tā tipiem, galvenajām īpatnībām, kas ievērojamas rakstīšanas procesā. Programmā uzmanība pievērsta arī runātpasmei, kas pa daļai ir līdzeklis, lai sagatavotos sacerējuma rakstīšanai, jo skolēniem mutvārdos jāprot organizēt stāstījumu gan kā vēstījumu, gan kā aprakstu, gan kā pārspriedumu.

Lielākas izmaiņas raitas runas un rakstu mācībā notiek 1983. gada mācību programmā. 4. klasē tiek ieviesti jauni temati: *Vārds, teikums, sakarīgs teksts; Mutvārdu un rakstveida atbildes uz jautājumiem par lasīto; Stāstījums*. Mācību saturs kļuvis plašāks (Programma 1983, 50–51), tiek arī norādīts apgūstamo prasību minimums 4. klasē: skolēniem jāraksta sacerējumi „par daiļliteratūru, sabiedriski politisko vai zinātnisko literatūru” (Programma 1983, 49) No jauna tiek ieviesta jaunrades darbu rakstīšana pēc skolotāja izvēles, piemēram,

- 4. klasē: literārā pasaka, dabas tēlojums;
- 5. klasē: literārā pasaka, tēlojums, literārs daiļdarbs vēstules formā;
- 6. klasē: fantastisks tēlojums, literāra darba anotācija;
- 7. klasē: feļetons, tēlojums, skice;
- 8. klasē: miniatūra.

Beidzot 8. klasi, skolēnam jāprot rakstīt jebkuru no mācītajiem rakstu darbu veidiem atbilstoši mācību programmai.

Raitas runas un rakstu mācības tematu iekļāvums pamatskolas mācību grāmatās 4.–6. klasei ir raksturots D. Laivenieces rakstā (Laiveniece 2009, 102–103), līdz ar to šajā pētījumā uzmanība pievērsta galvenokārt mācību saturam un tā attīstībai.

Pirmajos divos Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laure mācību grāmatas izdevumos 4., 5. un 6. klasei raitas runas un rakstu mācība iekļauta mācību grāmatās, ievērojot koncentrisko mācību satura izkārtojuma principu. 1971. gadā tiek izdots pielikums 4. klases latviešu valodas mācību grāmatai (Laure 1971), kurā aplūkoti četri raitas runas un rakstu mācības temati: *Temats; Plāns; Atstāstījums un Sacerējums*. Mācību saturs izkārtots tā, lai skolēni jauno vielu apgūtu meklējumu un analīzes ceļā, t. i., vispirms tiek piedāvāts iepazīties ar tekstu, pēc kura izlasīšanas skolēni atbild uz jautājumiem. Tikai pēc tam jāizlasa temata teorētiskais skaidrojums (Laure 1971, 4). Raitas runas un rakstu mācības saturs par katra temata izpratni mācību grāmatas pielikumā ir plašāks nekā programmā (Programmu krājums 1970, 215). Piemēram, tiek skaidrota arī apakštemata nozīme (Laure 1971, 7; Freidenfelde, Jansone, Laure 1974a, 180), kas nav atklāta programmas saturā. Plānošanas apguves procesā uzsvērts, ka teksts dalāms vairākās daļās un katru rindkopu sāk rakstīt ar jaunu atkāpi. Mācību grāmatā tiek skaidrots, ka „stāstiņa daļu nosaukumus jeb

apakšvirsrakstus sauc par plāna punktiem. Plāna punkti veido plānu.” (Laure 1971, 9) Praktiskie piemēri, norādot paraugā iespējamās plāna daļas, ir labs palīgs, lai saprastu plāna veidošanas principus, kas ir svarīgi, apgūstot pareizas tekstveides iemaņas. Mācību grāmatā aplūkots arī vienkāršā un saliktā plāna jēdziens, un skolēniem jāprot uzrakstīt tekstam gan vienkāršo, gan salikto plānu (Laure 1971, 12).

4. klases mācību programmā paredzēts, ka skolēni apgūst brīvo un tekstam tuvo atstāstījumu (Programmu krājums 1970, 216). Mācību grāmatā šāds atstāstījuma iedalījums nav lietots. Līdzīgi kā mācību satura izklāstā par tematu skolēni iepazīstas ar tekstu, pēc kura izlasīšanas jāizdomā jautājumi, kas saistīti ar izlasītā teksta saturu. Metodiskā apdare paredz, ka tikai pēc tam skolēni iepazīstināmi ar jēdziena „atstāstījums” skaidrojumu, apvienojot jauniegūtās zināšanas ar jau zināmo par plānošanu (Laure 1971, 15–16). Uzdevumi veidoti tā, lai skolēni attīstītu gan mutvārdu, gan rakstveida stāstījuma prasmes.

Sacerējuma mācības saturā 4. klasē jāapgūst šādi temati: *Literāru tēlu raksturošana mutvārdos ar zīmīgiem citātiem; Vēstījums vārdos un rakstos; Vēstījums pēc kolektīvi izveidota plāna, kā arī vēstījuma iedalījums rindkopās* (Programmu krājums 1970, 216). Mācību grāmatā ievietotais mācību saturs programmai atbilst daļēji, jo materiāls par literāra tēla raksturošanu nav dots. Skolēni iepazīstas ar vēstījumu, plāno to un raksta sacerējumu, kas atbilst vēstījuma kritērijiem. Iespējams, ar literāra tēla raksturošanu, izmantojot citātus, skolēni tiek iepazīstināti literatūras mācībā.

5. klases mācību grāmatā tiek padziļinātas zināšanas par tiem tematiem, kas tika jau aplūkoti 4. klasē. Jēdziena *temats* apguve tiek papildināta ar norādi, ka temats un virsraksts var būt gan vienādi, gan atšķirīgi. Mācību grāmatas izdevumos vērojamas tikai redakcionālas izmaiņas. 1. izdevumā temata definīcija šķirta no jaunā skaidrojuma par temata un virsraksta sakarību (Freidenfelde, Jansone, Laure 1972, 143), bet 2. izdevumā temata definīcija dota vienkopus ar virsraksta un temata saistības skaidrojumu (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976a, 143). Jaunums mācību saturā ir temata sašaurinājuma un paplašinājuma skaidrojums (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976a, 144), kas sacerējuma rakstīšanā ir ļoti būtisks elements un parasti rada vislielākās grūtības tekstveidē.

Kā jau teikts, 4. klasē skolēni ir apguvuši vienkāršā un saliktā plāna veidošanas pamatiemaņas; 5. klasē tiek noskaidrots, kā formulējami plāna punkti, kādi ir pamatnosacījumi pareiza plāna veidošanai. Uzdevumi veidoti tā, lai skolēns varētu izvērtēt dažādi veidotus plānus, meklēt tajos nepilnības, tādējādi attīstot praktisku pieredzi plāna punktu pareizā formulēšanā. Tiesa gan, netiek dotas nekādas norādes par to, kas nedrīkst būt plāna punktu formulējumos.

Atstāstījuma apgūvē 5. klasē izklāstīts mācību saturs par tekstam tuvo un brīvo atstāstījumu (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976a, 150), ko, pēc programmas skatoties, vajag apgūt jau 4. klasē. Skaidrots arī 5. klases mācību programmā iekļautais jēdziens *izlases atstāstījums* (Freidenfelde, Jansone, Laure 1976a, 150), ko skolēni var noskaidrot, izpildot mācību grāmatas 12. uzdevumu, t. i., izlasot stāstu, izveidojot tā plānu un pēc skolotāja norādījuma atstāstot vienu plāna punktu. Prasme veidot plānveidīgu atstāstījumu uzlūkojams par vienu no priekšnoteikumiem, lai labi sagatavotos domraksta (sacerējuma) rakstīšanai, tāpēc šis rakstu darbu veids būtu aktualizējams arī mūsdienu skolu praksē latviešu valodas mācībā.

Sacerējuma mācības apguve 5. klasē cieši saistīta ar darba plānošanu: skolēni apgūst hronoloģiskā un parciālā plāna veidošanas prasmes, kā arī apraksta veidošanas nosacījumus. Mācību satura izklāsta beigās dota norāde, ko var attiecināt uz stilistikas kursu, kas pamatskolas mācību programmā nav iekļauts: „Izsakot savas domas un jūtas, jāizraugās visvairāk piemērotie vārdi. Jāraugās, lai stāstījumā vieni un tie paši vārdi neatkārtotos. Nevajadzīgi vienu un to pašu vārdu atkārtojumi padara izteiksmi nabadzīgu un vientuļu.” (Freidenfelde, Jansone, Laure 1972, 160) Mācību grāmatā dots arī stilistiskas ievirzes uzdevums, kur skolēniem jāpapildina sacerējuma fragments, ievietojot piemērotus vārdus tā, lai tie neatkārtotos. Leksiski stilistiskie vingrinājumi pamatskolas mācību saturā tiek integrēti, balstoties uz A. Laure pētījumiem (Greitjāne 1956; Laure 1975; 1976). A. Laure iesaka „darbu pārkārtot pašos pamatos: atsevišķi praktiskās stilistikas un ar to saistītās rakstu valodas kultūras jautājumi būtu jāietver jau IV–VIII klašu latviešu valodas programmās; mācīšanās daudz plašāk jāīstieš darbs ar skolēnu leksiku, gramatiski stilistiski vingrinājumi un dažādi citi radoši rakstu darbi” (Laure 1976, 4).

6. klasē, padziļinot izpratni par tematu, paredzēts runāt par „satura izklāsta maiņu atkarībā no temata formulējuma” (Programmu krājums 1970, 225), tomēr mācību grāmatā šī jautājuma teorētiskā apskata nav, ir tikai iepriekš apgūto zināšanu kopsavilkums. Skolēniem jāvērtē, ko varētu rakstīt sacerējumā par piedāvātajiem tematiem, jāraksta sacerējuma plāns (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974b, 108–109).

Atstāstījuma mācības saturs paredzēts ne tikai rakstveida darbiem; skolēniem jāprot tekstu atstāstīt arī mutvārdos, ievērojot plānveidību, tātad zināmā mērā var runāt arī par runātpasmes attīstīšanu. Lai gan mācību programmas prasības lielākoties mācību grāmatā tiek īstenotas, tomēr programmā minētais pārsprieduma atstāstījums (Programmu krājums 1970, 225) mācību grāmatas saturā netiek atklāts, lai gan tam, protams, ir nozīme pārsprieduma rakstīšanas apgūvē sacerējuma mācībā. Mācoties par atstāstījumu, skolēni tiek iepazīstināti ar konspektīvo un paplašināto atstāstījumu. Konspektīvais atstāstījums sagatavo

skolēnus divu rakstu darbu veidu apguvei – konspektam un tēzēm. Paplašinātais atstāstījums mācību saturā saistīts ar kinoscenārija rakstīšanu, ar kura elementiem skolēni tiek iepazīstināti 6. klasē. Atstāstījuma mācību saturs līdz 6. klasei tiek izvērsts tā, ka skolēni iepazīst visus atstāstījuma veidus gan pēc teksta valodas izmantojuma, gan pēc teksta faktu izvēles (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974b, 116).

Sacerējumu mācībā 4.–6. klasē skolēni apgūst svarīgas prasmes: *informācijas vākšanu un sistematizēšanu, portreta sameklēšanu lasāmajā tekstā, apraksta un tēlojuma veidošanu*, kā arī *piemērotu citātu atrašanu* (Programmu krājums 1970, 225). Mācību saturā iekļauta arī pārsprieduma rakstīšanas apguve, kā arī savākto materiālu analīze un izmantošana savā sacerējumā. Stilistikas sakarā jāapgūst darbības laiku saskaņošanas nosacījumi, kā arī sinonīmu izmantošana valodas bagātināšanai. Mācību grāmatas saturā uzmanība vispirms pievērsta dažādiem plāna veidiem, analizējot dažādu gatavu plānu atbilstību vai nu vēstījuma, vai apraksta tipa sacerējumam. Mācību saturs par pārspriedumu cieši saistīts ar raksturojuma veidošanas prasmi, jo pārspriedumā bieži vien nepieciešams raksturot tēlus, notikumus. Blakus trim tradicionālajiem sacerējumu tiptiem – aprakstam, vēstījumam, pārspriedumam – A. Laure min arī ceturto – raksturojumu, kura uzdevums ir aprakstīt kādas personas ārējās pazīmes, vērtēt īpašības, kas atklājas šīs personas izturēšanās veidā un rīcībā (Laure 1975, 80). Gatavojoties sacerējuma, resp., pārsprieduma, rakstīšanai, skolēniem nepieciešams novērot un vērtēt gan cilvēku psihiskos procesus, gan psihiskos stāvokļus, gan psihiskās īpašības. Raksturojumu mācīšanā uzmanība pievēršama arī skolēnu uzskatu un pārliecības veidošanai, lai viņu apziņā veidotos skaidra jēdzienu izpratne (Laure 1975, 82–84). Par raksturojumu mācību saturā runāts arī 6. klases mācību grāmatā (Freidenfelde, Jansone, Laure 1974b, 123–124), kur dota raksturojuma definīcija un uzdevumu teksti, kuros raksturojami tēli.

Secināms, ka 4.–6. klases posmā skolēni apgūst visu sacerējumu veidu pamatus, kas vēlāk nepieciešami, lai rakstītu literāros domrakstus. Tie ir rakstu darbi, kas pētāmajā laika periodā ir viena no visvairāk izmantotajām pārbaudes formām. Mācību saturā iekļautie temati metodiski apdarināti tā, lai mācītu skolēniem analizēt un secināt. Mācību programmu un mācību grāmatu autori raitas runas un rakstu mācībā iekļāvuši arī būtiskus stilistikas un leksikoloģijas jautājumus, jo pamatskolas kursā 70. gados leksikoloģijas mācību saturā vēl nav.

Savdabīga ir situācija ar raitas runas un rakstu mācības iekļāvumu 4.–6. klasē 80. gados. Mācību programmās (Programma 1983, 25, 30–31, 38; 1985, 23, 31, 35; 1987, 71–78; 1988, 71–78; 1990, 18, 26, 36) joprojām ir paredzēts apgūt šos tematus, bet 80. gadu mācību

grāmatas izdevumos 4., 5. un 6. klasei (3. un 4. izdevumā) raitas runas un rakstu mācība vairs nav iekļauta.

Latvijas Valsts arhīva materiālos atrodama anotācija par metodiskās apdares „Raitas runas un rakstu mācība 4.–7. klasēs” prospektu, kas apstiprināts 1977. gada 15. jūnijā. Metodiskā apdare rekomendēta publicēšanai, lai nodrošinātu skolotājiem vajadzīgu palīglīdzekli raitas runas un rakstu mācīšanai (LVA 700, 1857). Metodiskajā materiālā iekļautie uzdevumi ir aprobēti Rīgas L. Paegles 1. vidusskolas (tagad Rīgas Valsts 1. ģimnāzija) pamatskolas klasēs laikā no 1971. gada līdz 1975. gadam (tajā laikā – kopš 1955. gada – tur strādā A. Laure).

Metodiskā apdare izveidota, ievērojot trīs aspektus:

- 1) sniegt skolēniem teorētisko zināšanu minimumu par galvenajiem saistītas runas izkopējiem rakstu darbiem (stāstījums, atstāstījums, sacerējums), kā arī par tiem rakstu darbiem, kas veido sacerējumu rakstīšanas iemaņas (plāni, citāti, tēzes u. c.);
- 2) atbilstoši skolēnu vecumam iespēju robežās attīstīt un pilnīgot viņu rakstiskās izteiksmes prasmi;
- 3) ar uzdevumu saturu un izpildes veidu veikt komunistiskās audzināšanas uzdevumus, sevišķi idejiski politiskā un estētiski ētiskā virzībā. (LVA 700, 1857)

Atbilstoši uzdevumiem iekļauti galveno uzdevumu tipi: (1) teksta novērošana un mērķtiecīga analīze; (2) teorētiski secinājumi un to iegaumēšanas uzdevumi; (3) teksta apdare un veidošana. Metodiskajā apdarē ir ietverti ne vien uzdevumi, bet arī to izpildes paraugi.

Iepriekš aplūkotajās mācību grāmatās raitas runas un rakstu mācības saturs izklāstīts 4., 5. un 6. klasē. Prospektā minēta arī 7. klase, kur paredzēts teorētiskās zināšanas nostiprināt, sagatavojot skolēnus 8. klasei, kur jāraksta literārie un brīvie sacerējumi. Iespējams, ka izdošanai plānotā atsevišķā mācību līdzekļa dēļ Z. Freidenfeldes, L. Jansones un A. Laures mācību grāmatas 3. un 4. izdevumā tēma „Raitas runas un rakstu mācība” vairs nav ievietota, tomēr starp izdotajiem mācību līdzekļiem 70. gadu beigās A. Laures sarakstītā „Raitas runas un rakstu mācība 4.–7. klasēs” nav atrodama.

70.–80. gados raitas runas un rakstu mācības kurss mācīts arī 7. un 8. klasē (Blinkena u. c. 1974a, 311–329). Tiek padziļinātas zināšanas par plāna veidošanu, kas paredzēts gan mutvārdu runai, gan sacerējumiem. Aplūkots sacerējumu iedalījums, padziļinot 4.–6. klasē apgūtās zināšanas. Mācību saturā tiek iekļauts mācību saturs par tēžu veidošanu: raksturots tēzes jēdziens un tēžu forma. Pārskata veidā skolēni uzzina, kas ir recenzija, referāts un konspekts. Raitas runas un rakstu mācībā iekļauti arī lietišķie raksti, kur aplūkota tikai autobiogrāfija un iesniegums. Jauns temats mācību saturā ir temats *Loģiskās pauzes un akcents*, kur izklāstīts par akcenta un pauzes lomu runā.

Raitas runas un rakstu mācība ir viena no tām pamatskolas mācību satura daļām, kam ir liela praktiska nozīme skolēnu runas un rakstu prasmes attīstīšanā. Uzsvars gan tiek likts uz mācību tekstu – atstāstījuma un sacerējuma – rakstīšanas apguvi, bet novārtā nav atstāta arī mutvārdu teksta plānošana un veidošana. Protams, nevar vēl runāt par runātpasmes attīstīšanu tādā nozīmē, kā šo jēdzienu lietojam šodien, jo raitas runas un rakstu mācības pamatmērķis tomēr ir sagatavot skolēnus sacerējuma rakstīšanai, 7. un 8. klasē iekļaujot arī citus rakstu darbu veidus.

Nobeigums

Valsts iekārtas un politiskās ideoloģijas maiņa 1940. gada vasarā izraisa izglītības sistēmas pārmaiņas. Izmaiņas jūtamas latviešu valodas mācību mērķu un uzdevumu formulējumos: nodevas ideoloģijai mācību programmu ievadā un uzdevumu tekstos, piemēru materiālā mācību grāmatā. Padomju laikā mācību mērķi un uzdevumus lielā mērā ietekmē PSKP kongresu lēmumi, kas atspoguļoti latviešu valodas mācību programmu ievadā, bet mācību saturu pamatskolā tie ietekmē visai maz. Mācību lingvistiskais saturs mainās pakāpeniski, un to nosaka atsevišķi nosacījumi: 1) atteikties no buržuāzistiskās ideoloģijas, 2) mācīt valodu kā zinātni, 3) atteikties no gramatikas mācībām vidusskolā. Viskrasāk padomju ideoloģiskais spiediens mācību satura jautājumus ietekmē 50. gados, kad tiek mainīta mācību grāmatu struktūra, veidojot „padomju valodniecības” prasībām atbilstošu mācību grāmatu. Latviešu valoda kā mācību priekšmets laika posmā no 1940. gada līdz 1991. gadam piedzīvo izmaiņas galvenokārt mācību satura apjoma paplašināšanas ziņā: attīstoties latviešu valodnieciskajai domai, palielinoties pētījumu skaitam dažādās valodniecības nozarēs, ievērojot laikmeta jaunākās lingvodidaktiskās nostādnes, tiek paplašināts pamatskolā apgūstamais mācību saturs. Latviešu valodas padziļināta apguve pamatskolā, iespējams, ir tas faktors, kas ļāvis saglabāt latviešu valodu, neraugoties uz centīgo ideoloģizācijas procesu 20. gadsimta 50. gados un aktīvo rusifikācijas procesu 60.–80. gados, kad latviešu valoda zaudē savas pozīcijas oficiālajā saziņā.

Zināmu stabilitāti latviešu valodas mācību grāmatu uzbūvē un saturā rada tas, ka grāmatas raksta autoru kolektīvi, kas ilgu laiku (pat 19 gadus) ir nemainīgi. Protams, tas rada risku, ka mācību grāmata kļūst stagnatīva gan metodiski, gan saturiski. Veidojot dziļas zināšanas dzimtajā valodā, ir iespējams valodu pasargāt no izzušanas, tādējādi, vērtējot latviešu valodas mācības un tās apguvei izdotās mācību grāmatas no šāda skatpunkta, jāsecina, ka padarīts liels darbs, neraugoties uz laikmeta noteiktajiem apgrūtinājumiem.

Mācību mērķi un uzdevumi tiek pārstrādāti pēc Latvijas Republikas neatkarības atgūšanas 20. gadsimta 90. gadu sākumā. 1992. gadā izdotie „Pamatizglītības standarti latviešu valodā un literatūrā pamatskolai” kļūst par galveno dokumentu, kurā noteikti dzimtās valodas apguves mērķi un uzdevumi, kā arī mācību saturs. Galvenā vērība pievērsta komunikatīvajai kompetencei, negatīvi ietekmējot skolēnu valodas kvalitāti, kas atsaucas līdz pat mūsu dienām; īpaši tas sakāms par rakstu valodas kvalitāti un valodas sistēmas izpratni, jo dzimtās valodas apguve tiek pielīdzināta svešvalodas apguvei.

Viss promocijas darbā izpētais ļauj aizstāvēšanai izvirzīt vairākas *tēzes*.

1. Dzimtās valodas mācību saturu neapšaubāmi visos laikos ir ietekmējusi valstī pastāvošā iekārta un politiskā ideoloģija. Pētītajā laika periodā notikušas trīs valsts iekārtas un attiecīgi – ideoloģisko uzskatu maiņas: (1) Latvijas Republikas ideoloģijas aizliegšana pēc okupācijas 1940. gadā; (2) padomju ideoloģijas laiks no 1940. gada 17. jūnija līdz 80. gadu beigām; (3) atjaunotās Latvijas Republikas ideoloģijas veidošana 90. gadu sākumā. Padomju ideoloģijas klātbūtne mācību saturā tiek noteikta kā obligāta prasība – bez ideoloģiskā uzslāņojuma mācību grāmata var netikt apstiprināta izdošanai. Politiskās nostādnēs pozitīvi iespaido mācību saturu: tiek panākta stingra un relatīvi nemainīga sistēma satura izkārtojumā; tiek ievērota konsekventa un stingra mācību grāmatu vērtēšana un aprobācija. Pretošanās politiskajām nostādnēm (dzimto valodu mācīt tikai pamatskolā) liek stiprināt latviešu valodas mācību saturu skolā.
2. Latviešu valodas mācību satura izveidi 50. gados ietekmē pāreja no diahroniskā valodas apraksta uz sinhronisko. Dominējoša kļūst mūsdienu latviešu literārās valodas kā vienotas sistēmas apguve. Sinhroniskās pieejas respektēšana valodas mācību satura izveidē konstatējama arī citur Eiropā un pasaulē, tāpēc ir pamats uzskatīt, ka lingvodidaktisko procesu attīstība Latvijā, neraugoties uz „dzelzs priekškaru”, notiek līdzīgi: mācību saturā tiek iekļauta visu valodas līmeņu apguve, valodas vēstures faktiem atvēlot vien konteksta nozīmi.
3. Skolu zinātniski pētnieciskā institūta (SZPI) sēžu protokolu izpēte liecina par vēlmi 20. gadsimta 50. gadu beigās atslogot pamatskolas latviešu valodas mācību saturu no skolēniem grūti uztverama teorētiskā materiāla. Tas izdodas neilgu laiku (apmēram 10 gadus). Tad, mainoties programmatiskajām nostādnēm dzimtās valodas apgūvē (lēmums par visa gramatikas kursa apguvi pamatskolā, vidusskolas kursā aplūkojot vien vispārīgās valodniecības, stilistikas, leksikoloģijas un sacerējumu mācības jautājumus), pamatskolas mācību saturs 1970. gadā atkal kļūst teorētiski piesātināts, lielā mērā abstrakts un skolēniem – grūti saprotams. Pamatskolas mācību satura sarežģītību nosaka zinātniskais izklāsta veids, kas nojauc robežu starp zinātnisko un skolas lingvistiku.
4. Pamatskolas mācību saturs paplašināts, pieaugot arī pētījumu apjomam latviešu valodniecībā. Nereti mācību grāmatu autori ir valodnieki, tāpēc lingvistisko pētījumu rezultātu iekļāvums mācību saturā ir likumsakarīga pētniecības procesa sastāvdaļa. Mācību saturs latviešu valodas mācību grāmatās tiek izvēlēts un sakārtots, balstoties uz gramatisko sistēmpieeju, kas vairāk orientēta uz gramatisko formu apguvi, mazāk – uz valodas reālo lietojumu. Pēc „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” iznākšanas (1959., 1962. gadā) valodas mācību satura struktūru, arī saturu nosaka nostādnēs jaunajā akadēmiskajā gramatikā. Kaut gan mācību satura piemērotība pamatskolas vecuma skolēniem tiek pārbaudīta praksē, nepieciešamības gadījumā iesakot veikt korekcijas, valodniecības teoriju augstā abstrakcijas līmeņa dēļ mācību grāmatas pamatskolas skolēniem lielākoties ir pārāk sarežģītas.
5. SZPI (pēc reorganizācijas 1971. gadā – Latvijas PSR IM Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūts) nodibināšana 20. gadsimta 50. gados paredzēta gan latviešu valodas, gan citu mācību priekšmetu satura izstrādei un metodiskajam atbalstam. Institūta

uzdevums ir rūpēties par zinātniski pamatotu mācību programmu un mācību grāmatu izstrādi, izveidojot sistēmu kvalitatīva mācību satura un mācību līdzekļu radīšanai un pārbaudei. Viena no mūsdienu izglītības politikas kļūdām ir šīs institūcijas likvidēšana 90. gadu sākumā. Mācību saturs vairs netiek zinātniski pētīts un pārbaudīts, līdz ar to pazeminās latviešu valodas mācību grāmatu kvalitāte un attiecīgi – skolēnu valodas zināšanu kvalitāte, galvenokārt rakstpratība.

6. Pamatskolas mācību satura izpēte liecina, ka laika gaitā daudzi temati, kas sākotnēji apgūti vidusskolas posmā, piemēram, vārdu savienojumu sintakse, teikumu iedalījums pēc kopu skaita, atsevišķi palīgteikumu veidi u. c., pakāpeniski iekļauti pamatskolas kursā, vēl vairāk palielinot apgūstamā mācību satura daudzumu un dzimtās valodas mācības grūtības pakāpi. Mūsdienās latviešu valodas sistēmas apguve, neraugoties uz mācību satura sarežģītību, joprojām notiek pamatskolā.
7. Perspektīvā būtu nepieciešams pētīt latviešu kā dzimtās valodas mācību satura attīstību vidusskolā korelācijā ar latviešu lingvistisko pētījumu dinamiku. Vēsturiskās pieredzes izpēte un apzināšana ļautu izstrādāt pamatotus ieteikumus latviešu valodas mācību satura sakārtošanai, izveidojot līdzsvaru starp pamatskolā un vidusskolā apgūstamo mācību satura daudzumu. Iespējams, ka valodas kā lingvistiskas sistēmas apguvei jānotiek vidusskolā, bet pamatskolā galvenā vērība jāpievērš pareizrakstībai, pareizrunai un runas leksiskajai un stilistiskajai bagātināšanai, apgūstot to valodas teorijas apjomu, kas nepieciešams noturīgām praktiskām zināšanām un prasmēm.

Bibliogrāfija

I. Avoti

1. Mācību grāmatas

1. **Abuls 1902** – Abuls, Pēteris. *Latviešu valodas mācība pilsētu un lauku skolām*. Rīga : Šēnfelda drukātava, 1902.
2. **Alksnis, Vilāns 1948** – Alksnis, Miķelis, Vilāns, Otomārs. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1948.
3. **Apinis, Blinkena, Freidenfelds 1988** – Apinis, Margonis, Blinkena, Aina, Freidenfelds, Ilmārs. *Latviešu valoda vidusskolām* : atkārtots, pārstrādāts un papildināts izdevums. Rīga : Zvaigzne, 1988.
4. **Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989a** – Apinis, Margonis, Ceplīte, Brigita, Strautiņa, Vaira. *Latviešu valoda 5. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1989.
5. **Apinis, Ceplīte, Strautiņa 1989b** – Apinis, Margonis, Ceplīte, Brigita, Strautiņa, Vaira. *Latviešu valoda 5. klasei* : metodisks palīg līdzeklis skolotājiem. Rīga : Zvaigzne, 1989.
6. **Apinis u. c. 1985** – Apinis, Margonis, Blinkena, Aina, Lāce, Rita, Laua, Alise. *Latviešu valoda 9. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1985.
7. **Apinis u. c. 1991a** – Apinis, Margonis, Ceplīte, Brigita Jansone, Laima, Freidenfelde, Zaiga. *Latviešu valoda 6. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1991.
8. **Apinis u. c. 1991b** – Apinis, Margonis, Freidenfelde, Zaiga, Freidenfelds, Ilmārs, Paegle, Dzintra, Strautiņa, Vaira. *Latviešu valoda 7. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1991.
9. **Ābols 1992 I, II, III** – Ābols, Ernests. *Latviešu valoda 5.–7. klasei* : 1., 2. 3. burtnīca. Rīga : Latvijas Republikas Izglītības ministrija, 1992.
10. **Bahs 1902** – Bahs, Jānis. *Latviešu valodas mācība skolām ar daudz uzdevumiem un rakstu darbiem*. Rīga : J. Lonks un Polievskijs, 1902.
11. **Bērziņa 1942** – Bērziņa, Valerija. *Latviešu valodas gramatika* : vidusskolas kurss. Rīga : Latvju grāmata, 1942.
12. **Bielenstein 1863** – Bielenstein, August. *Handbuch der lettischen Sprache*. Mitau, 1863.
13. **Bielenstein 1866** – Bielenstein, August. *Die Elemente der lettischen Sprache*. Mitau : J. F. Stellenhagen und Sohn, 1866.
14. **Biezbārdis 1869** – Biezbārdis, Kaspars. *Mūsu valoda un tās rakstība*. Rīga : 1869.
15. **Blinkena u. c. 1974a** – Blinkena, Aina, Cīrule, Dzidra, Cīrulis, Kārlis, Freidenfelds, Ilmārs, Moze, Marta. *Latviešu valoda 7. – 9. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1974.
16. **Blinkena u.c. 1974b** – Blinkena, Aina, Cīrule, Dzidra, Cīrulis, Kārlis, Freidenfelds, Ilmārs, Moze, Marta. *Metodiskie norādījumi darbam ar grāmatu „Latviešu valoda 7.–9. klasei”*. Rīga : Zvaigzne, 1974.
17. **Blinkena u. c. 1977** – Blinkena, Aina, Cīrule, Dzidra, Cīrulis, Kārlis, Freidenfelds, Ilmārs, Moze, Marta. *Latviešu valoda 7. – 9. klasei*. 2. izdevums. Rīga : Zvaigzne, 1974.
18. **Blinkena u. c. 1985** – Blinkena, Aina, Cīrule, Dzidra, Cīrulis, Kārlis, Freidenfelds, Ilmārs, Moze, Marta. *Latviešu valoda 7. un 8. klasei*. 8., pārlabotais izdevums. Rīga : Zvaigzne, 1985.
19. **Blinkena u. c. 1986** – Blinkena, Aina, Cīrule, Dzidra, Cīrulis, Kārlis, Freidenfelds, Ilmārs, Moze, Marta. *Latviešu valoda 7. un 8. klasei*. 9. izdevums. Rīga : Zvaigzne, 1986.
20. **Cukurs 1897** – Cukurs, Reinis. *Latviešu valodas teikumu mācība (sintaksis), ar daudz rakstu darbu uzdevumiem. Priekš divkласu tautas skolām sastādījis Reinis Cukurs, skolotājs Mazsalacas draudzes skolā. No Rīgas Mācības apgabala Kuratora Padomes atļauta lietot skolās, kurās māca latviešu valodu*. Rīga : P. Bērziņš, 1897.
21. **Dēķens 1916** – Dēķens, Kārlis. *Ievadījums latviešu valodas mācībā*. Rīga : Zihmanis, 1916.
22. **Endzelīns, Mīlenbahs 1907** – Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu gramatika*. Rīga : Eihmaņa apgāds, 1907.

23. **Endzelīns, Mīlenbahs 1923** – Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu gramatika*. Otrais izdevums. Rīga : Valters un Rapa, 1923.
24. **Endzelīns, Mīlenbahs 1925** – Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu gramatika*. Trešais izdevums. Rīga : Valters un Rapa, 1925.
25. **Endzelīns, Mīlenbahs 1939** – Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas mācība*. Trīspadsmitais iespiedums. Rīga : Valters un Rapa, 1939.
26. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1971** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 4. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1971.
27. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1972** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 5. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1972.
28. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1973a** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 5. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1973.
29. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1973b** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 6. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1973.
30. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1974a** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 4. klasei*. II izdevums. Rīga : Zvaigzne, 1974.
31. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1974b** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 6. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1974.
32. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1976** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 6. klasei*. II izdevums. Rīga : Zvaigzne, 1976.
33. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1984a** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 4. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1984.
34. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1984b** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 5. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1984.
35. **Freidenfelde, Jansone, Laure 1985** – Freidenfelde, Zaiga, Jansone, Laima, Laure, Anna. *Latviešu valodas mācība 5. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1985.
36. **Freidenfelds u. c. 1963** – Freidenfelds, Ilmārs, Jankevics, Alfrēds, Kārklīšs, Jūlijs, Laua, Alise, Martinsone, Irma, Soida, Emīlija. *Latviešu valoda 9.–11. klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1963.
37. **Freidenfelds u. c. 1969** – Freidenfelds, Ilmārs, Jankevics, Alfrēds, Kārklīšs, Jūlijs, Laua, Alise, Martinsone, Irma, Soida, Emīlija. *Latviešu valoda 9.–11. klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1969.
38. **Freidenfelds u. c. 1970** – Freidenfelds, Ilmārs, Jankevics, Alfrēds, Kārklīšs, Jūlijs, Laua, Alise, Martinsone, Irma, Soida, Emīlija. *Latviešu valoda valoda 9.–11. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1970.
39. **Freidenfelds u. c. 1975** – Freidenfelds, Ilmārs, Jankevics, Alfrēds, Kārklīšs, Jūlijs, Laua, Alise, Martinsone, Irma, Soida, Emīlija. *Latviešu valoda 9.–11. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1975.
40. **Freidenfelds 1987** – Freidenfelds, Ilmārs. *Latviešu valodas mācība 6. klasei. Sintakse*. Rīga : Zvaigzne, 1987.
41. **Gailums, Vilāns 1961** – Gailums, Klements, Vilāns, Otomārs. *Latviešu valodas gramatika VIII–XI klasei*. 2. daļa. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
42. **Grabis, Ārensone, Niedra 1952** – Grabis, Rūdolfs, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1952.
43. **Grabis, Ārensone, Niedra 1953** – Grabis, Rūdolfs, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1953.
44. **Grabis, Ārensone, Niedra 1954** – Grabis, Rūdolfs, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1954.
45. **Grabis, Ārensone, Niedra 1955** – Grabis, Rūdolfs, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1955.
46. **Grabis, Ārensone, Niedra 1956** – Grabis, Rūdolfs, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1956.

47. **Grabis, Ārensone, Niedra 1958** – Grabis, Rūdolfis, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas mācība V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1958.
48. **Grabis, Ārensone, Niedra 1959** – Grabis, Rūdolfis, Ārensone, Grieta, Niedra, Vera. *Latviešu valodas gramatika V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1959.
49. **Grabis, Niedra, Zirne 1963** – Grabis, Rūdolfis, Niedra, Vera, Zirne, Elfa. *Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1963.
50. **Grabis, Niedra, Zirne 1966** – Grabis, Rūdolfis, Niedra, Vera, Zirne, Elfa. *Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1966.
51. **Grabis, Niedra, Zirne 1969** – Grabis, Rūdolfis, Niedra, Vera, Zirne, Elfa. *Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1969.
52. **Grabis, Niedra, Zirne 1971** – Grabis, Rūdolfis, Niedra, Vera, Zirne, Elfa. *Latviešu valodas mācība 5.–8. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1971.
53. **Jankevics 1954a** – Jankevics, Alfrēds u. c. *Latviešu valodas gramatika VIII – XI klasei*. I daļa. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1954.
54. **Jankevics 1954b** – Jankevics, Alfrēds. *Latviešu valodas gramatika VIII – XI klasei*. II daļa. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1954.
55. **Kalniņš 1881** – Kalniņš, Juris. *Vadonis rakstienos 3 koncentriskos riņķos*. Jelgava : Sieslack, 1881.
56. **Kaudzīte, Stērste 1882** – Kaudzīte, Matīss, Stērste, Andrejs. *Sēta un skola: jauna lasāma grāmata mājā un skolā*. Rīga un Tērbata : Šnakenburga spiestuve, 1882.
57. **Kārklīš 1936a** – Kārklīš, Kārlis. *Vārds : valodas mācība pamatskolas 1. klasei*. 4. iespiedums. Rīga : Latvijas skolotāju kooperatīvs, 1936.
58. **Kārklīš 1936b** – Kārklīš, Kārlis. *Vārds : valodas mācība pamatskolas 2. klasei*. 4. iespiedums. Rīga : Latvijas skolotāju kooperatīvs, 1936.
59. **Kārklīš 1936c** – Kārklīš, Kārlis. *Vārds : valodas mācība pamatskolas 3. klasei*. 4. iespiedums. Rīga : Latvijas skolotāju kooperatīvs, 1936.
60. **Kārklīš 1936d** – Kārklīš, Kārlis. *Vārds : valodas mācība pamatskolas 4. klasei*. 3. iespiedums. Rīga : Latvijas skolotāju kooperatīvs, 1936.
61. **Koluža, Lāce, Megi 1989** – Koluža, Rūta, Lāce, Rita, Megi, Dzidra. *Latviešu valoda 8.–9. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1989.
62. **Laimiņš 1889** – Laimiņš, Antons. *Latviešu valodas mācība tautas skolām*. Rīga : Ģ. Pūcītis, 1889.
63. **Laure 1971** – Laure, Anna. *Raitas runas un rakstu mācība : pielikums 4. klases mācību grāmatai*. Rīga : Zvaigzne, 1971.
64. **LVG 1945** – *Latviešu valodas gramatika : vidusskolas kurss*. Rīga : Grāmatu apgāds, 1945.
65. **Mekons 1874** – Mekons, Fridrihs. *Latviskas valodas katķisme priekš tautas skolām jeb gramatikalīga lasīšanas, runāšanas un rakstīšanas mācība iekš 393 prasīšanām, uzdošanām, atbildēm un provēm ar daudziem piezīmējumiem un īpašu pamācīšanu, kā vēstules rakstāmas*. Jelgava : 1874.
66. **Mīlenbahs 1895** – Mīlenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas mācība*. Rīga : Pūcītis, 1895.
67. **Nītiņa 1992 I, II, III** – Nītiņa, Daina. *Latviešu valoda 5.–7. klasei*: 1., 2., 3. burtnīca. Rīga : Latvijas Republikas Izglītības ministrija, 1992.
68. **Paegle 1991** – Paegle, Dzintra. *Latviešu valoda 5. klasei*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1991.
69. **Paegle 1993** – Paegle, Dzintra. *Latviešu valoda 6. klasei*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1993.
70. **Paegle 1994** – Paegle, Dzintra. *Latviešu valoda 7. klasei*. Rīga : Zvaigzne ABC, 1994.
71. **Pērkone 1993 I, II, III** – Pērkone, Inta. *Latviešu valoda 5.–7. klasei*: 1., 2., 3. burtnīca. Rīga : Latvijas Republikas Izglītības ministrija, 1993.
72. **Plūdons 1910** – Plūdons, Vilis. *Pirmais vadonis praktiski teorētiskā latvju valodas mācībā*. Trijos koncentriskos posmos. Rīga : A. Golts, 1910.
73. **Ramāns 1928** – Ramāns Viktors. *Latviešu valodas mācība vidusskolām un pašmācībai*. Rīga : Latvju Kultūras spiestuve, 1928.

74. **Ramāns 1936** – Ramāns, Viktors. *Latviešu valodas mācība* (gramatika): pamatskolas 4. klases kurss. Rīga : Gulbis, 1936.
75. **Ramāns 1937** – Ramāns, Viktors. *Latviešu gramatika pamatskolām* : sistēmatisks kurss. Devītais izdevums. Rīga : A. Gulbja izdevniecība, 1937.
76. **Skuja 1889** – Skuju, Jānis. *Vadons latviešu valodas mācībā pagastu skolām trijos koncentriskos riņķos*. Rīga : 1889.
77. **Spalviņš 1879** – Spalviņš, Heinrihs. *Palīgs valodas mācībā un domu rakstos, tautas skolām apgādāts un no H. Spalviņa agrākeja Gaujenes draudzes skolotāja*. Rīga : 1879.
78. **Spīss 1867** – Spīss, Jānis. *Uzdevumi skolas bērniem priekš domu uzrakstīšanas*. 1. daļa. Jelgava : Šteffenhagens un dēls, 1867.
79. **Spīss 1881** – Spīss, Jānis. *Latviešu valodas mācība gada skolā*. Jelgava : J. V. Šteffenhagena un dēla druk., 1881.
80. **Stērste 1879** – Stērste, Andrejs. *Latviešu valodas mācības sistēmatisks kurss* : I. Etimoloģija. Rīgā un Tērbatā : Šnakenburga spiest., 1879.
81. **Stērste 1880** – Stērste, Andrejs. *Latviešu valodas mācības sistēmatisks kurss* : II. Sintaksa un III. Ortogrāfija. Rīgā un Tērbatā : Šnakenburga spiest., 1880.
82. **Stērste 1882** – Stērste, Andrejs. *Vadonis latviešu valodas mācībā tautas skolām*. Rīga un Jurjeva : 1882.
83. **Tīrzmala, Deglava 1944** – Tīrzmala, Anna, Deglava, Zigrīda. *Latviešu valodas mācība*. Maskava : Latvijas PSR grāmatu apgāds, 1944.
84. **Tīrzmala, Deglava 1945** – Tīrzmala, Anna, Deglava, Zigrīda. *Latviešu valodas mācība (V–VII klasei)*. Rīga : VAPP grāmatu apgāds, 1945.
85. **Tīrzmala, Deglava 1947** – Tīrzmala, Anna, Deglava, Zigrīda. *Latviešu valodas gramatika (V–VII klasei)*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1947.
86. **Tīrzmala, Deglava 1950** – Tīrzmala, Anna., Deglava, Zigrīda. *Latviešu valodas gramatika (V–VII klasei)*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1950.
87. **Zulekss, Zīle 1891** – Zulekss, Žanis, Zīle Heinrihs. *Vadonis latviešu valodas mācībā un rakstu darbos pagastu skolām*. Liepāja : G. L. Cimermanis, 1891.

2. Mācību programmas (kārtotas hronoloģiski)

1. **Programas projekts 1916** – *Latviešu tautskolas programmas projekts*. Maskava, 1916.
2. **Programu projekts 1921** – *Latvijas tautskolas (pirmskolas, pamatskolas, papildu skolas) programu projekts*. Rīga : A. Gulbja apgāds, 1921.
3. **Programa 1925** – *Latvijas tautskolu programma*. Rīga : LETA, 1925.
4. **Programa 1926** – *Latvijas tautskolu programma*. Rīga : LETA, 1926.
5. **Programas 1930** – *Latvijas tautskolu programmas*. Rīga : A. Gulbja apgāds, 1930.
6. **Ģimnāziju programmas 1935** – *Ģimnāziju programmas*. Rīga : Izglītības ministrijas mācības līdzekļu nodaļa, 1935.
7. **Programas 1935** – *Latvijas pamatskolu programmas*. Rīga : Izglītības ministrijas mācības līdzekļu nodaļa, 1935.
8. **Programas 1938** – *Latvijas pamatskolu programmas*. Rīga : Izglītības ministrijas mācības līdzekļu nodaļa, 1938.
9. **Programa 1940** – *Latviešu valodas programma pirmskolām, pamatskolām, vidusskolām un nelatviešu skolām*. Rīga : VAPP Pedagoģisko rakstu apgādniecība, 1940.
10. **Programa 1945a** – *Latviešu valoda un literatūra. Pamatskolu programma (1.–7. klasei)*. Rīga : VAPP grāmatu apgāds, 1945.
11. **Programa 1945b** – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma (VIII–XII)*. Rīga : VAPP grāmatu apgāds, 1945.
12. **Programma 1946a** – *Latviešu valoda un literatūra. Pamatskolu programma (1.–7. klasei)*. Rīga : VAPP grāmatu apgāds, 1946.
13. **Programa 1946b** – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma (VIII–XII klasei)*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1946.

14. **Programa 1947** – *Latviešu valoda un literatūra. Vidusskolu programma (VIII–XII klasei)*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1947.
15. **Programas 1950a** – *Latviešu valodas un literatūras programmas V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1950.
16. **Programas 1950b** – *Latviešu valodas un literatūras programmas VIII–XI klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1950.
17. **Programa 1952** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma skolām ar latviešu mācību valodu V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1952.
18. **Programa 1955** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma skolām ar latviešu mācību valodu V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1955.
19. **Programa 1956** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1956.
20. **Programa 1957** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1957.
21. **Programa 1958** – *Latviešu valodas un literatūras lasīšanas programma V–VII klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1958.
22. **Programa 1959** – *Latviešu valodas programma V–VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1959.
23. **Programa 1960** – *Latviešu valodas programma. Literatūras lasīšanas programma. V – VII klasei*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1960.
24. **Programa 1961** – *Latviešu valodas programma. Literatūras lasīšanas programma. V – VII klasei. 1961.–1962. mācību gadā*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
25. **Programa 1962** – *Latviešu valodas programma. Literatūras lasīšanas programma. V – VIII klasei. 1962.–1963. mācību gadā*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.
26. **Programma 1967** – *Latviešu valodas programma. Literatūras programma VII–XI klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga : Zvaigzne, 1967
27. **Programma 1969** – *Latviešu valodas programma. Literatūras programma V–XI klasei ar latviešu mācību valodu*. Rīga : Zvaigzne, 1969.
28. **Programmu krājums 1970** – *Jauno mācību programmu krājums vispārizglītojošām skolām*. Rīga : Zvaigzne, 1970.
29. **Programma 1972** – *Latviešu valodas programma IV–XI klasei skolām ar latviešu mācību valodu*. Rīga : Zvaigzne, 1972.
30. **Programma 1974** – *Latviešu valodas programma IV–XI klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1974.
31. **Programma 1976** – *Latviešu valodas programma IV–XI klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1976.
32. **Programma 1978** – *Latviešu valodas programma IV–XI klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1978.
33. **Programma 1981** – *Latviešu valodas programma IV–XI klasei*. Rīga : Latvijas PSR Izglītības ministrija, 1981.
34. **Programma 1983** – *Latviešu valodas programma IV–XI klasei*. Rīga : Latvijas PSR Izglītības ministrija, 1983.
35. **Programma 1985** – *Latviešu valodas programma 4.–11. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1985.
36. **Programma 1987** – *Latviešu valodas programma 4.–11. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1987.
37. **Programma 1988** – *Latviešu valodas programma 4.–11. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1988.
38. **Programma 1989** – *Latviešu valodas programma 5.–12. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1989.
39. **Programma 1990** – *Latviešu valodas eksperimentālā programma 5.–12. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1990.
40. **Standarti 1992** – *Pamatizglītības standarti latviešu valodā un literatūrā*. Rīga : Latvijas Republikas Izglītības ministrija, 1992.

3. Latvijas Valsts arhīva materiāli (kārtots pēc fondu un lietu numerācijas)

1. **LVA 101, 116** – *Rūdolfa Grabja atskaite par SZPI Latviešu un krievu valodas un literatūras sektora pārbaudes rezultātiem*. 101. f., 20. apr., 116. l., 22. lp.
2. **LVA 101, 120a** – *Par mācību satura atslogošanu (20. kongresa lēmums par skolas tuvināšanu dzīvei)*. LVA, 101. f., 20. apr., 120. l., 10. lp.
3. **LVA 101, 120b** – *Par tekstu maiņu latviešu valodas gramatikas grāmatā*. LVA, 101. f., 20. apr., 120. l., 50. lp.
4. **LVA 101, 266a** – *Par grāmatu un programmu izvērtēšanu*. LVA, 101. f., 2. apr., 266. l., 9. lp.
5. **LVA 101, 266b** – *Par kadru jautājumu*. LVA, 101. f., 2. apr., 266. l. 11. lp.
6. **LVA 101, 266c** – *Par problēmām ar jaunu mācību grāmatu izdošanu*. LVA, 101. f., 2. apr., 266. l., 39.–40. lp.
7. **LVA 143, 6** – *Par programmu pārveidošanu 1953. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 6. l., 3. lp.
8. **LVA 143, 15** – *Par programmu izstrādi un pieņemšanu*. LVA, 143. f., 1. apr., 15. l., 34. lp.
9. **LVA 143, 30** – *Par ieteikumiem latviešu valodas mācīšanas uzlabošanā 1953. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 30. l., 47. lp.
10. **LVA 143, 55** – *Par mācību programmām 1957. gada sēde*. LVA, 143. f., 1. apr., 55. l., 29.–31. lp.
11. **LVA 143, 73** – *Par mācību programmu 1960. gadam*. LVA, 143. f., 1. apr., 73. l., 73.–74. lp.
12. **LVA 143, 76** – *Par SZPI pētniecisko darba plānu 1959.–1965. gadam*. LVA, 143. f., 1. apr., 76. l., 7. lp.
13. **LVA 143, 84** – *Par Latviešu valodas mācības 5.–8. klasei recenziju 1962. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 84. l., 48.–49. lp.
14. **LVA 143, 375** – *Par mācību grāmatas „Latviešu valodas mācība V klasei” (autore Z. Freidenfelde, L. Jansone, A. Laure) pārbaudi*. LVA, 143. f., 1. apr., 375. l., 1.–5. lp.
15. **LVA 143, 376a** – *Par mācību programmas realizāciju 1976. gadā*. LVA, 143. f., 1. apr., 376. l., 3.–4. lp.
16. **LVA 143, 376b** – *Par mācību grāmatas „Latviešu valodas mācība VI klasei” (autore Z. Freidenfelde, L. Jansone, A. Laure) pārbaudi*. LVA, 143. f., 1. apr., 376. l., 5.–10. lp.
17. **LVA 145, 24** – *Par LPSR IM Kolēģijas lēmumu 1955. gada 7. martā*. LVA, 145. f., 1. apr., 24. l., 46. lp.
18. **LVA 700, 5a** – *Par grāmatu novērtēšanas komisijas izveidi 1940. gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 5. l., 17. lp.
19. **LVA 700, 5b** – *Par mācību grāmatām 1940./41. mācību gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 5. l., 20. lp.
20. **LVA 700, 5c** – *Par mācību grāmatu novērtēšanu*. LVA, 700. f., 1. apr., 5. l., 20. lp.
21. **LVA 700, 5d** – *Par mācību grāmatu novērtēšanas komisijas izveidi*. LVA, 700. f., 1. apr., 5. l., 20. lp.
22. **LVA 700, 21** – *Paskaidrojums par stundu plāniem 1940./41. mācību gadā*. LVA, 700. f., 1. apr., 21. l., 13. lp.
23. **LVA 700, 26** – *Par mācību gada norisi Straupes nepilnajā vidusskolā*. LVA, 700. f., 1. apr., 26. l., 37. lp.
24. **LVA 700, 35** – *Par valodu mācīšanas pārkārtošanu uz biedra Staļina mācības par valodniecību pamatiem*. LVA, 700. f., 4. apr., 35. l., 1.–7. lp.
25. **LVA 700, 55** – *Par skolu attīstību Padomju Latvijā 1948. gadā*. LVA, 700. f., 5. apr., 55. l., 17. lp.
26. **LVA 700, 60** – *Par mācību programmu atslogošanu (1955. gada 7. marts)*. LVA, 700. f., 4. apr., 60. l., 61. lp.

27. **LVA 700, 166** – *Par zinātniski praktiskas konferences rīkošanu 1950. gada 25. – 27. martā.* LVA, 700. f., 5. apr., 166. l., 4. lp.
28. **LVA 700, 179** – *Paskaidrojumi 1950. gada mācību programmai.* LVA, 700. f., 5. apr., 179. l., 5.–7. lp.
29. **LVA 700, 267a** – *Par uzdevumiem Ventspils rajona skolotājiem.* LVA, 700. f., 5. apr., 267. l., 2. lp.
30. **LVA 700, 267b** – *Par Staļina mācības par valodu panākumiem Kuldīgas rajonā.* LVA, 700. f., 5. apr., 267. l., 9. lp.
31. **LVA 700, 267c** – *Par panākumiem latviešu valodas apgūvē Skrundas rajonā.* LVA, 700. f., 5. apr., 267. l., 81. lp.
32. **LVA 700, 333** – *Par skolu apgādi ar programmām,* LVA, 700. f., 1. apr., 333. l., 40. lp.
33. **LVA 700, 388** – *Par norādījumu skolu priekšniekiem un latviešu valodas skolotājiem.* LVA, 700. f., 1. apr., 388. l., 98. lp.
34. **LVA 700, 426a** – *Par skolotāju konferencēm.* LVA, 700.f., 1. apr., 426. l. 17.–192. lp.
35. **LVA 700, 426b** – *Par Cēsu apriņķa skolotāju konferenci.* LVA, 700. f., 1. apr., 426. l., 56. lp.
36. **LVA 700, 437a** – *Par mācību programmu un grāmatu stabilizēšanu 1956. gadā.* LVA, 700.f., 5. apr., 437.l., 2.–5. lp.
37. **LVA 700, 437b** – *Par LKP CK lēmuma projektu.* LVA, 700. f., 5. apr., 437. l., 7. lp.
38. **LVA 700, 437c** – *Par Grabja, Ārensones, Niedras mācību grāmatas svītrotānu no izdevniecības plāna 1957. gadā.* LVA, 700. f., 5. apr., 437. l., 11. lp.
39. **LVA 700, 437d** – *Par perspektīvajiem mācību plāniem.* LVA, 700. f., 5. apr., 437. l., 24.–28. lp.
40. **LVA 700, 444a** – *Par K. Kārkliņa grāmatu.* LVA, 700. f., 1. apr., 444. l., 9. lp.
41. **LVA 700, 444b** – *Par jauno latviešu valodas programmas projektu.* LVA, 700. f., 1. apr., 444. l., 25. lp.
42. **LVA 700, 464** – *Vidusskolu mācību programma,* LVA, 700. f., 1. apr., 464. l., 28.–30. lp.
43. **LVA 700, 465a** – *Par ieteikumiem terminoloģijas vienādošanā.* LVA, 700. f., 1. apr., 465.l., 1. lp.
44. **LVA 700, 465b** – *Par rediģēto programmu pamatskolai 1941./42. mācību gadā.* LVA, 700. f., 1. apr., 465. l., 129.–132. lp.
45. **LVA 700, 465c** – *Pamatskolas mācību programma 1940./41. m. g.* LVA, 700. f., 1. apr., 465. l., 129.–132. lp.
46. **LVA 700, 479** – *Par mācību programmu iznākšanu 1941. gadā.* LVA, 700. f., 1. apr., 479. l., 242. lp.
47. **LVA 700, 493** – *Par Emmas Andersones viedokli perspektīvās programmas sakarā.* LVA, 700. f., 5. apr., 493. l., 30.–31. lp.
48. **LVA 700, 572** – *Par inspektora atbildi.* LVA, 700. f., 1. apr., 572. l., 48. lp.
49. **LVA 700, 626** – *Recenzija par Ilmāra Freidenfelda u. c. mācību grāmatu.* LVA, 700. f., 5. apr., 626. l., 1.–3. lp.
50. **LVA 700, 705a** – *Par pāreju uz jaunām mācību programmām 1960. gadā.* LVA, 700. f., 5. apr., 705. l., 45. lp.
51. **LVA 700, 705b** – *Par mācību programmas sasaisti ar PSKP kongresa lēmumiem 1960. gadā.* LVA, 700. f., 5. apr., 705. l., 47. lp.
52. **LVA 700, 707** – *Par Ernesta Ābola mācību grāmatas iekļaušanu izdevniecības plānā.* LVA, 700. f., 5. apr., 707. l., 5. lp.
53. **LVA 700, 983a** – *Par J. Flugina runu.* LVA, 700. f., 1. apr., 983. l., 17. lp.
54. **LVA 700, 983b** – *Par J. Lāča runu vidusskolu un arodskolu direktoru konferencē.* LVA, 700. f., 1. apr., 983. l., 23.–24. lp.
55. **LVA 700, 983c** – *Par Vecumu pamatskolā lietojamām grāmatām.* LVA, 700. f., 1. apr., 983. l., 33. lp.

56. **LVA 700, 983d** – *Par Skolu departamenta norādījumiem skolotājiem*. LVA, 700. f., 1. apr., 983. l., 39. lp.
57. **LVA 700, 1339** – *Par Andreja Helviha runu 3. skolotāju kongresā*. LVA, 700. f., 5. apr., 1339. l., 4. lp.
58. **LVA 700, 1472** – *Par recenziju Zaigas Freidenfeldes, Laimas Jansones, Annas Laures latviešu valodas mācību grāmatai 4. klasei*. LVA, 700. f., 5. apr., 1472. l., 21. lp.
59. **LVA 700, 1602** – *Par Ainas Blinkenas u. c. mācību grāmatas raksturojumu*. LVA, 700. f., 5. apr., 1602. l., 54. lp.
60. **LVA 700, 1857** – *Par metodiskās apdares „Raitas runas un rakstu mācība 4.–7. klasei” prospektu*. LVA, 700. f., 5. apr., 1857. l., 10.–12. lp.
61. **LVA 700, 2044a** – *Par mācību grāmatas „Latviešu valoda V klasei” prospektu*. LVA, 700. f., 5. apr., 2044. l., 68.–70. lp.
62. **LVA 700, 2044b** – *Par prospektu izdevumam „Metodiski norādījumi latviešu valodas mācīšanai 4. (5.) klasē”*. LVA, 700. f., 5. apr., 2044. l., 56.–57. lp.
63. **LVA 700, 2044c** – *Par mācību grāmatas „Latviešu valoda VI klasei” prospektu*. LVA, 700. f., 5. apr., 2044. l., 64.–67. lp.
64. **LVA 700, 2044d** – *Par mācību grāmatas prospektu 7.–8. klasei*. LVA, 700. f., 5. apr., 2044. l., 108.–111. lp.

4. Publikācijas laikrakstos un žurnālos

1. **Adamovičs 1934** – Adamovičs, Ludvigs. Izglītības ministra Ludviga Adamoviča runā vēstures skolotāju kursos. *Latvijas Kareivis*, 1934, 12. aug., 1. lpp.
2. **Andersone 1941** – Andersone, Millija. Daži vārdi par latviešu valodas mācīšanu skolās. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 3, 1941, 33.–35. lpp.
3. **Āboliņš 1940** – Āboliņš, Jānis. Valodu vai gramatiku. *Latvijas Skola*, Nr. 7, 1941, 741.–742. lpp.
4. **Baltkājis 1957** – Baltkājis, Jānis. Par dažiem trūkumiem mūsu gramatikas grāmatās. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 2, 1957, 71.–72. lpp.
5. **Baltkājis 1959** – Baltkājis, Jānis. Daži priekšlikumi darbam ar gramatikas grāmatu V–VII klasē. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 7, 1959, 94.–96. lpp.
6. **Dobromislovs 1951a** – Dobromislovs, Vasīlijs. Pirmais darba gads, balstoties uz J. V. Staļina atzinumiem valodniecībā. *Skolotāju Avīze*, 1951, 28. sept., 3. lpp.
7. **Dobromislovs 1951b** – Dobromislovs, Vasīlijs. Skolu absolventi jāiepazīstina ar J. V. Staļina mācību par valodu. *Skolotāju Avīze*, 1951, 11. maijs, 2. lpp.
8. **Dziļleja 1920** – Dziļleja, Kārlis. Latviešu valodas programma pamatskolām. *Latvijas Skola*, 1920, Nr. 6/7, 231.–236. lpp.; 8./10, 326.–328. lpp.
9. **Endzelīns 1951a** – Endzelīns, Jānis. Daži atzinumi par mūsu gramatikas terminiem. *Skolotāju Avīze*, 1951, 19. apr., 5. lpp.
10. **Fiļins 1949** – Fiļins, F. N. Marra mācība par valodu. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 4, 1949, 27.–30. lpp.
11. **Freidenfelds, Niselovičs 1953** – Freidenfelds, Ilmārs, Niselovičs, Izaks. Septiņgadīgās skolu gramatikas jaunais izdevums. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 9, 1953, 99.–101. lpp.
12. **Gilberte 1953** – Gilberte, A. Jāuzlabo formulējumi, paskaidrojumi un vielas izkārtojums. *Skolotāju Avīze*, 1953, 17. jūl., 3. lpp.
13. **Grabis 1949** – Grabis, Rūdolfs. N. Marra jaunās valodas zinātnes attīstība un pamatprincipi. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 5, 1949, 33.–42. lpp.
14. **Grabis 1956** – Grabis, Rūdolfs. Apspriede par mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas jautājumiem. *Skolotāju Avīze*, 1956, 16. okt., 4. lpp.
15. **Grase, Niselovičs 1952** – Grase, Helga, Niselovičs, Izaks. Mācību gada rezultāti latviešu valodā un literatūrā. *Skolotāju Avīze*, 1952, 27. jūn., 5. lpp.
16. **Grase, Freidenfelds 1961** – Grase, Helga, Freidenfelds, Ilmārs. Nevienas apolītiskas un maz iedarbīgas stundas. *Skolotāju Avīze*, 1961, 27. aug., 2. lpp.

17. **Grase 1967** – Grase, Helga. Lielāku uzmanību dzimtajai valodai un literatūrai. *Skolotāju Avīze*, 1967, 16. aug., 3. lpp.
18. **Grīnberga 1953** – Grīnberga, L. Vēlreiz par latviešu valodas jauno gramatiku. *Skolotāju Avīze*, 1953, 17. jūl., 3. lpp.
19. **IK 1998** – Mācību grāmatas un mācību līdzekļi latviešu valodā un literatūrā. *Izglītība un Kultūra*, 1998, 21. maijs, 15–16. lpp.
20. **Jansons 1940** – Jansons, J. Skolu dzīves jautājumi jākārto lietiski un nosvērti. *Jaunais Komunārs*, 1940, 16. aug., 7. lpp.
21. **Krastiņš 1948** – Krastiņš, E. Par valodu lasāmajās grāmatās. *Skolotāju Avīze*, 1948, 10. marts, 2. lpp.
22. **Krastiņš, Vasiļevska, Grase 1950** – Krastiņš, V., Vasiļevska, L. Grase, Helga. Latviešu valodas mācība jāpārkaroto uz padomju valodniecības principu pamata. *Skolotāju Avīze*, 1950, 1. dec., 5. lpp.
23. **Ķauķe 1948** – Ķauķe, Anita. Kāds vārds par A. Tirzmalas un Z. Deglavas mācību grāmatu „Latviešu valodas mācība” 7-gadīgo skolu V, VI un VII klasei. *Skolotāju Avīze*, 1948, 1. janv., 6. lpp.
24. **Lapša 1952** – Lapša, L. Atsevišķas piezīmes. *Skolotāju Avīze*, 1952, 26. dec., 5. lpp.
25. **Laure 1976** – Laure, Anna. Uzmanību valodas izkopšanai. *Skolotāju Avīze*, 1976, 5. marts, 4. lpp.
26. **Lautenbahs 1881** – Lautenbahs, Jēkabs. Latviešu gramatikas vēsture. *Pagalms*, 1881, Nr. 11, 116.–118. lpp., Nr. 12, 123.–124. lpp., Nr. 13, 135.–138. lpp., Nr. 14, 148.–151. lpp., Nr. 15, 160.–162. lpp.
27. **Loja 1950** – Loja, Jānis. Jaunu latviešu valodas gramatiku vidusskolām! *Skolotāju Avīze*, 1950, 14. apr., 3. lpp.
28. **Loja, Vilāns, Gailums 1951** – Loja, Jānis, Vilāns, Otomārs, Gailums, Klements. Par jauno gramatiku vidusskolām. *Skolotāju Avīze*, 1951, 3. aug., 2. lpp.
29. **LVLSA 1998** – Mācību grāmatas un mācību līdzekļi latviešu valodā un literatūrā. *Izglītība un Kultūra*, 1998, 21. maijs, 15–16. lpp.
30. **Miķelsons 1946** – Miķelsons, Roberts. Padomju Latvijas skolu darbs. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 8/9, 1946, 19.–23. lpp.
31. **Monigeti 1950** – Monigeti, A. Par N. Marra mācības pielietošanu skolā. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 5, 1950, 8.–14. lpp.
32. **Monigetti, Būmeistare 1952** – Monigetti, A., Būmeistare, D. Jauna mācības grāmata septiņgadīgajai skolai. *Skolotāju Avīze*, 1952, 26. dec., 4.–5. lpp.
33. **Niselovičs 1952** – Niselovičs, Izaks. Vēlreiz par jauno latviešu valodas gramatiku septiņgadīgajai skolai. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 12, 1952, 89.–94. lpp.
34. **Ozols 1949** – Ozols, Arturs. Sintaktiskā pieeja locījumu mācībai. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 2, 1949, 83.–87. lpp.
35. **Paegle 1992a** – Paegle, Dzintra. Latviskā gara skolotājs Jānis Broka. *Dabas un vēstures kalendārs 1993*. Rīga : Zinātne, 1992, 186.–189. lpp.
36. **Paegle 1992b** – Paegle, Dzintra. Latviešu nācijas pastāvēšanas izšķirīgajā jautājumā. Latviešu valodas mācības metodisko komplektu salīdzinošā analīze sākumskolā, pamatskolā, vidusskolā. *Izglītība*, 1992, 24. dec., 20. lpp.
37. **Paegle 2001a** – Paegle, Dzintra. Latviešu valoda kā vērtība skolā un sabiedrībā. *Latvijas Vēstnesis*, 2001, 1. marts, 1. un 17. lpp.
38. **Paiders 2011** – Paiders, Juris. *Vienpadsmit klašu vidusskola*, 2011 [skatīts 2013. gada 5. janvārī]. Pieejams: <http://nra.lv/viedokli/juris-paiders-3/51744-vienpadsmit-klasu-vidusskola.htm>
39. **Pastors 1953** – Pastors, A. Vajadzīgi papildinājumi metodiskajā apdarē. *Skolotāju Avīze*, 1953, 17. jūl., 3. lpp.
40. **Raiskums 1953** – Raiskums, M. Nepieciešami vēl daži pārkarotojumi. *Skolotāju Avīze*, 1953, 18. sept., 4.–5. lpp.

41. **Rezeberga 1952** – Rezeberga, L. Dažas piezīmes par jauno „Latviešu valodas gramatiku” V–VII klasei. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 11, 1952, 97.–100. lpp.
42. **SA 1950** – Izskaut ideālisma atliekas valodniecības laukā! *Skolotāju Avīze*, 1950, 14. apr., 3. lpp.
43. **SA 1956** – Uzlabot latviešu valodas mācību grāmatas. *Skolotāju Avīze*, 1956, 16. febr., 4. lpp.
44. **SA 1957** – Apspriedīsim svešvārdu pareizrakstību. Pareizrakstības komisijas atzinumi par svešvārdu pareizrakstību un pareizrunu. *Skolotāju Avīze*, 1957, 9. maijs, 3. lpp.
45. **Saule-Sleine 1950** – Saule-Sleine, Mērija. Daži paņēmieni cīņā pret formālismu valodas mācībā. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 1, 1950, 82.–91. lpp.
46. **Sudmale 1952** – Sudmale, A. Par jauno gramatiku. *Skolotāju Avīze*, 1952, 26. dec., 5. lpp.
47. **Tichovskis 1940** – Tichovskis, Heronims. Latviešu valodas programma. *Latvijas Skola*, Nr. 4, 1940, 356.–361. lpp.
48. **Vekslers 1950** – Vekslers, Bunims. Skolas gaida jaunu latviešu valodas gramatiku. *Skolotāju Avīze*, 1950, 12. maijs, 2. lpp.
49. **Vilāns 1950** – Vilāns, Otomārs. Jaunu latviešu gramatiku septiņgadīgajām skolām! *Skolotāju Avīze*, 1950, 28. apr., 4. lpp.
50. **Vilāns 1951** – Vilāns, Otomārs. Gramatikas terminoloģija noteikti jāunificē. *Skolotāju Avīze*, 1951, 23. marts, 4. lpp.
51. **Добромыслов 1957** – Добромыслов, Василий. Советская методика русского языка за 40 лет. *Русский язык в школе*, No. 5, 1957, стр. 19–27.
52. **Добромыслов 1961** – Добромыслов, Василий. Актуальные вопросы преподавания русского языка. *Русский язык в школе*, No. 6, 1961, стр. 52–58.
53. **Крючков 1961** – Крючков, Сергей. Переработка учебника русского языка для 5–7 классов. *Русский язык в школе*, No. 4, 1961, стр. 34–37.
54. **Палей 1961** – Палей, Изак. Каким должен быть учебник русского языка. *Русский язык в школе*, No. 5, 1961, стр. 104–107.
55. **Перестройка средней школы 1958** – Перестройка средней школы и место в ней предмета "Русский язык". *Русский язык в школе*, No. 6, 1958, стр. 1–4.
56. **Пленкин 1962** – Пленкин, Николай. Каким хочется видеть учебник русского языка. *Русский язык в школе*, No. 1, 1962, стр. 97–98.
57. **Порохова 1961** – Порохова, В. Несколько слов о содержании новых учебников русского языка для восьмилетней школы. *Русский язык в школе*, No. 6, 1961, стр. 90.
58. **Стрезикозин 1961** – Стрезикозин, Владимир. За высокую грамотность и культуру речи учащихся. *Русский язык в школе*, No. 5, 1961, стр. 1–6.
59. **Свириденко 1962** – Свириденко, И. К. вопросу о типе школьного учебника русского языка. Обзор материалов, поступивших в редакцию. *Русский язык в школе*, No. 3, 1962, стр. 85–86.

5. Npublicētie materiāli

1. **Cīrule 1978** – Cīrule, Dzidra. *VII–VIII klases latviešu valodas mācību grāmatas (autori A. Blinkena, I. Freidenfelds, M. Moze u. c.) pārbaude*. 1978. g. 22. dec. [Manuskripts no Dzidras Cīrules personīgā arhīva.]
2. **Cīrule 2012 [1. vēstule]** – Cīrule, Dzidra. *Par mācību grāmatas tapšanu*. 2012. g. 27. marts. [Nepubliskota sarakste.]
3. **Cīrule 2012 [3. vēstule]** – Cīrule, Dzidra. *Par mācību grāmatas un skolotāja lomu*. 2012. g. 15. apr. [Nepubliskota sarakste.]
4. **Cīrule 2012 [4. vēstule]** – Cīrule, Dzidra. *Par skolotāju sagatavotību vārdu savienojumu sintakses mācīšanā*. 2012. g. 25. jūn. [Nepubliskota sarakste.]

5. **Lasenberga 2012 [e-vēstule]** – Lasenberga, Zaiga. *Par pamatskolas standarta izstrādi 1992. gadā*. Ziņojuma saņēmējs: Normunds Dzintars. 2012. g. 13. aug. [Nepubliskota elektroniskā sarakste.]
6. **Ozols 1946** – Ozols, Arturs. *Latviešu valodas un literatūras metodika pamatskolām*, 1946. [Pieejams Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā].
7. **Ozols 1953** – Ozols, Arturs. *Latviešu valodas mācīšanas metodika vidusskolās. Mācības grāmatas prospekta projekts. Mācības grāmata pedagoģiskajiem institūtiem un universitātes filoloģijas fakultātei*, 1953. [Pieejams Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā].
8. **Paegle 2012 [1 e-vēstule]** – Paegle, Dzintra. *Par leksikoloģijas jautājumiem pamatskolā*. Ziņojuma saņēmējs: Normunds Dzintars. 2012. g. 25. jūn. [Nepubliskota elektroniskā sarakste.]
9. **Paegle 2012 [2 e-vēstule]** – Paegle, Dzintra. *Par pamatskolas latviešu valodas mācību grāmatu 7.–9. klasei*. Ziņojuma saņēmējs: Normunds Dzintars. 2012. g. 25. jūn. [Nepubliskota elektroniskā sarakste.]

6. Intervijas

1. **Beitiņa 2012 [intervija]** – intervija ar Maigoni Beitiņu par mācību grāmatu tapšanu; intervija ierakstīta 2012. gada 27. martā Liepājā.
2. **Blinkena 2012 [intervija]** – intervija ar Ainu Blinkenu par mācību grāmatas tapšanu 1974. gadā; intervija ierakstīta 2012. gada 16. jūlijā Rīgā.
3. **Strautiņa 2012 [intervija]** – intervija ar Vairu Strautiņu par mācību grāmatas tapšanu 1989. gadā; intervija ierakstīta 2012. gada 12. jūlijā Liepājā.

II. Izmantotā literatūra

1. Promocijas darbi (disertācijas) un to kopsavilkumi (autoreferāti)

1. **Abene 2011** – Abene, Aija. *Effects of authoritarianism on the teaching of Latvian history* : promocijas darbs pedagoģijas doktora (Dr. paed.) zinātniskā grāda iegūšanai. Zin. vad. Iveta Ķestere. Rīga : Latvijas Universitāte, 2011.
2. **Ahero 1956** – Ahero, Antonija. *Saliktie īpašības vārdi mūsdienu latviešu valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Pauls Ariste. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1956.
3. **Barbare 1962** – Barbare, Dzidra. *Jaukts salikts teikums mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Pauls Ariste. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1962.
4. **Bergmane 1962** – Bergmane, Anna. *Par dažiem mūsdienu latviešu valodas fonētikas, vārddarināšanas un morfoloģijas jautājumiem „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas” I sējumā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1962.
5. **Blinkena 1958** – Blinkena, Aina. *Jautājuma un pamudinājuma teikumi mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Jānis Endzelīns. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1958.
6. **Blinkena 1970** – Blinkena, Aina. *Latviešu valodas interpunkcija*. [Disertācija filoloģijas zinātņu doktora grāda ieguvei]. Rīga : LPSR ZA, 1970.
7. **Brīge 1965** – Brīge, Mirdza. *Palīgteikumu tipoloģija mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]. Rīga : LVU, 1965.
8. **Ceplīte 1970b** – Ceplīte, Brigita. *Noteiktības un nenoteiktības kategorija latviešu valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Antonija Ahero. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1970.

9. **Ceplītis 1963** – Ceplītis, Laimdots. *Bezkopas konstrukcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1963.
10. **Ceplītis 1975** – Ceplītis, Laimdots. *Runas intonācijas analīze*. [Disertācija filoloģijas zinātņu doktora grāda ieguvei]. Rīga : LPSR ZA, 1975.
11. **Freidenfelds 1960** – Freidenfelds, Ilmārs. *Divdabju formas un savrupējas konstrukcijas ar nelokāmo divdabi vai daļēji lokāmo divdabi centrā jaunlatviešu publicistikā (pēc rakstu krājuma „Sēta. Daba. Pasaule” materiāliem)*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Jūlijs Kārklīšs. Rīga : LVU, 1960.
12. **Gailums 1956** – Gailums, Klements. *Savrupējais apzīmētājs mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]. Rīga : LVU, 1956.
13. **Greitjāne 1956** – Greitjāne, Anna. *Rakstu darbi skolēnu valodas kultūras celšanai vidusskolā (8.–11. klase)*. [Disertācija pedagoģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei latviešu valodas mācīšanas metodikas specialitātē]; zin. vad. Arturs Ozols. Latvijas PSR Izglītības ministrija, Rīgas Pedagoģiskais institūts, 1956.
14. **Kārklīšs 1953** – Kārklīšs, Jūlijs. *Vienkopas teikumi mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Pauls Ariste. Rīga : LVU, 1953.
15. **Lepika 1955** – Lepika, Milda. *Noliegto pārejošo verbu objekta locījums latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Jānis Endzelīns. Rīga : LVU, 1955.
16. **Miķelsone 1967** – Miķelsone, Aina. *Saikļu lietojuma vēsturiskā attīstība latviešu rakstu valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Aina Blinkena. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1967.
17. **Moze 1978** – Moze, Marta. *Palīgteikumu struktūra mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Aina Blinkena. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1978.
18. **Porīte 1954** – Porīte, Tamāra. *Vārdu kārtā mūsdienu latviešu literārās valodas vienkāršajā teikumā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Jānis Endzelīns. Rīga : LVU, 1954.
19. **Rozenbergs 1957** – Rozenbergs, Jānis. *Ģenitīvs bez prievārda apzīmētāja funkcijā mūsdienu latviešu literārajā valodā (salīdzinājumā ar krievu valodas konstrukcijām)*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. S. Gruzdeva. Ļeņingrada : Ļeņingradas Valsts universitāte, 1957.
20. **Soida 1954** – Soida, Emīlija. *Vārdkopas jaunlatviešu publicistiskajos darbos*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Pauls Ariste. Rīga : LVU, 1953. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Arturs Ozols. Rīga : LVU, 1954.
21. **Staltmane 1958** – Staltmane, Velta. *Par darbības vārdu veidiem mūsdienu latviešu literārajā valodā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. B. Serebreņikovs. Rīga : Valodas un literatūras institūts, 1958.
22. **Stikute 2010** – Stikute, Elita. *Latviešu literatūras didaktika: vēsturiskā pieredze : promocijas darbs pedagoģijas doktora (Dr. paed.) zinātniskā grāda iegūšanai*. Zin. vad. Dagmāra Ausekle. Rīga : Latvijas Universitāte, 2010.
23. **Veidemane 1968** – Veidemane, Ruta. *Sinonīmijas problēma latviešu leksikoloģijā un leksikogrāfijā*. [Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda ieguvei]; zin. vad. Alise Laua. Rīga : LVU, 1968.
24. **Барбаре 1962** – Барбаре, Дзидра. *Смешанное сложное предложение в современном латышском литературном языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1962.
25. **Бергмане 1962** – Бергмане, Анна. *О некоторых вопросах фонетики, словообразования и морфологии современного латышского литературного языка в*

- „Грамматике современного латышского литературного языка”, т. 1 (1959).
Доклад на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1962.
26. **Бояте 1959** – Бояте, Аполония. *Значение дательного и винительного падежей в публицистике по газете "Диенас Лапа"*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1959.
 27. **Бриге 1964** – Бриге, Мирдза. *Типология придаточных в современном латышском литературном языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1964.
 28. **Гаилумс 1956** – Гаилумс, Клементс. *Обособленное определение в современном латышском литературном языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1956.
 29. **Цеплите 1970** – Цеплите, Бригита. *Категория определенности и неопределенности в латышском языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1970.
 30. **Мозе 1978** – Мозе, Марта. *Структура придаточных предложений в современном латышском литературном языке*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Рига : 1978

2. Monogrāfijas un zinātniskie, metodiskie raksti

1. **Abuls 1901** – Abuls, Pēteris. *Terminoloģija latviešu gramatikā no P. Abula* : priekšā lasīts Rīgas Latv. Biedrības Zinību komisijas sapulcē, septembrī 1901. Rīga : Kalniņš un Deičmanis, 1901.
2. **Andersons 1967** – Andersons, Edgars. *Latvijas vēsture 1914.–1920.* Stokholma : Daugava, 1967.
3. **Annus 2011** – Annus, Epp. The problem of Soviet colonialism in the Baltic. *Journal of Baltic Studies*, Volume 43, Issue 1, 2012, 21–45.
4. **Anspaks 2003** – Anspaks, Jānis. *Pedagoģijas idejas Latvijā*. Rīga : RaKa, 2003.
5. **Anspoka 2008** – Anspoka, Zenta. *Latviešu valodas didaktika: 1.–4. klase*. Rīga : RaKa, 2008.
6. **Antoloģija 1991** – *Pedagoģiskā doma Latvijā līdz 1890. gadam* : antoloģija. Rīga : Zvaigzne ABC, 1991.
7. **Antoloģija 1994** – *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1890. gada līdz 1940. gadam* : antoloģija. Rīga : Zvaigzne ABC, 1994.
8. **Antoloģija 1998** – *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām* : antoloģija. Rīga : Zvaigzne ABC, 1998.
9. **Apinis 1989** – Apinis, Margonis. *Saskarsmes aspekta spēcināšana dzimtās valodas apguvē. Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 25. laid. Rīga : Avots, 1989, 3.–10. lpp.
10. **Ārons b. g.** – Ārons, Matīss. *Vecais Pantenius: viņa dzīve un darbi*. Rīga : A. Gulbja apgāds, b. g.
11. **Bankavs, Jansone 2010** – Bankavs, Andrejs, Jansone, Ilga. *Valodniecība Latvijā: fakti un biogrāfijas*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010.
12. **Barbare 1976** – Barbare, Dzidra. *Latviešu padomju valodniecība 30 gadus: bibliogrāfisks rādītājs 1945–1975*. Rīga : Zinātne, 1976.
13. **Beitiņa 2009** – Beitiņa, Maigone. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Lekciju kurss filoloģijas studentiem. Liepāja : LiePA, 2009.
14. **Bendiks 1965** – Bendiks, Hermanis. *Zilbju intonāciju var un vajag normēt. Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 1. laid. Rīga : Avots, 1965, 5.–17. lpp.
15. **Blinkena 1955** – Blinkena, Aina. *Izsaukmes vārdi un to lietošana mūsdienu latviešu valodā. LPSR ZA Valodas un literatūras institūta Raksti*, 5. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1955, 5.–22. lpp.
16. **Blinkena 1969** – Blinkena, Aina. *Latviešu interpunkcija*. Rīga : Zinātne, 1969.

17. **Blinkena 1984** – Blinkena, Aina. Vai viņš „zin” vai „zina”? *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 19. laid. Rīga : Avots, 1984, 133.–137. lpp.
18. **Blinkena 2009** – Blinkena, Aina. *Latviešu interpunkcija*. 2. izdevums. Rīga : Zvaigzne ABC, 2009.
19. **Brīge 1963** – Brīge, Mirdza. Teikuma priekšmeta palīgteikums un tā mācīšana skolā. *Latviešu valodas jautājumi*. Rīga : Pēteru Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1963, 187.–215. lpp.
20. **Brīge 1967** – Brīge, Mirdza. Pronominālās ekvivalences palīgteikumi. *Latviešu valodas apcerējumi*. Rīga : Zvaigzne, 1967, 161.–192. lpp.
21. **Brīge 1976** – Brīge, Mirdza. Papildinātāja un apzīmētāja palīgteikumu mācīšanas pamatprincipi. *Latviešu valodas un literatūras mācīšana 4.–11. klasēs*. Rīga : Zvaigzne, 1976, 68.–94. lpp.
22. **Broka 1930** – Broka, Jānis. *Latviešu valodas metodika* : „Manas skolas grāmatas” 1. un 2. klases kurss. Rīga : Gulbis, 1930.
23. **Broka 1933** – Broka, Jānis. *Kā mācāma latviešu valoda pamatskolā*: J. Brokas referāti. Rīga : Praktiskās pedagoģijas institūts, 1933.
24. **Broka 1935** – Broka, Jānis. *Latviešu valodas izteiksmes līdzekļi*. Rokas grāmata latviskas izteiksmes kopšanai. Rīga : Praktiskās pedagoģijas institūts, 1935, 68.–70. lpp.
25. **Ceplīte 1967** – Ceplīte, Brigita. Par noteikto un nenoteikto adjektīvu lietojumu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. laid. Rīga : Liesma, 1967, 133.–140. lpp.
26. **Ceplīte 1969** – Ceplīte, Brigita. Dažas atkāpes no normas noteiktās galotnes lietošanā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 5. laid. Rīga : Liesma, 1969, 128.–153. lpp.
27. **Ceplīte 1970a** – Ceplīte, Brigita. Vēlreiz par noteiktajām un nenoteiktajām galotnēm. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 6. laid. Rīga : Liesma, 1970, 145.–151. lpp.
28. **Ceplīte 1985a** – Ceplīte, Brigita. *Mēs, nevis mēs ar tevi*. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 21. laid. Rīga : Avots, 1985, 88.–91. lpp.
29. **Ceplīte 1985b** – Ceplīte, Brigita. Attieksmes vietniekvārdu *kas* un *kurš* lietošana. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 21. laid. Rīga : Avots, 1985, 136.–139. lpp.
30. **Ceplīte, Ceplītis 1991** – Ceplīte, Brigita, Ceplītis, Laimdota. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga : Zvaigzne, 1991.
31. **Čeičs 1991** – Čeičs, Valdis. „Es arī esmu viņu skolotāja”. *Grauds* : informatīvs biļetens latviešu valodas skolotājiem. Nr. 1., 1991, 10.–11. lpp.
32. **Dambe 1974** – Dambe, Valija. Intonācijas. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 10. laid. Rīga : Avots, 1974, 198.–207. lpp.
33. **Deiviss 2009** – Deiviss, Normans. *Eiropas vēsture*. Rīga : Jumava, 2009.
34. **Dēķens 1919** – Dēķens, Kārlis. *Rokas grāmata pedagoģijā*. Rīga : Sociāldemokrāta tip., 1919.
35. **Dēķens 1922** – Dēķens, Kārlis. *Latviešu valodas mācības metodika pamatskolām*. Rīga : A. Gulbis, 1922.
36. **Druviete 2010** – Druviete, Ina. Latviešu valodas sociolingvistisko funkciju dinamika kontaktvalodu ietekmē. *Skatījums. Valoda, sabiedrība, politika*. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2010, 220.–228. lpp.
37. **Dzintars 2009a** – Dzintars, Normunds. Uzdevumu tekstu tematiskais spektrs Miķeļa Alkšņa un Otomāra Vilāna „Latviešu valodas gramatikā. Vidusskolas kurss”. *Tekstas: lingvistika ir poetika* : 17. Tarptautinēs mosklinēs konferencijās medžiaga 2009 m. lapkričio 12–13 d., Šiauliai, 52–53.
38. **Dzintars 2009b** – Dzintars, Normunds. Sociālais aspekts latviešu valodas mācību grāmatu tekstos 20. gs. 40.–50. gados. *International scientific conference “New dimensions in the development of society”* [kompaktdisks]. Jelgava, 2009.
39. **Dzintars 2011a** – Dzintars, Normunds. Zudušās gramatikas meklējumos: Ernests Ābols „Latviešu valoda 5.–7. klasei”. Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums 15 (2). Liepāja : LiePA, 2011, 117.–128. lpp.

40. **Dzintars 2011b** – Dzintars, Normunds. *Latviešu valodas mācību grāmatu satura pilnveide 20. gadsimta 50. gadu pirmajā pusē*. [kompaktdisks]. Daugavpils, 2011.
41. **Dzintars 2012a** – Dzintars, Normunds. Akcentu maiņa latviešu valodas mācību sistēmā padomju okupācijas sākumposmā. *Via scientiarum* : starptautiskās jauno lingvistu konferences rakstu krājums, 1. laid. Ventspils, Liepāja : Ventspils Augstskola, Liepājas Universitāte, 2012, 77.–94. lpp.
42. **Dzintars 2012b** – Dzintars, Normunds. Tekstu tematiskais spektrs Miķeļa Alkšņa un Otomāra Vilāna mācību grāmatā „Latviešu valodas gramatika. Vidusskolas kurss (1945., 1948.)”. *Linguistica Lettica*, 20. laid. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2012, 182.–193. lpp.
43. **Džads 2007** – Džads, Tonijs. *Pēc kara: Eiropas vēsture pēc 1945. gada*. Rīga : Dienas Grāmata, 2007.
44. **Endzelīns 1938** – Endzelīns, Jānis. *Baltu valodas skaņas un formas*. Rīga : Latvijas Universitāte, 1938.
45. **Endzelīns 1945** – Endzelīns, Jānis. *Ievads baltu filoloģijā*. Rīga : Universitātes grāmatu apgāds, 1945.
46. **Endzelīns 1951b** – Endzelīns, Jānis. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
47. **Freidenfelds 1959** – Freidenfelds, Ilmārs. Divdabja teiciens. *Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei* : rakstu krājums. Rīga : Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959, 453.–463. lpp.
48. **Freidenfelds u. c. 1962** – Freidenfelds, Ilmārs, Jankevics, Alfrēds, Kārklīšs, Jūlijs, Laua, Alise, Martinsone, Irma, Soida, Emīlija. *Latviešu valodas mācība* : palīg līdzeklis vidusskolu skolotājiem. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1962.
49. **Freidenfelds 1967a** – Freidenfelds, Ilmārs. Par prievārdu un partikulu homonīmiju. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga : Zvaigzne, 1967, 34.–44. lpp.
50. **Freidenfelds 1967b** – Freidenfelds, Ilmārs. Pusprievārdi latviešu valodā. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga : Zvaigzne, 1967, 45.–54. lpp.
51. **Grabis 1997** – Grabis, Rūdolfs. *Atmiņu druskas*. Savai valodai. Latvijas Zinātņu akadēmijas goda loceklis Rūdolfs Grabis veltīts piemiņas krājums. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1997, 8.–67. lpp.
52. **Grase 1972** – Grase, Helga. Dažas vietniekvārdu lietojuma kļūdas. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 8. laid. Rīga : Liesma, 1972, 93.–101. lpp.
53. **Greitjāne u. c. 1960** – Greitjāne, Anna, Bariss, Jānis, Briģe, Mirdza, Grauze, Marija, Millere, Laima. *Latviešu valodas mācīšanas metodika*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1960.
54. **Guļevska 1989** – Guļevska, Dainuvīte. Dzimtā valoda skolā: problēmas un vērojumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 25. laid. Rīga : Avots, 1989, 183.–186. lpp.
55. **Herrlitz, Ongstad, Ven 2007** – Herrlitz, Wolfgang, Ongstad, Sigmund, van de Ven, Piet-Hein. *Introduction. Theoretical and methodological issues*. Amsterdam-New York, NY, 2007, pp. 7–12.
56. **Herrlitz, Ven 2007** – Herrlitz, Wolfgang, van de Ven, Piet-Hein. *Comparative research on mother tongue education: IMEN's aims, points of departure, history and methodology. Theoretical and methodological issues*. Amsterdam-New York, NY, 2007, pp. 13–42.
57. **Jankevics 1967** – Jankevics, Alfrēds. Piezīmes par salīdzinājuma partikulas *kā* lietošanu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. laid. Rīga : Liesma, 1967, 140.–147. lpp.
58. **Kalme 2008** – Kalme, Vilma. Gramatikas (nelokāmo vārdšķiru) terminu varianti). *Letonikas otrais kongress. Valodniecības raksti 2*. Rīga : Latvijas Zinātņu akadēmija, 2008, 76.–85. lpp.
59. **Kalme, Smiltnece 2001** – Kalme, Vilma, Smiltnece, Gunta. *Latviešu literārās valodas morfoloģija un vārddarināšana*. Lokāmās vārdšķiras. Liepāja : LiePA, 2001.

60. **Kārkliņš 1967** – Kārkliņš, Jūlijs. Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma. *Latviešu valodas apcerējumi*. Rīga : Zvaigzne, 1967, 193.–221. lpp.
61. **Kārkliņš 1979** – Kārkliņš, Jūlijs. Latviešu valodas gramatikas izpēte. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 15. laid. Rīga : Liesma, 1979, 18.–31. lpp.
62. **Kronvalds 1936** – Kronvalds, Atis. *Kopotī raksti*. 2. sēj. Sak. A. Goba. Rīga : Valters un Rapa, 1936.
63. **Kronvalds 1937** – Kronvalds, Atis. *Kopotī raksti*. 1. sēj. Sak. A. Goba. Rīga : Valters un Rapa, 1937.
64. **Ķurzēns 1901** – Ķurzēns, Mārtiņš. *Latviešu valodas metodika* : I Rakstu darbi. II Valodas mācība. Rokasgrāmata skolotājiem. Cēsis : J. Ozola drukātava, 1901.
65. **Lagzdiņa 1997** – Lagzdiņa, Sarmīte. Adverbi, prievārdi vai pusprievārdi? *Linguistica Lettica*, 1. Rīga : Latviešu valodas institūts, 1997, 185.–205. lpp.
66. **Laiveniece 1999** – Laiveniece, Diāna. *Latviešu metodikas vēsture (aizsākums un attīstība) no 19. gs. 70. gadiem līdz 20. gs. 40. gadiem*. Liepāja : LPA, 1999.
67. **Laiveniece 2000** – Laiveniece, Diāna. *Valodas metodikas didaktiskie jautājumi*. Rīga : RaKa, 2000.
68. **Laiveniece 2004** – Laiveniece, Diāna. Kārļa Mīlenbaha „Latviešu valodas mācība” (1895): metodiskais aspekts. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 8. Liepāja : LiePA, 2004, 22.–30. lpp.
69. **Laiveniece 2007a** – Laiveniece, Diāna. Latviešu (dzimtā) valoda kā mācību priekšmets: atskats uz meklējumu un pārmaiņu ceļu 15 gadu garumā (1991–2006). *Latviešu valoda 15 neatkarības gadus* : lingvistiskā situācija, attieksme, procesi, tendences. Rīga : Zinātne, 2007, 349. – 369., 549.–550. lpp.
70. **Laiveniece 2007b** – Laiveniece, Diāna. Latviešu valodas mācību vēsture: pētījumi par latviešu valodas mācību grāmatām (skolu gramatikām) un mācību līdzekļiem. *Latviešu valoda – pastāvīgā un mainīgā* : Valsts valodas komisijas raksti, 3. sēj. Rīga : Valsts valodas komisija, 2007, 158.–178. lpp.
71. **Laiveniece 2007c** – Laiveniece, Diāna. Latviešu valodas mācību saturs vidusskolā – esošais un nepieciešamais. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 11. Liepāja : LiePA, 2007, 183.–190. lpp.
72. **Laiveniece 2008** – Laiveniece, Diāna. Gustavs Braže – pirmais latviešu rakstu darbu metodikas autors. *Letonikas otrais kongress. Kurzemes novada kultūrvēsturiskais mantojums, tā izpēte un saglabāšana*. Liepāja : Liepājas Universitāte, 2008, 83.–94. lpp.
73. **Laiveniece 2009** – Laiveniece, Diāna. Teksta sintakses un tekstveides jautājumi latviešu valodas mācību līdzekļos: 20. gadsimta 60.–80. gadi. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 13(1). Liepāja : LiePA, 2009, 98.–111. lpp.
74. **Lasenbergā 1991** – Lasenbergā, Zaiga. Kas jauns latviešu valodas un literatūras mācīšanā? *Grauds* : informatīvs biļetens latviešu valodas skolotājiem. Nr. 1., 1991, 6.–7. lpp.
75. **Laua 1961** – Laua, Alise. *Mūsdienu latviešu literārās valodas fonētikas jautājumi*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
76. **Laua 1966** – Laua, Alise. Par vietniekvārdu *manējs*, *tavējs* u. c. lietošanu. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 2. laid. Rīga : Liesma, 1968, 92.–94. lpp.
77. **Laua 1967** – Laua, Alise. Par dažām svārstībām šaurā un platā e, ē lietošanā. *Latviešu valodas apcerējumi* : zinātniskie raksti, LX sējums, 9.a laidziens. Rīga : Zvaigzne, 1967, 115.–126. lpp.
78. **Laua 1969** – Laua, Alise. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga: Zvaigzne, 1969.
79. **Laure 1975** – Laure, Anna. *Radošie rakstu darbi latviešu valodā 4.–8. klasei*. Rīga : Zvaigzne, 1975.
80. **Lāce 1968** – Lāce, Marija. *Latviešu mācību grāmatas (1585–1917)*. Latviešu grāmatniecība : materiālu krājums, 2. laidziens. Rīga : LVU, 1968.

81. **Lāce 1991** – Lāce, Rita. Par latviešu valodas likteni domājot. *Grauds* : informatīvs biļetens latviešu valodas skolotājiem. Nr. 1. Rīga, 1991, 8.–9. lpp.
82. **Lee 2011** – Lee, Incho. Teaching how to discriminate: Globalization, Prejudice, and Textbooks. *Teacher Education Quarterly*, 2011, Winter, pp. 47–63.
83. **Liepa 1979** – Liepa, Elmārs. *Vokālisma un zilbju kvantitāte latviešu literārajā valodā*. Rīga : Zinātne, 1979.
84. **Likumi 1875** – *Likumi priekš evaņģ. Luteru laukskolām un laukskolotāju semināriem igauņu zemē un Kurzemē, no Ķeizara Majestātes apstiprināti 25. aprīlī 1875*. Jelgava : Stefenhagen, 1876.
85. **Likumi 1885** – *Likumi, instrukcijas un priekšraksti, kas zīmējas uz evaņģ. Luteru laukskolām Kurzemē un viņu valdīšanu*. Jelgava : Stefenhāgena un dēla drukātava, 1885.
86. **Llvmsa I 2002** – *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība* : lokāmās vārdšķiras. Atb. red. Kornēlija Pokrotniece. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2002.
87. **Llvmsa II 2007** – *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība* : nelokāmās vārdšķiras. Atb. red. Kornēlija Pokrotniece. Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2007.
88. **Loja 1958** – Loja, Jānis. *Valodniecības pamatjautājumi*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1958.
89. **Loja 1961** – Loja, Jānis. *Valodniecības vēsture*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
90. **Lokmane 2009** – Lokmane, Ilze. Vienkārša teikuma strukturālie tipī latviešu valodā un dzimtās valodas mācībā skolā. *Valodniecība. Latvistika un somugristika*. LU raksti, 746. sēj. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2009, 55.–63. lpp.
91. **LTSV 2011** – *Lingvodidaktikas terminu skaidrojošā vārdnīca*. Valentīna Skujiņa, Zenta Anspoka, Vita Kalnbērziņa, Arvils Šalme. [Rīga] : Latviešu valodas aģentūra, Latviešu valodas institūts, 2011.
92. **Lubāniete 1957** – Lubāniete, Zenta, Bērze, Anna, Birģele, Lidiņa. *Latviešu valodas mācīšanas metodika*: 1.–4. klasei. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1957.
93. **Miķelsone 1982** – Miķelsone, Aina. Daži kā, nekā lietojumi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 17. laid. Rīga : Avots, 1982, 141.–146. lpp.
94. **Mllvg I 1959** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1. sēj. Rīga : LPSR ZA, 1959.
95. **Mllvg II 1962** – *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 2. sēj. Rīga : LPSR ZA, 1962.
96. **Milroy, Milroy 1999** – Milroy, James, Milroy Lesley. *Authority in Language : Investigating Standard English*. Third edition. London : Routledge, 1999.
97. **Nītiņa 1978** – Nītiņa, Daina. *Prievārdu sistēma latviešu rakstu valodā*. Rīga : Zinātne, 1978.
98. **Nesterovs 1973** – Nesterovs, Oto. *Latviešu valodas mācīšanas metodika* 1.–3. klasei. Rīga : Zvaigzne, 1973.
99. **Nesterovs 1974** – Nesterovs, Oto. *Latviešu valodas un literatūras mācīšanas metodikas attīstība*. Rīga : Zvaigzne, 1974.
100. **Ozols 1961** – Ozols, Arturs. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
101. **Ozols 1967a** – Ozols, Arturs. Latviešu rakstu valodas un literārās valodas vēstures pētīšanas metodes un sistēma. *Raksti valodniecībā*. Rīga : Zinātne, 1967, 452.–460. lpp.
102. **Ozols 1967b** – Ozols, Arturs. Par latviešu literārās valodas pareizrūnas normām. *Raksti valodniecībā*. Rīga : Zinātne, 1967, 113.–143. lpp.
103. **Paegle 1999a** – Paegle, Dzintra. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes*: pirmā paaudze 1874–1907. Rīga : Zvaigzne ABC, 1999.
104. **Paegle 1999b** – Paegle, Dzintra. Latviešu valodas mācībgrāmatas vēstures jautājumi (1940–1950). *Baltu filoloģija VIII* : zinātniskie raksti, 619. sēj. Rīga : Latvijas Universitāte, 1999, 137.–146. lpp.

105. **Paegle 2000** – Paegle, Dzintra. Alīses Lauas (1914–1994) devums skolai. *Baltu filoloģija IX* : zinātniskie raksti, 625. sēj. Rīga : Latvijas Universitāte, 2000, 223.–225. lpp.
106. **Paegle 2001b** – Paegle, Dzintra. *Latviešu valodas mācībgrāmatu paaudzes*: otrā paaudze 1907–1922. Rīga : Zvaigzne ABC, 2001.
107. **Paegle 2003** – Paegle, Dzintra. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. 1. daļa. Rīga: Zinātne, 2003.
108. **Paegle 2007** – Paegle, Dzintra. Valsts varas iespaids uz latviešu valodas mācību grāmatu saturu. *Letonika. Kultūra un vara* : raksti par valodu, literatūru, tradicionālo kultūru. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2007, 9.–18. lpp.
109. **Pagasta prēmijas laureāti 1995** – *Pagasta prēmijas „Par mūža ieguldījumu Dundagas pagastam” 1995. gada laureāti*. [Par Ernestu Ābolu.] Dundaga, 1995.
110. **Peile 1967** – Peile, Eiženija. Materiāli latviešu gramatikas terminoloģijas vēsturei 19. gadsimta pēdējā ceturksnī. *Latviešu valodas apcerējumi*. Rīga : Zvaigzne, 1967, 277.–332. lpp.
111. **Pīlaps 1939** – Pīlaps, Jānis. *Latviešu valodas metodika* : konspekts. Rīga : Katoļu grāmatnīca, 1939.
112. **Porīte 1967** – Porīte, Tamāra. Pareizrakstības komisijas atzinumi par svārstību mazināšanu pašreizējā rakstībā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. laid. Rīga : Liesma, 1967, 178.–186. lpp.
113. **Porīte 1968** – Porīte, Tamāra. Pareizrakstības komisijas atzinumi par dažu svešvārdu rakstījumiem. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 4. laid. Rīga : Liesma, 1968, 168.–169. lpp.
114. **Porīte 1970** – Porīte, Tamāra. *Lielie burti mūsdienu latviešu valodā*. Rīga : Zinātne, 1970.
115. **PSKP 1961** – *Padomju Savienības Komunistiskās partijas programma*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1961.
116. **Raģe 1975** – Raģe, Silvija. Par zilbes intonāciju un latviešu literārās valodas normām. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 11. laid. Rīga : Avots, 1975, 99.–111. lpp.
117. **Ramāns 1927** – Ramāns, Viktors. *Latviešu valodas mācības (gramatikas) un pareizrakstības metodika*. Rīga : Rīts, 1927.
118. **Riekstiņš 2007** – Riekstiņš, Jānis. Valodas politika Latvijā 20. gs. vidū (1944–1959). Latviešu valoda 15 neatkarības gados. Rīga : Zinātne, 2007, 17.–36. lpp.
119. **Rubenis 1992** – Rubenis, Aivars. *Latvijas skola laikmetu griežos 1917–1941*. Rīga : Rubenis, 1992.
120. **Rubīna 1989** – Rubīna, Aina. Latviešu valoda skolā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 25. laid. Rīga : Avots, 1989, 180.–183. lpp.
121. **Skuja 1891** – Skuju, Jānis. *Teorētisks-praktisks ierādījums latviešu valodas mācības mācīšanā pēc mana vadoņa pagastu skolām trijos koncentriskos riņķos. Ar uzdevumiem mutes vārdiem un rakstu darbos. Tautas skolotājiem sarakstījis Skuju Jānis*. Rīga : M. Jakobsons, 1891.
122. **Smiltnece 2009** – Smiltnece, Gunta. Daži problēmjautājumi skaitļa vārda sakarā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 13(1). Liepāja : LiePA, 2009, 154.–160. lpp.
123. **Smiltnece 2011** – Smiltnece, Gunta. Vārds kā: saiklis – adverbs – partikula? *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 15(1). Liepāja : LiePA, 2009, 310.–316. lpp.
124. **Smiltnece 2012** – Smiltnece, Gunta. Vēlreiz par adverbu un prievārdu robežu problēmu. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* : rakstu krājums, 16(1). Liepāja : LiePA, 2012, 276.–282. lpp.
125. **Staļins 1950** – Staļins, Josifs. Par marksismu valodniecībā. *Marksisms un valodniecības jautājumi*. Rīga : Latvijas Valsts izdevniecība, 1950, 3.–28. lpp.

126. **Staris, Ūsiņš 2000** – Staris, Alfrēds, Ūsiņš, Vladimirs. *Izglītības un pedagoģijas zinātnes attīstība Latvijā pirmās brīvvalsts laikā*. Rīga : Zinātne, 2000.
127. **Staris, Ūsiņš, Žukovs 2000** – Staris, Alfrēds, Ūsiņš, Vladimirs, Žukovs, Leonards. *Skolas un izglītība Latvijā (1900–1920)*. Rīga : RaKa, 2000.
128. **Strautiņa 1967** – Strautiņa, Vaira. Valodniecības terminoloģijas attīstība 19. gs. 50.–70. gados. *Latviešu valodas teorijas un prakses jautājumi*. Rīga : Zvaigzne, 1967, 103.–109. lpp.
129. **Strautiņa 1977** – Strautiņa, Vaira. Algoritmisko shēmu izmantošana valodas mācības stundās. Prasmju un iemaņu veidošanas ceļi un metodes mācību procesā skolā un augstskolā: *zinātniski metodisku rakstu krājums*. Liepāja : V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts, 1977, 91.–94. lpp.
130. **Strautiņa 1987** – Strautiņa, Vaira. *Latviešu valodas grafētika un ortogrāfija*. Rīga : P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1987.
131. **Strautiņa, Šulce 2004** – Strautiņa, Vaira, Šulce, Dzintra. *Latviešu literārās valodas fonētika, ortoēpija un ortogrāfija*. Liepāja : LiePA, 2004.
132. **Strelēvica-Ošiņa 2011** – Strelēvica-Ošiņa, Dace. *Kāpēc mēs gribam, lai valoda ir pareiza?* Rīga : LU Latviešu valodas institūts, 2011.
133. **Šilde 1976** – Šilde, Ādolfs. *Latvijas vēsture 1914–1940 : valsts tapšana un suverēnā valsts*. Stokholma : Daugava, 1976.
134. **Tulasiewicz, Adams 1998** – Tulasiewicz, Witold, Adams, Anthony. *Teaching the Mother Tongue in a Multilingual Europe*. New York, 1998.
135. **Ūsiņš 1975** – Ūsiņš, Vladimirs. *K. Dēķena pedagoģiskie uzskati*. Rīga : Zvaigzne, 1975.
136. **Veidemane 1967** – Veidemane, Ruta. Par dažu poētismu sinonīmiskajiem sakariem. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. laid. Rīga : Liesma, 1967, 57.–63. lpp.
137. **Velmers 1940** – Velmers, Kārlis. *Padomju skolas uzdevumi, vadība un darba organizācijas jautājumi*. Rīga : VAPP Pedagoģisko rakstu apgādniecība, 1940.
138. **Vičs 1994** – Vičs, Andrejs. *Latviešu skolu vēsture*: 2. grāmata. Kurzeme no 1800. g. līdz 1885. g. Rīga : Zvaigzne ABC, 1994.
139. **Zēvers 1927** – Zēvers, Jānis. Latviešu valodas mācības grāmatu (gramatiku) pārskats. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, Nr. 11, 1927, 389.–397. lpp.

3. Pielikumos izmantotie materiāli

1. Dziļleja, Kārlis. Latviešu valodas programma pamatskolām. *Latvijas Skola*, 1920, Nr. 6./7., 231.–236.; Nr. 8./10., 326.–328. lpp.
2. Fiļins, F. N. Marra mācība par valodu. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 4, 1949, 27.–30. lpp.
3. Grabis, Rūdolfs. N. Marra jaunās valodas zinātnes attīstība un pamatprincipi. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 5, 1949, 33.–42. lpp.
4. Grabis, Rūdolfs. Akadēmiķis N. Marrs – materialistiskās valodas zinātnes nodibinātājs. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 3, 1950, 50.–57. lpp.
5. Monigeti, A. Par N. Marra mācības pielietošanu skolā. *Padomju Latvijas Skola*, Nr. 5, 1950, 8.–14. lpp.
6. Tichovskis, Heronims. Latviešu valodas programma. *Latvijas Skola*, Nr. 4., 1940, 356.–361. lpp.
7. LVA, 143. fonds, 1. apraksts, 83. lieta, 53.–58. lapa.
8. LVA, 145. fonds, 1. apraksts, 104. lieta, 68.–70. lapa.
9. LVA, 700. fonds, 1. apraksts, 426. lieta, 55.; 56.; 92.–94.; 104.–105.; 173.; 192. lapa.
10. LVA, 700. fonds, 1. apraksts, 465. lieta, 1.–7.; 10.–13.; 20.–21. lapa.
11. LVA, 700. fonds, 1. apraksts, 465. lieta, 129.–132. lapa.
12. LVA, 700. fonds, 1. apraksts, 572. lieta, 48.–50. lapa.
13. LVA, 700. fonds, 1. apraksts, 983. lieta, 12.–14. lapa.
14. LVA, 700. fonds, 1. apraksts, 983. lieta, 17. lapa.
15. LVA, 101. fonds, 2. apraksts, 266. lieta, 5.–11.; 39.–40. lapa.

16. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 267. lieta, 9.; 24.–25.; 89.; 112.; 145.–147.; 223.–224. lapa.
17. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 493. lieta, 30.–31. lapa.
18. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 493. lieta, 1.–5. lapa.
19. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 626. lieta, 66.–70.; 74.–76.; 81.–88.; 100.–104. lapa.
20. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 698. lieta, 1. lapa.
21. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 707. lieta, 5. lapa.
22. LVA, 700. fonds, 5. apraksts, 2044. lieta, 56. – 58., 64. – 70. lapa.